

Gonda Imre - Niederhauser Emil
A HABSBURGOK

Gonda Imre–Niederhauser Emil

A HABSBURGOK

Egy európai jelenség

Gondolat • Budapest 1977

Lektorok

Diószegi István
Katus László
Makkai László
Sarlós Béla

A térképeket tervezte

Bereznay András

A képanyagot összeállította

Rózsa György

ISBN 963 280 245 4
© Gonda Imre, Niederhauser Emil 1977

Az első lépés

Svájc egyik kantonjában, Aargauban, ott, ahol a Reuss folyó az Aare-ba ömlik, még ma is megtalálhatók egy vár maradványai. Habichtsburgnak hívták eredetileg, ebből lett később Habsburg. 1090-ben már az egyik sváb feudális úr, Ottó, erről a várról nevezi magát Habsburgnak.

Akkorra a család már nevet szerzett a sváb hercegség területén. A család első ismert őse minden valószínűség szerint egy Guntram nevű úr, aki valamikor a X. század derekán élt, és a gazdag Guntramnak nevezték. Birtokai szanaszét szórva Elzászban és a mai Svájc területén helyezkedtek el. 952-ben tudunk még egy Guntramról, ugyancsak itteni birtokosról, akitől I. Nagy Ottó, a német-római császárság megalapítója elvette birtokai egy részét, mert áruló volt. Ha a két Guntram azonos, akkor a Habsburgok családfáját még messzebbre lehet visszavezetni, ti. az utóbbi Guntram őse egy Eticho nevű alemann törzsbeli előkelő, aki 590-ben halt meg. Így valóban igen régi családról volna szó.

Csak hogy ez korántsem biztos. Maradjunk hát a gazdag Guntramnál, akinek egy Lanzelin vagy Lanthold nevű fia volt, ennek meg négy fia. A bőséges gyermekáldás majd éppúgy általános később a Habsburgok történetében, mint az, hogy esetleg csak egy vagy két élő férfitagja marad a családnak.

Lanzelin egyik, Werner nevű fia már nemcsak feudális úr volt, hanem a főpapság körébe is emelkedett, 1002-től kezdve strassburgi püspök, ha igaz, ő építtette a Habichtsburgot. Testvére, Ratbod pedig előkelően házasodott (ehhez is értenek majd a Habsburgok), a lotharingiai herceg leányát vette el, márpedig herceg ekkoriban mindössze öt volt az egész szent birodalomban. Ratbod tehát igen előkelő rokonságra tett szert. 1035-ben gazdagon megadományozta Muri kolostorát, ahogy annak idején nagyatyja, Guntram is egy ilyen adománnyal tűnt fel az ismeretlenségből.

A Habsburgok később is ápolták az előkelő rokonságokat; a XIII. század elején az akkor uralkodó német dinasztiával, a Hohenstaufokkal is rokoni kapcsolatot álltak, híveik voltak a pápák elleni küzdelemben, ami ugyan olykor egyházi átkot vont maga után, de újabb birtokadományokat is a császároktól, akik megjutalmazták azokat, akik nehéz időkben kiálltak mellettük. (A Habsburgok később nem mindig követték ezt a példát.)

Egy Albert nevű Habsburg, ezen a néven már a harmadik, volt ez a Hohen-

stauf-rokon. Fia, II. Rudolf, aki 1232-ben halt meg, a Hohenstauf ellenkirály, Sváb Fülöp, később pedig II. Frigyes oldalán vett részt a német birodalom belső és külső viszályaiban. Két fia, Albert és Rudolf ekkor megosztottak a családi birtokokon. Albert, az idősebb, az elzászi és észak-svájci birtokokat örökölte; tőle származik a főág, öccse közép-svájci uradalmakat kapott az osztzkodásnál. Ebből szoktak arra következtetni, hogy akkor mégis az elzászi birtokok voltak az ősi családi javak.

Rudolf a család másik, laufenburgi ágának az őse volt, a laufenburgiak még közel két évszázadon keresztül éltek a sváb előkelők kényelmes, ha nem is mindig biztos életét, ez a család is két ágra szakadt, 1408-ban és 1415-ben mindkettő kihalt. Történetünkben több szerepet nem játszanak. Ilyen gazdag birtokos család elég sok volt akkoriban a sváb hercegségben, néhány várral, sok apró faluval, jobbággyokkal, akik ellátták őket élelemmel, olykor pénzzel, ha ebből nem volt elég, akkor vámokat róttak ki arra járó kereskedőkre, olykor ki is rabolták őket, vadásztak, mulattak, és néha harcoltak. Aztán elvesztek, birtokaikat más családok örökölték, a nevüket is csak néhány oklevél tartotta fenn a késői kutatók számára. Ha beleavatkoztak a császárok harcaiba, és a győztes mellett álltak, kaphattak új földeket, de el is veszthették az addigit, ha rosszul választották meg, hogy ki mellé kössék le magukat. Átlagos sors volt ez, átlagos történelem. Ki győzné számon tartani mindezeket a kis dinasztiákat?

Az idősebb ágra is nagyjából ez a sors várt. Amikor IV. Albert, akit a kortársak Bölcsnek mondtak, 1239-ben meghalt, fia, Rudolf követte. 1218. május 1-én született. Anyja, Heilwig révén megint jó összeköttetésekhez jutott, hiszen Heilwig a Kiburg grófok családjából származott, Hartmann Kiburg vagyonát örökölte. A Kiburgok meg a Zähringen család, egy másik sváb előkelőség birtokait is. Rudolf, amikor atyja örökébe lépett, már a leggazdagabb gróf volt a sváb hercegségben, a várakon és falvakon kívül őseitől a felső-elzászi tartományi grófi rangot is örökölte. Az akkori német-római birodalomban ugyan nem az elsők közé tartozott, nem mérkőzhetett a hercegségek uraival, a nagy dinasztiákkal, de a feudális hierarchia második szintjén már az elsők közé számított. Továbbra is II. Frigyes lelkes híve volt, 1245-ben pl. vállalta a kiátkozást is, a pápa éppen elkecseregett harcban állt ekkor a császárral, ahogy az már közel két évszázada divatos volt a birodalomban. Részt vett Frigyes hadjárataiban, még az utolsó Hohenstauf, Konradino mellett is kitartott, amikor a birodalom előkelői már rég szembefordultak vele. A fiatal Hohenstauf már csak egy volt az ellenkirályok közt, és végül vérpadon fejezte be az életét.

Fiatal korában még csak Guntram leszármazottjának tartották Habsburg Rudolfot. Aztán később, amikor lényeges változás következett be az ő és az egész család helyzetében, megindult a kutatás előkelőbb, rangosabb ősök után. A XIII. század végén már úgy tudták sokan, hogy a Habsburgok voltaképpen a római Colonna-család leszármazottjai, 1300 táján valószínűleg a család tagjai maguk is elhitték ezt. A római származás eleve kiemelte őket osztályos társaik kö-

zül, érdemes volt táplálni ezt a hiedelmet. Hiszen a Colonnák maguk is igen régi római főnemeseek, sőt Julius Caesar dinasztiájával tartották a rokonságot, valójában úgy, ahogy a Habsburgok a Colonnákkal.

Később, a XV. században, a legenda egy másik római családdal, a Pierleoni házzal kapcsolta össze a nevüket. Csakhogy ez már nem volt elég magas és előkelő, a Pierleonikról kiderült, hogy ők voltak a középkori Róma Rothschildjai, pénzügyletekkel szereztek vagyonukat és rangjukat. Miksa császár, akivel még találkozunk elbeszélésünk folyamán, el is utasította ezt a származást meg a Colonna-rokonságot is. Neki nem Róma kellett, német voltát igyekezett bizonygatni, de úgy, hogy azért az ősrégi származás se maradjon el.

Készséges és tudós krónikások nem késlekedtek a császári igények kielégítésében. Az már nagyon régóta, a VI. században élt Tours-i Gergely püspök, a krónikáiról óta ismeretes volt, hogy a frankok voltaképpen a trójaiaktól származnak. Ezt csak össze kellett kötni valahogy a Habsburgokkal, és akkor máris Priamoszig és Hektorig lehetett visszavezetni a dinasztia családfáját. Kiderítették, hogy Miksa a Merovingoktól és anyai ágon Nagy Károlytól származik, frank vérből, így végső fokon a trójaiaktól, ennek révén pedig Európa valamennyi korabeli királyi családjával rokonságban van. Ekkor került szóba a már korábban emlegetett Eticho, aki Childebert király idején az elzászi tartomány élén állott. Az ő révén pedig közös ágból származnak a Habsburgok a Lotharingiai-házzal, ami VI. Károly császár korában lesz majd közismert, mert akkor, mint majd látni fogjuk, éppen ez volt a család érdeke. De túlbuzgó tudósok még Noé Kám nevű fiával is kapcsolatba hozták a család származását (ezt Miksa nem szívelhette), mások meg az egyiptomi Ozirisz istenséggel. Ez különösen mulatságos kombináció volt: a kereszténység világi feje egy pogány istenségtől származik. Az ilyesfajta elképzelések akkoriban nem egyedülállóak. Nyilván a kortársak sem voltak minderről teljesen meggyőződve, a család politikai érdekei azonban nem zárták ki az ilyen kombinációkat.

Túlságosan messze szaladtunk azonban előre. Térjünk hát vissza történetünk első „hőséhez”, Rudolfhoz. Rudolfhoz és korához, a szent német-római birodalom valóságához. Mert Rudolf nemcsak a feudális urak, a sokak egyike ebben a birodalomban, hanem idővel több is annál. Meg kell ismerkednünk tehát a birodalommal.

Abban a formában, ahogy Rudolf korában találkozunk vele, a X. század második feléig vezetheti vissza eredetét, amikor I. Ottó német király 962-ben Rómában megkoronáztatta magát császárnak, római császárnak természetesen. Persze, ő is úgy tekintette ezt, hogy csak megújítja azt a birodalmat, amelyet majd kétszáz évvel korábban Nagy Károly alapított, és amely maga is nem egyéb, mint az ókori római birodalom helyreállítása.

A frank és egyéb germán hódító törzsek, illetve a római birodalom egyes területeinek és előkelőinek találkozásából született Nagy Károly-i birodalom a mai Németországot, Franciaországot, Svájcot és Olaszországot egyesítette. Idővel

családi felosztások révén, amelyek mögött és alatt a társadalmi fejlődés sokkal lényegesebb folyamatai húzódtak meg, a birodalom kettévált nyugati és keleti frank királyságra, az utóbbi megint nagyjából a germán, vagy ekkor már úgy mondhatjuk, német törzsek településterületével volt azonos, de igényt formált, és ha ereje volt hozzá, ezt meg is valósította, az Itália feletti uralomra is. I. Ottó óta a német királyok előbb vagy utóbb felkerekedtek, elmentek Rómába (ami egész hadjáratot jelentett), és ott megkoronáztatták magukat Ottóhoz hasonlóan római császárokká. A császári cím az egész keresztény világ feletti uralom igényét is magában rejtette, de elég jól elrejtette, hiszen ezt valójában sohasem érték el a császárok. A legjobb esetben csakugyan német királyok voltak, és egész Németország felett gyakorolták a fő hatalmat.

Azt sem sokáig. A birodalom, már csak közigazgatási okok miatt is, először öt hercegségre oszlott. Ezek közül volt az egyik a sváb, amely Németország délnyugati, Rajna menti területeit és a mai Svájcot foglalta magában. A hercegek, a király, illetve császár hűbéresei maguk is osztogattak hűbéri joron területeket, mindegyik hercegségben számos kisebb-nagyobb birtok alakult ki, grófi címmel (amelyek eredetileg ugyancsak közigazgatási teendőket jeleztek, de hamarosan családi birtokká váltak), s alattuk még több számú lovaggal, akik a hercegektől, grófoktól vagy akár a császártól kapták birtokukat, ennek fejében szolgáltak neki (ha volt ereje, hogy rákényszerítse őket erre a szolgálatra).

A császár a nyugati egyház világi fejének számított, az egyházi fő, a pápa világi kardjának. Természetes, hogy a két hatalom hamarosan viszályba keveredett, a császár egyházi hatalmat is akart, a pápa nem idegenkedett a világ feletti uralomtól. Pápaság és császárság évszázados küzdelmében mindkét fél a németországi főurak segítségét vette igénybe, azokat támogatta birtokkal, címmel, hatalommal, addig, amíg ki nem derült, hogy a császár alattvalói voltaképpen már önálló urak, akik akkor fordulnak szembe a császárral, amikor kedvük tartja. (Ami elég gyakran megtörtént, még a pápák szorgoskodása nélkül is.)

A német uralkodó csak akkor számíthatott tényleges hatalomra, ha nemcsak császár volt, hanem egyúttal legalábbis valamelyik nagyobb tartomány, esetleg hercegség ura, ahol hatalma még viszonylag szilárd alapokon állt. Először a szász hercegek, azután a frankok (a száli dinasztia), végül a sváb Hohenstaufok azt a politikát követték tehát, hogy családi hatalmukat építették ki, erre támaszkodva tudtak bizonyos tekintélyt szerezni a birodalomban. Csakhogy ezt a többiek is tudták, és mindent megtettek annak érdekében, hogy a császárok ne tudjanak túl nagy családi birtokot szerezni. A dolog könnyen ment, hiszen a császári méltóság nem volt örökletes, az uralkodót választani kellett. És ha valamelyik család már túl erős volt, akkor más családból választották a császárt, aki azután, ha tehetett, előlről kezdte a családi hatalom kiépítését, amíg meg nem akadályozták benne.

II. Frigyes, akit Habsburg Rudolf oly hűségesen követett, még elég nagy hatalommal rendelkezett. Persze nem a birodalomban, amelynek tényleges fel-

bomlását még törvényhozásával is elősegítette, hanem Szicíliában, ahol a korban szokatlanul modern mintaállamot alakított ki magának. Az itteni napfényt jobban szerette az északi ködöknél, meg az északi hercegeknél és grófoknál, akik mindig akartak tőle valamit, és ennek fejében most már semmit sem adtak. A császári cím azonban még mindig igen előkelően hatott, birtokosa különösen most, amikor a keresztes hadak jó ideje már Konstantinápolyt is elfoglalták és egy időre véget vetettek a bizánci császárságnak, valóban az egész kereszténység fejének tarthatta magát, mindenesetre többnek még a királyoknál is, akikből most már a birodalmon belül is akadt egy, a cseh király. Éppen II. Frigyes adományozta a cseh fejedelemnek az örökletes királyi címet.

Előkelő volt a császári cím, és törték is magukat érte sokan, amikor 1250-ben II. Frigyes meghalt: a fia, majd az unokája, a kasztíliai király, egy angol herceg. Használta is mindegyik a címet, csak hogy a pápa egyiket sem koronázta meg. 1250-től kezdve interregnum volt a német-római birodalomban, nem volt olyan uralkodó, akit a feudális uraknak akár csak egy kisebb csoportja is elismert volna.

A helyzet nem is volt olyan szokatlan, hiszen már eddig sem sokat törődtek a nagyok azzal, ki is a császár. A maga birtokán mindenki a maga ura volt. Még a városok is, amelyek a XI. század óta alakultak, s a leggazdagabbak elvben a császár közvetlen fennhatósága alatt álltak. Más országokban az uralkodók éppen ez idő tájt kezdtek a városokra támaszkodva úgy politizálni, hogy a városok gazdasági erőforrásait a központi hatalom szolgálatába fogták. A birodalomban azonban a császárok ezt is elmulasztották. A távolsági kereskedelemből gazdagodó városok éppoly önállóak voltak már, mint a tartományok urai.

Ha nem is volt szokatlan a helyzet, sőt valójában ugyanaz volt, mint már évtizedek, netán évszázadok óta, azért mégis úgy érezte mindenki, herceg, gróf, lovag és városi patrícius egyaránt, hogy nincs rendjén a dolog. Mert ha megvan a birodalom, akkor mégiscsak kell, hogy valaki az élén legyen. A tényleges hatalmi viszonyok már egészen más képletet alkottak, de az emberek tudatában még mindig létezett a birodalom, és létezett az alattvalói viszony, amely mindenkit ehhez a birodalomhoz, pontosabban a császárhoz kötött. És ha nincs császár, akkor kihez kötődnek urak és városok? Az már nem vált tudatossá, hogy a kötöttségek felbomlása messzebb is vezethetne: ha a hűbéresnek nincs hűbéru, akkor a jobbágnak miért kellene engedelmeskednie? Valahol a mélyben azonban ez a félelem is meglapulhatott.

A pápa is szokatlannak érezte, hogy nincs császár. Nem mintha az állandó háborúhoz hiányzott volna a partner. A pápa messzire tekintett, többek közt a Szentföldre, amelyet éppen elfoglaltak a szeldzsuk-törökök. Újabb keresztes hadjáratot akart indítani. Ehhez pedig rendre van szükség a német birodalomban is. Az egész kereszténységet egyesítő hadjárat élén a császárnak kell állnia. Tehát kell császár.

X. Gergely pápa 1272 táján komoly tevékenységbe kezdett az interregnum felszámolása érdekében. Új császár kell, tehát választásra van szükség. A válasz-

tás ügyrendi szabályai még nem alakultak ki egészen pontosan, nem volt törvény arra, hogy kik választják a császárt, de az biztos volt, hogy a három érsek, a mainzi, a trieri és a kölni meg a leghatalmasabb tartományi urak kell, hogy válasszák. A főpapokat hamar sikerült rávenni a választásra, hiszen a pápa kívánta. A világi választókkal nehezebben ment a dolog. És különben is: ki legyen a császár? Volt néhány család, amely hatalma és előkelő volta révén jogot formálhatott a méltóságra. De nem volt szabad olyant császárrá választani, akinek a családi hatalma túlságosan erős.

Most pedig éppen az, akinek a hatalma a legerősebb volt, a cseh király, II. Přemysl Ottokár lépett fel azzal az igénnyel, hogy őt valasszák meg. A cseh korona országai, Csehország, Morvaország, Szilézia maguk is gazdag tartományok voltak, bőven akadt ezüstjük, az országon belül nem dúlt a feudális anarchia, a király valóban ura volt saját országának. És nemrégén meg is duplázta területét, megszerezte a kihalt Babenbergektől az osztrák, stájer és karintiai tartományokat, kijutott már az Adria partjára. A német birodalom délkeleti peremvidékén olyan nagy országterület volt egy ember uralma alatt, hogy attól csak megriadhattak a választók. Egy dolog volt tehát biztos a császárválasztás előkészületei során: a cseh királyt, aki maga is az egyik választó, nem szabad megválasztani.

A nürnbergi várgróf, Frigyes járta sorra a világi választókat, hogy meggyőzze őket erről. Ez könnyen ment. Csakhogy akkor Ottokárral szemben valaki mást kell jelölni, akiben mindenki megnyugodhat. Frigyes a Zollern-családból származott, amely később a Hohenzollern nevet vette fel. Lesznek még idők történetünkben, amikor ennek a Frigyesnek késői utódai nem a legbarátságosabban viselkednek majd a Habsburgokkal szemben. Most azonban más volt a helyzet. Zollern Frigyes sógora volt Habsburg Rudolfnak, és ő vetette fel először Rudolf jelölését.

A szegény Habsburg gróf? A választás után Ottokár cseh király majd nagy propaganda-hadjáratot indít ezzel a jelszóval, hogy lehetetlenné tegye ellenfelét. Valójában nem is volt olyan szegény, mint azt már láthattuk, Svábföldön a leggazdagabbak közül való. De az is biztos, hogy nem olyan gazdag és hatalmas, hogy uralma veszélyessé válhatna a legelőkelőbbek és leghatalmasabbak számára. A világi választók némi habozás után elfogadták a sürgőldő Frigyes érvelését.

A nem sokkal későbbi legenda az egyháziak állásfoglalását Rudolf vallásosságával magyarázta. Fiatalabb korában egyszer találkozott volna egy pappal, aki a Szentséget vitte. Leszállt lováról, átengedte a gyalogosan menő papnak, mert az méltóbb rá, hiszen az Istent viszi. A pap elérkezett úticéljához, visszaadta a lovat, de Rudolf már nem engedte meg többé, hogy bárki is felüljön arra a lóra, amely az Urat szállította. A pap pedig, akivel ez megtörtént, ebben a pillanatban éppen a mainzi érseki székből ült. Hogyne fogadta volna szívesen a mélyen vallásos lelketű Rudolf jelölését.

A legendák annál szebbek, minél kevesebb bennük a valóság. Az a Rudolf, aki a pápai kiátkozással mit sem törődve kitartott a Hohenstaufok mellett, alkalmasint nem volt olyan mélyen vallásos, ahogy a legenda tartja. És a mainzi érseket sem ez az állítólagos korábbi találkozás nyerte meg Rudolfnak. De az biztos, hogy 1273. október 1-én egyhangúlag választották meg Rudolfot német királynak. Egyhangúlag, mert a cseh király nem jelent meg. Csak utólag jelentette be tiltakozását, és azt, hogy nem ismeri el az új uralkodót. Úgy vélte, ez hatásos lesz, és Rudolf ugyanúgy letűnik, mint 1250 után annyian, és akkor Ottokár császárságának már nem lesz akadály.

Rudolf ötvenöt éves volt megválasztásakor, és ez ekkoriban elég magas kor-nak számított. Rudolf azonban szívósnak bizonyult, nemcsak a szó fizikai értelmében, hanem a politikában is. Ez az egyik alapvető tulajdonsága, amelyet majd még igen sok Habsburg örököl tőle, hogy ennek révén, egyéb jó tulajdonságok hiányában is megállja a helyét.

A sváb hercegségben a leggazdagabbnak számított, csak hogy ami Svábföldön vagy, az a német-római birodalom császára számára már nem elég. Rudolfnak sem ekkor, sem később nem volt elég pénze. Még arra sem tellett, mondták, hogy Rómában császárrá koronáztassa magát. Valójában nem ez volt az ok. Rudolf levonta a tanulságokat az interregnumból és a megelőző időkől. Szakított az itáliai politikai ambíciókkal, csupán német császár kívánt lenni.

Persze, ha a császárnak nincs elég pénze és hatalma, akkor azt meg kell szerezni valahonnan. Rudolf azzal a programmal indult, hogy az interregnum során az egyes urak kezére került koronabirtokokat visszaszerzi. Ha csak ez sikerül, már nem teljesen jelentéktelen a császári hatalom. Az esetek zömében nem sikerült, az urak, akik kezükbe kaparintották a birtokokat, túlságosan hatalmasok voltak. Csak a kisebbektől szerzett vissza néhányat. A szent birodalom tehetetlenségén a választás mit sem változtatott. A nép királya akart lenni, elrendelte hogy bárkinek szabad bejárása lehet hozzá. Csak hogy sokszor a hitelezők vették ennek hasznát. A koronázásra is pénzt kellett kölcsönkérnie, hiszen pompázatos és ennek megfelelően költséges ceremónia volt ez, és készpénzben kellett fizetni. Rudolf tett még néhány lépést annak érdekében, hogy helyreállítsa a rendet a birodalmon belül. 1289–1290 során Erfurt mellett jó néhány rablólovag várát megostromolta, a rablókat kivégeztette. A birodalom egy kis részén rendet teremtett, Többet nem vártak tőle, szinte még ez is sok volt. A háborúzásban nem volt ügyetlen, hajóhídon kelt át a Dunán, meglepetésszerűen. A lényeg, hogy a birodalomnak ismét volt császára, a dolgok rendje helyreállt. O volt az első császár, aki 1274-ben a nürnbergi birodalmi gyűlésen németül szólalt meg. Nem valamiféle nemzeti öntudatból, hanem pusztán azért, mert nem tudott latinul. A keresztes hadjáratból persze nem lett semmi. Ha Rómaig sem tudott eljutni, hogyan hódíthatta volna vissza Jeruzsálemet? Halálának évében (1291) esett el a keresztesek utolsó erődtímenye, Akkon.

Rudolf nyilván nem bízott abban, hogy az ő megválasztása után csakugyan

helyreáll a birodalom. De ő is megpróbálkozott azzal, amivel jó ideje már minden elődje: családi hatalmának kiépítésével. A birodalmi jog mellette állt. A nagy tartományok, hercegségek a császár által adományozott hűbértokok. És ha már arról nincs is szó, hogy a hűbértokok csak a szolgálat idejére szól, mint eredetileg, ha az már később a családban öröklődik, a család kihaltával mégis visszaszáll a rendelkezés joga a császárra. Itt volt a nagy lehetőség, amelyet Rudolf ki is tudott használni, az osztrák örökség.

Mint említettük, eredetileg öt hercegségből állt a német birodalom, de ezek száma idővel nőtt. Már a X. században létrehozták a délkeleti határok védelmére a karintiai hercegséget, és 811-ben a bajor hercegségen belül megalapították a keleti örgrófságot, az Ostmarkot, amely a mai Ausztria területének egy részét, meg a Dunántúl nagy részét foglalta magában. 976-ban a Babenberg-család kezébe került az örgrófság. Jelentősége hamarosan megnőtt, amikor szomszédságában, sőt területének egy részét is eltulajdonítva megalakult a magyar állam. A német-római császárok nem egy ízben tettek kísérletet ennek az államnak a leigázására, és a hadjáratok többnyire az Ostmark területéről indultak ki. 1156-ban I. Frigyes császár az Ostmarkot kivette a bajor herceg hatásköréből, önálló hercegséggé tette meg, és a babenbergi Jasomirgott Henriknek adományozta. Erről oklevelet is készített, ezt privilegium minusnak (kisebb kiváltságlevélnek) szokták nevezni, szemben a kétszáz évvel későbbi nagyobb kiváltságlevéllel, amelyről majd még lesz szó. A hercegség megszervezésében több körülmény játszott közre. Nem utolsósorban számított az, hogy Jasomirgott Henrik felesége bizánci hercegnő volt, férjét tehát illett valami magasabb rangba helyezni. Frigyesnek sokfelé kellett hadakoznia, különösen Itáliában, a magyarokkal szemben tehát biztos szövetségesre volt szüksége. Ezt szerezte meg a Babenberg-családban. Csakhogy ennek megvolt az ára. A kiváltságlevél értelmében a hercegség a családban leányágon is öröközhető, teljes gyermektelenség esetében pedig az utolsó birtokos szabadon rendelkezhet vele. A hercegnek csak akkor kell a király szolgálatára megjelennie, ha az Bajorországban hívja össze hűbéreseit, távolabbi tartományokba nem köteles utánamenni. Hadakoznia pedig csak a szomszédos területek ellen kell (ami elsősorban Magyarországot jelentette). Az osztrák hercegség – a birodalomban akkor még teljesen szokatlan – különálláshoz jutott. A magyar kérdés volt a döntő, mellékesen meg az a szempont, hogy a birodalomnak a Rajna vidékétől távoli tartományáról volt szó.

1246-ban Harcias Friggyessel a Babenberg-család kihalt. A tetemes örökséget IV. Béla magyar király is igényelte, jó részét több mint egy évtizedig birtokolta is, de aztán ezt is át kellett engednie a másik igénylőnek, a cseh Ottokárnak. Íme, a birodalmi hűbér, amelyet a császár visszakövetelhet és annak adhat, akinek akarja. Ha meg tudja szerezni. Rudolf, joggal, arra számított, hogy a helybeli feudális urak nem látják szívesen a cseh király felsőbbbségét. 1276-ban a stájerországi főnemesek fel is mondták az engedelmességet azzal a megindokolással, hogy Rudolf hűbéreseinek tekintik magukat. November végén (26) Bécsben

Ottokár békét kötött a császárral, belenyugodott a tartományok elvesztésébe. Bécs megnyitotta kapuit, mert Rudolf azzal fenyegette meg, hogy csapatai tönkreteszik a város környéki szőlőket. A következő évben Ottokár már újrakezdte a háborút. A döntő ütközetre 1278-ban került sor, alsó-ausztriai területen, Dürnkrut mellett, a Morva folyó síkságán, a magyar hagyományban a morva-mezei ütközet néven szerepel. A csatában ugyanis IV. László magyar király is részt vett Rudolf oldalán. Az ütközetben a cseh király vereséget szenvedett, Ottokár maga is elesett a csatában.

Az augsburgi birodalmi gyűlésen, 1282-ben Rudolf a cseh királytól visszaszerzett birodalmi hűbéreket, a két Ausztriát, Stájerországot és Karintiát megKrajinát saját fiainak adományozta. Egy évvel később Rheinfeldenben egy családi egyezség ezt módosította: az egész hűbértokot Rudolf fia, Albert örökli egy tagban, az az Albert, aki már korábban elvette a tirol-i örgróf, Meinhard leányát, és így Tirolra is számíthatott. Karintiát egyébként hamarosan Rudolf Meinhardnak adta biztatásként. Könnyen tehetette, hiszen ez is majd Alberté lesz.

A családi hatalom tehát már megvolt. Roppant nagy terület, a Dunától az Adriáig. Erre már lehetett építeni, császári hatalmat, dinasztikus terveket. Ehhez képest már eltörpültek az ősi elzászi és svájci családi birtokok. Alkalmassint ez is magyarázza, hogy amikor Rudolf halála után a svájci őskantonok szervezkedni kezdtek és harcot indítottak szabadságukért, a Habsburgok ugyan igyekeztek a területet fegyveres erővel megtartani, nem egy hadjáratot vezettek később is a felkelő parasztok és a hamarosan hozzájuk csatlakozó városok leverésére, de az 1315-ös morgarteni vereség után sokáig nem tettek komoly kísérletet tartományuraságuk érvényesítésére. A Svájctól északra elterülő kisebb birtokok, amelyeket idővel Elő-Ausztriának neveztek, még hosszú időre megmaradtak a Habsburgok birtokában, egyéb birtoktestek közé beékelve, valójában néhány nagybirtok, amely sohasem alkotott összefüggő területi egységet, birtoklásuknak inkább csak szimbolikus jelentősége volt. A Habsburg-hatalom most már a birodalom keleti szélén vert gyökeret.

Olyannvira, hogy azt a német fejedelmek meg is sokallották. Rudolf még továbbbi gyarapodásokon törte a fejét, öreg korában elvett egy burgundi hercegnőt, hogy a délkeleti végek után a délnyugatiakon is megvesse a lábát. Ebben a pillanatban ez még nem sikerült. De az osztrák szerzemény elég volt ahhoz, hogy Rudolf halála után, 1291-ben a német fejedelmek egy másik családdal kísérletezzenek. Nassaui Adolfot választották meg császárrá. De az osztrák területek birtokjogát nem érintették.

Albert, az 1283-as egyezséggel a hercegségek egyetlen ura, komolyan vette tartományúri méltóságát, és igyekezett valóban szilárd központi hatalmat kiépíteni ezen a területen, ahogy ekkoriban valamennyi német fejedelem tette. A korábban egyes hűbéruraknak szétszotogotott hercegi jogokat visszavette. Éles szemmel felismerte a városok jelentőségét, különösen Bécsét, amelyet székváro-

sának tett meg, 1296-ban jelentős kiváltságokat adott a városnak, amely már korábban is nagyot fejlődött, bizonyos önkormányzathoz is jutott, 1287-ből tudunk először bécsi polgármesterről. De a túlzott városi igényekkel szembeszállt, 1288-ban leverte a bécsi polgárok felkelését és az ellene irányuló nemesi összeküvést is felszámolta. Egész országában egységes hercegi bíróságot szervezett. Új adórendszert vezetett be, hogy jövedelmeit növelje, behajtotta mindazokat az adókat, amelyek elvben megillették a herceget, de már jó ideje a kisebb hűbérurak kezéhez folytak be. Az uralkodó szokással szemben, amely szerint a tartományokat a család tagjai közt osztották fel, be akarta vezetni az elsőszülött egyedüli öröklési jogát, ahogy azt már a rheinfeldeni egyezség előrevetítette.

Inkább mindezek ellenére, mint ezért 1298-ban, amikor Nassaui Adolfot le tették a trónról, a fejedelmek Albertet választották meg császárrá. Adolf ugyanis – mint elődei – azt a bűnt követte el, hogy saját családi hatalmát akarta kiépíteni. Alberttől talán azért nem féltek az adott pillanatban, mert egy újabb terjeszkedési kísérlete meghiúsult. 1290-ben, amikor IV. László meghalt, Rudolf császári jogon a megüresedett magyar hűbért (ez volt a birodalmi felfogás) az osztrák hercegséghez hasonlóan Albertnek adta, de az nem tudta az országot elfoglalni.

Albert ezután birodalmi méretekben folytatta azt a szívós reálpolitikát, amelyet eddig osztrák tartományaiban valósított meg. A Rajna vidékének hatalmaskodó feudális urai ellen az ottani városokat és a kisebb birtokosokat mozgósította. Szövetkezett a francia királlyal, Szép Fülöppel, hogy ezzel is saját hatalmát, nem a birodalmát, erősítse. 1306-ban III. Vencel halálával a cseh trón megüresedett, ez már vitathatatlanul birodalmi hűbér volt, Albert oda is adta legidősebb fiának, Rudolfnak, csakhogy az már egy évre rá meghalt. Magyarország után tehát Csehország. Magyarországot most azért nem próbálta saját családja számára megszerezni, mert ott a pápa jelöltjét, Károly Róbertet támogatta, aki egyébként unokaöccse volt. 1303 óta ugyanis Albert pápapárti lett, hogy megszerezze a pápa hozzájárulását a korona örökletessé tételére családjában.

A birodalom délkeleti szegélyéből kiindulva egy keleti nagyhatalom terve tehát már az első lépésnél felvetődik, csak éppen ekkor még nem lesz belőle semmi. Albert most ismét Nyugaton próbálkozott, a rajnai fejedelmek lebírása után a sváb hercegséget szeretné felújítani, hogy itt délnyugaton építse ki hatalma másik pillérét, ahogy arra már Rudolf gondolt.

A makacs akarattal folytatott politika első gyümölcsei már érlelődtek. A sváb hercegség Habsburg-kézben nem is látszott olyan reménytelen ügynek. Unokaöccse, Johannes Parricida a családi osztozkodással elégedetlen volt. Stájerországot követelte meg Csehországot. Éppen Svájcban járt ez a Johannes, a Habsburg-rokonságnál, amely nem látta szívesen, hogy egyikük ilyen magasra emelkedett és lenézi őket. Biztatták is a fiatalembert, ami nem kis mértékben járult hozzá ahhoz, hogy Johannes 1308-ban meggyilkolta Albertet. A fejedelmek si-

etve újabb dinasztia után néztek, egy Luxemburgot választottak meg császárrá, VII. Henriket.

A családi birtok Albert öt fiára maradt, köztük a legidősebb, a később Szépnek nevezett Frigyes is mindössze húszéves volt ebben a pillanatban. Öt évvel később, amikor VII. Henrik meghalt, még csak huszonöt. De ez már elég volt ahhoz, hogy Frigyes bejelentse igényét a császári koronára. Most már hagyományra hivatkozhatott, atyja és nagyatyja egyaránt viselte ezt a méltóságot. És bármennyire üres is volt a cím, ügyes ember tudott vele mit kezdeni, ezt már Rudolf példája is megmutatta.

1314-ben a Habsburg-párti fejedelmek meg is választották Frigyeset, a Luxemburg-ellenpárt pedig a dinasztia egyik rokonát, Wittelsbach Lajost. Mint-hogy végül Lajos, akit Bajornak szokott nevezni a történelem, maradt felül a küzdelemben, Szép Frigyeset csak ellenkirálynak illik nevezni. Holott jó néhány éven keresztül Frigyes éppúgy király volt a maga birtokain, mint Lajos Bajorországban, a többi fejedelem meg vagy az egyiket ismerte el, vagy a másikat, de egyiknek sem engedelmeskedett. A vita csak 1322-ben dőlt el, a mülldorfi csatában. Frigyes már majdnem győzött (és Lajost fenyegette a veszély, hogy a történetírók majd utóbb ellenkirálynak nevezik), de az utolsó pillanatban megfordult a kocka, a nürnbergi várgróf csapataival Lajos javára döntötte el az ütközetet. Megint egy Hohenzollern avatkozott be a Habsburgok sorsába, de ezúttal ellenük.

Frigyes fogságba esett. Lipót, az öccse, kiváltotta ugyan feltételeesen, de aztán nem sikerült az egyezés, és Frigyes önként visszament a fogságba. A császári ábrándokról le kellett mondani. Hogy végleg-e, az ekkor még nem látszott világosan. De egyelőre mindenesetre. Csakhogy a Habsburgok ezt sem adták ingyen. 1330-ban a legfiatalabb testvér, Ottó közreműködésével lemondtak hivatalosan is a trónigényről. A jutalom nem maradt el, mert 1335-ben Lajos az időközben elveszett Karintiát birodalmi hűbérként ismét a Habsburgoknak adta, a következő évben pedig a Luxemburg-család tagja, aki már a cseh trónon ült, János, lemondott Karintiához fűződő igényéről. Az osztrák területek megint majdnem együtt voltak. Az egyik közbülső fiú, (II.) Albert tartotta most a kezében.

A XIV. század derekán úgy tűnt, Rudolf és Albert felemelkedése csak epizód, a Habsburgok megmaradnak a német fejedelmek közt, nem is csekély családi birtokkal, a nagypolitikát azonban a fejük felett már mások csinálják. Ők azonban tovább építik ki az osztrák hercegséget (lehetőleg egy tagban megtartva), merem állítani, egyszerűen mégis sikerül Magyarországot vagy Csehországot örökségként elfoglalni. És ha nem – jó néhány más német fejedelmi család is nyugodtan megélt saját országában. Amióta Bajor Lajos ismét belekeveredett a pápával folyó küzdelembe (és az Avignonban székelő pápa mögött most a francia király állt, az pedig komoly úr volt, nem német császár), a császári hatalom úgysem számított többé, az egyes német territóriumok urai ebben az időszakban már úgy kor-

mányoztak és úgy politizáltak, mint akármelyik másik önálló európai uralkodó. Legfeljebb még olykor császári szentesítést kértek egyik vagy másik elhatározásukra.

Ez a szolid és majdnem nyugalmas német fejedelmi sors várt a Habsburgokra is. Ahogy teltek az évek és évtizedek, Rudolf és Albert császárok emléke már eltűnt, valószínűtlen volt, hogy még egyszer nagyobb szerephez jussanak a birodalomban, vagy éppenséggel Európában. Albert, aki 1330 óta teljesen béna volt (mondják, talán megmérgezték), bele is nyugodott ebbe.

Nem így azonban a fia, aki 1358-ban az uralomban követte, ismét egy Rudolf (a dinasztiaán belül IV.). Mindössze 19 éves volt ekkor, és 27 éves korában már meg is halt. De hallatlan tetteire és óriási ambíciói más irányt adtak a dinasztia további fejlődésének. Országán belül ő is mindenképpen egyedüli úr akart lenni, testvéreinek sem engedett beleszólást, de még a császárnak sem. Ő is kimondta, mint atyja, hogy a családi birtokot egy tagban kell örökíteni. Országában az egyházat is a maga uralma alatt akarta látni. Még fiatalon, majdnem gyerekkorával Svájcban járt, ahol a még megmaradt kis Habsburg-birtokokért folyt a harc. Itt tanulta meg, milyen nagy hatalom a város, és ezt a tanulságot bőségesen kamatoztatta. Különösen Bécset támogatta, 1361-ben újabb kiváltságlevelet adott a városnak, valamennyi lakosát adófizetésre kötelezte. A földesurak bíróságát megszüntette, csak hercegi bíróságok meg városiak léteztek országában.

Bővítette is országát, megszerezte Friault, Görzöt, 1363-ban a tirolti grófok utolsó sarja, a nagy szájáról elnevezett Margarete Maultasch átadta neki Tirolt. Ebben az évben a Luxemburgiakkal is családi szerződést kötött a kölcsönös öröklésről; Nagy Lajos magyar király is ott volt Brünmben, amikor a tárgyalások véget értek. Ekkor Rudolf Luxemburgi (IV.) Károly császár veje volt, tehát a trón közelségében, ha pillanatnyilag ez nem is látszott olyan közelinek.

Apósához való viszonya különben sem volt felhőtlen. IV. Károly még 1356-ban az ún. Aranybullában rendezte a német császárválasztást; három egyházi és négy világi választófejedelmet jelölt ki (az egyik világi persze továbbra is a cseh király maradt). Az osztrák herceg nem került be a választófejedelmek sorába. Rudolf, mihelyt uralomra került, igyekezett ezen úgy segíteni, hogy meglazította a birodalomhoz fűződő viszonyt. Emlékszünk még az 1156-os kiváltságlevélre. Rudolf valamikor 1358–59 táján nagyszabású oklevél-hamisításhoz folyamodott. Átíratta az oklevelet, még nagyobb önállóságot biztosított benne az osztrák hercegségnek. És mellékelte még négy másik oklevelet, néhány évszázaddal korábbiakat, amelyek ugyancsak kivételes helyzetet juttattak az osztrák hercegségnek. Kissé túllőtt a célon, mert ezekbe az oklevelekbe Julius Caesar és Néró kiváltságleveleit is belefoglaltatta, amelyek ugyancsak Ausztriának adott jogokról szóltak. Az öt (sőt voltaképpen hét) oklevelet pedig bemutatta a császárnak és kérte megerősítésüket. Károly nem kisebb embernek, mint Petrarcának adta ki az okleveleket, hogy vizsgálja meg hitelességüket. Petrarca a római császárok átvitt okleveleit hamisítványoknak tartotta, de a többit, amely német-

római császárok nevében kelt, elfogadta. Károlynak mégis gyanús volt a dolog, nem hitelesítette. Mintegy száz évvel később III. (Habsburg) Frigyes nem lesz majd ilyen finnyás, és az ő császári tekintélyével fedezve nagyobb kiváltságlevél (privilegium maius) címen a hamis oklevelek még hosszú időre jogalapul szolgálnak.

Rudolf nemcsak okleveleket hamisított, pozitív tettei is voltak. Néhányat már említettünk. De tegyük hozzá, hogy ő kezdte el Bécsben a Szent István-dóm újjáépítését, az általa alapított káptalan számára, és ő alapította meg a bécsi egyetemet, amely majd jelentős szerepet játszik egész Közép-Kelet-Európában. A császár engedélyét nem is kérte ki hozzá, a pápa hozzájárulása is csak utólag érkezett meg, de teológiai kar létesítését nem engedélyezte. Rudolf ekkor már nem élt, a milánói Viscontiakkal akart kapcsolatokat kiépíteni, ott érte a halál.

Családi vonatkozásban fáradozásai hiábavalóknak bizonyultak, mert két öcsce, Albert és Lipót mégis megosztott a birtokokon, noha egy 1364-es törvény értelmében is együtt kellett volna maradnia a családi birtoknak. Albertinus- és Leopoldinus-ágról szoktak később beszélni. A fiatalabbik, Lipót Itália és Svábföld felé tájékozódott, elvette a milánói herceg leányát, és megpróbálkozott Svájc visszaszerzésével. 1386-ban a sempachi ütközetben szenvedett vereséget, maga is elesett a harcban. Az idősebb, III. Albert, aki Alsó- és Felső-Ausztriát kapta az osztozásnál, bölcs önmérséklettel nem akart területi hódításokat. Csak egy hadjáratban vett részt, a pogány poroszok ellen, abban is csak azért, hogy kiérdemelje a lovaggá ütést. 1384-ben átszervezte az egyetemet, megkapta a pápa engedélyét a teológiai kar felállításához is. A hallgatókat a kor szokása szerint négy nációban egyesítette, az egyik közülük a magyar, annak jeléül, hogy sok magyarországi hallgatója volt az egyetemnek.

Ne kövessük a többi herceg sorsát, csak kicsinyes testvérharcokról esne szó, meg a rendekkel való ellentétekről. Ekkorra már másképp rendeződött a feudális uralkodó osztály, az egyes német tartományokban a fejedeimek, hercegek nem egyes hűbéresekkal álltak szemben, hanem a feudális uralkodó osztály egészével, amely rendekben szervezkedve követelte a hatalomba való beleszólást, általában eredménnyel. Mindegyik osztrák tartományban külön-külön megvoltak a rendek, az egyház, a főnemesség és a köznemesség, mint pl. a korabeli Magyarországon is, rendi gyűléseik szavazták meg az adókat, intézték az ügyeket. Ausztriában 1404-ben hallunk először erről az intézményről, Stájerországban 1412-ben. A rendek hatalmát nem csekély mértékben elősegítette az, hogy jó ideig kiskorú hercegek helyett uralkodtak. És ha nem volt kiskorú a herceg, mint Ernő, akit Vaserejűnek neveztek, akkor még nagyobb volt a baj, mert a herceg uralkodni akart meg hadakozni, Ernő éppen a husziták ellen, de ugyanakkor otthon keményen megadóztatta a papságot, úgyhogy egyházi átok alatt halt meg. Az ő ugyancsak erejéről híres mazóviai feleségétől, Cymburgától örökölték állítólag a Habsburgok külső családi jellegzetességüket, az erős alsó állkapcsot. Ernő halála után (1424-ben) az ún. Belső-Ausztriában (Stájerország, Karintia,

Krajna, Isztria) megint csak egy kiskorú gyermek marad, az 1415-ben született Frigyes. Csakhogy mire ő felnő, az ausztriai ágban nincs felnőtt férfi, Tirolban pedig az Űrestárisznyájú Frigyes halála után ugyancsak egy kiskorú fiú marad. Frigyesnek saját öccsével, Alberttel gyúlik meg a baja. Meg sok mindenki más-sal. Csakhogy ez már történetünk új fejezete. Mert időközben az Albertinus-ág 1404-ben ugyancsak gyermekként uralomra jutott tagja, Albert (a családban az V.) nagy karriert futott be. 1411-ben az osztrák rendek kimondatták a császár-szárral, Zsigmonddal nagykorúságát, hogy megszabaduljanak gyámjaitól, nagy-bátyjaitól. Az egyiket, IV. Lipótot efölötti mérgében meg is ütötte a guta.

Albert Zsigmond császár veje volt, Zsigmond utolsó éveiben mindig mellette lehetett látni. A családi tájékozódásból a Magyarország és Csehország iránti ér-deklődést örökölte. Amikor Zsigmond meghalt, a magyar rendek őt választották királyukká, a német választók sem tudtak okosabbat, a következő évben császár-rá választották, és a cseh királyságot is elnyerte.

Okos ember volt, de rossz pillanatban hullott ennyi minden az ölébe. Hogy a császárság már csak illúzió, azt már tudjuk. De az egykor virágzó Csehország sem volt már a régi, Zsigmond huszitaellenes hadjáratai évtizedeken át pusztí-tották. Magyarország még megvolt teljes egészében, aranyával, városaival, bő termőföldjeivel. Csakhogy déli végein már jelentkezett az az ellenség, aki majd ledönti, a török. A Kis-Ázsiából kiindult oszmán-törökök már 1369-ben meg-vetették lábukat a Balkánon, rövidesen meghódították Bulgáriát, vazallusukká tették Szerbiát, Bizáncot viaszorították úgy, hogy már csak Konstantinápoly maradt a császárok birtokában. A gazdag országgal együtt Albert és utódai a török problémát is örökölték. Albert 1439. október 27-én halt meg, sikertelen török-ellenes hadjáratáról visszatérve. Néhány hónappal később született meg na, V. László. Ennek is a stájer Frigyes lett a gyámja. És 1440-ben a választók mel-lette foglaltak állást. III. Frigyes néven ő lett a császár. És most már, egy rövid epizódtól eltekintve, a Habsburgokat választják meg német-római császárokká, amíg csak fennáll a birodalom. Az első lépés után a második, a végleges is meg-történt. Csakhogy 1440-ben az új császár még nehezebb helyzetet örökölt, még súlyosabb problémákkal kellett megküzdenie, mint 1273-ban Rudolfnak, az első Habsburgnak a német trónon.

A császári cím igézete

A stájer herceg III. Frigyesként lépett tehát a trónra. Ő már elmondhatta: őse trónjára. Hiszen már hárman a családból előtte elérték ezt a bizonytalan méltóságot. Hogy 53 évig fog uralkodni, azt persze senki sem sejtette. Hogy milyen uralkodó lesz, arra volt már néhány támpont, bár kevésbé biztató. A szívósságot örökölte elődeitől, egyéb tehetséget kevésbé. Még a legbiztatóbb az volt, hogy nem szívesen költött pénzt. Korábban, 1436-ban elzarándokolt a Szentföldre, gondosan feljegyezte, mennyi pénzt kapott, de ennek jó részét félretette, hogy hazafelé jövet Velencében olcsóbban – mint amennyibe ez Bécsben kerülne – vásárolhasson be szöveteket meg egyéb díszes holmikat. Ellenfelei fősvénynek is nevezték, de ő ezzel nem törődött, ahogy általában nem bánta, mit mondanak róla, hogyan vélekednek. Tudomány vagy művészet eléggé hidegen hagyta, kivéve a csillagjósást, amellyel maga is elbíbelődött. Egyik titkára Enea Silvio Piccolomini volt, kiválóan képzett széles látókörű humanista, a későbbi II. Pius pápa, aki megpróbálta őt felrázni szellemi tespedtségéből, de sikertelenül. Később finom célzásokat tett rá, hogy a császári udvarban a könyvek olvasatlanok maradnak.

A könyveket Frigyes nem olvasta, bár a történelem iránt érdeklődött, meg is íratott egy császárkronikát, elsősorban saját családjá dicsőítésére. A történelem tapasztalataival vajmi keveset törődött, holott nagy szüksége lett volna rá. Piccolomini is elsősorban nem a humanista költészet olvasására szerette volna rábírni, hanem a birodalom reformjára. A XV. század derekára már kiderült, hogy Európa egyéb országai, a birodalomtól nyugatra esők, gyarapodnak, az uralkodó a városokkal szövetkezve megerősítette hatalmát, felszámolta a feudális anarchia legkirívóbb jelenségeit. Nemcsak Piccolomini, nagyon sokan valami hasonlót vártak az új császártól. 1442-ben legalább annyit sikerült elérni, hogy a német tartományi urak egymás közti háborúit korlátozták. A reform nagy tehertétele az volt, hogy éppen a városok nem érdeklődtek már iránta, mert nem bíztak a központi hatalomban. Frigyes uralkodása vége felé, 1485–86-ban a frankfurti birodalmi gyűlésen a választófejedelmek közül néhányan felleptek a reform érdekében, hogy valamilyen módon felülről szervezzék újjá a szent birodalmat. 1489-ben annyit sikerült elérni, hogy megszüntették a birodalmi gyűlés szervezetét: a választófejedelmek, az egyéb tartományi fejedelmek meg a többi

urak három kúriában ülészektek. A rendi szervezet tehát formát öltött a birodalomban, miként a többi országban, sőt a birodalom tartományaiban is, ahogy azt már az osztrák hercegségek esetében láttuk. Egyébként Frigyes emelte az osztrák hercegségeket főhercegségekké, és ettől kezdve a dinasztia valamennyi tagja a főhercegi címet viselte.

Csak hogy mindez Frigyes nélkül történt, ha nem is ellenére, mert tenni nem tudott semmit. Még saját hercegségében sem, ahol az uralmat elvben meg kellett osztania nyughatatlan öccsével, Alberttel. Albertet sok mindennel lehetett vádolni, de fősvénységgel aztán nem, vidáman szórta a pénzt, amelyet bátyja oly gondosan őrzött, és ahol csak tehetett, ellene fordult. Egy ízben még a bécsi Burgban is megtámadta, a császár néhány zsoldossal védekezett, az mentette meg, hogy a cseh király, Pogyebrád György sietett a segítségére. A veszély 1463-ra múlt el tőle, amikor Albert meghalt, és Frigyes az osztrák tartományokban egyeduralkodó lett. Már csak Tirolban volt más az uralkodó, a vidám Zsigmond, aki ugyancsak sokat költekezett, inkább udvartartására, mint háborúkra, pedig a svájciakkal neki is meggyúlt a baja; 1461-ben és 1468-ban kénytelen volt velük békét kötni, újabb kis birtokok elvesztése árán.

És keletre? Láthattuk, Frigyesnek még egy gyámfia volt, az ausztriai ágból származó I. László, II. Albert utószülött fia. 1439 után elvben magyar és cseh király volt, apja után, bár a magyarok 1440-ben a török veszedelemre való tekintettel a lengyel királyt választották meg, a fiatal Ulászlót, aki aztán Hunyadi János segítségével előbb diadalmasan járta be a Balkánt, kedvező békére kényszerítette a törököt, aztán elesett a várnai csatában, 1444 őszén.

A magyar és a cseh rendek most már beletörődtek László uralmába. Csak hogy László ott élt Frigyes mellett, és a császár nem gondolt rá, hogy kiadja a rendeknek. Holott a magyarok és a csehek mellett az osztrák rendek is követelték, hiszen jog szerint az ő uralkodójuk is volt. Frigyes azonban gondosan őrizte (nevelésére kevesebb gondot fordított, mert az költséges lett volna). A rendek kormányzót választottak 1446-ban, Magyarországon Hunyadit, Csehországban ugyancsak előkelő, nagy birtokú főurat, Pogyebrád Györgyöt. Es egyelőre folytatták belső viszályaikat, főnemesek és köznemesek adáz viaskodását Magyarországon, ugyanezt a katolikusok és a mérsékelt husziták, a kelyhesek közti vallási ellentétekkel bonyolítva Csehországban. Maga Pogyebrád is a kelyhesek közé tartozott.

Éppen a belső ellentétek tették volna szükségessé a legfelső hatalom kérdésének a rendezését. Ha Csehország számára ez még csak belső ügy volt, a magyaroknál a török fenyegetés életfontosságúvá tette. 1451-ben meg is egyeztek, hogy Frigyes átadja a gyermekkirályt a rendeknek, vagy valamelyik ausztriai várban hagyja biztos őrizet alatt. Aztán mégsem valósította ezt meg, hanem magával vitte Rómába, a koronázásra. Ő volt az utolsó császár, akit a pápa még Rómában koronázott meg.

Az osztrák rendek végül erőszakkal vitték el Lászlót Bécsújhelyről, ahol Fri-

gyes többnyire tartózkodott, Bécsbe. Előbb megfürdették, hogy minden szennytől, minden idegentől, amit a Frigyes melletti tartózkodás hozhatott, megtisztuljon. 1452 szeptemberében az egyik stájerországi főúr, akinek Magyarországon is voltak birtokai, a Hunyadiak elszánt ellensége, Cillei Ulrik kapta kezéhez V. Lászlót. Rokona volt, hiszen László nagyanyja Cillei Borbála, Zsigmond király felesége. A következő évben Prágában meg is koronázták cseh királlyá. A magyar koronázásra nem volt szükség, az még csecsemő korában megtörtént, különben is a koronát Frigyes őrizte.

V. László uralkodása nem sok jót hozott országainak. Pedig nem egyszerű véletlen vagy szeszély volt, hogy a magyar és cseh rendek egyaránt őt választották. A török veszély napról napra nőtt. 1453-ban Konstantinápoly is elesett, a Balkán legnagyobb része már török kézben volt, az ellenség egyre közelebb került Magyarországhoz. 1456-ban Nándorfehérvárnál Hunyadi még utolsó nagy győzelmét arathatta. A probléma azonban megmaradt. Magyarország egymaga nem látszott elég erősnek ahhoz, hogy szembeszálljon a veszéllyel. Nagyobb összefogásra volt szükség: több ország erejének az egyesítése. Láttuk, már a lengyel Ulászló megválasztása is ezt a célt szolgálta, a lengyel Jagellók birodalmuk délkeleti széléin ugyancsak megéreztek a veszélyt, tehát maguk is tettek lépéseket egy nagyobb egység létrehozására. Amiből persze saját dinasztiájuknak is haszna származott volna, mert ez a szempont sehol sem volt elhanyagolható. Nemcsak a Habsburgok gondolkodtak elsősorban saját családjuk megerősítésén, mindenki ezt tette.

V. László uralma azonban Cillei uralmát jelentette, meg a többi főúrét. Amikor Cilleit megölték, a Hunyadi-part mégsem tudta kezébe keríteni a hatalmat, Hunyadi Lászlót ki is végezték. 1457-ben a gyermekkirály meghalt, Magyarországon Mátyás, Csehországban Pogyebárd György lett a király. Az egyesítés a Habsburgok vezetése alatt ebben a pillanatban nem ment. György király halála után Jagelló került a cseh trónra, Ulászló. Tehát megint egy Jagelló vezetés alatt álló keleti nagyhatalom lehetősége villant fel.

Hunyadi Mátyásnak pedig ugyancsak megvoltak a maga elképzelései, Csehországot is meg akarta szerezni. 1470 után Morvaországot és Sziléziát meg is tudta nodítani, aztán az osztrák hercegséget is, sőt, talán a császári trónra is pályázott. Frigyes a magyar koronát 1463-ban már visszaadta, 80 ezer kemény aranyért. Azt viszont kikötötte, hogy Mátyás gyermektelen halála esetén ő maga öröklje a trónt. Mátyás viszont 1485-ben elfoglalta Alsó-Ausztriát, gyakran tartózkodott ettől kezdve Bécsben. Egy magyar-osztrák-cseh egyesülés lehetősége is közelebb látszott, ezúttal a Hunyadi-ház vezetése alatt.

Csehország teljesen örülően szerepelt ezekben a kombinációkban. Itt valóban világosan meglátszott, hogy a birodalomhoz való tartozása már csak formális. György király szerette is hangsúlyozni ezt a tényleges önállóságot, 1463-ban európai béketervet vetett fel, valamiféle népszövetséget, pontosabban az uralkodók szövetségét a béke biztosítására, ami nyilván lehetővé tette volna az erők

egyesítését a török birodalom ellen. És ha nem is lett belőle semmi, György alkalmas eszköznek látta arra, hogy Frigyeset bosszantsa vele.

Frigyes ezt is egykedvűen tűrte. Ha Bécsben öccse, Albert meg az osztrák rendek ostromolták, elment Bécsújhelyre, azután utolsó éveiben, amikor Bécs Mátyásé volt, Linzben tartózkodott. A magyar és cseh korona megszerzésének nem sok lehetősége látszott. Igaz, amikor 1490-ben Mátyás meghalt, éppen Bécsben, Frigyes megpróbált élni a lehetőséggel. Fia, Miksa ekkor már felnőtt volt, az utolsó lovag, ahogy nevezték, házassága révén nem is csekély erőforrásokkal a háta mögött. (Németalföldről és a várható spanyol örökségről van szó.) Behatolt Magyarországra, el is jutott Székesfehérvárig. A magyar rendek azonban közben már a prágai Ulászló mellett döntöttek. 1491-ben Pozsonyban az új kormányzat kiegyezett Miksával, aki pillanatnyilag lemondott a Habsburg-igényekről. Pillanatnyilag.

A császár csak messziről figyelte a dolgokat. Tiroli unokaöccse továbbra is gondokat okozott, 1490-ben viszont lemondott a hercegségről. Az osztrák Habsburg-birtokok most ismét egy kézben egyesültek. És ha a magyar kísérlet nem sikerült, keleten nem bővült a Habsburg-tartományok sora, ez akkor már nem is volt olyan érdekes. Mert Miksa szerencsés házassága révén ennél sokkal fontosabb és gazdagabb új területhez jutott. Burgundiáról van szó.

Különös ország volt ez, pontosabban nem is ország, hanem számos egymástól független tartomány együttese. Eredeti területe, a burgundi hercegség meg az ún. szabad grófság, a Franche-Comté voltaképpen a német-római birodalomhoz tartozott. Gyakorlatilag francia kézben volt, a Franciaországban uralkodó Valois-dinasztia ifjabb ága szerezte meg magának, még a XIV. században, a százéves angol-francia háború zűrzavarái közepette. Azután újabb területeket szereztek hozzá Elzászban, meg még északabbra, Luxemburg, Belgium, Hollandia mai területének nagy részét, amelyek ugyancsak a német birodalomhoz tartoztak, meg egy keveset abból, ami ma Észak-Franciaország. Az első pillanatra roppant vegyes területnek tűnik, végleges, pontos határok nélkül, hűbéri kötelékben egyszerre a német császártól és a francia királytól, az egyes tartományok, országrészek nagy különállásával, a rendek beleszólási jogával. A tartományokat egymás között nem kötötte össze semmi, csupán az, hogy ugyanazt a személyt ismerték el „természetes uruknak”. Olyan tarkaság, amelyet ebben a korban csak maga a szent német-római birodalom mutatott. A korabeli Magyarország nemhogy Mátyás, de még II. Ulászló idején is egységesebb volt.

Csakhogy ez a nagyon tarka államféle, amelyet uralkodójának egyik címe után burgundiai hercegségnek szoktak nevezni az egyszerűség kedvéért, nagyjából a Rajna mentén húzódott Svájctól az Atlanti-óceánig, annak az útnak a mentén, amely az egész középkoron keresztül a legfontosabb kereskedelmi útvonal volt. Az európai nemzetközi forgalom zöme ezen az úton bonyolódott le, az itt kialakult városok a leggazdagabb kereskedőket tudhatták falaik közt. És nemcsak kereskedőket. Ezekben a városokban számos iparág virágzott, különösen a fonás

és szövés a legfinomabb kézműves termékekkel látta el egész Európát. Csak az olasz városállamok gazdagságával lehetett ezt a hercegséget összevetni.

Annak ellenére, hogy minden kis tartományban a rendek beleszóltak az ország dolgaiba, Jó Fülöp herceg, aki 1419–1467 közt állt az ország élén, a század derekára megfontolt lépéseket tett a központilag igazgatott, az uralkodó hatalmától egyedül függő egységes állam kiépítése felé. Központi kormányhatóságokat szervezett, bíróságot, amelyhez minden tartományból lehetett fellebbezni, kamarát az állami jövedelmek behajtására és kezelésére, tanácsot, kancellárral az élén. 1463-ban Fülöp első ízben hívta össze francia mintára az egyesült rendeket, amelyek valamennyi tartományt képviselték. És ha így a rendek még megtartották hatalmi állásukat, a fejedelem tekintélye mégiscsak nagyobb volt. Ebben a korban ez még a mi számunkra nevetséges külsőségekben is megmutatkozott. Fülöp kopasz volt – tehát az udvar tagjai is szorgalmasan nyírták a hajukat, hogy még külsőségekben is hasonlítsanak urukra.

A burgundi herceg a francia király közeli rokona volt, területei egy része után vazallusa is. Világos, hogy Burgundia legnagyobb ellenségét látta Franciaországban. Már csak azért is, mert ez a Franciaország az angol–francia összecsapások sorából végül is kiemelkedve, még sokkal előrébb tartott az egységes, központosított állam megteremtésében, mint Burgundia. És a francia király hűbéri felsőbbbsége révén tarthatott igényt a Burgundia fölötti hatalomra.

Persze ez az igény a császárt is megillette volna. De hát erre nem gondolt senki sem komolyan, még maga III. Frigyes sem. A birodalomhoz fűződő névleges kapcsolatok mégsem voltak teljesen érdektelenek. Mert a hercegség területének nagyobb része mégis a császártól függött. A császártól, csupán tőle lehetett várni, hogy a hercegnek megadja a királyi címet. És akkor a burgundi fejedelem már egyenrangú a francia királlyal. Fülöp már amúgy is a Nyugat nagyhercegének címeztette magát úgy félhivatalosan. Hátha még király is lenne.

1467-ben fia, Merész Károly követte, mint a középkorban oly fontos jelző is mutatja, vállalkozó szellemű és harcias uralkodó, aki talán még komolyabban gondolta az önállóságot, mint atyja. Új területeket is akart hozzá szerezni. A belső egyesítést is tovább vitte előre, létrehozta a nagytanácsot, ennek egyik része, az államtanács a törvényhozás ügyeit intézte, a másik, a parlament, a legfelső bíróság funkcióját töltötte be. Fel akarta újítani a lotharingiai hercegséget, hogy így kerek egészzé formálja országát.

Csak egy lánya volt, Mária, ő volt a gazdag ország örököse. Ő, és az, aki a férje lesz. III. Frigyes császár 1472-ben vetette fel először, hogy fia, Miksa legyen ez a férj. Miksa ekkor 12 éves volt, Mária 13. Ami persze egyáltalában nem lett volna akadály. Frigyes nagy nehezen pénzt szerzett, és nyugatra utazott, hogy személyes találkozáson beszélje meg a házasságot Károllyal. El is jutott Trierbe, a herceg is. Károly beleegyezett a házasságba, ha Frigyes megadja neki a királyi címet. Frigyes hajlandó volt erre, hiszen még pénzbe sem kerül. De előbb írást akart a házasságról. Károly viszont erre csak akkor volt hajlandó,

ha írásban kapja a királyi címet. Az alku felborult, Frigyes írás nélkül távozott. Nem sokkal később a birodalom még háborúba is keveredett a herceggel, ami már régen nem történt meg, birodalmi sereg szállt vele szembe, valamiféle nemzeti lelkesedés fogta el a német urakat. Ekkor terjedt el a birodalom nevének új formája, a „német nemzetiségű szent római birodalom”. Bonyolult formula, mint a birodalom maga is. A magyar fordítás nem tükrözi egészen pontosan a német eredetit, de „a német nemzet szent római birodalma” kifejezés még pontatlanabb.

A háború hamar véget ért, nem is változtatott semmit a birodalom és a hercegség viszonyán. Ez nem is volt fontos, hiszen Franciaország volt az igazi ellenség. És ott most XI. Lajos volt az úr, aki komolyan készülődött arra, hogy véget vet Károly önállósodásának, és az egész nagy nyugati hercegséget szépen bekebelezi saját országába. Károly az angol király segítségével reménykedett. Anglia és saját hercegségének északi tartományai közt a gazdasági kapcsolatok igen szorosak voltak. Igaz, az angol textilipar konkurenciáját az utóbbi időben a burgundiai városi központok megsínylelték; a fonás-szövés a falvakba szorult vissza. De ha barátságos a viszony Angliával, ezen lehet segíteni.

IV. Edward angol király végül mégsem volt hajlandó Károlyt támogatni. A francia király, XI. Lajos viszont a svájciakat nyerte meg szövetségesként Károly ellen, meg a lotharingiai herceget, aki az egykori hercegség romjai fölött uralkodott. Ez utóbbi nem is számított sokat, a svájciak viszont annál inkább, mert Európa-szerte híresek voltak arról, milyen jó gyalogos katonák, hogy meg tudják állni a helyüket a lovagi seregekkel szemben. Láthattuk, ezt már a Habsburgok is tapasztalták közel kétszáz esztendeje.

Az 1474-ben Felső-Elzászban kitört felkelést a svájciak támogatták. Károly belekeveredett a háborúba, és az angol szövetség hiányában kénytelen volt visszatérni Frigyes házassági tervéhez. Most már írásban adta meg beleegyezését a házasságba. Aztán elvesztett két nagy csatát a svájciakkal szemben, 1476-ban, Grandson és Murten mellett, 1477 első napjaiban pedig Nancy ostrománál elesett. Északon ott maradt a 18 éves örökös, akit még csak elígértek, de még nem kötött házasságot.

XI. Lajos rögtön cselekedett. Fiát, a tízéves trónörököszt jelölte ki Mária férjül. A nyolc év korkülönbség a menyasszony rovására igazán nem jelentett akadályt, illet már látott Európa nemegyszer. Az sem volt döntő, hogy Máriának nem kellett a tízéves vőlegény, hanem inkább a másik, aki mégis már 17 éves volt, daliás külsejű, mint mondták. A lényeg az volt, hogy a burgundiai kormányzat vezetői is szívesebben látták a Habsburg-vőlegényt, mert az nem jelentette a francia uralmat. Mária tehát sürgős levélben kérte vőlegényét, hogy siesen segítségére, mert ellenségei szorongatják.

Romantikus középkori történet az első pillantásra. A királykisasszonyt az ellenség fenyegeti, a sárkány (XI. Lajos nem haragudott volna meg a hasonlaltért). Ezért hívja a szerelmes lovagot, mentse meg. A lovag pedig útra kel, he-

gyen-völgyön keresztül, minden akadályt, nehézséget legyőzve, és az utolsó pillanatban boldogan karjába öleli menyasszonyát. A korábbi középkor sok ilyen történetet ismert és kedvelt. Miksa, aki atyjával ellentétben igenis sokat adott a propagandára, később lovagi költeményt is írt erről az utazásáról. Még nyomtatásban is kiadták a költeményt, szép fametszetekkel.

A valóság valamivel kevésbé volt romantikus. 1477-ben a mesebeli sárkányölő loagnak már sok pénzre volt szüksége, hogy megtegye ezt az utazást. Hiszen egymagában nem mehetett, megfelelő kíséret kellett hozzá. Nem is azért, mert a császár fiáról van szó. Frigyeset ilyen szempontok nem zavarták, ha pénzt lehetett megtakarítani. Az egyik zsinatra olyan alacsony rangú követséget küldött, hogy a pápa hazazavarta kellő méltatlankodások közepette. Nem a császári tekintély megőrzésére kellett a kíséret, hanem azért, mert Miksának egész Németországon keresztül kellett utaznia. Azon a Németországon keresztül, amelynek, úgy tudjuk, és a kortársak is úgy tudták, Frigyes az ura. De azt is tudjuk (és tudták akkor is), hogy ez valójában nincs így, Miksa biztonságáról volt szó. Hátha a francia király csapatai leselkednek valahol. Vagy valamelyik tartományúr fogja el, és annak adja ki, aki a legtöbbet fizet érte csengő aranyakban.

Pénzre volt szükség, hogy zsoldosokat tudjon fogadni. Frigyes elzáróosította Steyr városát az esztergomi érseknek, kellő összegért. A pénz Kölnig tartott ki. De ott már elérték Miksát Mária követei, akik új uruknak jöttek hódolni, és mellékesen pénzt is hoztak az út további, már nem olyan hosszú részére. Most már jöhetett a boldog nász. A násszal együtt pedig Burgundia megtartása. XI. Lajos terve nem sikerült.

Mindennek ára van, és olykor nemcsak pénzben kell fizetni. A burgundiai egyesült rendek is támogatták Miksa házasságát, forma szerint ők javasolták. Csak éppen előzetesen összeállították a burgundiai tartományok összes jogait a nagy kiváltságlevélben. Együttesen és külön-külön. Még az uralkodóval szemben az ellenállás jogát is kikötötték maguknak. És valamennyi tartomány külön rendi jogait. Egy csapásra vége lett Jó Fülöp és Károly eredményeinek, az egysegítésnek. Miksa elvehette Máriát, de meg kellett esküdnie, hogy a nagy kiváltságlevélben foglaltakat megtartja. Az utolsó lovag természetesen letette az esküt.

Ezzel megszerezte az uralmat Burgundiában. Az uralmat, nem a teljes hatalmat. De ez is elég volt. A gazdag tartományok bőven adták az adót, legalábbis a hazai osztrák viszonyokhoz képest bőven. Miksa hosszú évekig élvezte ezeket az erőforrásokat, először mint a „természetes uralkodó”, vagyis Mária férje, annak 1482-ben bekövetkezett halála után mint fiának, a Szépnek nevezett gyermek Fülöpnek gyámja. III. Frigyes haláláig Miksa ideje nagy részét itt töltötte, megtanult franciául, flamandul, még olaszul is. Vagyont szerzett, még műveltséget is, mert a burgundi udvarban sokat adtak a kultúrára. Mindent Burgundiának köszönhetett, a burgundi romantikus házasságnak.

Minthogy nem egészen két évtizeddel később a Habsburgok egy másik házas-

ság révén még nagyobb területhez jutottak, ahogy hamarosan meglátjuk, a kortársak is már sokat élcelődtek rajta, hogy míg mások háborút viselnek, a boldog Ausztria csak házasodik. Élcelődtek rajta, mert így jobban leplezhették, hogy irigykednek. Különben is, ezt már láhattuk, házasságok révén tartományokat és országokat szerezni ebben a korban (és még jó sokáig) teljesen rendjén valónak számított. Az országok megszerzése nem mindig sikerült, de a Habsburgoknak ekkor rövid időn belül kétszer is kedvezett a szerencse. Akik – ekkor és később – megrótták ezért a Habsburgokat, alkalmasint a fegyveres hódítást, falvak és városok felégetését, emberek legyilkolását erkölcsösebb dolognak tartják.

Persze a fegyveres harc így sem maradt el, mert XI. Lajos nem nyugodott bele olyan könnyen fia kezébe visszautasításába. 1479-ben a franciák ugyan nagyobb vereséget szenvedtek, egészében véve azonban számukra nem kedvezőtlenül alakult a helyzet. 1482-ben az arras-i békében Franciaország megtarthatta az eredeti burgundiai hercegséget, amelytől a tartományoknak ez az egyvelege jó ideig a nevét kapta. Ezentúl már inkább új néven emlegetik, amely maga persze ugyancsak elég régi, mert az északon levő tartományok közös neve: Németalföld. Az a terület, amely így most már egészében a német-római birodalom hűbére.

Ha kívül éppen nincs háború, akkor belül akad. Miksa megesküdü a nagy kiváltságlevélre, de ezt nem akarta olyan komolyan venni, mint a rendek. Amiből állandósult a konfliktus, és 1484–85-ben ezt már fegyverekkel vívták, nem sokkal később Miksát Brüggeben (Bruges) ostrom alá fogták a rendek, még a székváros, Gent (Gand) is ellene fordult. Frigyesnek kellett fia segítségére jönnie. A polgárháborút csak 1492-ben zárták le, nagyjából a rendek győzelmével, a következő évben viszont az új francia király, VIII. Károly, aki már Itália ellen készülődött, visszaadta Artois grófságát és a Franche-Comté, hogy Németalföld felől biztosítsa magát. A következő évben indította meg az itáliai hadjáratok sorát, amelyekbe hamarosan a Habsburgok is belekeveredtek. Méghozzá éppen az előbb emlegetett, újabb előnyös házasság révén. Ezt a házasságot Miksa fia, Szép Fülöp kötötte. 16 éves volt, amikor 1494-ben átvette atyjától a személyes uralkodást Németalföldön. Miksa már nem állt ott mellette, csak a tanács tagjai, a helybeli nagyurak. És így valójában azok diktálták a politikát, Szép Fülöp engedelmesen megtette, amit tőle követeltek, visszaadta azokat a kiváltságokat, amelyeket elfelejtettek belefoglalni a nagy kiváltságlevélbe, és amelyek körül Miksával a konfliktus támadt. 1496-ban előnyös kereskedelmi szerződést kötött VII. Henrik angol királlyal. Abban az évben, amelyben elvette feleségül Johannát, a spanyol uralkodópár leányát, húga pedig, Margit, Don Juanhoz, a spanyol trónörökshöz ment férjhez. A kettős házassági kapcsolat nem ígért olyan biztos hasznot, mint Miksa és Mária házassága; nagyon rövid idő alatt kiderült, hogy még sokkal előnyösebb. A spanyol trónörökös ugyanis igen vidám és változatos életet élt, sokat forgolódott nemcsak a felesége, hanem egyéb szépasszonyok körül is, mondják, ez volt az oka korai halálának, mindjárt a következő év-

ben, 1497-ben. És minthogy a spanyol királyi pár elsőszülött gyermeke, egy lány, nem sokkal később ugyancsak meghalt, Johanna – és vele együtt persze Szép Fülöp – maradtak a spanyol trón várományosai. Még volt egy lány, Katalin, VIII. Henrik angol király neje lett (az első), de házasságkötése alkalmával le kellett mondania spanyol örökösödési igényéről.

Szép Fülöp házassága egy új világot nyitott meg a Habsburgok számára. A szó minden értelmében. A spanyol királyi pár, amelynek a nevét eddig olyan szemérmesen elhallgattuk, Kasztíliai Izabella és Aragóniai Ferdinánd, 1469 óta voltak házasok. Mint nevükből kiderül, Izabella Kasztíliában uralkodott, amely ebben az időszakban a mai Spanyolország északi és középső részét foglalta magában, Ferdinánd pedig Aragóniában, az Ibér-félsziget keleti részén. A két királyság, amely maga is néhány régebbi királyságból és tartományból jött létre, egymástól független volt. A félszigetet még nagyon régen, a VIII. század elején az arabok foglalták el jórészt, felszámolták az itt levő nyugati gót királyságot, és idővel önálló államot hoztak létre. A keresztény lakosság az északi hegyekbe szorult vissza, ott jött létre néhány kis királyság, és ezek hosszú évszázados küzdelemben, lépésről lépésre hódították vissza a félszigetet az araboktól, vagy ahogy itt nevezték ezt az afrikai őslakossággal már keveredett népességet, a móroktól. A királyságok közül végül három maradt meg, a már említett Kasztília és Aragónia meg a félsziget nyugati részén Portugália. Sőt volt még egy kis negyedük is, Navarra, a Pireneusokban, amely a mai spanyol és francia terület közt oszlott meg.

Mindegyik királyságban megvoltak a rendek, Aragónia eredeti területén négy rend is volt (a papság, a főurak, a nemesek és a városok), a királysághoz tartozó Katalóniában három rend, ebből a harmadik, a városok rendje volt a legerősebb. Kasztíliában is három csoportra oszlottak a rendek. A királynak mindegyik országban, sőt annak mindegyik tartományában a rendekkel kellett osztoznia uralmában.

Izabella, nem minden nehézség nélkül, a maga királyságában, Ferdinánd pedig Aragóniában az egyedüli örökös volt. Házasságuk révén a két királyság valójában egyesült, bár forma szerint továbbra is fenntartották különállásukat, Izabella és Ferdinánd egymás országában csak társuralkodónak számítottak. És még Izabella halála után is (1504), amikor Ferdinánd még 12 évig egymaga uralkodott, csak leánya, Johanna jogán gyakorolta a hatalmat az ország nagyobb részét kitévő Kasztíliában.

1492-ben az uralkodópár elfoglalta a mórok utolsó tartományát és annak fővárosát, Granadát. A félsziget területe felszabadult a mohamedánok uralma alól. Az öröm olyan nagy volt, hogy Izabella megadta a régóta kért engedélyt egy állítólag genovai származású hajósnek, Kolumbusz Kristófnak, hogy szereljen fel három hajót és induljon el nyugat felé India meghódítására. A derék uralkodónő nem értette egészen pontosan, hogyan is lehet az, hogy a Föld gömbölyű, és aki nyugat felé hajózik, végül ugyanoda jut el, mint aki kelet felé in-

dult el. De nagylelkűen megadta a pénzt, és Kolumbusz még abban az évben fel is fedezte Amerikát, pontosabban a karib-tengeri szigeteket, és a kasztíliai felség nevében birtokába is vette. Az első pillanatban ez még nem is tűnt olyan fontos dolognak. Kasztília számára talán igen, amely Sevilla révén az Atlanti-óceánnal tartotta a kapcsolatot. Aragónia számára semmiképp, az másfelé volt érdekelve a tengeren, meg különben sem tartozott rá az ügy. Az aragóniai uralkodók még a XIII. században, a szicíliai vecsernye néven ismert felkelés révén megszerezték Szicíliát, aztán a XV. században, 1434-ben Nápolyt is. A kettős királyság révén Aragónia földközi-tengeri hatalom volt, az itteni kereskedelmi forgalom kiépítése volt a szívügye. A távoli India kevésbé érdekelte.

A nápoly-szicíliai királysággal pedig eljutottunk oda, ahol már az előbb voltunk, amikor VIII. Károly francia király itáliai hadjáratát említettük. Hiszen éppen ennek a kettős királyságnak a meghódítására készült a francia király, mert ez valamikor az Anjou-dinasztiáé volt, tehát a francia királyi család öröksége.

Szédtítő távolságok, szédtítő távlatok. És mindebben a Habsburgok a közép-pontban. A német birodalom, azon belül délkeleten az osztrák hercegségek, északnyugaton Németalföld. A spanyol örökség 1500-ban válik biztossá, amikor Ferdinánd és Izabella legidősebb lányának a fia, a portugál királyfi, akit valamennyi spanyol tartományi rend (nevezzük ezentúl spanyol nevükön cortesnek) elismert trónörökösnek, Miguel da Paz meghalt. A spanyol örökség, vagyis maga Spanyolország, Nápoly-Szicília, a tengerentúli birtokok. És mindehhez az állandó ellentét Franciaországgal, amely Nápoly-Szicília birtoklásáért indul, és aztán az európai hegemoniáért folyik tovább, a XVIII. század második feléig. Gazdag örökség, de terhes is egyúttal. Csak az első pillanatra a terhek kevésbé látszanak.

Nem sokkal a francia támadás után a spanyol uralkodók, akiket ettől kezdve neveznek a katolikus királyoknak, meg Miksa, Milánó (elvben ugyancsak a német-római birodalom hűbére), Velence és maga a papa, VI. Sándor (aki maga is spanyol származású, a Borja-családból, amelyet az olaszok mondanak Borgiának) szövetséget kötnek VIII. Károly ellen. A francia király észak, kelet és dél felé Habsburg-birtokokba ütközik, a Habsburgok fojtogató gyűrűjével áll szemben, és most évtizedekig arra törekszik majd, hogy ezt a gyűrűt széttörje.

Egy pillanatig maradjunk még Habsburg Miksa fiánál, Szép Fülöpnél. Ő sem marad el fiatalon elhunyt spanyol sógorától, ő is felettébb kedvelője a női nemnek. Felesége búskomor, idővel teljesen elborul az elméje, Őrült Johannának nevezik majd, de 1555-ig, amíg él, elvonultan egy kolostorban Valladolid közelében, még mindig Spanyolország királynőjének számít; fia, Károly csak társuralkodó mellette.

Ez a Károly egyébként az első fiúgyermek Szép Fülöpnek, aki minden csélcapsága mellett a sokgyermekes Habsburgok közül való. Újabb gyermeke ismét fiú, a nagyatyja tiszteletére Ferdinándnak nevezik, és ott is nevelkedik Spanyolországban, a spanyol lesz az anyanyelve, és még jó néhány lány,

Eleonóra, az elsőszülött, aki először a portugál király felesége lesz, majd a nagy ellenséghez, I. Ferenc francia királyhoz megy férjhez. Aztán Izabella, a dán király felesége, Mária, aki a magyar Jagellóhoz, II. Lajoshoz megy majd férjhez, meg Katalin, aki ugyancsak portugál királyné lesz. Portugália ugyan nagy vetélytársa Spanyolországának, különösen a tengereken túl; néhány évvel Kolumbusz után egy portugál hajós, Vasco da Gama eljut abba az Indiába, amelyet Kolumbusz csak vélt felfedezni. Tengerentúli hódításokból Portugália is részt kér, és a pápa dönti el, hogy az Európán kívüli birtokból mi juthat majd a spanyoloknak, mi a portugáloknak. De ettől függetlenül nem ártanak a házassági kapcsolatok, hátha még idővel Portugáliát is meg lehet szerezni.

Károly a németalföldi Gentben született, itt is nevelkedett, a francia volt az anyanyelve. Ferdinánd inkább spanyol – a Habsburgok igazán tudtak alkalmazkodni, és az alkalmazkodás során elég hamar jó nyelvérzékük alakult, előbb vagy utóbb mindig megtanulták alattvalóik nyelvét, ha ezek az alattvalók elég hatalmas nagyurak voltak. A nagyurakon túl lefelé már nem tekintettek.

Ebben a nemzetközi kavarodásban pedig, amely elvitt minket immáron Nápolytól Kubáig és Németalföldtől Indiáig, szinte el is feledkeztünk Miksáról, a család fejről, aki többek között Szép Fülöp 1506-ban bekövetkezett halála után megint tíz évre a gyám, unokája, a kiskorú németalföldi uralkodó mellett, mint néhány évtizeddel korábban a saját fia mellett volt, nos, ez a Miksa, akivel már találkoztunk, ebben a pillanatban éppen a német-római birodalom választott császára, és sokat tart német származására és jellemére. Hozzá kell ismét visszatérnünk.

Mintha egyenes ellentéte lett volna az atyjának. Talán azért is hangsúlyozta annyira családjá német származását, mert benne mintha portugál anyja vére lett volna az erősebb. Frigyes fősvénységével szemben Miksa bőkezű, akármiről van szó. Teheti, mert a németalföldi jövedelmekből sokáig futja. A kultúrától elzárkózó FrigyesSEL szemben egy reneszánsz fejedelem sokoldalúsága jellemzi. Maga is tanult zenét, Bécsben udvari énekkart szervezett. (Még ma is fennáll, Wiener Sängerknaben néven ismeretes.) Nemcsak Máriával való házassága történetét írta meg, hanem még két költeményt saját életéről, amely mozgalmasságában adott is elég anyagot hozzá. Dürerrel és másokkal külön fametszet-sorozatot készíttetett ugyancsak élete történetéről, *Der Triumph (A diadal)* címen, és szorgosan terjesztette ezt is, megint a közvéleménnyel nem törődő atyjával ellentétben. Síremlékét maga tervezte meg, és a pompázatos síremlék Innsbruckban csak nagyon részleges megvalósítása ennek a tervnek. Az iparművészet is érdekelte. (Frigyes csak a drágakövekhez értett, de azokhoz nagyon, nem lehetett hamisítványokkal becsapni, koronázási palástját egymillió tallerra becsülték.) Különösen a fegyverek díszítése volt Miksa kedvelt stúdiuma, osztrák múzeumok ma is számos ékes fegyver¹ őriznek, amelyet ő vásárolt vagy éppen megrendelt. Az egyetemre humanista tudósokat hívott meg Bécsbe.

De még az uralkodóhoz méltóbb államügyekben is az ellentéte volt atyjának. A birodalom sorsát szíven viselte, és Frigyessel ellentétben valóban megpróbálkozott a reformmal. Nem sokkal uralomra jutása után, 1495-ben már elrendelte az örökös békét a birodalmon belül, vagyis megtiltotta a fejedelmek és az urak egymás közti hadakozásait. Központi birodalmi bíróságot hozott létre, a birodalmi kamarai bíróságot, mint a birodalom legfelső törvényszékét. Új adót vezetett be az egész birodalomban, hogy abból birodalmi hadsereget lehessen felállítani. Így Németország valóban egyenrangúvá válhatott volna a többi, ekkor alakuló európai hatalommal. A birodalomban érvényes jog alapjárá az addigi, helyileg nagy eltéréseket mutató szokásjoggal szemben a római jogot tette meg. 1498-ban elrendelte a büntetőjog egységes szabályozását. 1532 lett belőle, mire ezt a birodalmi gyűlés elfogadta, és az akkori császár nevére Constitutio Criminalis Carolinának nevezték el. Érvényben is maradt, de sokkal több köze van Miksához, mint unokájához. Még arra is volt gondja, hogy a birodalom már nagyon tarka területi beosztását módosítsa, nagyjából egyforma nagyságú körzetekre ossza be, az osztrák tartományok pl. együttesen alkottak volna egy körzetet. Ez azonban már nem valósult meg, túl nagy volt a meglevő tartományok és területek ellenállása.

Osztrák tartományaiban sem riadt vissza újításoktól. Itt több ízben is kísérletezett, hogyan lehetne minél hatékonyabbá tenni a kormányzást. A rendek ugyan minden tőlük telhetőt megtettek, hogy ezeket a reformokat is megghiúsítsák, nem is eredménytelenül. Későbbi kísérletek azonban mégis kapcsolódhattak majd ehhez. Innsbruckban közös osztrák kincstárat hozott létre, ugyancsak közös udvari tanácsot állított alája rendelt kancelláriával az osztrák hercegségek élére. Reformjai és kulturális érdeklődése elsősorban az osztrák tartományoknak hozott hasznót, a bőkezű és minden méltósága mellett barátságos uralkodó emlékezete ezért is él úgy az osztrák nép emlékezetében, mint nálunk az igazságos Mátyásé.

És bármennyit is tett a Habsburgok nyugati térhódítása érdekében, keletről sem feledkezett meg. Hiszen egyszer már majdnem megszerezte Magyarországot. Meg kellene ezzel újra próbálkozni. Igaz, a magyar rendek 1505-ben Rákos mezején kimondották, hogy többé idegen uralkodót nem választanak. Miksa saját tapasztalatából tudta, hogy a rendekkel szemben nem tudja teljesen keresztülvinni az akaratát otthon sem, alkalmasint máshol is elég komoly ellenállást fejthetnek ki. De azt is tudta, ugyancsak saját tapasztalatából, hogy lehet a rendekkel szót érteni. Majd csak belenyugszanak mégis egy újabb idegen királyba. Hát nem volt már két Habsburg is magyar király? (A magyar királyokkal is voltak már korábbi egyezségek a kölcsönös trónutódlásról, 1402-ben Zsigmonddal, 1463-ban, mint már említettük, Mátyással.) 1515-ben Miksa még két házassági tervet ütött nyélbe. Kisebbik fiúunokája, Ferdinánd elveszi a későbbi magyar és cseh király, II. Lajos nővérét, Annát, másik unokája, Mária, férjhez megy a 9 éves Lajoshoz, aki egy év múlva már el is foglalhatta

a trónt. E házasságok révén a magyarországi Jagellók és a Habsburgok kölcsönösen biztosították egymásnak a trónutódlást a másik dinasztia kihalta esetére. Szerencse kérdése volt, melyik dinasztia marad felül. A szerencse itt, 11 év múlva, megint a Habsburgoknak kedvezett.

Ugyanebben az évben, 1515-ben a nagyobbik unokát, Károlyt nagykorúsították Németalföldön, átvette hercegségét, egy évvel később a másik nagyatyja, Ferdinánd meghalt, és Károly lett (anyjával együtt) a spanyol király. Újabb három év és Miksa is meghalt, 1519. január 12-én. Még jóval halála előtt értesült arról, hogy egy nyughatatlan Ágoston-rendi szerzetes, valami Luther nevű, egy messzi északi kisvárosban, Wittenbergben 1517. október 31-én 95 vitatételt szögezett ki a várostemplom falára. Ahogy ez is szokás volt akkoriban, nemcsak a dinasztikus házasságok és dinasztikus háborúk. A tételek az egyházi búcsú kérdésével voltak kapcsolatosak. Talán még Luther sem sejtette abban a pillanatban, hogy mi indul el itt – a reformáció. A következményekkel azonban már nem Miksának kellett törődnie.

Az utolsó években már nem Németalföldről szerezte meg a szükséges pénzt. A nagy délnémet bankárdinasztiák, a Fuggerek és a Welserek adták a kölcsönöket, persze nem fedezet nélkül, az osztrák hercegi jövedelmek egy részét kellett ennek fejében lekötni. Az utolsó lovaghoz, a nagy Habsburg-dinasztia tagjához, a császárhoz talán nem is méltó, hogy holmi kereskedőkkel meg uzsorásokkal lépjen kapcsolatba. De ha egyszer övék a pénz? A Habsburgoknak majd még sokszor lesz dolguk ilyen uzsorásokkal, mert mindig kevés lesz a pénzük, és mindig sok lesz a kiadásuk. A méltatlan kapcsolatot majd később azzal enyhítik, hogy nemesi rangra emelik az uzsorásokat. Akkor még a tőke egy részét vissza sem kell fizetni.

És ha már a pénznél tartunk, álljunk meg itt egy pillanatra, és királyi házasságok meg még királyibb hadjáratok helyett vessünk egy pillantást a lényegesebb dolgokra.

Amikor Miksa behunyja a szemét, Európa jó része a Habsburgoké, és nem csekély részét majd néhány év múlva kapják meg, Magyarországot, illetve ami belőle megmaradt, meg a cseh tartományokat. A családi birtokállomány, ha ezeket az utóbbiakat is számításba vesszük, kialakult. A legvegyesebb területek, a legkülönbözőbb lakossággal, Európa majd minden zegéből-zugából. Csak győzze valaki fejben tartani. De ha kissé figyelmesen odapillantunk, két lényeges közös vonást fedezhetünk fel, s ezek a későbbi fejlődés szempontjából majd nagyon fontosakká válnak.

Az egyik: Németalföld kivételével a Habsburgok csupa európai peremvidéket szereztek meg, Spanyolországtól Nápolyon át Sziléziáig, olyan területeket, amelyek gazdaságilag viszonylag fejletlenek voltak ekkor, és még jó sokáig, agrárterületek, csekély kézműves iparral. (Németországra ez persze nem áll, de azt még Miksa sem gondolta komolyan, hogy az gyakorlatilag is az övé.) Abban a történelmi pillanatban tehát, amelyben Európában megjelenik a kapitalizmus,

első csíráiban, a Habsburgok kezében csupa olyan terület van, amely ebből a fejlődésből még jó sokáig kimarad. Mondottuk, Németalföld az egyetlen kivétel. De ennek leggyorsabban fejlődő részét, a későbbi tőkés mintaállamot, ahogy Marx nevezte Hollandiát, a Habsburgok alig egy fél évszázadon belül már el is veszítették.

A másik, és ebben a vonatkozásban még Németalföld sem kivétel: csupa olyan terület, amely egymástól független kisebb-nagyobb tartományokból áll, külön rendekkel, külön törvényekkel és szokásokkal, ahol a Habsburgok a legkülönbözőbb jogcímeken és a legkülönbözőbb uralkodói címekkel gyakorolják a hatalmat, vagy annak inkább csak egy részét. Még Spanyolországban is ezt láthatjuk, nem is beszélve Németalföldről vagy az osztrák Habsburgok birtokairól. Hiszen maga Spanyolország is jó néhány, egymástól független királyságból és tartományból áll. Még itt sincs meg a nyelvi egység, mert Katalóniában a katalánok nem spanyolul beszélnek, nem is szólva a mórokról meg a nem csekély számban itt élő zsidókról. Németalföldön flamandok, vallonok, hollandok, még németek is. Keleten németek, magyarok, csehek, horvátok – és ami majd még jön. Sehol olyan etnikum, amely túlnyomó többséget jelentene. Spanyolországban majd erőszakkal valósítják meg ezt, a mórok és a zsidók kiűzésével, ami a gazdasági öngyilkosságot is jelentette. Nápoly-Sziciliában más ugyan a helyzet, hiszen itt gyakorlatilag csak olaszok vannak, csak hogy a probléma itt meg az, hogy nemcsak ebben a királyságban élnek olaszok, hanem a félsziget egyéb részein is.

A nyelvi különbségek majd csak jó idő múltán válnak nemzeti különbségekké is, ekkor még nem okoznak gondot. A rendek és törvények sokfélesége azonban már most is. A gazdaság elmaradott volta pedig mindvégig.

És ezt ebben a pillanatban még alig látja valaki, nemhogy a következményeit fel bírná mérni; akad most is probléma elég, amellyel a kortársak is tisztában vannak: a reformáció a német-római birodalomban, amely nem áll meg a birodalom határainál, és egy külső ellenség, amelyik ugyancsak nem tiszteli a birodalom határait: a török. 1520 óta Nagy Szulejmán, a Hódító.

Sokan emlegették és sokszor a Habsburgok mohóságát. Valójában ők sem voltak mohóbbak, mint akármelyik másik korabeli uralkodó család, csak éppen szerencsésebbek. Valóban azok? A jogok és jövedelmek mellett kemény kötelezettségeket is örököltek. Ki tudná lemérni, melyik volt a nagyobb?

A világbirodalom

15 éves volt Habsburg Károly 1515-ben, amikor beiktatták Németalföld 17 tartományának urává, ami négy hercegséget, hat grófságot, két örögrófságot és öt seigneurie-t, vagyis elvben közvetlenül a birodalomtól függő uradalmat jelentett. Ebben a vidám – legalábbis az urak és polgárok számára vidám – és gazdag – ugyanezek számára gazdag – tartományi együttesben is növekedett fel, lovagi tornák és udvari ünnepek légkörében, abban a dús, pompázatos és kissé fojtogató légkörben, amelyet egy holland történész, Huizinga *A középkor alkonya* címen írt le olyan mesterien. És ez nemcsak egyszerűen környezetet és életformát jelentett Károly számára, hanem világszemléletet és elkötelezettséget is egyúttal. Elkötelezettséget az egyház mellett, a lovagi eszmény mellett, a valójában éppen itt már minden oldalról aláásott, de a felszínen még uralkodó középkori világ mellett. Egy kalandvágyó ifjú lovag szemével nézhette kora Európáját. De olyan lovag szemével, aki tudja, hogy igen nagyra hivatott, hogy ennek az egész egyházi és lovagi világnak valahol a csúcán kell majd állnia. Tanácsadói, nevelői is erre eszméltették, különösen a két legjelesebb köztük, de Chièvres lovag, aki haláláig legfőbb tanácsosa lesz, még Spanyolországban is, bár ez már csak néhány évet jelent, és Adorján utrechti érsek, a komor pap, aki néhány év múlva pápa lesz.

Egy év sem telt el a németalföldi uralkodásból, és már várták a következő trónok, a kasztíliai, az aragóniai, a nápolyi... Ferdinánd 1516-ban meghalt. Károlynak sürgősen el kellett foglalnia az új trónt. Mégis majdnem további egy évig tartott, amíg a hajóhad elindult vele és tanácsadóival az antwerpeni kikötőből. A vihar okozta-e vagy a hibás irányvétel: a király és kísérete egy jelentéktelen kis spanyol kikötőben ért partot, és hetekig kellett a kietlen tengerparti sziklákon végighaladniuk, amíg elérték a kikötőt, ahol a spanyol főnemesek már várták új társuralkodójukat. Hiszen kolostorba zárt anyjáról nem szabad megfélekedezni, legalábbis hivatalosan nem. Valójában mindenki tudta, hogy ez a sima képű fiatalember, Don Carlos, ahogy a spanyolok nevezték, most hosszú időre az ő uralkodójuk lesz. És az ő révén Spanyolország további története jó ideig elválaszthatatlan lesz Németalföldétől, nemcsak Nápolyétól. Sőt, még más országokétól is.

Mert Károlynak éppen csak annyi ideje volt, hogy ellátogasson anyjához

Tordesillasba, megkezdje az ismerkedést Spanyolhonnal, beszámoltasson magának a tengerentúli mesevilágokról, amikor újabb halálhír érkezett, a másik nagyapáé, Miksáé. Öccse, Ferdinánd, akivel spanyol földön találkozott először életében, 1517-ben, amikor az 15 éves volt, ekkor Németalföldön tartózkodott, szoba is került egy időben, hogy talán ő kövesse Miksát az osztrák örökségben (amelyből magyar és cseh is kínálkozhatott kedvező körülmények között), hiszen egy fiatalember számára ennyi trón és korona talán mégis sok.

Károly azonban hallani sem akart ilyesféle megoldásról. Ferdinánd pedig belenyugodott, hűséges fivére és szolgálja maradt bátyjának még hosszú évtizedeken át. Bátyjának, akiben nem csekély természetes ész is volt a lovagi műveltség és a jeles nyelvtudás mellett, sőt nagy munkakedv is, de még nagyobb öntudat és az isteni elhivatottság érzése. Ő az elsőszülött, őt illeti meg az egész családi örökség. Ez a hivatástudat és az őseitől örökölt szívósság, sőt makacsság még nagy hasznára lesz az elkövetkező időkben. Ha mindehhez még mélyebb bölcsesség és intellektus is járult volna, személyiségében a világtörténelem egyik nagy alakját tisztelhetnénk, így csak helyzete emelte fontossá.

Károly meg lehetett győződve arról, hogy a császári méltóság megilleti, csakhogy a német választófejedelmeknél ez a meggyőződés nem adódott olyan természetesen. Ezt valamiképpen elő kellett segíteni, rábeszéléssel, érvekkel, főképp pedig pénzzel. Mert az érvek lehetnek tetszetősek, a választófejedelmek számolhatnak azzal, hogy más alkalmas jelölt úgyszint (később is még sok esetben a más jelölt hiánya szól majd a Habsburg-választás mellett), de azért a pénz sem megvetendő. Különösen most, amikor Károly mellett még két másik tekintélyes jelölt is akadt, mindegyik maga ajánlkozott, I. Ferenc, a francia király és VIII. Henrik, az angol. Mindkettő idősebb is valamivel, egy-egy belülről jól elrendezett országgal a háta mögött. Talán épp ez volt a hátrányuk. Károlynak mindenesetre 850 ezer aranyába került a választás, ebből több mint félmilliót a Fugger-ház adott kölcsön, abban a reményben, hogy a tengerentúli spanyol aranyból és ezüsből majd csak telik a visszafizetésre. Június 28-án a választófejedelmek egyhangúlag meg is választották Károlyt, bár a szász választó kijelentette, hogy kényszer hatása alatt cselekszik.

Ha a császárválasztás már biztos, nem is kell olyan nagyon sietni. V. Károly később sem sietett soha, legkevésbé az elhatározásokkal. Utrechti Adorjánt hagyta hátra helytartóként Spanyolországban, amivel rögtön nagy elégedetlenséget keltett. Hajón ment Antwerpenbe, aztán onnan kedves németalföldi birtokain keresztül Németországba, Wormsba. Ide hívta össze a birodalmi gyűlést. Itt került először szembe azzal a problémával, amely egy életen keresztül foglalkoztatta, és amelyet végül sem tudott megoldani.

Az a bizonyos szerzetes, aki immáron négy éve kiszögezte 95 tételét, és aki most testi valóságában is ott állt előtte, a birodalmi gyűlés színe előtt, Luther Márton közben ugyancsak nagy vihart kavart a német földeken, sőt azokon túl is. Már a kortársak úgy nevezték ezt a vihart, hogy reformáció.

Ezen a néven emlegették, még mielőtt a mozgalom megindult volna. Mert a római egyház belső szervezete már közel két évszázada megroppant, amióta a pápák előbb 1309-ben Avignonba költöztek, aztán vissza Rómába, de Avignonban is választottak egyet, úgyhogy egyszerre két pápája is volt az egyháznak (válogattak is bennük az uralkodók), sőt egy időre még három is. Világi gondok, vagyon és méltóság sokkal fontosabb volt a pápák meg a főpapok számára, mint a lelkek üdvössége. Az alsópapság meg a szerzetesek pedig nem maradtak el feljebbvalóik mögött. Az egész egyház megreformálására szükség volt, évtizedek óta már ezt hirdették sokan. Különösen a német területeken elégedetlenkedtek a Rómának fizetett adók és a római lelki uralom miatt. A búcsúcédulák árusítása csak alkalom volt rá, hogy Luther általában Róma, a pápa felsőbbsege ellen fellépjen. Fellépjen a német nyelvű egyház érdekében, fellépjen hamarosan számos eddigi hittétel ellen is. Ebből a szempontból tanításának lényege az volt, hogy a hívő egyedül hite által üdvözül, nyeri el a túlvilágon örök boldogságát, ezt a hitet pedig az Isten adja. Tehát nincs szükség a papi üdvközvetítésre, az egész költséges egyházi szervezetre, a díszes ceremóniakra. Az egyház tanításának pedig csupán egy forrása van, a Biblia, minden egyéb csak emberi, tehát esendő hozzátétel. A sok pénzbe kerülő egyház helyett tehát az olcsó egyház mellett lepert fel.

És ezzel el is jutottunk a dolog lényegéhez: ami itt most reformáció címen kibontakozott, az társadalmi jellegében korai polgári forradalom volt, a középkorban megerősödött német földön a császári hatalomtól teljesen függetlenedni akaró fejedelmek éppúgy csatlakoztak, mint a fejedelmektől éppen függetlenségüket féltő birodalmi lovagok. Nyomukban pedig még mások is, a társadalmi ranglétrán lejjebb állók, szegények, kisemmizettek, városi plebejusok és jobbagyparasztok. Az egyház által megtestesített feudális rend ellen általános támadás bontakozott ki. Csak éppen, az egyház sokszázados lelki uralma miatt ez a támadás egyházi, vallási vonalon indult meg, és harcosai aligha voltak vele tisztában, hogy most polgári forradalomban vesznek tulajdonképpen részt. Luther sem tudta. Károly még kevésbé. Nem is értette volna, ahogy odahaza, Spanyolországban sem értette azt, ami rögtön távozása után kibontakozott. Wormsban csak az immár híressé vált szerzetest látta, aki a pápa ellen fordult, és ezzel voltaképpen ellene, a császár ellen is. Amit tanít, az nemcsak a pápa hatalmát vonja kétségbe. Végso fokon a császáret is. Ennyit még Károly is megértett, barmennyire csekély volt még ekkor német tudása meg teológiai képzettsége.

Luther megszólalhatott tanítása védelmében, igényelhetette, hogy a Biblia alapján cáfolják meg, amit hirdet. A többség, a főpapok, persze a császár is, elvetették a tanítást. 24 óra gondolkodási időt adtak Luthernek tételei visszavonására. Luther, aki az első napon még bizonytalan volt, nem tudott meggyőzően szólni, másnap, 1521. április 18-án kimondta, hogy tanítását nem tudja megtagadni. A császár elítélte és birodalmi átokkal sújtotta. Ezentúl bárki

kezet emelhetett rá, ha elérte. Annyit megtett Károly, aki előzőleg szavát adta, hogy háborítatlanul jelenhet meg a birodalmi gyűlésen, hogy megengedte szabad eltávozását. Alighogy elhagyta Wormsot, „rablók” támadták meg, a szász választó emberei, és elvitték Wartburg várába. Egy időre itt rejtőzött, fordította a Bibliát és írta újabb és újabb teológiai és politikai röpiratait. Híveinek száma egyre nőtt. Károly viszont még mindig nem értette meg, miről is van szó. Nemhogy a polgári forradalmat, a reformációt sem. Úgy vélte, ha az egyházban küssé megszigorítják a papi fegyelmet, akkor a vitás teológiai kérdések majd maguktól megoldódnak, és sikerül az egységet helyreállítani. Az egységet a birodalomban, az egész egyházban.

Nem is volt rá sok ideje, hogy ennek az egységnek utánanézzen. A hazai spanyol ügyek sürgették visszatérését, meg a francia probléma és a török. Annyit már belátott, hogy minden országának minden ügyével nem tud egymaga foglalkozni. Nem is próbálkozott azzal, hogy egész birodalma számára egységes, központi kormányzatot építsen ki. Igaz, egy piemonti papot, Mercurino de Gattinarát főkancellárrá nevezte ki, hogy minden ügyben segítségére legyen. 1530-ig, Gattinara haláláig az ő kezére bízott sok mindent, de utána már felhagyott ezzel a kísérlettel, helytartók útján kormányzott, és a fontos ügyekben tartotta csak fenn a maga számára a döntést. Ezzel aztán vagy várni kellett, amíg elérkezett az illető országba, vagy amíg levél útján intézkedett. Ez utóbbit különösen szerette, mert hónapokig tartó halogatásokat tett lehetővé.

A délkeleti ügyeket mindenesetre már most Ferdinándra bízta, 1521-ben egy családi egyezményben Wormsban az osztrák hercegségeket adta át neki, aztán a következő évben Brüsszelben még az elő-ausztriai területeket is. Minthogy Németalföld már amúgy is gyakorlatilag nem tartozott a birodalomhoz, a császár birodalmon belüli hatalmának egyetlen alapját adta fel az osztrák tartományokkal. Úgy vélte, könnyen teheti, hiszen a spanyol és németalföldi erőforrások pótolják a birodalmon belüli hátrert. Ferdinánd vesződjön hát az osztrák rendekkel, meg védekezzék ott a török ellen, majd ő, Károly harcol ellene a tengeren.

De most előbb sürgősen haza kell menni Spanyolországba. Még elutazása előtt, 1518-ban megtartotta az első cortest, de akkor még nem mutatkozott semmi fenyegető jel. De alighogy kitette a lábát, a kasztíliai városok mozgolódni kezdtek, Pedro Lasso és Juan de Padilla vezetése alatt szent juntát, szövetséget alkottak, nemesek és főpapok is csatlakoztak a mozgalomhoz. Ez is egyfajta polgári megmozdulás volt, a németországra emlékeztetett, csakhogy a kasztíliai városokat nem lehetett összevetni vagyon és tekintély szempontjából a német birodalmi szabad városokkal. Voltak bizonyos követeléseik, az ún. labradores, vagyis a városi polgárok nagyobb beleszólása a városok ügyeibe, a kasztíliai jövedelmek ne kerüljenek máshová. Utrechti Adorján tapintatlan helytartósága is hozzájárult a mozgalom kibontakozásához. Az egykori főváros, Toledo állt az élen. Csakhogy a jóval fontosabb aragóniai városok távol tartot-

ták magukat a mozgalomtól, már csak azért is, mert az Kasztíliában tört ki. Galícia és Andalúzia, Kasztília két nagy tartománya sem mozdult meg. Johanna, az anyakirálynő ugyan összehívta a kasztíliai cortest, az meg is szavazta a követeléseket, de a szentesítésre már nem volt hajlandó Johanna, nem írt alá semmit. A mozgalom polgári városi jellege végül meggondolkoztatta a nemesiséget is. Amíg csak az idegen tanácsosok ellen kell kiállni, addig jó, de a városoknak túl nagy önállóságot ők sem voltak hajlandók juttatni. A városi önkormányzat hívei, a comunerók, végül fegyveres összecsapásra kényszerültek. 1521. április 23-án de Padillát a döntő csatában a királyhű nemesek legyőzték, másnap ki is végezték. A valenciai kézművesek felkelését még rövidebben sikerült elintézni. A Baleári-szigeteken ugyan még a következő két évben is tartott a hasonló városi mozgolódás, de ezt ugyancsak könnyű volt végül felszámolni. Spanyolországban helyreállt a rend, az arisztokraták és a nemesek ezentúl híven szolgálták a királyt, a polgárok is beletörődtek uralmába.

Hiszen ez az uralom egyre nagyobb birtokokhoz és jövedelmekhez juttatta őket a tengeren túl. Éppen azokban az években, amikor Károly a német császárságra tör és Wormsban ítélik Luther felett, akkor hódította meg egy vakmerő conquistador nemes, Hernando Cortez Mexikót, a gazdag azték birodalmat. És ugyanakkor hajózta körül egy portugál nemzetiségű, de spanyol szolgálatban álló kapitány, Fernão de Magalhães (Magellán), Dél-Amerikát, megkerülve az egész Földet. Három hajóval indult útnak 1519-ben, ő maga elesett az egyik csendes-óceáni szigeten a bennszülöttek elleni harcban, végül mindössze egy hajó és az eredeti legénység töredéke ért vissza 1521-ben Spanyolországba, de köztük akadt egy talpraesett olasz, Pigafetta, aki leírta az egész utazást. Most már végképp el kellett némulnia mindenkinek, aki netán még kételkedett volna abban, hogy a Föld gömb alakú.

Magellán utazásának persze nem az volt a fő célja, hogy a kételkedőket elhallgattassa. Sokkal fontosabb dolgokról volt szó: a portugáloktól el kellett ragadni a Fűszer-szigeteket, a mai Maluku-szigeteket. És ha ez nem is sikerült, 1530-ban Francisco Pizarro néhány emberrel és lóval meghódította a mesésen gazdag dél-amerikai államot, Perut, az inkák birodalmát. Olyan gazdag volt ez az ország, hogy utolsó uralkodója, Atahualpa, felajánlhatta a spanyoloknak azt, hogy egy egész szobát megtölt arannyal és ezüsttel, csak engedjék szabadon. Az arany és az ezüst néhány hónap alatt összegyűlt, az inkát mégis kivégezték, a spanyolok lettek az urak. Olyannyira, hogy egy évtizedre rá már az egymás közti véres harc fényűzését is megengedhették maguknak. Hatalmuknak ez sem ártott. A földet és az indiánokat a spanyol nemesek kapták, olyan óriási birtokokat, amilyenekről otthon nem is álmodhattak. A spanyol városok egy időre hasznát húztak az új területekkel folyó kereskedelemből, a kincstár az 1540-es évek óta évente nagy mennyiségben érkező ezüsből. Miért kellett volna otthon harcolni Don Carlos ellen, holmi szabadságjogokért meg beleszólásért, ha a tengeren túl az ő nevében vagyont lehetett szerezni?

Károly a spanyolok felől már biztosnak érezhette magát. Az elkövetkező évtizedekben, akármilyen minőségben is harcolt és akárki ellen, haderejének zömét a spanyolok tették ki, jól gyakorlott, a harcban járatos zsoldosok. Ha győzött, nekik köszönhette.

Spanyolország jelentőségével tehát mindenképpen tisztában volt. Francia anyanyelve, németalföldi neveltetése és német császári méltósága ellenére végül is spanyolnak érezte már magát. 1537 áprilisában, amikor Rómában III. Pál pápa és számos előkelőség jelenlétében hosszú beszédben fejti ki uralkodása alapelveit és szabadon beszél, csak időnként pillant bele egy papírlapba, ezt a beszédet spanyolul mondja. De a tengerentúli birtokok? Neki tulajdonítják azt a mondást, hogy birodalmában sohasem nyugszik le a Nap. Ezen túl azonban kevés érzéke volt ahhoz, mit is jelent Spanyolország számára a sok gyarmati hódítás. Nem értette, nem érezte a súlyát. Valószínűleg fontosabb volt számára, hogy – fegyveresen vagy öröklés útján – németalföldi birtokait is bővíthette, 1521-ben Tournai-t szerezte meg, 1523-ban Frizlandot, 1528-ban Overijsselt és Utrechtet, 1536-ban Groningent.

Németalföld erősödése pedig fontos volt, mert ez volt az egyik hídfőállás abban a csak olykor néhány éves szünetekkel megszakított háborúban, amelyet Franciaország ellen kellett vívnia. Az ellentétek területi kérdésekben már Károly uralomra jutása pillanatában adva voltak, függetlenül attól, hogy császárrá választásával a francia királyt ütötte el a birodalomtól. Északon Flandriában voltak olyan területek, amelyeket ő is meg I. Ferenc is a magáénak tekintett, keleten Elzászban, aztán délebbre a burgundi hercegség, az ősi örökség, amelyet minden áron vissza akart szerezni, szomszédságában Savoya, ez a Genf-től délre elterülő országocska, elvben német birodalmi hűbér, aztán Milánó hercegsége, egész Itália kulcsa, Nápoly, amelyet a pápa 1521-ben nekiadott (az örökségtől függetlenül is mint pápai hűbért), de amelyet, láthattuk, a franciák is igényeltek. És ha Franciaország oldaláról nézzük: ez a gazdag, feltörekvő ország mindenfelé, ahol csak tenger nem határolta, Károly birtokaiba ütközött, a Habsburgok tartományai szorították gyűrűbe, fenyegették megfojtással. Hogyan lehetett volna itt béke, olyan korban, amely egészen természetesnek tartotta, hogy uralkodók állnak az országok élén, és ezek az uralkodók saját dicsőségük érdekében hivatottak egyre újabb területek szerzésére, hódítására?

Hatoljunk még mélyebbre. Károly mint császár az egész kereszténység fejének tudta magát, egy univerzális birodalom urának. Ezzel szemben a francia király egy ekkor még csak félig vagy annyira sem felismert új elvet képviselt, a nemzetállamot. Aki nagyon éles szemű volt a kortársak közt, az már sejtett ebből valamit, a későbbi történétírók, elsősorban a franciák, éppen ebből vezettek le mindent. Hosszú ideig úgy tűnt, a nemzetállam, amelyet I. Ferenc képvisel, a diadalmas és végleges jövő hordozója. Marx óta már tudjuk, hogy nem a végleges jövőt jelenti. Csakhogy ekkoriban mégis a közeli jövőt, az újat, a

haladást jelentette. Károly univerzális birodalma, amely valójában nem volt soha egy birodalom, ezzel szemben csak a múltat képviselte.

Persze olyan múltat, amely még nagyon is élő volt. A nemzetállamok Európája már felködlött, a nemzetek Európáját még senki sem ismerte. Luther német öntudata a birodalom öntudata volt. A humanisták – például, Rotterdami Erasmus – egy minden nyelvi ellentét fölött álló kulturális egységet képviseltek. Károlynak spanyol tábornokai, olasz tengernagyai, németalföldi tanácsosai voltak, olykor még németek is. Fent, az uralkodó osztályok körében még a királyhoz fűződő személyes kapcsolatok voltak a döntőek, nem az etnikai hovatartozás. A Habsburgok évszázadokon keresztül mindig ehhez tartják magukat, egyre korszerűtlenebbül, egy nagyot változó világban. Csakhogy Károly számára, aki a franciákban látta legnagyobb ellenségét, és mégis legszívesebben franciául írt és nyilván úgy is gondolkodott, ez még egyáltalán nem látszott korszerűtlennek. Sőt ez volt a mindennapi valóság.

Újra megindult tehát a francia háború Itáliában és Itáliáért. Károly seregei rövid időre a pápai seregekkel együttműködtek, mert éppen Utrechti Adorján volt a pápa, VI. Adorján. Egy évvel később Bicocca mellett a franciák vereséget szenvedtek, olyan súlyosat, hogy a svájci zsoldosok otthagyták Ferencet. Aztán megint egy év, megint fordult a helyzet, VI. Adorján helyébe egy Medici-pápa került, VII. Kelemen, aki – jó néhány elődje példáját követve – úgy látta, hogy a francia király itáliai terjeszkedése kisebb veszély a pápák önállósága szempontjából, mint a császári hatalom, ezért a franciák mellé állt.

1525. február 24-én Pavia mellett Károly csapatai újabb nagy győzelmet arattak a franciák felett. Ezúttal még a király is fogságba esett, nagy elővigyázatossági intézkedések mellett szállították Madridba. Károly időnként meglátogatta, folytak a béketárgyalások. Bármilyen tiszteletben is tartották a királyi foglyot, Ferenc számára természetesen kényelmetlen volt ez a helyzet. Károly számára még kényelmetlenebb. Nyolchavi fogság után szabadon bocsátotta a királyt, aki megesküdött, hogy nem háborúzik többé, két fiát túszként otthagya Madridban, megkötötte a békét, ennek értelmében lemondott a milánói hercegségről és Nápolyról. Még az eskütétel előtt írásba foglalta, hogy kényszer hatása alatt cselekedett, tehát az nem érvényes, megszerezte ehhez a pápai jóváhagyást is.

Alighogy Ferenc hazaért, szövetségre lépett a pápával, Velencével, Firenzével, a milánói hercegséget visszakövetelő Sforzákkal. A háború újra megindult; abban az évben, amelynek késő nyarán a mohácsi mezőn elbukott a magyar feudális állam, és II. Lajos is ottvesztett menekülés közben. A török nagy lépéssel jutott előre Európa felé. A franciák is biztatták. A családi szerződés értelmében Habsburg Ferdinánd a magyar és a cseh trónt igényelte. A cseh, a magyar, a horvát rendek meg is választották. A magyar rendek nagyobb része azonban a rákosi végzés értelmében hazai királyt választott, Szapolyai János erdélyi vajdát, aki a török császár védelme alá helyezte magát és országát.

A Habsburg-uralom korántsem volt biztos Magyarországon. Az ország nagyobb része Szapolyai, vagyis a török fennhatósága alatt állt. A családi érdek Ferdinánd megsegítését sürgette volna.

Csakhoggy Károlynak sok egyéb dolga akadt. Nem is elsősorban az, hogy a portugál király leányát, Izabellát nőül vette, a portugál örökségre kacsintva. Németországban is lett volna teendője. Hiszen a reformáció villámgyorsan terjedt tovább, az egység helyreállítása az egyházon belül egyre valószínűtlenebb lett. Sőt a helyzet még világosabbá vált akkor, amikor 1524 végén, még nagyobb erővel 1525 tavaszán kitört a nagy német parasztháború. Itt már egyértelmű volt: a birodalomban nem pusztán arról van szó, hogy ki milyen módon szerezheti meg az örök életet, lelke üdvösségét, vagy milyen nyelven tartsa az istentiszteletet. Itt a feudális rend került veszélybe. De Károlyt a francia kérdés foglalta el, nem tudott segíteni a német fejedelmeken és urakon. Segítettek magukon, a sváb szövetség, a délnyugat-németországi tartományi urak és városok szövetsége fegyveresen végzett a parasztháborúval, a radikálisokkal.

Még északon is akadt bonyodalom, amely szintén Károly közbelépését tette volna szükségessé. Egyik húga, Izabella, még 1515-ben férjhez ment II. Keresztély dán királyhoz, aki a nemesség és a papság ellen fordulva abszolút uralmat szeretett volna megvalósítani. Először a svédek keltek fel ellene, aztán két év múlva, 1523-ban a dánok is elkergették a trónról. Elmenekült, és sógora segítségét kérte még több ízben, vagy legalább egy kis pénzt. Károly érdemleges fegyveres segítséget nem adott, ez már végképp meghaladta lehetőségeit, idővel a pénzt is megtagadta.

Hiszen pénze sohasem volt elég, amikor éppen kellett volna. 1527 tavaszán az Itáliában állomásozó és a franciák meg a pápa ellen harcoló zsoldosokat sem tudta fizetni már hónapok óta. És bármennyire hozzá voltak szokva ebben a korban a zsoldosok ahhoz, hogy sokáig ne lássanak pénzt, most egyszerre türelmetlenek lettek, és megindultak dél felé. Május 6-án megrohanták Rómát, mindent feldúltak, kiraboltak, elpusztítottak. A reneszánsz ragyogó Rómájának egy csapásra vége lett. Szép látvány a protestánsok számára: a kereszténység világi fejének, a császárnak a zsoldosai felégetik az egyházi fő, a pápa székvárosát. Károlyt is megrendítette a hír, de elhárította a felelősséget, a pápát okolta.

A francia háború folyt tovább, 1529-ben Landriano mellett a spanyol csapatok újra győztek. Ferenc és a pápa egyaránt úgy vélte, nem lehet folytatni a harcot. Ferenc anyja és Károly nagynénje, Margit, aki annak idején Don Juan felesége volt rövid ideig, aztán még egyszer férjhez ment, 23 évesen ismét özvegy, és Károly helytartója lett Németalföldön, ez a két asszony folytatta a tárgyalásokat Cambrai-ben, ezért is nevezték a hölgyek békéjének. Lényegében a Ferenc által megtagadott madridi béke pontjait ismételték meg, tehát a francia lemondást az itáliai terjeszkedésről. Lemondást, egy időre. Ugyanakkor a török veszedelem ismét fellángolt. Szapolyai a magyar köznemesi pártra

támaszkodva először megszerezte Magyarország nagy részét, de hamarosan Ferdinánd csapatai hatoltak be, Budát is elfoglalták, Szapolyai patrónusához fordult, és II. Szulejmán szultán természetesen nem tagadta meg a segítséget védencétől. 1529 szeptemberében már Bécset ostromolták a törökök. Ha fel is hagytak vele, Ferdinánd magyarországi uralma mégsem volt biztosítva, sőt a török seregek már birodalmi területet támadtak. A császárnak végül be kellett avatkoznia, hiszen azért választották meg, hogy gyarapítsa a birodalmat, ahogy ez címei közt szerepelt, nem azért, hogy területeket veszítsen.

Károlynak ott kellett tehát hagynia Spanyolországot. Egyaránt arra készítette a török veszély és a lutheri tanok terjedése. Az 1529-ben Speyerben tartott birodalmi gyűlésen a pillanatnyilag kisebbségben levő lutheránus rendek tiltakoztak a gyűlés végzése ellen, ettől kezdve hívták őket protestánsoknak. Ebben a kérdésben is tenni kellett valamit. Károly már néhány éve egyetlen lehetőséget látott a vallási viszály felszámolására, az egyetemes zsinat összehívását. Még éveken keresztül ez lesz majd a legfőbb követelése az egymást váltogató pápáktól. Akik persze mindent megtesznek annak érdekében, hogy ne kerüljön sor ilyen zsinatra, mert az az egyházon belül is kétséggessé teheti a pápa egyeduralmát, amelyet a protestánsok már amúgy is elvetettek.

A császár elindult, először Nápolyba ment, amelynek már majdnem másfél évtizede uralkodója, de még sohasem látogatta meg. Mondják, nagy lelkesedéssel fogadták, nyilván meghatotta az egyszerű embereket a pompa, a díszes felvonulás, meg az a lehetőség, hogy végre megláthatják királyukat.

Innen észak felé vezetett az út. Bolognában találkozott Károly a kénytelen-ségből megszeppent VII. Kelemennel, aki itt meg is koronázta római császárrá. Ez volt az utolsó alkalom, hogy a pápa koronázta meg a császárt. A többi Habsburg császár már csak német földön, Frankfurtban koronáztatta meg magát. A pápa úgy vélte, egykori ellenfele megkoronázásával megváltotta magát a zsinat összehívásának kötelezettségétől. Károly tárgyal, érvelt, aztán belefáradt. A török veszély is sürgette. 1530-ban Augsburgban újra személyesen jelent meg a birodalmi gyűlésen, és a török ellen segílyt kért a német rendektől. A rendek húzódoztak, a protestánsok attól féltek, ha pénzt és sereget adnak a császár kezébe, azt majd nem a törökök ellen, hanem ellenük fordítja. Tehát ismét a vallási szakadás került az előtérbe. Károly most már azt kívánta, végre tisztázzák, mit is követelnek a protestánsok, illetve miben térnek el a régi hittől. Károly azt remélte, ha a teológiai, dogmatikai véleménykülönbségeket tisztázzák, az elősegíti a megegyezést, mert lehetővé tesz esetleg valamilyen kompromisszumot. Azért is látta ezt fontosnak, mert a reformáció egyre több ágra szakadt szét, Luther hívei sem voltak minden kérdésben azonos állásponton. Ezért állították össze a protestáns rendek az augsburgi (ágostai) hitvallást. Ez egy időre egyesítette a protestáns tábor, de anélkül, hogy közelebb hozta volna az egység helyreállítását. Arra viszont hajlandók voltak a rendek, az elvben meg nem adott, de ténylegesen fennálló tolerancia fejében, hogy 1531 január-

jában Ferdinándot megválasszák római királynak, vagyis a császár utódjának. Mivel ekkor már megvolt Károly fiú utódja, Fülöp, aki nyilvánvalóan követi őt a spanyol trónon, a császár úgy képzelte el, hogy a dinasztia uralmát a család két ága közt osztja meg.

1532-ben a török veszély újra teljes erővel jelentkezett. II. Szulejmán ismét megindult, Szapolyai támogatásának ürügyén. Károly Nürnbergben személyesen tárgyalta a protestáns rendek fejeivel, és megállapodott velük abban, hogy a további vallási türelem fejében érdemleges katonai segínyt nyújtanak. De alig volt meg az egyezés, kiderült, hogy pillanatnyilag nincs is már rá szükség. Kőszeg vára Jurisics Miklós parancsnoksága alatt feltartóztatta a Bécs ellen vonuló török sereget. Egy maroknyi ember beleszólt a világtörténelembe. Szulejmán végül felhagyott az ostrommal, és visszaindult Konstantinápoly felé.

Károly elhagyhatta Németországot. A vallási kérdésben nem jutott előbbre, de úgy tűnt, a protestánsok belső egyenetlenségei mégis megállítják az új hit további térhódítását, a meglevő helyzetbe bele lehet nyugodni. A török ellen pedig talán máshol kell fellépni. Különösen tekintettel arra, hogy a francia király és a pápa ekkoriban újra kísérletezett a császár elleni szövetség létrehozásával. Ferenc továbbra sem vetette meg a törökökkel való együttműködést, ami a pápának kissé kellemetlen volt, de szemet kellett hunynia. Egy lengyel származású kalandor, Laski Jeromos, aki Szapolyai szolgálatában is állt, nem kis szerepet játszott ezekben az intrikákban.

Kilenc évig maradt ekkor Károly távol Németországtól. A protestáns rendek felhasználták az alkalmat, hogy szövetkezzenek a császár ellen, a hit védelmében, mint hangoztatták, valójában a tartományi önállóság védelmében a császár hatalmával szemben. A Schmalkaldeni Szövetség (így nevezték a hely után, amelyben a szerződést aláírták) a tartományurak hatalmát erősítette, nemcsak felfelé, az uralkodóval szemben, hanem lefelé, a továbbra is itt-ott forrongó néppel szemben. A schmalkaldeniek verték le 1535-ben a Münster városában a hatalmat kezükbe ragadó, radikálisan forradalmár anabaptistákat. Luther áldását adta a fejedelmi hatalom erősítésére, ahogy annak idején a felkelő parasztok elleni fellépésre is. A protestáns fejedelmek még mindig a császár alattvalóinak ismerték el magukat, de vele szemben a birodalmon kívüli erőkkel is igyekeztek kapcsolatot teremteni. Tárgyaltak a franciákkal meg az angolokkal is. VIII. Henrik, aki korábban teológiai értekezést írt Luther tanai ellen, és meg is kapta a pápától a hit védelmezője címét, 1529-ben szakított az egyházzal, mert a pápa nem volt hajlandó elválasztani őt első feleségétől, Aragóniai Katalintól, Károly nagynénjétől. Az angol és a francia segítség persze elég bizonytalan volt, a császár messze, a fejedelmek hatalma viszont biztos, így hát nem került sor a fegyveres összecsapásra.

Károlyt most másutt kötötte le a törökök elleni harc. Ferenc a Földközi-tengert veszélyeztető kalózok fejével, Khair-ad-Dinnal szövetkezett, akit Bar-

barossának, Rótszakállúnak is neveztek, mint valamikor nagyon régen egy német császárt. Khair-ad-Din Tuniszban rendezkedett be, névleg elismerte uralkodójának a szultánt, valójában önálló hatalmat jelentett, kalózhajói az egész Földközi-tengeren bizonytalanná tették a hajózást. 1534-ben, már mint a francia király szövetségese, több támadást intézett az olasz partok ellen, csapatai raboltak, falvakat, városokat égettek fel.

Károly, ismét csak spanyol pénzen, nagy flottát szerelt fel, egy genovai arisztokratát, Andrea Doriát nyerte meg a hadjárat vezetőjének, maga is részt vett benne. 1535 nyarán a spanyol-nápolyi hajóhad elfoglalta La Golettát és Tuniszt, feldúlta a kalózok menetszárait, hajóik nagy részét elpusztította. Khair-ad-Din néhányadmagával alig tudott kelet felé elmenekülni. A keresztény hadak végre jelentős győzelmet arattak a félhold felett! Károly megerősítve érezte magát isteni elhivatottságában. Most már csak rövid idő kérdése a mohamedánok teljes veresége. És akkor a keresztények közös harcban kikovácsolt egységét vallási téren is helyre lehet állítani, a varázsszer az egyetemes zsinat. Az 1534-ben megválasztott új pápa, III. Pál, aki egyébként a korábbi idők legrosszabb hagyományait folytatta, a nepotizmust, két alig felserdült unokáját mindjárt bíborossá nevezte ki, és mindent megtett családja, a Farnesék itáliai birtokainak növelése érdekében, a zsinat kérdésében váratlanul megértőnek mutatkozott. Ellentmondásos egyéniség volt, reneszánsz jellemvonásai mellett az első pápa, akit foglalkoztatott a belső reform ügye, a bíborosi testületbe a reform híveit is bejuttatta.

Egy újabb történelmi pillanat, aztán megint minden összezavarodott. 1535 novemberében meghalt Francesco Sforza herceg, aki császári hűbéresként ült Milánóban. Ferenc, aki két békében is lemondott a hercegségről, most ismét követelte, és a következő év kora tavaszán megszállta a császár oldalán álló Savoyát és Piemontot. Újra kitört a francia háború, lényegében véve, mint láttuk, francia-spanyol háború. Károly áprilisban Rómában termett, nagy hajóhaddal ment, nehogy a francia flotta vagy a kalózok elfoghassák. Ismét a zsinat kérdését vetette fel, és III. Pál a következő évre Mantuába össze is hívta a zsinatot. Bár ebből nem lett semmi, a zsinatra még hat évig kellett várni, ezzel mégis kezdetét vette az ellenreformáció, amely a felszínen a katolikus egyház zilált sorainak a rendezését jelentette, az egyházi fegyelem helyreállítását, a kezdeti reformációs követelések egy részének a megvalósítását, még mélyebbre tekintve: a reformáció polgári mozgalmával szemben a súlyos csapásokat elszenvedett feudális rend ellentámadását. Azért a feudális rendét, amelyet egyébként a német vagy egyéb külhoni protestáns uralkodók is képviseltek, csak éppen több-kevesebb hazai kompromisszummal a polgárság irányában (amilyen kompromisszumoktól később az ellenreformáció sem riadt vissza). A felszínen a vallási kérdések szerepeltek, és mivel a reformáció alapján véve polgári mozgalom volt, az ellenreformáció óhatatlanul a feudális reakcióval kapcsolódott össze.

Persze vallási kérdések álltak az előtérben. Már a kortársaknak nagyon erősen

be kellett hunyniok a szemüket ahhoz, hogy elhiggyék, csak erről van szó, nem pedig ezek ürügyén fellépő politikai-hatalmi kérdésekről. Mert lám, Ferenc, aki otthon a legortodoxabb katolikus és a legszívesebben máglyára ültetné a saját protestánsait, különös tekintettel arra, hogy azok abszolút királyi hatalmával próbálnak packázni, a határokon túl a protestánsokkal kacérkodik, azokat biztatja a császár ellen, akivel most megint háborúban áll, és ezúttal neki kedvez a hadi szerencse. Károly hadvezérei nem okultak abból, hogy 1523-ban sikertelenül kísérelték meg a behatolást Dél-Franciaországba, 1537-ben ismét megpróbálkoztak. A várható kudarc nem is maradt el, viszont ugyanakkor a németalföldi területek ellen indított francia támadás sikerrel járt, a következő évben pedig Khair-ad-Din, aki közben visszaszerezte tuniszi támaszpontjait, Prevesánál egy tengeri ütközetben alaposan megverte Károly admirálisát, Doriát.

Most a pápa avatkozott be, ezúttal csodálatos módon a béke érdekében. 1538 májusában és júniusában személyesen közvetített az ugyancsak személyesen jelenlevő Károly és Ferenc közt. A nizzai fegyverszünet értelmében Ferenc megtarthatta Savoyát, de Károly is megtarthatta Milánó feletti hűbérurasságát. A zsinat ismét halasztást nyert, már amúgy is egy évvel későbbre jelölte ki a pápa, Vicenzába, de ott csak néhány olasz püspök jelent meg. A fő célt, hogy a német protestánsok képviselői is megjelenjenek, nem sikerült elérni. Még eldöntetlen maradt, hogy a vallási kérdést, legalább a német birodalmon belül, megegyezéssel vagy fegyveres erőszakkal sikerül-e majd rendezni. Károly ingadozott. Helyzete, úgy tűnt, megjavult. Aigues-Mortes-ban személyesen találkozott Ferencsel, nagy barátságban, megerősítették a fegyverszünetet, sőt szóba került az eretnekek elleni közös fellépés is. A török kérdés is új alakot nyert a magyar kérdés elrendezése révén. Ferdinánd ugyanis megegyezett Nagyváradon Szapolyaival, hogy ennek halála után egész Magyarország oszthatlanul az övé lesz. A cseh-osztrák-magyar-horvát erők egyesítése talán elég lesz a török dunai előrenyomulásának megakadályozására, és akkor megint a fő hadszíntéren, a tengeren lehet szembefordulni vele. Károly és Ferenc együttműködése pedig itt is biztosítja a sikert.

Az égbolt megint felhőtlennek látszott, vagy legalábbis csak egészen kis felhők jelentek meg, amelyeket hamar el lehet oszlatni. Vilmos klevei herceg Geldern tartományát örökölte, miután már Jülich és Berg is örökség útján reászállt. Geldern beleékelődött a németalföldi birtokokba, a többi három ott volt a határon. Együtt már komoly fenyegetést jelenthettek. Különös tekintettel arra, hogy Klevei Anna VIII. Henrik felesége lett, tehát angol támogatás is állhatott Vilmos mögött, legalábbis addig, amíg Henrik új feleség után nem néz. Károly végül fegyveresen oldotta meg a problémát, 1543-ban meghódította Geldernt, és németalföldi birtokai sorába iktatta.

Bár már hosszú ideje volt távol Németországtól, a birodalom ügyeit sem hanyagolta el. A Schmalkaldeni Szövetséget valahogy semlegesíteni kellett. 1536-ban elküldte német alkancellárját, Matthias Heldet, hogy tárgyaljon velük.

Held az ellenreformáció elszánt és bumfordi képviselője volt, tárgyalópartnereivel mindig érezte etetnek voltukat és azt, milyen áldozat részéről, hogy egyáltalában szóba áll velük. A tárgyalások természetesen nem vezettek eredményre, bármennyire is szeretne volna Károly. Held a megegyezés helyett egy ellenszövetséget nyújtott át urának, a nürnbergi szövetséget, amelyhez két érsekség, Mainz és Trier csatlakozott, a bajor herceg meg a szász választóval ellentétben a régi egyház mellett maradt szász herceg és még két kisebb fejedelem. A schmal-kaldeniekkel nem értek fel, de segítségnek, szükség esetén, azért ez a szövetség nem volt rossz.

Aztán egyszerre még egy felhő az égbolton, sötétebb a legutóbbiaknál, és a legváratlanabb világtaj felől. A császár saját szülővárosában, Gentben kelt fel a lakosság ura ellen. Ez ugyan csupán egy város, nem egy egész fejedelemség, de annál nyugtalanítóbb, mert nem fejedelmek vitájáról van szó, hanem megint sokkal mélyebbről induló mozgalom, a városi polgárok és plebejusok berzenkednek. Ez már az isteni rend elleni támadás.

Károly sietett, hogy minél előbb személyesen vessen véget az ügynek, amely jobban nyugtalanította, mint azt bevallotta. Most éppen a legjobb barátságban volt Ferencsel, ezért a biztosabb szárazföldi utat választotta, 1539-ben végigvonult egész Franciaországon, úgy jutott el a rég látott szülőföldre. Vegyes érzelmekkel érkezett, de az elérzékenyülést hamar leküzdötte magában. 1540 februárjában fegyveresen leverte a felkelést, a vezetőket kivégeztette a helyszínen. A város kiváltságait alaposan megnyirbálta.

Most aztán már jöhetett a birodalom, jöhettek a vallási kérdések. A katolikus tábor egy pillanatra óriási erkölcsi fölényhez jutott. A protestánsok legtekintélyesebb vezetője, Fülöp hesseni tartományi gróf nem bírta elviselni feleségét, de nem is volt hajlandó az önmegtartóztatás erényét gyakorolni, hiszen ezt nem is követelte meg tőle vallása. A házasságtörést már rossz néven vette a protestáns etika. Fülöp aggódott örök üdvössége miatt, de nem bírt a vérével. Mi lehet itt a kiút? 1540 júniusában felesége beleegyezett abba, hogy másodszor is megnősüljön. A végső döntést Lutherra bízta, aki egyetértett, csak maradjon a dolog titokban. Miért éppen ez maradt volna titokban? Hamarosan mindenki tudott róla. Az még csak a kisebb baj volt, hogy a néhány éve elfogadott birodalmi büntető törvénykönyv a bigámiára halálos ítéletet mondott ki. Ezen lehetett volna segíteni, nagyurak mindig túl tudják tenni magukat a törvény megkötésein, azok csak a kisembereket szokták teljes erejükkel sújtani. De a botrány! A katolikusok diadalmasan mutathattak rá: íme, ide vezet az új vallás szabadosága.

Fülöp nem tehetett mást, kegyelmet kért a császártól. Károly természetesen megkegyelmezett, de nem ingyen. Fülöpnek el kellett ismernie Ferdinánd trónutódlását. Ezzel a protestáns rendek végleg lekötötték magukat a Habsburg-utódlás mellett.

1541-ben Károly Regensburgban tartotta az újabb birodalmi gyűlést. Kellemesen és biztatóan indult. Nemcsak azért, mert az itt töltött heteket egy hely-

beli polgárlány édesítette meg a megözvegyült császár számára, ebből a kapcsolatból született Don Juan, akivel még találkozunk. Elsősorban azért, mert a tárgyalások során úgy tűnt, a vallási kérdésben mégiscsak sikerül valamelyest előbbre jutni. A pápai követ, Contarini erasmista volt, nem törekedett az ellentétek kiélezésére. Az egyik sarkalatos vitakérdésben, a megigazulás kérdésében sikerült olyan kompromisszumos megfogalmazást találni, amely mindkét felet kielégítheti. És ha ez megy, akkor egyéb vitás pontokban is lehetséges a megértés. Jöhet a zsinat, amelyet a pápa csak elhalasztott, de nem vett le végleg a napirendről.

Károly (és sokak) optimizmusa indokolatlan volt. Luther nem fogadta el a kompromisszumot, pedig Melanchthon is közreműködött létrehozásában. És III. Pál sem fogadta el. Ami az 1520-as években még csak teológiai véleménykülönbségnek tűnt – amilyen már korábban is akadt az egyházban, mégsem vezetett szakadásra –, az 1530-as években már elmélyült, kiterbélyesedett, összeegyeztethetetlené vált. Láttuk már, tartományi önállóság és császári hatalom politikai érdekellentétei húzódtak meg mögötte, mélyebben pedig még sokkal alapvetőbb ellentétek, a feudális rend és a vele szemben fellépő polgári rend ellentétei. Többféleképp értelmezhető finom teológiai megfogalmazásokkal nem lehetett ezeket az ellentéteket áthidalni.

Két évvel később végre összeült a Károly által annyit sürgetett zsinat, Trientben (latinosan Tridentben), a császár kívánságának megfelelően német birodalmi területen, hogy a protestánsok is részt vegyenek. Többször felfüggesztették, elhalasztották, Károly már régen halott volt, mire befejezték. A zsinat ugyan tett intézkedéseket az egyházi fegyelem helyreállítására is, az előtérbe azonban éppen a dogmatikai kérdéseket állította, azt élezte ki, ami a katolikus tanítást elválasztotta a reformációtól, és ezzel véglegessé tette reformáció és ellenreformáció kettősségét. IV. Pál, 1555 óta a pápai trónon, egy nápolyi Caraffa, aki éppen nápolyi mivolta miatt gyűlölte a spanyolokat, még inkább élezte az ellentéteket.

1541-ben mindezt még nem lehetett persze tudni, de sejteni már igen. Károly végül is nem jutott előbbre a vallási kérdés megoldásában. Ugyanakkor egész uralkodásának másik két nagy problémája, a török és a francia ismét teljes élességgel vetődött fel. Éppen az előző évben Szapolyai János meghalt. Csakhogy közben a váradi egyezmény óta fia született. A köznemesi párt mellette foglalt állást; anyja, a lengyel Izabella sem volt hajlandó egyszerűen átengedni a hatalmat a Bécsben várakozó Ferdinándnak. Szulejmán különben sem engedte volna. A csecsemő János Zsigmond védelmének ürügyén a szultán ismét hadsereggel jelent meg Magyarországon, és augusztus 29-én janicsárjai csellel elfoglalták Budát. Vele Magyarország középső harmadrésze közvetlenül török fennhatóság alá került. A török most már mélyen benn volt Európában.

Két hónappal korábban, júliusban, Milánóban két francia követet, akik éppen a Szulejmánnal folytatandó tárgyalásokra indultak, meggyilkoltak. A francia há-

ború a következő évben éppúgy elkerülhetetlenné vált, mint a török. A francia hadüzenethez az is ürügyet adott, hogy Károly fiát, Fülöpöt iktatta be a milánói hercegi méltóságba.

A francia támadás 1542 nyarán Németalföld ellen indult meg, Károly is ide tette át székhelyét. A török a tengeren támadott. Károly ugyan még korábban, éppen a magyarországi események hatása alatt, 1541 októberében újabb kísérletet tett a tuniszi győzelem megismétlésére. Bár tanácsadói a késői évszakra, a várható viharokra való tekintettel mindenképpen elleneztek, Károly nem engedett. Maga is részt vett az újabb hadjáratban, partra szállt Algír városa közelében, ott menetelt csapataival együtt a kopár parton, élelem nélkül. A hajók jó részét csakugyan elpusztította a vihar, mások elsodródtak. Végül fel kellett hagyni a kísérlettel, a tengeren még harminc évig a török maradt az úr.

A háború természetesen olasz földön is folyt, ahogy ezt már megszokhattuk (Károly mindenesetre megszokta), 1544-ben Ceresole mellett a franciák győztek, északon Károly haladt előre sikeresen. Már francia területen járt, már úgy látszott, Párizs ellen vonul. Aztán megint előállt a pénzhiány, a további előrenyomulás megakadt. Szeptemberben Crespyben megkötötték a békét, a cambrai-i béke pontjait erősítették meg. Mindkét felet kimerítette a harc, Ferenc már nagyon sötétben látta a helyzetet, ezért egyezett bele könnyen a kompromisszumba.

Károly számára a francia háború ezúttal csak epizód volt. A regensburgi megegyezés felborulása óta valójában arra törekedett, hogy a vallási kérdésben, vagyis a német kérdésben döntést erőszakoljon ki, mégpedig fegyveresen, mint-hogy másképpen nem megy.

A schmalkaldeni tábor erős volt, habár már távolról sem egységes. Még vallási ellentétek is jelentkeztek, hiszen a lutheri mellett most már a kálvini reformáció is szerzett híveket, a Rajna vidékén (és Németalföldön) éppenséggel ez volt az erősebb. Meg különben is már régen másról is szó volt, nem a vallásról. Károlynak sikerült három vezető protestáns fejedelmet megnyernie magának, Joachim brandenburg-küstrini és Albert Alkibiádész brandenburg-kulmbachi őrgrófot meg Móric szász herceget, – ez utóbbi volt a legérdekesebb figura közöttük, a céltudatos és okos karrierista, aki hajlandó volt hitsorsosai ellen is fordulni, mert Károly a szász választói méltóságot ígérte neki. Egyébként a már említett Hesen Fülöp veje volt, aki most ismét a schmalkaldeniek táborában vezérekedett. Szász Móric azonban még sokkal különb árulásokra is képes volt, apósa ellen fordulni igazán nem okozott neki gondot.

Nyíltan senki sem beszélt a háborúról, még a bizalmas levelezésekben is alig került szóba, de 1543 táján már mindenki tudta vagy legalábbis sejtette, hogy elkerülhetetlen lesz. 1546 áprilisában a jövődő ellenfelek még találkoztak a soron levő birodalmi gyűlésen, ezúttal ismét Regensburgban, de aztán hamarosan kirobbant a fegyveres harc. Csak Szász Móric várt egy ideig; nyitva tartotta az utat a császár és a protestánsok felé egyaránt, mérlegelte, honnan kaphatja a na-

gyobb segítséget, aztán októberben Károly mellett döntött. Választófejedelmi méltóságot elvégre csak a császár adhatott, a Schmalkaldeni Szövetségtől ezt hiába várta. Birodalmi belháború volt ez, amilyent már sokat ismert Németország, és még akad majd egynéhány; a korábbiaktól azonban abban különbözött, hogy az ellenfelek már tisztában voltak vele: ez nem belső ügy, hanem szabályos, államok közti háború. A cseh protestánsok is beavatókztak a Schmalkaldeni Szövetség mellett, elsősorban a városok, amelyekben a reformáció egyenesen kapcsolódott a huszita hagyományokhoz.

A szokásos téli szünet után tavasszal indultak meg igazában a fegyveres összecsapások, és áprilisban Mühlberg mellett: Károly győzött. A szász választó, János Frigyes meg Hesseni Fülöp fogságba esett. Szász Móric megkapta a jutalmat, a választófejedelmi süveget.

Károly ismét érezhette az isteni elhivatottságot. Az Úr az istenítélet során mellette foglalt állást, a protestánsok a kezében vannak, most már akadálytalanul helyreállíthatja a vallási egységet, kiirthatja az eretnekséget. Ő, aki korábban olyan sokszor tudott várni, engedményeket tenni, kompromisszumokat kötni, most már türelmetlen volt és merev. Szeptemberre Augsburgba összehívta a birodalmi gyűlést (a következő év májusáig maradt együtt). Megerősítette a birodalom eddigi szervezetét, vagyis nem változtatott semmit a tartományurak tényleges önállóságán. Nem tehette, hiszen nemcsak protestánsokkal került volna szembe, hanem katolikusokkal is, az egyházi választófejedelmekkel az élükön. Ha a harc voltaképpen császári hatalom és fejedelmi önállóság harca volt, máris eldőlt, hogy a mühlbergi győzelem csak látszatra volt az: a fejedelmi önállóság megmaradt. Annyit sikerült csak elérni, hogy Németalföldet gyakorlatilag kivonták a birodalom hatásköréből. A német birodalom fikció maradt továbbra is, amíg csak fennállt a Habsburg császárok alatt.

A vallási kérdés sem úgy dőlt el, ahogy Mühlberg másnapján látszott. A pápa és a zsinat, már említettük, az ellentétek kielezésének útját választotta. A békés megegyezés, az egységnek tárgyalások útján való helyreállítása lehetetlennek bizonyult. Károly más módszerrel próbálkozott. 1548 májusában a birodalmi gyűléssel kimondatott egy határozatot, az ún. interimet, ideiglenes megállapodást, amely jelentéktelen formális engedményeket tett a reformációnak, és ezt a gyakorlatot akarta kötelezővé tenni, amíg a zsinat meg nem hozza a végleges rendezést. Az 1541-es egyezséghez hasonló sorsra jutott ez is. III. Pál, aki még mindig élt, rendkívül öregén és rendkívül makacson, elvetette, mert nélküle készült. A protestánsok nem fogadták el, mert tanításukkal éppen a lényeges pontokon szemben állt. A Fuggerek pedig diszkréten közölték, hogy nem áll módjukban újabb kölcsönöket nyújtani. A császár csak spanyol segélyforrásaira hagyatkozhat.

Hát a török meg a francia kérdés? I. Ferenc 1547-ben meghalt, a nagy, az örök ellenfél. Hátha csak személyes ellentétről volt szó? Károly néha ezt hitte; egy ízben felajánlotta az új francia háború megindulásakor, hogy mérközzenek

meg ők ketten, lovagi párviadalban. Megindító, romantikus mozzanat, csak éppen senki sem vehette komolyan, és Károly is hamarosan rájött erre. De egyelőre nyugalom volt, még a törökkel is.

És éppen akkor, amikor a mühlbergi győzelem hiábavalósága kiderülőben volt, akkor borult fel a család belső egyetértése. Addig, mint láttuk, Ferdinánd engedelmes volt és hűséges, Margit, majd halála után Károly húga, II. Lajos özvegye, Mária szépen elkormányozta Németalföldet, a rendek segítségével. Fülöpé már Milánó, később Nápoly, majd Spanyolország is az övé lesz, Ferdinándé meg a császárság. Károly azonban már látta, hogy a császári cím mellé mindenképpen erős hatalom is kell. Magyarország nagyobb része a töröké, az osztrák és a cseh tartományok is veszélyben vannak, éppen a török miatt. A császári hatalmat csak a spanyol hátország adhatja meg. Legyen tehát Fülöp császár is.

Nem is Ferdinánd tiltakozott ez ellen a legerélyesebben, hanem fia, Miksa, aki így teljesen elesett volna a császárságtól. Károly újabb megoldásra gondolt: legyen Ferdinánd a császár, de annak halála után Fülöp, és ha az meghal, akkor Miksa, és így tovább. A császári cím mindenképpen a család kezében marad. Legfeljebb az a kérdés, hogy a család melyik ágáé legyen. Végül megadta magát: nem ragaszkodott Fülöp jelöléséhez.

Amúgy is más probléma akadt. Természetesen: a francia és a török. 1552 márciusában II. Henrik francia király Lotharingiában indította meg a támadást. Szász Móric, aki már több mint egy éve intrikált a császár és a protestánsok közt, most újabb fordulattal nyíltan szembefordult Károllyal. A császár éppen Tirolban tartózkodott; Móric áprilisban megtámadta Innsbruckot. A császár, akinek a birodalma körülfogta a Földet, a leghatalmasabb úr egész Európában, néhányadmagával Karintiába menekült, nehogy fogságba essen. Nem készült fel a francia háborúra, zsoldosait elbocsátotta, ezért kellett menekülnie. A Fuggerék még egyszer megkönyörültek rajta, Villachban megegyeztek egy újabb kölcsönben. Ferdinánddal is találkozott személyesen, ekkor mondott le Fülöppel kapcsolatos terveiről. Ferdinánd is nehéz helyzetben volt. Magyarországon már régóta tárgyalt a gyermekkirály hatalmas tanácsadójával, Fráter Györggyel, hogy az Erdélyt adja át Ferdinándnak, ami 1551-ben meg is történt. Veszélyes játék volt ez, Fráter Györgynek a török felé folyton tagadni kellett, sőt bizonyítania, hogy Erdély a Habsburgok ellen van. A bizonyítások bizalmatlanná tették Ferdinándot és a barátot meggyilkoltatta. A török most már támadott, ugyanabban az évben, mint a franciák. 1552-ben Egernél akadt fenn, onnan vonult vissza.

Szász Móriccal sikerült kiegyezni, bár Károly nem volt hajlandó a tárgyalásra, de Ferdinándnak megengedte. A júliusban Passauban kötött egyezmény vallási türelmet biztosított, hányadszor már, és hányadszor ideiglenesen! meg a fejedelmek jogait. A német birodalom a római király és a szász választó hatalmában volt. Károly már reménytelennek látta itt a küzdelmet. De a franciákkal

még fel kellett venni a harcot. 1552–53 telén Metz várát ostromolta, aztán januárban fel kellett adnia, megint nem tudta katonáit fizetni, nem volt mit enniök, az ostromlottak viszont még hónapokig bírták volna. A háború folyt tovább, csak 1556-ban kötöttek fegyverszünetet. Károly visszavonult Németalföldre. A birodalmat most már teljesen átengedte öccsének, a római királynak. 1555 februárja és szeptembere közt tartották az újabb birodalmi gyűlést, Augsburgban. A gyűlés kimondta a vallásbékét. Mindegyik tartományúrnak szabadságában állt, hogy a katolikus vagy az evangélikus vallást követi. Az alattvalók már nem kapták meg ezt a szabadságot, nekik saját urukhoz kellett igazodniuk. A „cuius regio, eius religio” (akié a tartomány, azé a vallás) elvét ugyan a birodalmi gyűlés végzése így szó szerint nem tartalmazta, de már a kortársak így emlegették, és aki tehette, vagyis a tartományurak, tartották is magukat hozzá szorgosan még vagy másfél évszázadig. Innen is szokták számítani a német birodalom felbomlását több száz független tartományra. Valójában ez csak megfogalmazta azt, ami már régóta igaz volt.

A vallási kérdésben ez pecsételte meg Károly kudarcát. Már belefáradt mindenbe, megöregedett, a köszvény borzalmasan kínoztta. Az sem vigasztalta, hogy az egykori kedves szövetséges, majd váratlan áruló, Szász Móríc már két évvel korábban meghalt, a másik szövetséges, Albert Alkibiádész felett aratott győzelme után, az ott szerzett sebekbe.

Károly nyugalmat akart. 1555 októberében Brüsszelben ünnepélyes külsőségek között jelentette be lemondását legrégibb trónjáról (pontosabban trónjairól), Németalföldről. Szép szertartás volt, többen zokogtak, és Károly maga is könnyezett – mint a szemtanúk gondosan feljegyezték. Azután visszament Spanyolországba (milyen régen is járt itt utoljára, hány éve is?), és ott lemondott a spanyol és a nápolyi trónról. Mindkét lemondás fia, Fülöp javára történt. A császárság magától értetődően Ferdinándra szállt. Károly elvonult a Yuste melletti Szt. Jeromos-kolostor mellé, kényelmes kis palotát építtetett itt magának, kilátással a kolostor templomára (amelyhez külön fedett folyosón is eljuthatott). Vadászott, olvasott, látogatókat fogadott, olykor még a politikába is beleszólt, tanácsokat adott, tiltakozott. 1558. szeptember 21-én halt meg.

A kortársak úgy vélték, nagy ember távozott körükből. Már mondtuk, körülményei tették alakját világtörténelmi jelentőségűvé. Uralmának végével csakugyan úgy tűnt, egy korszak zárult le. A világbirodalom helyét az egymással versengő nemzetállamok vették át, s közöttük ott csetlett-botlott a szent német-római birodalom, idegenül és korszerűtlenül.

A Habsburgok történetében még inkább lezárult egy korszak. Károly maga látta be, hogy a világbirodalmat nem lehet egy kézben megtartani. Az idősebb ág, amelyet ő képviselt, meg fia, Fülöp, a látszatra (és némiképp valójában is) értékeesebb részt kapta a családi osztozásnál, a spanyol és németalföldi birtokokat. Az ifjabb ág a díszes és üres császári címet, meg az osztrák–cseh–magyar birtokokat, a törökkel a szomszédságban. Ez is maradt örökségként, meg a Fran-

ciaországgal való ellenségeskedés, meg az államcsőd, amelyet mindkét részben már a következő évben, 1557-ben be kellett jelenteni: a spanyol és az osztrák Habsburgok egyaránt felfüggesztették az államkölcsonök kamatainak fizetését.

A spanyol birtok volt a hatalmasabb, ott uralkodott az idősebb ág, az ifjabb ágnak még másfél évszázadon keresztül mindig arra kellett ügyelnie, mit mondanak a madridi rokonok. Sok tanácsot adtak, olykor még segítséget is. Ha személy szerint gyakran nem is bírták egymást az uralkodók, a családi kötelék mégis összetartotta őket. De a kétfelé szakadt birodalomnak előbb vagy utóbb kétféle politikát is kellett követnie, bármit is diktált a közös családi érdek. Mert a Habsburgok ugyan mindvégig úgy gondolták, hogy ők uralkodnak. Valójában úgy uralkodtak, ahogy mélyebb és hatalmasabb erők megszabták. De ezt csak igen kevesen sejtették meg közülük.

A látszat-nagyhatalom

Az eddig elmondottakból alkalmasint nyilvánvaló, hogy a fenti cím mögött csak Spanyolország rejtőzhet. Amikor II. Fülöp átvette az uralmat atyjától, még valóban nagyhatalomnak tűnt. Nemcsak azért, mert a továbbra is folyó francia háborúban éppen 1557-ben Saint-Quentin mellett Savoyai Fülöp Emmanuel győzelmet aratott, vagy mert a végre 1559-ben Cateau-Cambrésis-ben megkötött béke továbbra is biztosította Spanyolország fölényét Franciaország felett. Régimódi diplomácia-történészek mind a mai napig éppen ettől az évtől számítják a spanyol hegemonia korszakát egy évszázadig (az 1659-es pireneusi békéig). Még csak azért sem, mert Fülöp egy időre az angol királynő férje volt, Vörös Máriaé, aki megpróbálta visszafordítani az eseményeket országában és az ellenreformációt diadalra juttatni. 1554-ben kötötték meg a házasságot, és Fülöp egy ideig Angliában is élt, bár a házassági szerződés kimondotta, hogy az angol kormányzatba nem avatkozhat bele. Uralkodók az ilyen korlátozásokat addig veszik komolyan, amíg nincs elég erejük hozzá, hogy túltegyék magukat rajta. Fülöpnek és Máriának nem volt ereje hozzá, idejük se. Mária 1558-ban meghalt, Fülöp egy darabig még Németalföldön tartózkodott, aztán hazament Spanyolországba, hogy soha többé ne hagyja el az országot.

Spanyolország ettől függetlenül is hatalmasnak tűnt a kortársak számára, mert gyarmatbirodalma éppen most kezdte ellátni ezüsttel és egyéb anyagokkal. Az a gyarmatbirodalom, amelyhez foghatót ebben a pillanatban nem ismert az akkori világ. Az angolok még csak kalóztámadásokat hajtogattak végre a spanyol ezüstflották ellen; a franciák eléggé el voltak foglalva Itáliával, a Habsburgokkal, a náluk is jelentkező reformációval. Még a portugálok sem rendelkeztek ilyen nagy területekkel, mert ők mindenfelé csak egy-egy kikötőt kerítettek határukba, azon keresztül bonyolították le a kereskedelmet.

Nem szabad elfeledkezni Németalföldről, amely még mindig Európa leggazdagabb országa. Nápoly-Szicília révén a spanyol hatalom nemcsak az Atlanti-óceánon, sőt immáron a Csendes-óceánon erős, ahol a király tiszteletére elnevezett Fülöp-szigeteket hódította meg, hanem a Földközi-tengeren is, amelyet a kortársak még mindig fontosabbnak tartanak az óceánoknál, csak mi tudjuk utólag, hogy ez nem így volt.

És hatalmasnak tűnt Spanyolország belső szervezeténél fogva is. A belső kü-

lönbségek, az egyes tartományok közti ellentétek ugyan korántsem tűntek el, csakhogy a felszínen a központi hatalom megerősödése, a tartományi cortesek szerepének csökkenése eltüntette a különbségeket. Fülöp építette ki a kormányzatnak azt a rendszerét, amelyet később is minden abszolút uralkodó követett: az ügyekről rendszeres írásbeli jelentéseket kellett küldeni a királyi tanácsnak, illetve a különböző tanácsoknak, amelyek a kormányzat egyes ágainak feleltek meg vagy a tengerentúli birtokok ügyeit intézték. A tanácsokban a főnemesek mellett szakképzett jogászok, értelmiségiek ültek, valójában az ő kezükben volt a központi ügyintézés, a végső döntés joga pedig a királyé. Fülöp így szerette, és még inkább azt szerette, ha a kisebb ügyeket is hozzá terjesztették fel, mert akkor ezekkel foglalkozhatott, és nem kellett a nagy kérdésekben döntenie. Ő tette meg Madridot fővárossá, az ország belsejében, egy kopár síkságon, messze a tengerektől. És éppen az 1557-es saint-quentini győzelem évében kezdte meg Madrid közelében az Escorial építését, amely kolostor, erődítmény, a királyok temetkezési helye és az uralkodó székhelye volt egyszerre. Innen többnyire már csak Madridba volt hajlandó elmenni. Károly egész Európát végigutazgatta uralkodása során, hogy mindent a helyszínen intézzен el. A kortársak úgy vélték, Fülöp gyökeresen új kormányzati rendszert vezetett be ezzel az egy helyben maradással. Holott valójában csak folytatta atyja rendszerét, aki ugyancsak írásban rendelkezett a legtöbb esetben, írásban érkezett jelentések alapján, csak ezt már kevésbé látták a kortársak, mint örökös helyváltoztatását.

Nagy terület, hatalmas erőforrások, jól működő kormányzat, kiváló katonaság, hozzáértő hadvezérek. Sok minden együtt van, ami egy országot valóban hatalmassá tehet. Az uralkodó maga lelkiismeretes, egész életét az állam és az egyház szolgálatának szenteli. Az Escorialban valóban szinte szerzetesi életmódot folytat. És ha nem is valami kiváló intellektus (ami uralkodóknál amúgy is ritka adomány szokott lenni), még lassúbb és halogatóbb, mint atyja, azért nem tehetségtelen, és ügybuzgalmával sokat pótol egyéb hiányosságaiból. Hol volt akkor a baj?

Később még beszélünk róla. De már itt kell jelezni néhány fontos dolgot. Fülöp igen komolyan vette, az egyház szolgálatát, talán még komolyabban, mint az államét. A reformációnak természetesen megátalkodott ellensége volt, az eretnekek vonatkozásában csak a máglyát ismerte. Spanyolországban nem is volt velük különösebb baj, csak Németalföldön, ott annál nagyobb, de Spanyolországban másfelől érezte fenyegetve az egyházat és vele az államot. Hiszen itt még mindig sok volt a mór meg a zsidó. Többségük megkeresztelkedett, de az államhatalom nem bízott bennük, azt gyanította, hogy titokban még ragaszkodnak eredeti vallásukhoz, a mórok nyelvükhöz is, holott tilos volt az arab nyelv használata. Ha pedig ragaszkodnak a régi valláshoz, akkor ők is eretnekek. Már a katolikus királyok életében létrehozták az inkvizíciót, ezt a félig állami, félig egyházi szervezetet, amely a domonkosok kezében volt; feladata az eretnekek felkutatása. Ez a titkosrendőrség a legnagyobb hatalom volt az államon belül,

és aki gyanús volt számára, azt eltiporta. Bartolomé de Carranza toledói érseket, aki Károlyt a halotti szentségekkel ellátta, az ország vezető főpapját, 1559-ben börtönbe zárták, mert converso volt, megkeresztelkedett zsidó. És aki az inkvizíció börtönébe került, az onnan már legfeljebb akkor került ki, amikor a kivégzésre vitték. Az inkvizíció rettegésben tartott mindenkit, megmérgezte a légkört, és éppen azzal ásta alá belülről az államot, hogy egységét igyekezett megőrizni.

Kasztíliaiban egyes körökben még népszerű is volt, mert a zsidókat üldözte, de az aragóniai cortes 1560-ban hevesen tiltakozott ellene, még az uniót is felakarta mondani. Fülöp azonban hajthatatlan volt. Egyáltalában nem okult angol felesége példáján, aki erőszakos módszereivel kudarcot vallott Angliában.

Az udvarban is volt egy frakció, az ún. modernisták, akik nem szívelték az inkvizíciót, és modernebb kormányzati módszereket javasoltak. Többnyire nem spanyolok voltak, hanem portugálok, mint Eboli herceg, vagy olaszok, a nápolyi királyságból. Velük szemben állt a tradicionalista párt, amely a spanyol nagyhatalmi álláspontot képviselte, és az erőszakot, az országon belül az inkvizícióval, az országon kívül a spanyol zsoldosokkal. A grandok, a spanyol főnemeselek, egy Alba herceg például, mind ennek az irányzatnak a képviselői voltak, és Fülöp maga is az ő álláspontjukat vallotta.

A nagyhatalmi politika további feladata a török elleni harc lett volna, miután Franciaországgal sikerült végre békét kötni. A francia kérdés nem is látszott már olyan veszélyesnek, mert a protestánsok fellépése az országon belül polgárháborúval fenyegetett, ez később ki is tört, a francia háború megújulása tehát egy ideig valószínűtlennek látszott. 1560-ban a kasztíliai cortestól Toledóban Fülöp arra kért pénzt, hogy nagy flottát szereljen fel a törökök és a mórak ellen. A pénzt megkapta, a flotta felépült, de már a következő évben egy részét elpusztította a vihar, a rákövetkezőben a megmaradt hajók is elvesztek. Egy évtizedig tartott még, mire a spanyol hatalom valóban eredményesen szembeszállhatott a törökkel, holott az ifjabb Habsburg-ág folyvást sürgette a fellépést, hiszen őket közvetlenül fenyegette a török.

1566-ban váratlanul, legalábbis Fülöp számára váratlanul, kitört a németalföldi felkelés, a német reformáció után a polgári forradalom újabb állomása. Itt ki kell térnünk arra, hogy a felkelők magában a királyi családban számítottak támogatásra, Don Carlos, a trónörökös személyében. A Fülöp első feleségétől, egy portugál királylánytól született fiú ekkor már felnőtt fiatalember volt, és természetesen ellenzékben atyjával szemben. A trónörökösök örök ellenzékiisége kelti azt a látszatot, hogy liberálisabbak az uralkodónál. Don Carlos esetében ehhez még az is járul, hogy Schiller drámájából és Verdi operájából ismeri őt mindenki, ahol a szabadság harcosa Fülöp rémuralmával szemben. De ha itt is a valóságra figyelünk, mint annak idején mondjuk Miksa házasságánál, a helyzet tüstént megváltozik. Don Carlos szellemileg terhelt, nem normális volt, lehet, hogy dédanyja, az Őrültk Johanna öröksége volt ez. Szabadsághős helyett összeférhetetlen természet, aki gyakran kapott dührohamokat, tombolt és rombolt.

Az aragóniai cortes már 1560-ban nem volt hajlandó elfogadni trónörökösnek, mert akkorra már köztudomású lett, mennyire alkalmatlan az uralkodásra. Ugyanolyan abszolút uralkodó szeretett volna lenni, mint Fülöp, de atyjának mégiscsak egyfajta rendet elismerő és saját kötelességeit tiszteletben tartó lelkiismeretessége nélkül. Az ellentétek egyre nagyobbak lettek, Carlos nagybátyjával, Don Juannel is megpróbált érintkezést teremteni, hogy trónra jusson. Aztán kapóra jött a németalföldi forradalom. Valóban kapcsolatot hozott létre a felkelőkkel. Azok nem ismerték, csak azt tudták, hogy ellenzi Fülöp intézkedéseit. A király végül kénytelen volt ellene fellépni. 1567 karácsonya után letartóztatta, a következő év nyarán a börtönben meghalt. Idővel legendás alakká vált, de minden alap nélkül.

1567-ben más nehézsége is támadt Fülöpnek. Granadában kitört a mórok felkelése, az inkvizíció túrhetetlen áskálódásai meg gazdasági tevékenységük akadályozása ellen. A király Don Juant küldte leverésükre, de ez csak 1570-re vált teljessé. A mórokat széttelepítették az országban, hogy elvegyék a kedvüket az újabb mozgolódástól.

Hamarosan végre kedvezőbb események szorították háttérbe a Németalföldről jövő rossz híreket. A törökök újabb eredményt értek el a Levantében, elfoglalták Ciprus szigetét. Most itt volt az alkalom, hogy Spanyolország fellépjen a kereszténység védelmében. A sokszoros ellenség, Velence is hajlandó volt az együttműködésre, mert a török előretörés súlyosan érintette. 1571-ben Don Juan parancsnoksága alatt közös spanyol-velencei hajóhad indult kelet felé, voltaképpen Ciprus visszaszerzéséért. Október 7-én a kórinthoszi öbölben Lepanto mellett rábukkant az ott állomásozó török flottára, és több órás ütközetben megsemmisítette. A török főparancsnok is elesett az ütközetben, a hajókat elsüllyesztették vagy fogságba ejtették. Don Juan hazafelé menet még Tuniszt és Bizertát is elfoglalta, rövid időre a spanyolok kezében maradtak. A siker nagy lelkesedést keltett Európa-szerte. Végre egy igazi, ragyogó győzelem! Utólag visszatekintve valóban azt kell mondanunk, hogy ez a győzelem fordulópontot jelentett a török birodalom fejlődésében, betetőzte az addigi változásokat, többek között az 1566-os szigetvári ostromot, amely a vár meghódítása ellenére a török birodalom számára mégis kudarcot jelentett. Eddig a török kétszáz éve állandóan előrenyomulóban volt, a tengeren és a szárazföldön egyaránt újabb és újabb területeket szerzett. Már Magyarország nagyobb része is a fennhatósága alá tartozott. És mindig a török volt a támadó. 1571-től megfordult a helyzet, a török birodalom valójában védekezésre szorult vissza. Nem mintha nem tett volna továbbra is kísérleteket az újabb előrenyomulásra – még több mint száz év múlva is. Csakhogy ezek már hiábavaló erőfeszítések voltak. A nagy területszerzések kora lejárt. És a birodalom, amely éppen az újabb és újabb területek kizsákmányolására épült fel, 1571 után belsőleg megrokkant, miután ezek a hódítások elmaradtak. Az osztrák Habsburgoknak és népeiknek még sokáig gondot okoznak majd. A fordulat Lepantónál mégis megtörtént.

Németalfölddel továbbra is bajok voltak, de Spanyolország, vagyis Fülöp ismét megerősödött. 1578-ban Sebestyén portugál király Marokkó ellen indított hadjáratot, vereséget szenvedett és meghalt. Az uralkodó családnak már csak egy férfitagja volt, Henrik bíboros, egy öregember, aki a következő évben ugyancsak elhunyt. Leányágon voltak rokon csa'ádok, akadt is trónkövetelő. De leányágon Fülöp is számításba jöhetett, hiszen anyja révén maga is félig portugál. Bejelentette igényét, és ennek alátámasztására 1580-ban Alba herceg vezetése alatt hadsereget küldött. A trónkövetelőt leverték, és a portugál rendek megválasztották Fülöpöt királyukká. Meg kellett esküdnie, hogy a kormányzatban csak portugál előkelőket alkalmaz, ennek fejében 1581-ben megkoronázták. Az esküt megtartotta. Amivel csak nagyobb méretekre fejlesztette az Ibér-félsziget megosztottságát, mert a hazai királyságok mellett, amelyek külön-külön léteztek, most még a portugál királyságot is külön saját szokásai és törvényei szerint kellett igazgatni. A tengerentúli spanyol-portugál gyarmati összezsapások elmaradtak, de a kétféle struktúrájú gyarmatbirodalom összeolvasztására kísérlet sem történt. Alkalmasint azért, mert Fülöpnek sem volt érzéke a gyarmatok iránt, ahogy Károlynak sem. A spanyol nagyhatalom térnyerése a portugál királyi cím megszerzésével, úgy látszik, teljesen kielégítette.

A gyarmatok iránt nem volt érzéke, de az onnan befolyó jövedelmek jelentőségével azért tisztában volt. Annál kínosabban érintette, hogy az angolok, ezek a parvenük az óceánon, arra vetemedtek, hogy az ezüstöt szállító spanyol hajókat megtámadták, elfogták, és az ezüstöt maguknak tartották meg. A rablásnál talán még jobban sértette Fülöpöt az, hogy mindezt eretnekek teszik, és az egyik fő eretnek, az angol királynő, Erzsébet még támogatja is őket, kiváltságleveleket ad nekik ezekre az átkos üzemekre. A francia fenyegetés helyébe most az angol lépett. A dolgot bonyolította, hogy Anglia és a németalföldi felkelők, vagyis az eretnekek közt kapcsolatok jöttek létre; a királynő támogatta a vakmerő lázadókat. Ha Spanyolország meg akarja tartani nagyhatalmi állását, akkor előbb vagy utóbb fel kell lépnie. Az ürügyet az adta, hogy Erzsébet kivégeztette a skót királynőt, Stuart Máriát, aki korábban a francia király, II. Ferenc felesége volt rövid időre, tehát uralkodó, felséges személy és katolikus. Amit Erzsébet vádként felhozott ellene, hogy az angol trónra tört, hogy a katolikus vallást szerette volna ismét uralomra juttatni, az, akár igaz volt, akár nem, Fülöp szemében éppenséggel erénynek számított. Egy katolikus királyt pedig bíróság elé állítani és kivégezni, méghozzá eretnek bíróság elé – ez már mindent meghaladott, ami Fülöp jól elrendezett világába belefért. Tehát nagy hadiflottát szerelt fel, mint egykor a török ellen, és elindította Anglia meghódítására.

A háború, ha sikert hoz, valóban beleszóllhatott volna a világ folyásába. És nem látszott kilátástalannak. Hiszen a nagy spanyol hadihajók fölényben voltak az angolok kisebb hadihajóival szemben. Minden rendben levőnek látszott, a hajóhad elindult, Fülöp otthon imádkozott. (Nem kétséges, hogy hasonló helyzetben Károly biztos ott lett volna az egyik hajón.)

Az angol kormányzat is megijedt, mozgósította kalózeit és szárazföldi hadait. És aztán az egész nagy vállalkozás kudarcba fulladt. A spanyol hajók egy részét már korán elszakította a többtől a vihar, nem egy elsüllyedt. A zöm összeütközésbe került az angol hajókkal, nem valami nagy csatában, amilyenhez szokva voltak, hanem egymástól elszigetelten, apró összecsapások során, ahol a spanyol hajók ugyan nagyobbak voltak, de a kis angol hajók mozgékonyabbak. A megmaradt, még mindig nem jelentéktelen spanyol had a németalföldi partra vonult, hogy felvegye az ottani spanyol katonaság egy részét. Csakhogy azok éppen a hollandokkal voltak elfoglalva, nem tudtak hajóra szállni. Az angolok újból támadtak, a spanyol hajóknak ki kellett futniok a nyílt tengerre. Mire a szárazföldi csapatok odaértek, már csak bárkák, kis hajók voltak ott, azokon nem lehetett megkísérelni az átkelést Angliába. A spanyol hajóhad, a Győzhetetlen Armada, ahogy kissé elszitve még a vállalkozás kezdetén elnevezték, észak felé fordult, hogy Skócia északi partjait megkerülve jusson haza. A vihar még ezekből is elemészttet néhányat. Összesen mintegy 60 hajó pusztult el, és az eredetileg 30 ezer főnyi hadsereg egyharmada.

Nemcsak kudarcba fulladt a vállalkozás, hanem egyenesen nevetségbe. Anglia pedig megmaradt ellenségnek, hosszú időre. Nyilvánvalóan a gyarmati ellentétek kerültek egyre inkább az előtérbe.

Ugyanilyen kudarc érte Fülöpöt Franciaországban is. Itt az 1572-es Szent Bertalan-éjszaka óta állandósult a polgárháború a katolikusok és a protestánsok, az ún. hugenották közt. Ami egyúttal a királyi központi hatalom és a főurak politikai befolyása közti harcot is jelentett. A katolikus párt, amely III. Henrik alatt végül éppúgy szembekerült a királlyal, ellenzékbe vonulva, mint a hugenották, természetesen számított a spanyol segítségre, és természetesen nem hiábavalóan. Fülöp pénzzel, hadianyaggal támogatta őket. 1589-ben egy fanatikus domonkos szerzetes meggyilkolta III. Henriket. Fiú utódja nem volt, a francia királyi család, a Valois-dinasztia kihalt, a francia trón megürült. Fülöp, akinek harmadik felesége maga is ebből a családból származott, számított arra, hogy ezen a réven vagy a katolikus párt támogatásával elfoglalhatja a francia trónt, mint a katolikusok ügyének nagy pártfogója. Nagy propagandát fejtett ki jelölése érdekében, az ellenreformáció minden érvét felsorakoztatta. A biztonság kedvéért pedig 1590 augusztus végén a spanyol csapatok megszállták Párizst. Fülöp úgy tudta, hogy érvei igen hatékonyak, de a leghatékonyabb érv mégis a hadsereg.

Ebben tévedett. A spanyol csapatok parancsnoka bőkezűen osztogatta a pénzt, hogy híveket szerezzen ura számára. De az egész vállalkozás pontosan az ellenkezőjét érte el. A francia rendek végül is a navarrai királyt, Bourbon Henriket választották meg, aki ugyan addig a hugenották feje volt, de hajlandónak mutatkozott arra, hogy áttérjen katolikusnak. 1594-ben meg is koronázták. A következő évben a pápa is elismerte az áttérést és ezzel IV. Henrik törvényes uralmát. Fülöp ugyan tiltakozott, azt bizonygatta, hogy a megátalkodott eretnek nem

gondolta komolyan a megtérést. Fülöp érvei azonban nem számítottak a pápánál, aki elődeihez hasonlóan amúgy sem volt lelkes híve a spanyol monarchiának.

A spanyol intervenció 1595-ben pedig természetesen újabb francia háborúra vezetett. Néhány hónappal Fülöp halála előtt ért véget a vervins-i békével, amely nagyjából ugyanazt a helyzetet rögzítette, mint a cateau-cambrésis-i béke 1559-ben. Fülöp uralkodása végén francia vonatkozásban pontosan ott volt megint, mint trónra lépésekor. Angliát illetően rosszabb helyzetben. És végképp rosszban Németalföld tekintetében.

Itt az ideje tehát, hogy a németalföldi fejleményeket is figyelembe vegyük, amelyek végül is az egész korabeli spanyol fejlődésre igen jelentős befolyást gyakoroltak, kihatásukban még fontosabbak voltak.

A gazdag Németalföldön ugyanis már V. Károly uralkodása idején jelentős változások mentek végbe. A középkori jellegű céhes ipar helyét a már tőkés manufaktúra váltotta fel, a textiliparban elsősorban, de sok egyéb iparágban is. Antwerpen ezekben az évtizedekben egész Európa kereskedelmi és pénzügyi központja. Az északi, a későbbi holland tartományokat ugyan nagyjából mezőgazdasági, nem ipari jellegük határozta meg, de kereskedelmi hálózatuk ugyancsak nagy kiterjedésű volt. Csak éppen a külfölddel tartottak több kapcsolatot, a déli tartományok elsősorban Spanyolországgal, mert onnan kapták a gyapjút. Egymás közt jóval kisebb volt az érintkezés.

A nagy városi fejlődés, az ezt kiegészítő paraszti háziipar, a kereskedelem az egész németalföldi területet erősen polgárosította. A polgárság és a parasztság körében természetesen gyorsan terjedt a reformáció, különösen annak kálvini formája, de az alsóbb városi rétegek körében a radikális irányzatok is szóhoz jutottak. A főnemesség és a nemesség egy része is csatlakozott a kálvini irányzathoz, nagyobb része megmaradt a régi egyház mellett. De akár így, akár úgy döntött, a tartományok különállását, jelentős önkormányzatát mindenképpen fontosnak tartották és őrizték. V. Károly idejében a rendszer még nagyjából működött. Igaz, hogy az uralkodó oly ritkán jelent meg személyesen, de ezt mindenki természetesnek vette, hiszen annyifelé van dolga.

Fülöppel a helyzet megváltozott. Nemcsak azért, mert az első évek után Fülöp már sohasem tette be ide a lábát, hanem azért is, mert Fülöpöt már idegen spanyol királynak tekintette mindenki, és Fülöp meg is tett mindent, hogy ez indokolt legyen. A hazaihoz hasonló, még csak a felületen mozgó központosítást akart itt is bevezetni, a helytartó mellett működő tanács volt a hatalom birtokosa. Ezt a tanácsot még Károly szervezte meg 1531-ben, idővel két másik hatóságot is létrehozott mellette. Az államtanács a főurakból állt, a közigazgatást intéző titkos tanácsban köznemesek és polgári szakemberek, jogászok tevékenykedtek, a pénzügyi tanács pedig teljesen a szakemberek kezében volt. Fülöp természetesen a főnemesi államtanács helyzetét erősítette meg, hiszen ez felelt meg a hazai spanyol fejlődésnek. A katolikus egyházi befolyást is igyekezett nö-

velni, 1559-ben 14 új püspökséget szervezett meg. Ilyen kis területen ez sok volt, még ha figyelembe is vesszük, hogy ekkoriban a lakosság mintegy három-millió főből állt. Az inkvizíciót spanyolországi formájában nem vezette be, de a püspököket felruházta ilyen értelmű jogokkal.

Az 1560-as években egyre nőtt az elégedetlenség. Az államtanács előkelő tagjai is ellenzékiek voltak, Hoorn és Egmont grófok meg Orániai Vilmos herceg. A helytartó, Pármai Margit, Fülöp féltestvére valójában csak egy emberre, Granvelle bíborosra számíthatott a spanyol utasítások végrehajtásában. A nemesi ellenzék a tartományi kiváltságokat védte, a spanyol csapatok kivonását sürgette. A polgárság a gazdasági életre nehezedő adók ellen emelt szót. A plebejusok pedig voltaképpen már az egész fennálló rendet tették kétségessé.

1564-ben a spanyol csapatokat valóban kivonták, de az eretnekek ellen irányuló rendelkezéseket Fülöp még szigorúbban kérte számon. Nyilvánvaló, hogy ilyen körülmények közt az ellenzéki mozgalom is a vallási kérdés körül összpontosult. A feudális uralkodó osztály 1565-ben közös programot alakított ki, az ún. Kompromisszumot, ennek lényege a tartományi kiváltságok biztosítása, a vallás szabad gyakorlata, az egyházi birtok szekularizálása. A szöveget 1566 áprilisában adták át Brüsszelben a helytartónak, ünnepélyes külsőségek közt, a felvonuló nemesek koldusoknak, gueux-nek nevezték magukat.

A vihar 1566 augusztusában tört ki, amikor a városi plebejusok és a parasztok megrohanták a katolikus templomokat, kihajították a képeket (képromboló mozgalomnak is nevezték ezért a kortársak), a kegyzsereket. Mintegy 5500 templom és kolostor szenvedte meg a támadást. Az első ijedelemben Margit véget vetett az inkvizíciónak, megengedte a református istentiszteletet. A nép mozgalma ellen most már a felsőbb rétegek is a rend, vagyis a helytartó oldalára álltak. Nem is volt szükség spanyol beavatkozásra, a mozgalmat 1567 tavaszáig felszámolták. Csak epizódnak látszott a megmozdulás.

Fülöp is annak tartotta. De még azokba az engedményekbe sem volt hajlandó belenyugodni, amelyeket Margit tett. A helytartó nem elég erélyes, a főurak befolyása alá került. Spanyol csapatok hiányában a helyzet bizonytalan. Fülöp tehát a tradicionalista szárny vezérét, Alba herceget küldte augusztusban Brüsszelbe, megfelelő létszámú hadsereg élén.

Alba bevonult Brüsszelbe, két hétig nyájas volt és kegyes, ünnepségeket rendezett, bálokat, az ellenzék képviselői is hivatalosak voltak. Mintha mi sem történt volna, mintha csak Fülöp és a németalföldi tartományok felhőtlen viszonyát szeretné még derűsebbé tenni. Felkészült. Aztán cselekedett. Külön tanácsot hozott létre a „lázadók” ügyeinek kivizsgálására. Megkezdődtek a letartóztatások. Hoorn, Egmont, az antwerpeni polgármester, van Stralen az elsők közt voltak a letartóztatottak sorában. Aztán következtek a kivégzések, 1567–69 közt mintegy 8000 fő, 1568. június 5-én Egmont és Hoorn. (Egmont valamikor Károly hadvezére volt.) A terv az volt, hogy a terror rövid úton véget vet az ellenállásnak.

A terv nem vált be. Az ellenállás több vonalon indult meg, ahogy a mozgalom is több ágból eredt. Északon, a későbbi holland tartományokban parasztfelkelés bontakozott ki, amelyet több hónap után sikerült csak felszámolni. Nem egészen, mert a tengerparti lakosok, halászok tengeri koldusoknak nevezték el magukat és partizánszerű hadmozdulatokkal tették nehezzé a spanyol zsoldosok helyzetét. A mozgalom hamarosan a nemesek vezetése alá került.

A főúri ellenzék megmaradt tagja, Orániai Vilmos, aki rögtön Alba hazaérkezésekor elmenekült német földre, magasabb síkon, az európai diplomáciával számolva szervezte a harcot, de kapcsolatokat teremtett a tengeri koldusokkal is. Angliával tárgyalt, mint protestáns hatalommal, hiszen maga is a kálvini reform híve volt. De Franciaországgal is, mert arra a spanyolok, általában a Habsburgok ellen mindig lehetett számítani. Az érdemleges fegyveres segítség fejében egyes tartományokat ígért oda.

Az ellenállás a nagyjából protestáns északi tartományokban volt a legerősebb, a délieket a spanyol csapatok jobban a kezükben tudták tartani. Északon angol és francia csapatok jelentek meg segélynyújtás ürügyén. Alba ezért 1572-ben az északi tartományok ellen fordult. Nem ért el látványos sikereket, mert egyes városokat csak hosszas ostrom után sikerült elfoglalnia, a többi meg tovább védekezett. A tengert távol tartó gátakat átvágták a hollandok, hogy a spanyol csapatok ne tudjanak előbbre hatolni.

Albát végül Fülöp kénytelen volt visszahívni. Requesens lépett a helyébe, kisebb engedményeket tett, főképp a kereskedelmi ügyletekre kivetett nagy adót szüntette meg, de mindez már késő volt. 1576-ban még újabb bonyodalom támadt. A spanyol zsoldosok megunták, hogy már két éve nem kapták meg a fizetésüket, feállzadtak, és dúlva-fosztogatva a déli tartományokra vetették magukat. A nemesek és a városi patríciusok összefogtak, hogy véget vessenek az általános pusztulásnak. Ők a rend helyreállítását kívánták. Egyes városokban viszont a forradalmárok jutottak uralomra, míg a várakban esetleg még spanyol csapatok állomásoztak. November elején a spanyol csapatok megtámadták és elfoglalták Antwerpent, mintegy 8000 embert meggyilkoltak, ezer házat felgyújtottak. A gazdag város összeomlott, ezt a csapást már nem is tudta kiheverni, gazdasági vezető szerepe véget ért.

Négy nappal később a rendek megállapodtak az ún. genti pacifikációban: megtartják a 17 tartomány egységét, de a spanyol csapatokat kiűzik, az északi tartományokban biztosítják a református vallás szabad gyakorlását. 15 tartományban a katolikus vallás marad az uralkodó, de itt is biztosítják mindenki számára a vallásszabadságot, ahogy általában a korábbi rendi kiváltságokat.

Ekkor már Don Juan volt a spanyol helytartó, aki 1577 februárjában elfogadta a rendek kívánságait. Néhány hónap múlva mégis szakított velük, ezzel újabb forradalmi hullámot idézett elő a városokban, ami viszont megint ellenük hangolta a nemességet és a városi polgárság jórészét is. Fülöp az osztrák Habsburgokhoz fordult, Rudolf császár öccse, Mátyás főherceg 1577-ben megjelent,

hogy átvegye a helytartóságot. Ez látszott a legjobb megoldásnak: a rendet is sikerül helyreállítani, azaz a nemesek és polgárok uralmát, a hatalom a család kezében marad, és a németalföldiek sem érezhetik úgy, hogy spanyol uralom alatt élnek. A megoldásba még Orániai Vilmos is beleegyezett. Mátyás meg arra is gondolt, hogy maga áll a felkelők élére. A spanyolok azonban újabb támadást intéztek a rendek ellen. Don Juan közben meghalt, Fülöp Alessandro Farnesét küldte helytartónak. Az ő befolyása alatt a déli tartományok Arrasban unióra léptek. Itt a katolikus befolyás volt az erősebb, a rendek a spanyol uralom fenntartása mellett álltak ki, természetesen ők is követelték a régi kiváltságok fenntartását. Válaszul négy északi tartomány Utrechtben lépett unióra, néhány déli város csatlakozott hozzájuk. Ők nem voltak hajlandók belenyugodni az idegen fennhatóságba, 1581-ben ki is mondták Fülöp megfosztását a hatalomtól. A következő évben III. Henrik öccsét, Anjou herceget hívták meg uralkodójuknak. Németalföld ezzel kettészakadt, bár még korántsem volt biztos, ebben a zűrzavaros helyzetben, hogy ez a szakadás végleges lesz-e. 1583-ban a francia csapatok rabolták ki Antwerpent, hogy teljessé tegyék a zűrzavart.

Farnese herceg, Pármai Margit fia a rendek támogatásával és jóváhagyásával sorra számolta fel a városok forradalmi vezetőségét, elfoglalta a legerősebb városokat. Amikor 1592-ben meghalt, a déli tartományok már nagyjából biztosan a spanyolok kezében voltak. Csak az északiak folytatták a harcot, Orániai Vilmos 1584-ben bekövetkezett meggyilkolása után is (a spanyolok által fizetett orgyilkos ölte meg). Anglia tevékeny támogatást nyújtott. Az északi tartományokkal folyó harc már reguláris háború jellegét vette fel. A spanyol kormányzat nem akart belenyugodni az északiak elvesztésébe, de csak a déliekben tudott berendezkedni. A nyílt spanyol uralom elkendőzésére újra a keleti rokonsághoz fordultak. A császár másik öccse, Ernő főherceg lett a helytartó 1594-ben, halála után a következő évben a császár legfiatalabb öccsére, Albertre ruházták a hatalmat, aki feleségül vette Fülöp Izabella nevű lányát, másodfokú unokatestvérét. Ők ketten aztán sokáig a továbbra is Németalföldnek nevezett tartomány élén maradtak. Albert 1621-ben bekövetkezett haláláig mint uralkodó herceg, az özvegy Izabella helytartóként 1633-ig. A spanyol uralom nem látszott meg olyan nyíltan, mint a forradalmi időkben, a kormányzati tisztségeket helybeli nemesekkel töltötték be. A spanyol fennhatóság azonban továbbra sem volt kétséges.

Hogy a spanyol uralmat csak erőszakkal lehet fenntartani, az már a forradalom idején eléggé világosan megmutatkozott. Az erőszak fenntartásához pedig magának Spanyolországnak kellett erősnek lennie. Ez az, ami a századforduló táján már nagyon kétséges. Nem is annyira hatalmi-katonai viszonylatban. A spanyol zsoldosok még mindig jó katonák voltak, ha rendesen fizették őket. De azt is láttuk már, hogy ez nem mindig sikerült. Mert Spanyolország, mérhetetlen tengerentúli birtokok ura, ahová folyton ömlött az ezüst, valójában egyre szegényebb lett.

Az ország jelentős része, az északi és középső kasztíliai területek, továbbra is megtartották agrárjellegüket. Az itteni parasztság viszont fogyott. Egyrészt, mert a juhtenyésztő nagybirtokosok szövetsége, a Mesta, már ekkor megkezdte a parasztok elkergetését. Másrészt már nagyon régen megkapták a személyes szabadságot, még 1480-ban, szabadon költözhetnek be a városokba. Sokan meg is tették, valósággal divattá vált fiatalon elhagyni a falut. Beköltözhetnek a városokba, délen meg Aragóniában jó néhány nagyváros volt. És ezekben a városokban a XVI. században nem is jelentéktelen élet folyt. Segoviában pontosan 34 189 munkást alkalmaztak szövő- és sapkakészítő manufaktúrákban. A céhes ipar is virágzott még jó ideig, II. Fülöp előtt egy ízben a sapkás céh 564 mestere vonult fel, bársonyban és atlaszban, nyilván nem szegény emberek voltak. A fegyverkovácsok készítményeit messze külföldön keresték. A kasztíliai cortes azonban már 1537-ben szóvá tette, hogy a posztók bizony gyenge minőségűek. A sok ezüst beömlött az országba, de keresztül is ömlött rajta, mert a zsoldosokat fizették belőle, nagyrészt külföldön, mert ott kellett hadakozniuk, meg jobb minőségű külföldi iparcikkeket vásároltak értük. A parasztok egyre jöttek be a városba, de idővel már nem találtak munkát. A városok törvényeket hoztak a csavargók ellen, mert nem tudtak mit kezdeni a munka nélkül tengődő városi lakossággal. A városi ipar termelése csökkent, mert a lakosság elszegényedése miatt nem talált elég vevőre. Az ipar hanyatlása miatt a városi adók csökkentek. Pedig ezekből adódott az állam fő hazai jövedelme. Végso fokon az állam egyre szegényebb lett. Az általános elszegényedésből volt több kiút. Vagy a tengerentúlra lehetett menni, csakhogy a nagy hódításoknak és az ebből adódó nagy nyereszkeszési lehetőségeknek már vége szakadt, vagy kolostorba is lehetett vonulni. Egyre több szerzetest és apácát kellett a fogyó falusi lakosságnak ellátnia. A kormányzat figyelmét az európai politika kötötte le (a legjobb esetben, ha nem az egyéni nyereszkeszés), nem tudott a gazdasági kérdésekkel foglalkozni, nem akadt senki, akinek érdemleges elképzelése lett volna arról, mit kell tenni. A kapitalista viszonyok felületi betörése akkor érte az országot, amikor a tőkés gazdálkodás még teljesen új volt, a középkori viszonyokhoz szokott államhatalom nem tudta, mihez kezdjen. Mire a francia példa, a merkantilista politika kialakult, Spanyolország már elkésett. Az elszegényedés a nemességet sem hagyta érintetlenül. A nagyok, a főnemesek még csak valahogy fenntartották magukat, állami jövedelmeket vettek igénybe, udvari állásokat, de a zömnek mindebből már nem jutott. A nemes ott élt falun, a kívülről is kopott udvarházban, ruhája még díszes volt, abban sétálgatott egész nap az utcán, de az udvarház belülről teljesen üres volt, a legszükségesebb bútorok is hiányoztak belőle.

A zsidók és a mórok egy ideig ügyességükkel és szorgalmukkal még életben tartották a gazdasági életet. Persze a legegyszerűbb volt ennek ellenére minden nehézségért őket okolni. Az inkvizíció amúgy is gyanús szemmel nézte őket, bármennyit látogattak katolikus templomot. Ők minden baj okozói. Először a zsidókat tiltották ki az országból (1492), nagyrészt a török birodalomba mene-

kültek. 1602-ben a valenciai érsek a mórok kiűzését javasolta, nehogy afrikai hitsorsosaikkal vagy a franciákkal szövetkezhessenek az állam ellen. 1609-ben elrendelték a kiűzést, Valencián kezdve, csak a régebben Kasztíliaiban széttelepített mórok maradhattak meg az országban. Innen elűzték őket mint mohamedánokat. Hajóra rakták, átszállították marokkói kikötőkbe. Ott meg nagyobb részüket meggyilkolták, merthogy keresztények és spanyolok. A mór kézművesek és földművelők kitelepítésével a földesurakat is óriási veszteség érte, de nem tettek semmit. Lehet, hogy nem is tehettek. A gazdasági hanyatlást ez mindenestre meggyorsította.

Ekkor már II. Fülöp fia, III. Fülöp volt a király. Fülöp utolsó, negyedik házasságából született, amelyet a király unokahúgával, Ferdinánd leányával, Ausztriai Annával kötött. Még három másik fiú is származott ebből a házasságból, de mind igen fiatalon meghaltak. A gyenge testalkatú Fülöpöt nem kínozták sokat a tudománnyal. Ez csak növelte természetes lustaságát, az államügyek nem érdekelték. Húszéves korában, amikor ő lett a király, az ügyek intézését rábízta kegyencére, Lerma hercegre. És ettől kezdve a spanyol Habsburgok már csak forma szerint uralkodnak, valójában mások kezében van a hatalom, a nagyk, a főurak kezében. Lerma elég okos volt, de még sokkal korruptabb és mohóbb. Vállalta az országos ügyek intézését, hogy maga gazdagodhasson meg ezen az üzleten. Mit törődött azzal, hogy végül ebben a korszakban az adó behajtása nemegyszer már nagyobb költséget jelentett, mint az a jövedelem, amely befolyt. Neki fontos volt, hogy a rokonsága meg kegyencei nagy jövedelmekhez jussanak. Egyik apródját megtették márkinak, örgrófnak, aztán kiderült, hogy egyéni meggazdagodása érdekében mindenre hajlandó, végül bíróság elé állították és kivégezték. A király sokáig teljesen megbízott Lermában, aztán, amikor már nagyon sokat panaszkodtak rá, kinevezette bíborossá, hogy ne nyúlhassanak hozzá a személyéhez. Valójában csak 1618-ban figyelte fel III. Fülöp arra, hogy valahol nagyobb bajok is lehetnek. A nápolyi alkirály ekkor konfliktusba keveredett Velencével, és az Adriai-tenger rablóit, az uszkókokat használta fel, sőt magában Velencében államcsínyt készített elő az oligarchikus kormányzat megdöntésére. A velencei kormányzat felfedte a kísérletet, és Spanyolország súlyos erkölcsi vereséget szenvedve jutott ki az ügyből. Már Lerma fia, Uceda herceg és klikkje is követelte a kegyenc eltávolítását. A dolog 1621-ben III. Fülöp halálával oldódott meg, Lermát és Ucedát egyaránt száműzték az udvarból. És ekkor az ilyen eljárás már nagy veszteséget jelentett, mert a főurak is csak udvari állásaikból, jövedelmeikből tudták addigi életszínvonalukat fenntartani.

De ez már egy következő korszak. Éppen 1621 fontos dátum, mint majd meglátjuk. Mert ekkor járt le a 12 éves fegyverszünet, amelyet Spanyolország az Egyesült Tartományokkal kötött 1609-ben. Ez volt a hivatalos neve az egykori Németalföldről kiszakadt holland tartományoknak. Rövidebben Hollandiának nevezték már ekkor, a szövetséghez tartozó egyik, kiterjedésére legnagyobb tar-

tomány után. A spanyol kormányzat, amely 1604-ben végül is megkötötte a békét Angliával, belátta, hogy rövid távon fel kell adnia az északi tartományokat. Nyilvánvaló volt, hogy nemcsak rövid távon. Hollandia valójában önálló ország lett, a század elején megalapította a Kelet-indiai Társaságot, szorgalmasan túrta ki a portugálokat számos kikötőjükből, hogy az örökükbe lépjen. Ezzel is a portugál, vagyis a spanyol király ellen harcolt. Csak a spanyol kormányzat nem volt hajlandó a történetet tudomásul venni. Ezért kötött béke helyett fegyverszünetet, hogy elkerülje Hollandiát önálló állammak elismerni. 1621-ben újra kezdődnek a harcok, de beleolvadnak hamarosan egy sokkal általánosabb európai összecsapásba, amelyet a történetírás harmincéves háború néven tart nyilván.

Hát ez lett V. Károly világbirodalmának nagyobb (s biztosabb) feléből? Egy vakbuzgó király, aki az eretnekeket akarja irtani, és ebbeli igyekezetében mindent ennek rendel alá, és aztán a többiek, gyenge korcsok, akik már tehetetlenek. Spanyolország már Károly alatt kezd átalakulni abszolút monarchiává, de ezt az átalakulást a további Habsburgok nem tudják megvalósítani. Persze mert tehetségtelenek.

Itt látszik meg nagyon világosan, hogy birodalmak és népek sorsának alakulásában az uralkodó hatásköre nagyon korlátozott és rövid időre szabott. Mert hiszen egy újabb évszázad múlva a Bourbonok kezébe kerül a hatalom, a Bourbonokéba, akik IV. Henriktől XIV. Lajosig nagyszerűen kiépítik az abszolút monarchiát. Az ő utódaik is tehetségtelenek voltak? Ebben is van persze valami igazság. De sokkal lényegesebb az, hogy Spanyolország belső fejlődése nem nyújtott olyan lehetőségeket, mint Franciaországé. A királyok, vagy jobb esetben miniszterek, sok mindent akarnak. A dolgok menetét azonban, ismét hangsúlyoznunk kell, lényegesebb történeti erők szabják meg.

A dunai monarchia kezdetei

Az imént már eljutottunk a harmincéves háború küszöbéig, de Nyugaton. Vissza kell mennünk időben, jó messzire, hogy az osztrák Habsburgokat vegyük közelebből szemügyre, és mindazokat a problémákat, amelyekkel szemben találták magukat. 1521-ben valósították meg az 1515-ös Habsburg–Jagelló-egyezményt; Ferdinánd elvette a magyar király nővérét. Abban az évben, amelyben Wormsban Károly átengedte neki az osztrák tartományokat, Elő-Ausztria és Isztria kivételével. Ezeket magának tartotta meg, mert a tengerpartot fontosnak találta. Ferdinándot tette meg általános helyettesének a német birodalomban is. A következő évben Brüsszelben módosította az egyezményt, Elő-Ausztriát és Isztriát is átadta, de Tirolban Ferdinánd csak V. Károly helytartójának számított, nem uralkodó főhercegnek.

Ferdinánd, mint már említettük, Spanyolországból jött, és ezért nem egészen értette új tartományai nyelvét. Nemcsak úgy, hogy a németet még előbb meg kellett tanulnia. A szó átvitt értelmében is, hogy számára ezek az egymástól független hercegségek erős rendi képviselőikkel idegeneknek tűntek, hozzászokott már, hogy az uralkodó szava a döntő. Amikor a rendek jobb belátásra akarták bírni, odacsapott, 1522-ben Bécsújhelyen a rendi ellenállás néhány vezetőjét kivégeztette.

Aztán megjött a fordulat, II. Lajos halála. Ferdinánd számára természetes volt, hogy ő lép sógora örökébe. A morva és a sziléziai rendek nem támasztottak nehézségeket. A csehek már követelték rendi kiváltságaik ünnepélyes elismerését, a horvátok éppúgy, és még azok a magyar rendek is, amelyek őt választották, ugyancsak kikötötték szabadságjogaik megtartását. Ferdinánd spanyol tanácsadói sem voltak egészen tisztában azzal, mit kívánnak az urak az egyes országokban, arra számítottak, ha egyszer megtörtént a koronázás és Ferdinánd kezében van a hatalom, majd csak meg lehet fordítani a dolgokat. Legfeljebb néhány hangoskodót kivégeznek.

Az államhatalom szervezését az 1527. január 1-én hozott rendelettel úgy kezdték meg, mintha az egyes országok rendjei külön-külön legfőbb a hatalom gyakorlásának kellemetlen gátjai volnának, de nem lényeges elemei. Megalakult a titkos tanács, először csak öt taggal, számuk később egyre nőtt, 1637-ben már 15 volt. Ez volt a legfelső kormánysszék, élén a jogászai képzettségű kancellárral.

Mellette létrehozták a királyi és főhercegi birtokok igazgatására az udvari kamarát, ennek a jövedelmeiből tartották fenn az udvartartást meg a közigazgatást, az állami adókból pedig, amelyekbe sajnálatos módon a rendeknek is volt beleszólásuk, a hadsereget. A különböző hatóságok emberei csak részben kerültek ki az arisztokrácia soraiból. Részben szakképzett polgári származású egyének voltak, akik valóban értettek az ügyek viteléhez. Ferdinánd valóban a dunai monarchia megalapozását tűzte ki célul. Az udvari haditanács a katonai ügyeket intézte, a hadsereg felszerelését, nyilvántartását, amihez egyre több pénz kellett. Mindenképpen több, mint amennyi összegyűlt. És ettől kezdve minduntalan beleütközünk majd ebbe a problémába, hogy az államnak hadseregére van szüksége, annak eltartásához pénzre, a pénz nem elég, tehát kölcsönökhöz kell folyamodni, aztán a kamatok fizetéséhez újabb kölcsönökre lesz szükség – a hibás körből nincs kijutás.

Állandó hadseregre, pontosabban a megfelelő alkalommal, tehát háború vagy belső viszály esetén kiállítandó zsoldos hadseregére ebben a korban minden európai hatalomnak szüksége volt. Már csak azért is, mert az uralkodók dicsőségét mindenféle háborúkkal, hódításokkal kellett az alattvalók előtt bizonygatni. Az osztrák Habsburgoknak még inkább szükségük volt erre, mert ők nemcsak az európai hatalmak egymás közti konfliktusaiba keveredtek bele túl gyakran, hanem állandó testközelben voltak a török terjeszkedéssel. 1541-ig többnyire még csak közvetve, úgy, hogy a török a másik magyar királyt, Szapolyai Jánost támogatta. Buda elfoglalása után már állandósult a török fenyegetés, hiszen Magyarországból egy folyton vékonyodó nyugati és északi sáv maradt csak a Habsburgok birtokában, ezen a török nyugodtan áthatolhatott, ha kellő erővel indul neki.

A török valami egészen új és egészen más volt ebben az Európában, valami alapvetően idegen. A kortársak ezt elsősorban abban a formában érzékelték, hogy valami nem keresztény. Nem mintha Európában, amelyet a reformáció éppen most kezdett nem is két, hanem sok, egyre több részre osztani, a keresztények egysége ténylegesen létező valami, vagy akárcsak elvben elismert rendező princípium lett volna. Sohasem volt az, a megelőző századokban sem, most még kevésbé. Az európai uralkodók, kormányzatok mégis valahogy homályosan sejtették, hogy valami összefogja őket ezzel az idegen hatalommal szemben. Ahogy éreztek valami hasonlót régebben, amikor a mongol támadás fenyegetett. Holott olyan nagyon idegen nem is volt ez a török birodalom. A mohamedán vallás által megszabott sajátos formák között, de lényegében véve a feudális rendszernek egy a korabeli európaihoz képest archaikusabb, ősi, primitívebb változatát képviselte. Még csak nem is minden vonatkozásban primitívebbet, mert éppen ebben a korszakban, amelynek a tárgyalásába most belefoglunk, a török államszervezet bizonyos területeken modernebb és hatékonyabb volt az európai átlagnál, jobban szervezte meg az adózást, és ami a fő, pillanatnyilag jobban kézben tudta tartani hadseregét. Ha nagyon utána-

nézünk, egyenrangú ellenfele az európaiaknak. És mégis volt valami riasztó benne. Nemcsak a közmondásossá vált ravaszság és hitszegés, a megállapodások be nem tartása. (Az európai uralkodók mindent betartottak, amire megesküdtek?) Idegen volt, mert pogány volt. És idegen volt, mert pogány volta miatt mégsem lehetett egyenrangúnak tartani. Az uralkodók és tanácsosaik ismerték a történelmet, tudták, mi történt a római birodalomban, mi történt azóta, és voltaképpen még mindig ilyen kategóriákban gondolkodtak. Ami ezen túl volt, az valahogy nem volt az igazi, nem is számított, illetve nem illett vele számolni. A kortársak bizonyára nem értették volna, ha valaki ezt Európa-centrikus szemléletnek mondotta volna. De erről volt szó. A török kilógott ebből a szemléletből, valami anomália volt, amely előbb vagy utóbb felszámolódik. A tatárok is eltűntek, majd a törököket is elnyeli megint a Kelet. Addig persze harcolni kell ellenük, és ez már nehezebb kérdés volt, ezt senki sem csinálta szívesen, mert pénzbe került. De majd csak megoldódik. Az egész törökveszély tehát ideiglenesnek számított.

Sokkal ideiglenesebbnek, mint ez az 1526 táján sebtiben összetákolat dunai monarchia, három olyan ország együttese, amelyek már korábban is együtt voltak, megint szétváltak, ahogy az uralkodók váltogatták egymást. Nyilván Ferdinánd örökkévalónak vélte családjának az uralmát, az egyes országok rendjei alkalmasint nem voltak erről olyan szilárdan meggyőződve. Ők hozzászórtak ahhoz, hogy a király változik, és vele az ország politikai szövetségesei szintén változnak. Most éppen úgy alakult a helyzet, hogy egy Habsburg ül néhány ország trónján. De holnapután majd más ülhet a helyébe.

Létrejött tehát pillanatnyilag egy monarchia, amelyet az uralkodó, mint látuk, felülről megpróbál valamiképpen egyesíteni, központi intézményekkel, központi kormányzással, mindenütt érvényes törvényekkel. A rendek ezt nem hajlandók tudomásul venni. Ők csak egy közös uralkodót látnak, aki mindegyik országban és tartományban külön-külön uralkodik, az illető ország és tartomány szokásai szerint, úgy, ahogy a rendek előírják neki. És köteles mindegyik országát megvédeni, hiszen, ez mindig a királyok feladata, ezért tartják őket az urak. Király nélkül nehéz volna számukra elképzelni az egész világot, de ekkor már azt is nehéz elképzelni, hogy a király akarata az egyetlen döntő. A monarchia tehát egymástól független országok pillanatnyi együttese, amelyet – ez tudatos – a török fenyegetés tart össze. Mihelyt ennek vége, vagy akár korábban, mihelyt a dinasztia kihal (és előbb vagy utóbb minden dinasztiának illett kihálnia), megint más kombináció kerülhet sorra. Ezt még a Habsburgok is sejtették, ezért is tartották olyan fontosnak a családi összetartást, hogy az illendő kihalást minél későbbre ütemezze be a történelem.

A monarchiát tehát a török – vagyis az ellene való védekezés – hozta össze, a török tartja fenn. Ez a fő kérdés, meg kellene oldani, de erre most nincs mód. Viszont vannak egyéb kérdések, amelyeket meg lehet oldani. Tehát erre kell összpontosítani az erőket.

A monarchia egységének a megteremtése, modern államszervezet, ütőképes hadsereg? Nem, a vallási egység, vagyis a reformáció felszámolása. Ferdinánd osztrák tartományaiban azonnal hozzá is látott ehhez. 1524-ben csatlakozott a délnémet katolikus fejedelmek regensburgi határozatához, amely az egyház reformját maga is sürgette, persze belülről, szervezeti, egyházfegyelmi kérdésekben. Az egyházi reform kérdésében ritka egyetértés volt a főherceg és az osztrák rendek között. Formálisan, mert a rendek persze úgy értették a reformot, hogy csatlakoztak a lutheri reformációhoz. A gyengébb városi fejlődés miatt a reformáció radikálisabb irányzatai nem terjedtek el itt, a lutheri irányzat egyeduralkodó maradt, egységében tehát nagyobb ellenállást tudott tanúsítani.

Ferdinánd elrendelte a canonica visitatiókat, a regensburgi határozat szellemében, később még többször is, mindig azzal az eredménnyel, hogy a katolikus egyház helyzete sivár. A cseh tartományokban a rendek többsége ugyancsak a reformációhoz csatlakozott, és ez volt a helyzet Magyarországon is. Egyedül Horvátországban sikerült a reformáció terjedésének elejét venni, legalábbis a nemesség körében, így az ellenreformáció itt nem okoz majd gondokat. A nemesség mellett mindenütt a középkor óta nagy önkormányzattal rendelkező (és a különböző tartományokban egyaránt erős többségben német lakosságú) városok a reformáció székhelyei. Egy ideig nem lehetett hozzájuk nyúlni, a megmaradó magyar területeken később sem, mert ebben a vonatkozásban a nemesség is mellettük állt. Csehországban, mint már említettük, a schmalkaldeni háború idején kitört rendi felkelés adta meg a módját annak, hogy a király a városok önkormányzatát felszámolja. A nemességhez még nem mert nyúlni, de a városok már 1547 után egyaránt megéreztek az ellenreformáció és a királyi hatalom súlyát.

Rövid távon ezt a kérdést sem sikerült megoldani. A rendekre tekintettel kellett lenni, hiszen tőlük függött az adó megszavazása, még a behajtása is, erre pedig szükség volt, mert a pénz kellett a hadseregnek. Mit lehet tehát megoldani? A családi osztozkodást. Annak ellenére, hogy már az előző században hoztak családi megállapodásokat arról, hogy az osztrák birtokot meg kell tartani a család közös birtoklásában, Ferdinánd 1543-ban megírt végrendeletében felosztotta fiai között. Azzal, hogy a két dunai osztrák főhercegség, Alsó- és Felső-Ausztria, a legidősebb fiúnak, Miksának jut, Ferdinánd Tirolt és Elő-Ausztriát kapja, a legifjabb, Károly Stájerországot, Karintiát és Krajnát. Magyar- és Csehországot ki kellett hagyni ebből az osztozkodásból, már csak azért is, mert itt a Habsburgok csak választott királyok voltak, és azért is, mert így a legidősebb fiú, aki majd a császári címet is öröklí, megtartja a dunai monarchia zömét. De ha idővel még több férfitagja lesz a családnak, még további osztozkodások várhatók. Ez is mutatja, mennyire ideiglenes jellegű még a Habsburgok szemében is a dunai monarchia.

A központi kormányzások ezzel voltaképpen az osztrák területek egy részén elvesztették jogkörüket. Kerülő úton visszaszerezték akkor, amikor Ká-

roly lemondása után Ferdinánd lett a császár. Mert ezek a központi kormány-
székek most birodalmi jelleget is ölthettek, és bár egybűt senki sem törődött
velük, ezen az alapon mégis biztosítottak továbbra is egyfajta egységet. Laza
egységet, és többre nem is mert gondolni senki.

Ferdinánd császárrá választása nem módosította a képet. A Bécsben székelő
Habsburg-uralkodó ezentúl mindig megkapta ezt a címet is, és ezzel a lehető-
séget, hogy időnként a német rendek segítségét kérje a törökök ellen. Olykor
ebből még lett is valami. De mindig csak annyi, hogy a legsürgősebb védeke-
zést meg lehessen valósítani, az osztrák tartományokat (már ekkor gyakran ne-
vezték őket örökös tartományoknak) megtartani, és velük együtt a magyar sá-
vot, amely voltaképpen csak az osztrák tartományokért vívott harc terepét je-
lentette. A Fráter György-féle kísérlet kudarca után a Habsburg-kormányzat
s a nyugati és északi megyék magyar rendjei egyaránt tudomásul vették, hogy
az ország jóval nagyobb része a török fennhatósága alatt áll. Tudomásul vették,
mint ideiglenes helyzetet, de ez nem változtatott azon, hogy a közvetlenül tör-
ök uralom alá került hódoltsági részeket ne tekintsék elvben továbbra is a
magukénak. A királyi területre menekült nemesség továbbra is behajtotta a
szolgáltatásokat ottrekedt jobbágyain, és ezt a törökök is tudomásul vették.

Ferdinánd különben sem óhajtotta a török elleni háború állandósulását.
Spanyolországi rokonsága is valamiféle kompromisszumra bízta. 1562-ben
meg is kötötte a békét a törökkel, magyar királyi minőségben, a törökök ugyanis
csak ilyen címen voltak hajlandók vele tárgyalni. Ebből is látszik, mennyire
idegenek voltak Európában, nem adtak a látszatra, a császári címre, hanem
primitív nyíltsággal csak Ferdinánd nyugat- és észak-magyarországi hatalmát
ismerték el ténylegesnek, azokon a területeken, amelyekkel szomszédosak vol-
tak. Ettől a magyar királytól pedig megkövetelték, hogy évi 30 ezer dukát fi-
zetésével váltsa meg magát az újabb támadásoktól. Bécsben sohasem vallották be,
önmaguknak sem, hogy a császár ezzel voltaképpen, mint magyar király, el-
ismerte a török hűbéri fennhatóságát. A törökök nemegyszer ki is mondták ezt,
mert nem voltak elég finomak.

A béke különben sem tartott sokáig, 1566-ban II. Szulejmán még egy utolsó
hadjáratot indított, de mire az ismét útjába került egyik kis magyar várat,
Szigetet sikerült bevennie, addigra meghalt, ott helyben az ostrom közben.
De ezt nem tudta senki, nemhogy a várat védő Zrinyi Miklós, még a török
hadsereg sem. 1568-ban Drinápolyban nyolc évre újra megkötötték a békét, a
király további adófizetési kötelezettségével.

Ekkor már Miksa uralkodott, Ferdinánd legidősebb fia, II. Miksa mint csá-
szár. Atyjával szemben ellenezte a spanyol Habsburgok befolyását. Személy
szerint is utálta II. Fülöpöt, aki majdnem elütötte őt a császári címtől. Nem
szerette a jezsuitákat sem, akik a könyörtelen ellenreformációt és a spanyol be-
folyást képviselték. Nem szerette már csak azért sem, mert maga sem volt
olyan egyértelműen a katolikus vallás híve, mint családjának többi tagjai.

Igaz, ő is járt Spanyolországban, 1548–50 közt ő volt Károly helytartója, de nem érezte jól magát a merev madridi udvar rideg ceremóniái közt. Talán éppen az itteni benyomások hangolták őt az egyház ellen. Az biztos, hogy ismerte a lutheri tanokat, könyvei közt nem egy lutheránus iratot lehet találni. Ferdinánd életében még játszhatott a reformációval, hírlík, még később is csak nagy önfegyelemmel tudta végigcsinálni a különböző katolikus szertartásokat, melyekre uralkodói méltósága kötelezte. A pápai legátusnak egy ízben kijelentette, hogy ő sem nem pápista, sem nem lutheránus, hanem keresztény. De bármilyen is volt az egyéni felfogása, abban a pillanatban, amikor átvette atyja örökségét, be kellett látnia, hogy a katolikusok oldalán van a helye, különben elveszti a spanyol támaszt, s nem is jöhet számításba, hogy esetleg ő vagy valamelyik utódja megszerezheti az osztrák ág számára a spanyol örökséget. A német-római birodalom élén nem állhatott protestáns császár. Az a szempont, hogy egy protestáns uralkodó voltaképpen ugyanazt a vallást követné, mint alattvalóinak többsége, egyáltalában nem számított.

De éppen Miksa belső bizonytalansága, lelkiismereti aggályai tették lehetővé, hogy ne folytassa Ferdinánd egyértelműen ellenreformációs kísérleteit. Lehet hogy személy szerint valami kompromisszumot képzelt el, mint annak idején Károly. Mindenesetre már 1568-ban meghirdette a vallási türelmet, 1571-ben az alsó-ausztriai nemesség számára biztosította a vallásszabadságot, a városoknak nem. Ezzel pedig a nemesek jobbágynak is megtagadta, hogy szabadon követhessék földesuruk vallását, az augsburgi vallásbéke értelmében. Hogy esetleg a jobbágnak is lehetnek kételyei, vajon ura az igazi vallás követését követeli meg tőle, az természetesen fel sem merült, sem Miksánál, sem másoknál. Magyar és cseh tartományaiban persze kénytelen volt a nemesek vallásszabadságát biztosítani, különben meg sem választották volna. 1572-ben a nemesek vallásszabadságát még Stájerországban is elfogadtatta. Csak Tirol maradt ki ebből, ahol már régóta, a német parasztháborút követő felkelési kísérlet óta a protestantizmust kiirtották.

Hiába volt Miksa a császár és Fülöp a király, az osztrák Habsburg mégis csupán a szegény rokon volt, aki időnként segítségre szorul, sőt akire időnként rá kellett szólni. A törökkel igyekezett a békét tartani, legalább hivatalosan, a határon úgyszólván állandósult a harc. Amíg viszont a török ellen nem lehet eredményt elérni, a maradék Magyarországgal, az ellenzékieskedő Csehországgal, a bizonytalan osztrák főhercegségekkel, még a családon belül is megosztva, az osztrák Habsburgok mindig megmaradnak szegény rokonnak. A meglevő országoknak valamiféle belső erősítése nem jöhetett számításba, ezt tanácsosai közül sem vetette fel senki, nem is értették volna. Az erősödésnek egyetlen receptje volt továbbra is: újabb országok megszerzése. Majd csak kihal valahol valaki.

1572-ben felcsillant ennek a lehetősége. II. Zsigmond Ágost, az utolsó Jagelló meghalt. Az imént, 1569-ben a lublini unió révén kialakított lengyel-litván állam királyt keresett. Királynak lenni itt nem volt valami könnyű dolog,

mert a hatalom teljesen a fegyelmezetlen, sőt fegyelmezhetetlen nemesek kezében volt. De ez a lengyel-litván állam mégiscsak európai nagyhatalom, területét tekintve a legnagyobb európai ország, ha a német birodalmat nem számítjuk, de azzal már nem is számolt senki. Ha ezt megszerzik az osztrák Habsburgok, mindjárt könnyebben felelhetnek Madridnak. Katolikus ország, ti. a lengyel nemesség zöme katolikus volt, mert itt az ellenreformáció már eredményesebb volt. Tehát katolikus királyra van szükségük, és akkor nem is válogathatnak olyan nagyon, hacsak hazai uralkodót nem akarnak választani. Ez viszont szóba sem jöhetett, hiszen nem akadt olyan főnemes, akinek a megválasztásába a többiek belenyugodtak volna. Miksa személyesen nem jelöltethette magát, mert ezt a lengyelek nem tűrték volna, elvégre mégis német császár volt. De egy másik Habsburgnak lehetnének esélyei. Miksa egyik fia, Ernő főherceg került szóba, volt is pártja a lengyel-litván államban. Az ügylet azonban a Habsburgok számára lett volna előnyösebb, nem a lengyelek számára. Így a lengyel nemesség többsége olyan megoldást választott, amely az ő számukra volt kedvezőbb: a francia király öccsét, Henriket választották meg. Az ugyan hamarosan odébbállt, amikor tudomást szerzett arról, hogy bátyja meghalt, és inkább a francia trónt választotta. III. Henriként már találkoztunk is vele. A lengyeleknek megint király kellett, Miksa újból felkínálta Ernőt, és másodszor is hiába, mert a lengyelek az erdélyi fejedelem, Báthori István mellett döntöttek.

A lengyel trón megszerzése tehát egyelőre lekerült a napirendről. Hogy ez végleges, azt akkor természetesen senki sem sejthette. A másodszori kudarc időben egybeesett Miksa halálával.

Miksa nemcsak protestáns ingadozásai miatt ütött el családja többi tagjától. Intellektuális érdeklődése is szokatlan volt a vallási és politikai ügyek iránt érdeklődő Habsburgok közt. Könyvtára volt, érdeklődött a természettudományok iránt is. Sokat tett a Törökországból behozott növényfajták meghonosítása érdekében, a burgonya mellett is kardoskodott. Az őt követő új uralkodó, II. Rudolf maga is hasonló volt ebben hozzá, bár a növények helyett jobban kedvelte a csillagokat meg a csillagjósolást. De a technika iránt sem volt érzéketlen, órákat, egyéb szerkezeteket szeretett maga körül látni, maga is foglalkozott velük. Olyannyira lekötötte ez, hogy az emberekre, az országra, a politikára már nem is jutott ideje. Trónra lépésekor járt utoljára osztrák tartományaiban, aztán bezárkózott a prágai várba, és lehetőleg senkit sem engedett maga elé, legfeljebb inasa unszolására, akit megvesztegetéssel rá lehetett ilyesmire venni. Az uralkodás tehát nem volt kenye-re. Ami még nem lett volna nagyobb baj, mert ilyesmi már sokszor előfordult másokkal, Habsburgokkal és nem Habsburgokkal egyaránt. Volt még négy öccse, azok közül bármelyik hajlandó lett volna, hogy átvegye tőle az uralkodás terheit.

Csak hogy Rudolfnak elvei is voltak amellet, hogy Tycho de Brahéval és Johannes Keplerrel, kora két jeles csillagászával készíttetett magának horoszkópokat. Egyik elve az volt, hogy ő az isteni elhivatású uralkodó, akinek a dön-

téseibe senki sem szólhat bele. Azt az ellentmondást, hogy senkinek sincs szava, de ő maga sem szólal meg, mert nem ér rá, észre sem vette. Másik elve pedig az volt, hogy a katolikus vallást minden áron vissza kell helyezni eredeti egyeduralgó helyzetébe. Vagyis az ellenreformációt meg kell valósítani.

Fiatalabb korában hét évet töltött II. Fülöp udvarában, és ha atyja gyűlölte a spanyol királyt, ő annál inkább bámulta. Fülöp többszörösen is rokona volt, hiszen nagybátyja atyai ágon, ugyanakkor Rudolf anyja Fülöp nővére volt, Mária, ő maga pedig Fülöp sógora. (Hadd utaljunk itt csak röviden arra, hogy közel két évszázadon keresztül ez a rengeteg házasságkötés közeli rokonok közt nyilvánvalóan genetikailag elég rossz hatással volt a család mindkét ágára.)

Uralkodásának programja tehát az ellenreformáció volt. Két nagybátyja, Ferdinánd Tirolban és Károly a belső-ausztriai tartományokban ebben teljesen egyetértett vele. Hárman együtt majd csak elérnek valamit. Különösen, ha a három részre szakított családi birtokot sikerül újra egyesíteni, amihez az első lépés meg is történt azzal, hogy 1578-ban Rudolf az osztrák rendek követelésére beleegyezett abba, hogy további családi felosztásokat nem szabad végrehajtani. Öccsei rokonszenvét persze ezzel nyilván nem nyerte el.

A különböző osztrák tartományokban látszott a legsürgősebbnek az ellenreformáció megvalósítása, mert ezek a birtokok voltak a legbiztosabbak, s mert a cseh vagy a magyar rendek részéről még túl nagy volt az ellenállás. A belső-ausztriai tartományokban különösen nagy erővel folyt a harc, már Károly, még inkább fia, Ferdinánd alatt, aki 1596-ban vette át tartományai kormányzását. Itt a nyílt erőszak volt napirenden, a katolikus papokat karhatalommal helyezték be a templomokba, amelyekben addig protestáns lelkészek prédikáltak. Később pedig a száműzetés várt azokra, akik nem voltak hajlandók áttérni a katolikus vallásra. Ferdinánd kijelentette: inkább pusztaságon uralkodik, minthogy eretnekek uralkodója legyen. A nyers erőszak mellett a szellemi behatás másfajta fegyvereihez is folyamodtak mindenütt, elsősorban a jezsuiták és a kapucinusok segítségével, bizonyos munkamegosztással köztük, a jezsuiták a felsőbb körökben, az oktatásban, a kapucinusok a nép közt, a hithirdetés útján. Grazban 1586-ban még Károly alapította meg jezsuita vezetéssel az egyetemet, Ferdinánd Klagenfurtban 1605-ben jezsuita gimnáziumot. Alsó- és Felső-Ausztriában Melchior Khlesl, egy pék fia, eredetileg protestáns, aki aztán áttért és passauai püspök lett, mint a reformációs bizottság, már mint a katolikus egyház belső reformját végrehajtó bizottság igazgatója vette át a vezetést. A főnemességet és a nemesség egy részét a jezsuiták nyerték meg a katolikus egyháznak, és ezzel jobbágyaik vallásgyakorlatának a kérdése is eldőlt. A városokban, amelyeket sikerült a nemesektől elszigetelni, a meggyőzés meg az erőszak hatott, a protestánsoknak végül el kellett hagyniuk az országot. A köznemesség jó része is elment idővel. 1627–28 után a kérdés már Alsó- és Felső-Ausztriában is eldőlt, az osztrák tartományokban a katolikus egyház visszaszerezte uralmi helyzetét.

A városi polgárok elmehettek, a nemesek is. A jobbágyoknak nem volt ilyen lehetőségük. És ha nem akarnak megtérni az egyedül üdvözítő anyaszentegyházhoz? 1594. május 10-én indult meg Felső-Ausztriában a nagy parasztfelkelés. A felkelés a protestáns vallás védelmében lépett fel. Valójában persze sokkal mélyebben fekvő okai voltak, a földesúri terhek növekedése, az adó, a katonaállítás kényszere, a zsoldosok garázdálkodása. Hamarosan ilyen irányú követelések is szóhoz jutottak a vallás kérdése mellett. Noha kisebb területen, de egyike volt e korszak nagy paraszti megmozdulásainak, hasonlóan a német parasztháborúhoz vagy a Dózsa-felkeléshez. Nem is került el ez a nemesség figyelmét. Maguk a protestáns rendek fordultak szembe idővel a paraszttal, pedig ugyanannak a vallásnak a szabadságát követelték, amiért a rendek is harcoltak. De hát másról volt szó. Valóban másról. A felkelés azért is látszott olyan fenyegetőnek, mert sokkal szervezettebb volt, mint a korábbiak. Még 1596-ban is nagy erővel folyt, és csak a következő évre sikerült végleg leverni.

Tudott erről Rudolf? Valamit hallott felőle. És arról is kénytelen volt tudomást szerezni, hogy 1593-ban a török újabb nagy támadásra indult. A tizenöt éves háborúnak nevezik majd később; kisebb összeütközések már 1591-ben megindultak. Válasz volt ez Lepantóra, és éppen a tengeren elszenvedett kudarc miatt most a fő erők szárazföldön léptek fel. A magyarországi védővonal fontos erődítményei kerültek a törökök kezére, még ha egyes esetekben csak rövid időre, mint Győr. És a harc változó sikerrel folyt, az új század elejére a Habsburg-csapatok még Pestet is elfoglalták két évre. Ismét felvetődött a lehetősége, hogy Erdély csatlakozzék a királyi Magyarországhoz. Akkor a közbülső török területeket harapófogóba lehet venni. Persze, ez a magyar rendek helyzetét erősítené, azok pedig protestánsok. Tehát más lehetőségek után kellett nézni. A román fejedelemségek is megpróbálták felhasználni az alkalmat, hogy megszabaduljanak a török fennhatóságtól. Még bolgár területen is kitört a felkelés. Mihály havasalföldi fejedelem, aki Moldvát is megszerezte, Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem támogatásával tudta megverni az ellene küldött török csapatokat. Csak amikor kiderült, hogy Erdélyt nem a Habsburgok számára akarja megszerezni, hanem saját uralma alá helyezni, akkor fordultak ellene a császári csapatok. Veresége és halála újra felvetette Erdély kérdését, az erdélyi és a magyarországi rendek együttműködésének lehetőségét, forma szerint a protestáns vallásszabadságért, amely az 1602-es magyar országgyűlésen vereséget szenvedett, valójában a rendek kiváltságainak megtartásáért. A fizetetlen zsoldosok garázdálkodása is ellenállást váltott ki. (Láthattuk, persze, hogy ebben a korban a zsoldosok mindig fizetetlenek voltak és mindig garázdálkodtak, és ez még több mint száz évig így lesz.) A magyar rendek élére Bocskai István állt, eredetileg Habsburg-párti főúr, egyike azoknak, akik nem juthattak be Rudolffhoz, és akit ugyancsak a császári zsoldosok saját birtoka ellen indított támadása fordított szembe a császárral. Félelmetes sereget tudott kiállítani, mert megfogadta zsoldosokként a hajdúkat, ezt az eredeti otthonából kiszaki-

tott, a katonáskodást foglalkozásnak tekintő réteget, amilyenhez hasonló ugyan-csak sokfelé akadt Európában. Ezzel a sereggel egyik csapást a másik után mérte a császári csapatokra.

Rudolf pedig továbbra is makacsul elzárkózott. Az osztrák Habsburgok helyzete kritikussá vált, hiszen a cseh és az osztrák rendek szívesen látták a magyarok előretörését. Az ő ügyükről is volt itt szó, a vallásszabadságról, sőt a rendi kiváltságokról. Végre valami közös ügy, amely mindhárom ország rendjeit együttműködésre készítheti.

Ha a rendek lelkesedtek az együttműködésért, Rudolf öccsei kevésbé érezték magukat erre indítatva. A protestáns előretörés a pápát nyugtalanította, a Habsburg-uralom válságos helyzete III. Fülöpöt. A pápai és a spanyol követ éppúgy valami akciót sürgetett, mint a főhercegek. Rudolf meg a csillagokkal tanácskozott helyettük. 1605. április 30-án a főhercegek Linzben jöttek össze, és elhatározták, hogy most már közösen és személyesen lépnek fel, mert a helyzet egyre bizonytalanabb. Rudolf mindössze arra volt hajlandó, hogy Mátyás főherceget bízta meg a magyar rendekkel és Bocskaival folytatandó tárgyalások vezetésével. (Az idősebb fivér, Ernő, ekkor már jó ideje halott volt.) 1606. június 23-án kötötték meg a bécsi békét, ennek értelmében a magyar pénzügyeket különválasztották a dunai monarchia egyéb pénzügyeitől, a magyar rendek ismét nádort választhattak, és a protestáns vallásszabadságot is belefoglalták a békébe. A későbbiekben az erdélyi fejedelmek támogatásával folyt rendi felkelések mindig ehhez a békéhez, az itt elért engedményekhez tértek vissza.

A protestáns vallásszabadság már önmagában véve nagy szépséghibája volt ennek az egyezségnek, de a pápa is kénytelen volt lenyelni, a főhercegek is, hiszen semmiféle lehetőségük nem volt az ellenreformáció véghezvitelére. Hasonló engedmények pedig érvényben voltak egyéb Habsburg-tartományokban is. Ennél nagyobb szépséghiba volt, hogy a bécsi béke határozatait a cseh és az osztrák rendek szavatolták. Ez a rendek közti korábbi együttműködés eredménye volt. Ferdinánd Belső-Ausztriában, és öccse, Lipót, aki most Tirolban kormányzott, a maguk tartományait ki tudták ebből vonni. Csak Alsó- és Felső-Ausztria rendjei vettek részt a garanciában osztrák részről. De ez eléggé megdöbbentő volt, hogy a rendek a legfontosabb politikai kérdésekbe szólnak bele, az uralkodó ellenében és egymással együttműködve. A monarchia egysége fontos dolog, amíg ezt a császár biztosítja felül, de elfogadhatatlan, ha a rendek valósítják meg, ha nem is alul (mert ott a jobbágyság van), mindenestre alsóbb szinten. Elfogadhatatlan, Rudolf biztosan így látta. Mátyás is, aki egyébként semmivel sem volt szorgalmasabb bátyjánál, gyakran elaludt, ha állami ügyiratokat olvastak fel neki, de legalább nem volt örült, (amit Rudolfról utolsó éveiben biztosan lehet állítani), és rájött arra, hogy Rudolfkal szemben neki végül is a rendeknek ezzel az együttműködésével kell szövetkeznie, ha hatalomra akar jutni.

A főhercegek is Mátyást akarták Rudolf helyébe tenni. Igen szokatlan dolog, a legitimitás elvének megsértése. De a szükség sürget. Ebben a pillanatban nem a külső szükség, a török. 1606-ban a zsitvatoroki békében a török birodalommal sikerült helyreállítani a korábbi, csak helyi csetepatékkal tarkázott békét, de most már 200 ezer forintba került ez évente a magyar királynak. Mégsem ez most a legfőbb baj, hanem Rudolf makacssága, sokallotta a magyar rendeknek tett engedményeket, és ezzel az egész, nagy nehezen kiegyensúlyozott kül- és belpolitikai szituációt tette kétségessé. Márpedig ha ez ismét felborul, akkor a Habsburg-uralom még bizonytalanabbá válik. Ezért a főhercegek állást foglaltak amellett, hogy a jövőben Mátyást tekintik a család fejének, legyen római király, tehát Rudolf utódja. Mátyás ezt nem tartotta titokban, a rendeknek tudomására hozta, és sejteni engedte, hogy továbbra is hajlandó velük együttműködni.

A rendek pedig mindhárom országban boldogan fogadták ezt az új helyzetet, nagy buzgalommal építették ki a további együttműködést. 1608-ban Mátyás jelenlétében a magyar rendek pozsonyi országgyűlésén az alsó- és felső-ausztriai rendek is képviseltették magukat. Mátyás konföderációba lépett a magyar és az osztrák rendekkel. Erre még Rudolf is felfigyelt, és a szövetekezést törvénytelennek nyilvánította. Egyedül a cseh rendek tartottak ki mellette, határozottan elutasították a felhívást, hogy ők is csatlakozzanak a rendi konföderációhoz. Arra számítottak, hogy Rudolftól kaphatják meg a teljes vallásszabadságot. A morva rendek viszont Karel Žerotin vezetése alatt, hogy a csehektől való különállásukat is bizonyítsák, meg azzal a számítással, hogy a Habsburg testvérvisszályból végül mégiscsak Mátyás kerül ki győztesen, még áprilisban csatlakoztak. Rudolf magára maradt, hiszen a cseh rendek támogatása sem volt feltétlen.

1608. június 25-én Prága mellett Liebenben egy időre véget vetettek a családi vitának. Az egyezmény értelmében Mátyás megkapta Magyarországot, az osztrák tartományokat (mármint Alsó- és Felső-Ausztriát) és Morvaországot. Rudolf megtartotta a cseh királyságot és a császári címet, azzal úgysem mehegett sokra.

Mátyás tehát a dunai monarchia jó részét, nagyobb felét a kezében tartotta. Csakhogy ő maga meg az itteni rendek kezében volt. Minthogy a morva rendek egymagukban, a csehek nélkül nem sokat számítottak, a magyar rendek a bécsi békével és Mátyás királyságával egyelőre ki voltak elégítve, a továbbiakban az osztrák rendek kezében volt a kezdeményezés. Vezetőjük a felső-ausztriai rendek közé tartozó Georg Erasmus von Tschernembl volt, meggyőződéses kálvinista (eredetileg lutheránus), és a fenyegető Habsburg-abszolutizmussal szemben a rendek szabadságának teljes híve. Ő tartotta fenn a kapcsolatokat a magyar és morva rendekkel, és a tényleges hatalmat arra használta fel, hogy megsemmisítse az ellenreformáció addigi eredményeit. A rendek uralmához a példát a hollandoktól vette, akik éppen ekkortájt kényszerítették rá a spanyolo-

kat az emlékezetes fegyverszünetre. Ha Németalföldön lehetséges volt ez, a spanyolokkal szemben, miért ne menne itt, ahol a Habsburgok sokkal gyengébbek.

A katolikus osztrák rendek viszont nem azért léptek fel Rudolf ellen, hogy most egy hazai Orániai Vilmos protestáns uralma alá kerüljenek. Amíg az uralkodó jogainak korlátozásáról volt szó, addig együtt haladtak Tschernembllel és a protestánsokkal, azon túl már nem voltak hajlandók elmenni. 1609 márciusában Mátyás megerősítette az 1568-as rendeletet, tehát a nemesek szabad vallásgyakorlatát, a városokét nem, a jobbágyoknak pedig megengedte, hogy elköltözhessenek azoknak a földesuraknak a földjéről, akik más vallásra akarják őket kényszeríteni.

Rudolf nehezményezte, hogy megfosztották attól a hatalomtól, amelynek a gyakorlásától addig irtózott. Ahogy Mátyás a szövetkezett rendek kezében volt, Rudolfnak a cseh rendekkel kellett számolnia. Azok különben is már kezdtek berendezkedni, 30 direktort választottak, minden rendből tízet, a kormányzat ügyeinek intézésére. (A példa majd néhány év múlva ugyanitt, más körülmények között talál követésre, mert már megvan a kész séma.) Rudolf most, egész eddigi – nem tevékenységét, de – elvhűségét megtagadva, egy óriási fordulattal 1609-ben kiadta a felséglevelet, ebben teljes vallásszabadságot biztosított Csehországban, még a jobbágyok számára is, az egyetemet is átadta a rendeknek, vagyis lehetővé tette átalakítását protestáns intézménnyé. Protestáns templomok építését még királyi birtokokon is megengedte.

Amikor nyilvánvaló lett, hogy Mátyás, már csak a főhercegek határozatának is megfelelően, római királlyá akarja magát választatni, Rudolf még egy ellenlépést tett. A stájerországi Ferdinánd öccsét Lipót főherceget, aki fiatal kora mellett már ekkor passauai és strassburgi püspök volt, biztatta arra, hogy ő is jelöltesse magát a választáson. Lipótnak tetszett az ötlet, zsoldosait pedig Rudolf védelmére Csehországba küldte, el is foglalták Prága bal parti részét a királyi várral, és vidéken is jó néhány helyet, mindenütt zsoldosok módjára viselkedve, amiről már tudjuk, mit jelent. Idővel elvonultak ugyan, de megjelenésük a cseh rendeket is a Rudolftól való elfordulásra készítette. Mátyáshoz fordultak segítségért. Rudolf teljesen magára maradt, III. Fülöp sem támogatta többé. 1611 májusában Mátyást cseh királlyá koronázták, csapatai elfoglalták Prágát. Rudolf már arra gondolt, hogy a protestáns német fejedelmek szövetségétől, az 1608-ban megalakult Uniótól kér segítséget. Ez teljes szakítás lett volna nemcsak saját múltjával, hanem az addigi Habsburg-politikával is. 1612. január 20-án azonban Rudolf meghalt. Néhány hónappal később a választófejedelmek Mátyást választották meg császárrá. Ismét azért, mint már eddig is sokszor, meg ezután is sokszor, mert ez volt a legkisebb rossz, és mert más jelöltben úgysem tudtak volna megállapodni.

Mátyás tehát mindent elért, amit kívánt, mindenhol Rudolf örökébe lépett. Csakhogy ennek fejében már eddig is igen sok engedményre kényszerült, való-

jában talán kevesebb volt a hatalma, mint régebben Rudolfé. Hogy a német-római birodalomra ebből milyen következmények származnak, az nem volt érdekes. A dunai monarchia jövője érdekesebb. Most úgy tűnt, hogy ez az ideiglenes együttes vagy a holland példát követi, tehát a rendek forma szerinti uralmát is kimondja, vagy a lengyel példát, a névleges király alatti rendi uralmat. Mátyás belefáradt az addigi harcokba. Voltaképpen eredetileg is csak a címeket irigylte bátyjától, nem a munkát, amelyik ezekkel járna. A hatalom a rendek kezében volt. Azok döntötték el 1614-ben, hogy nem szabad megújítani a török háborút, hiszen az többek közt a protestáns Erdéllyel való háborút is jelentette volna. 1615-ben a konföderált rendek megegyeztek Nagyszombatban Bethlen Gáborral, aki nem is olyan régen került az erdélyi fejedelmi székbe, és véget vetett a Bocskai halála után támadt zavaroknak. Az egyezmény értelmében a béke fennmarad, osztrák kereskedők szabadon tevékenykedhetnek a török birodalom területén.

Mátyás 55 éves, amikor császárrá koronázták, és már fáradt, az eddiginél is jobban unja már az uralkodást. Tehát alighogy egyszer megoldódott a trónutódlás kérdése, ismét felvetődött. És még élesebben. Mátyás két öccse, Miksa és Albert alig valamivel fiatalabb nála. Ők már nem jöhettek számításba. De itt volt az unokaöccse, a stájer Ferdinánd, a nagy ellenreformátor. Sőt, még egy váratlan igénylő is akadt, maga III. Fülöp, aki arra hivatkozott, hogy anyja II. Miksa lánya volt, tehát egyenes ágon ezen a réven több joga van Ferdinándnál. V. Károly birodalmának ez a felújítási kísérlete azért az adott helyzetben túlságosan kockázatos volt, Fülöpöt végül sikerült lebeszélni, de hogy valami mégis jusson neki az örökségből, az elv is szent maradjon, másodszülött fia számára Tirolt kérte. Ferdinánd 1617-ben más egyezséget ajánlott: ha megválasztják császárrá, a birodalom olasz hűbéreit és Elzászt átadja a spanyoloknak, Fülöp fiági utódai számára pedig biztosította az ausztriai öröklést saját leányait megelőzve (akkor még nem volt fia). Tirolt viszont Ferdinánd öccse, Lipót kapta meg.

A cseh rendek már a szász választó királlyá választására gondoltak. A spanyol utódlás lehetősége viszont mindenkit megijesztett, hiszen az egész, szépen felépített rendi uralom végével fenyegetett. 1617-ben a cseh rendek elfogadták Ferdinándot Mátyás utódjának, a következő évben a magyar országgyűlés is megválasztotta. Nekik végképp nem volt más választásuk, a Habsburg király jelentette legalább a megmaradt Magyarország függetlenségét a töröktől. Ferdinánd mindkét országban megesküdt az eddigi törvények és szokások megtartására, és ebbe Csehországban most már a Rudolf-féle felséglevelet is bele kellett érteni. A vallásszabadság tehát biztosítva volt, a rendek jól kiépítették hadállásaikat, még a vad stájer főherceg sem ingathatja meg.

Mátyással már nem is törődött senki. 1619. március 20-án halt meg, de akkor ez már teljesen érdektelen volt, mert közben nagyot fordult megint a helyzet. Olyan európai háború kerekedett ki látszólag jelentéktelen okokból, amely

végül is egy nagyon megváltozott Európát, azon belül nagyon megváltozott német birodalmat, és ugyancsak megváltozott dunai monarchiát hagyott maga után.

De – meghagyta. Mert ami 1526-ban még ideiglenes államszövetségnek tűnt, közben a dolgok logikájából belsőbb, maradandóbb konzisztenciát kapott. Mert hiszen az eredendő ok, a török továbbra is megmaradt, és közben egyéb szálak is fonódtak már. Még nem különösebben erősek, még más megoldásokat is megengedők. Ha 1618-ban úgy tűnt, a dunai monarchiának vége, 1648-ra már megint más volt a helyzet.

A nagy európai háború

Ami 1618 májusában Prágában megindult, először, elég hosszú ideig, a dunai birodalom újabb válságának tűnt, amely talán fel is számolja ezt a képződményt. Csak fokozatosan vált világossá, hogy sokkal többről van szó, európai háborúról, a harmincéves háborúról, amelybe a legtöbb hatalom valamilyen módon belebonyolódott. Ilyen is volt már persze nem is egy, láthattunk is belőle néhányat. Ahogy aztán tovább folyt a háború, már az is meglátszott, hogy valamiképpen más, mint az eddigiek, bonyolultabb, érthetlenebb, iszonyatosabb. Az egész kontinens gazdasági fejlődése éppen megtorpan, egyfajta válságról lehet utólag beszélni, a növekvés válsága vagy a hanyatlás jele, még ma sem tudja senki egyértelműen megmondani. Az biztos, hogy ez a válság adta az alapszínezetet mindahhoz, ami 1618-tól kezdve harminc éven keresztül történt.

Más is. A Habsburgok és Franciaország küzdelme, Spanyolország és az Egyesült Tartományok küzdelme, protestánsok és katolikusok küzdelme már jó ideje folyt, hol fegyveresen, hol diplomáciai csatározásokkal. Folyt és egybefolyt, éles határvonalakat sehol sem lehetett megvonni. Az biztos volt, hogy a Habsburgok benne vannak az európai ellentétek központjában, és valószínűnek tűnt sok kortárs szemében, változó intenzitással, hogy ezt a nagy kataklizmát nem tudják átvészelni. Voltak pillanatok, amikor már csak a Habsburgok maguk hittek abban, öröklött makacsságukkal, hogy mégis túlélnek.

Néhány kisebb csatározás már az előző években is folyt, a savoyai fejedelem és a spanyol király közt, Ferdinánd, akkor még stájerországi főherceg és Vence közt. Két nagy tábor körvonalai már ekkor megmutatkoztak, a Habsburgoké és a Habsburg-ellenes hatalmaké. De a kisebb hatalmak, amelyek ekkor a Habsburgok ellen fordultak, mindig magukra maradtak, az ellentábor nem segítette őket. Ebben a két konfliktusban a vallási ellentét nem szerepelt, hivatalosan katolikus államok álltak egymással szemben. Ez mutatja, hogy a vallási kérdés már csak ürügy volt. Ürügy, de sokan hittek benne, a felszínen sokáig még ez marad majd a döntő érv. Jelentéktelen apróságok élezték tovább az ellentéteket a dunai monarchián belül, legalábbis a mi számunkra jelentéktelen apróságok: szabad-e királyi birtokon protestáns templomot emelni vagy sem, az augsburgi vallásbéke értelmében. A dunai birodalom rendi ellenállása,

mint már láttuk, Mátyás urakodása idején sem csökkent, a vallási kérdések alkalmas fogódzók voltak a további viszályokra. A német birodalmon belül pedig a kisebb hatalmak vallási alapon tömörültek két nagy táborban, az 1608-ban létrehozott protestáns Unióban és a vele szemben 1609-ben megalakult katolikus Ligában.

Az ellentétektől feszülő légkörbe robbant bele 1618. május 23-án a prágai defenesztráció. A cseh protestáns rendek előzetes szervezkedés és megállapodás alapján ezen a napon a Habsburg-kormányzat két fontos képviselőjét, Martinicot és Slavatát, titkárukkal együtt, heves szóváltás után, kidobták a prágai vár ablakából. Senki sem számított rá, hogy az emeletes magasságból leeső főméltóságok épségben megmaradnak és még hosszú éveken keresztül híven szolgálhatják a Habsburgokat. Május 23-án gyorsan eltűntek, a rendek kezükbe vették a hatalmat, újra 30 direktort jelöltek ki, mint már Rudolf idejében, és Mátyás halála után király után néztek. Elvégre már Mátyással elégedetlenek voltak, és már korábban is megfordult a fejükben az a lehetőség, hogy más királyt válasszanak. Ez a dunai monarchiából való kiszakadást is jelentette, de ez senkinek sem okozott fejtörést. A rendi konföderáció csak rövid időre szólt, nem jelentett örök érvényű lekötelezettséget a rendek képviselte országok tartós együttmaradására. Legfeljebb további együttműködésre, a vallásszabadság védelmében, de ezt különböző uralkodók alatt is el lehetett képzelni. Több jelölt került szóba, sokáig a szász választó, János György volt az esélyes, maga is evangélikus, bár eleve gyanús volt, hogy nagyon lagymatag. Az is gyanús volt, hogy nem csatlakozott az Unióhoz, hanem a császár hívének vallotta magát. 1619 júliusában végül a német protestáns tábor egyik vezérét, a református pfalzi választót, V. Frigyeset szemelték ki. Thurn gróf, a rendek vezetője meg a többiek úgy vélték, igen okos és diplomatikus lépést tettek, hiszen Frigyes I. Jakab angol király veje volt, tehát az angol támogatást is biztosították. Prágában aligha tudhatták azt, hogy az angol politika ekkoriban egyre inkább a Spanyolországgal való együttműködést ambicionálja, a vallási ellentét kissé szégyellt, de annál határozottabb negligálásával.

A fiatal uralkodó meg is jelent Prágában, a koronázás alkalmával megesküdött a rendi kiváltságok megtartására. Bethlen Gábor az év októberében Pozsonyban tárgyalt a cseh rendek képviselőivel az általa nyújtandó segítségről. A Bécsben élő császárral és királlyal senki sem törődött. A cseh rendek csapatai behatoltak Morvaországba és Alsó-Ausztriába. Tschernembl a Habsburgokkal való szakítást nem akarta megkockáztatni, valamelyik másik Habsburgot szeretne volna a trónra ültetni, Albert főherceget, akit már ismerünk, mint németalföldi uralkodót. Ez a dunai birodalom fenntartását is jelentette volna, a rendek konföderációjának állandósításával.

Minden cseppfolyós állapotban volt. Bécset a cseh csapatok, a rendi konföderáció és Bethlen Gábor seregei ostromolták, komoly erőfeszítésbe került a felmentése. Az időközben Bécsbe érkezett Ferdinándot, aki a szokásos szí-

vóssággal az ostrom legsúlyosabb pillanataiban sem hajlott engedményekre, 1619 augusztusában megválasztották császárrá. Ez az erőviszonyok szempontjából még semmit sem jelentett, de figyelemreméltó jel volt. A szász választószavazata fejében a két luzsicei grófságot követelte, amely addig a cseh tartományokhoz tartozott, meg is szállta, ahelyett, hogy a cseh rendeket támogatta volna. Az angol segítség elmaradt. Az Unió és a Liga kölcsönös semlegességben állapodtak meg. A csehországi fejlemények végül is a dunai monarchia belső ügyei! A Habsburg-kormányzat viszont csapatokat tudott mozgósítani, és 1620-ban megindult a cseh felkelés leverésére. November 8-én Prága közelében, a Fehérhegyenél zajlott le a döntő ütközet. A pár órás késéssel a csata helyére menő király már csak a visszaözlő, életüket mentő zsoldosokba ütközött. A rendi ellenállás számos vezetőjével együtt maga is menekült. Végül Hollandiában állapodtak meg, itt hoztak létre valamiféle emigráns kormányt, amelyhez a Pfalzból menekült vezetők is csatlakoztak. A Pfalzot ugyanis spanyol seregek szállták meg.

A fehérhegyi katasztrófával a cseh rendi ellenállásnak vége volt. Aki nem menekült el, azt letartóztatták. A következő év június 21-én Prágában a felkelés 27 vezetőjét kivégezték. A cseh tartományok a dunai monarchián belül maradtak. Ami roppant súlyos következményekkel járt. Az ellenreformáció most már akadálytalanul kibontakozhatott. Aki ragaszkodott a protestantizmus valamelyik válfajához, az szerencsésnek mondhatta magát, ha elhagyhatta az országot, szaporítva az emigránsok számát. A birtokokat elkobozták, és a Habsburgokhoz hű cseheknek vagy még inkább egyéb országokból származó arisztokratáknak osztogatták. Egyes számítások szerint a földbirtok háromnegyed része cserélt gazdát. A Martinicok és Slavaták óriási vagyonokat, uradalmakat tudtak összeharácsolni. Köztük a cseh arisztokrácia olyan, addig jelentéktelen képviselője, mint Waldstein gróf, akit a hazai németek is már gyakran Wallensteinnek mondtak. Maga is eredetileg evangélikus volt, de áttért, még a század elején, amikor még nem is volt olyan egyértelmű, hogy ez lesz a karrier útja; elvett egy gazdag özvegyet, saját költségén csapatot szerelt fel Ferdinánd megsegítésére Velence ellen, hogy az uralkodó felfigyeljen rá. 1619-ben a morva rendek egész pénzkészletét Bécsbe szállította. Ferdinánd, bármennyire is jól jött volna neki az adott pillanatban a 93 ezer forint, visszaadta a rendeknek. Hiszen hamarosan ennél többet is ki lehet majd préselni a morvákból és a csehekből, ha sikerül őket legyőzni. Rövid távon neki lett igaza.

Fehérhegy nemcsak az ellenreformációt jelentette a cseh tartományok számára. A rendi szervezet szétzúzását is. Persze a háború újabb fordulataira volt szükség, hogy a Habsburg-kormányzat meg merje ezt tenni. De 1627-ben Csehország, a következő évben Morvaország számára meghozták az új országos szervezetet, ahogy nevezték, az új kormányzati rendszert, amely az amúgy is nagyrészt lojális képviselőkkel álló rendi gyűlés számára mindössze az adó megszavazásának a jogát hagyta meg. Az abszolutizmus felülkerekedett.

Hasonlóan alakult a helyzet ezekben az években az osztrák tartományokban is. 1624-ben Alsó-Ausztria számára reformációs (vagyis ellenreformációs) bizottságot állítottak fel. Felső-Ausztriában nem lehetett, mert az éppen zálogban volt a bajoroknál, de az ellenreformációt azok is ugyanolyan erővel szorgalmazták. A következő évben ki is tört a nagy parasztfelkelés, vallási jelszavakkal, bár valójában a korábbi is túlszárnyaló kiuzsorázás ellen. Csak 1626-ra sikerült leverni. A következő évben a felső-ausztriai nemesség számára tették kötelezővé az áttérést a katolikus vallásra, 1628-ban pedig Alsó-Ausztriában. Ha nem is sikerült teljesen, és nem is hozott olyan mélyreható változásokat az uralkodó osztály összetételében, mint a cseh tartományokban, az ellenreformáció a rendi ellenállást itt szintén letörte. Bethlen a magyar rendek támogatására közben három ízben indított hadat, 1621-ben, 1623-ban és 1626-ban, morva területre is behatolt a második alkalommal, de a cseh rendi ellenállással már nem tudott együttműködni, mivelhogy az megszűnt, csak Thurn, az emigrációban, meg a fordulatra várakozó Frigyes, a téli király hitt benne. (Téli királynak a csehek nevezték el, akik nem nagy lelkesedéssel emlékeztek vissza arra, hogy 1619–20 telén milyen nagy vigasságokat csapott, rengeteg pénzt költve, míg ugyanakkor mintegy 3500 katonája a téli szállásokon megfagyott.)

Ferdinánd már jóval korábban, 1621 májusában végrendeletében levonta az előző korszak tanulságait: a dunai monarchia országait és tartományait egy tagban kell átörökíteni, ezek oszthatatlan egységet képviselnek. A kérdés az volt, mennyire lesz meg a Habsburgoknak az erejük ahhoz, hogy ezt megvalósítsák. Ez természetesen a háború menetétől, az európai, szorosabban a németországi eseményektől függött.

1621-ben ugyanis az Unió csapatai is beléptek, amikor már késő volt, hogy a csehek megsegítsék. Magától értetődően a Liga is belépett a háborúba. Egyes, kisebb győzelmeik ellenére az uniósok nem boldogultak a Liga fővezérével, a németalföldi származású Tilly gróffal szemben. 1623-ban már csak egy elszánt zsoldosvezér, Ernst von Mansfeld gróf hadakozott, mindig balsikerrel, meg Keresztély braunschweigi herceg és a badeni őrgróf. A Liga és a császáriak együtt felettük is győzelmet arattak. 1624-ben a hadjáratok abbamaradtak. Hiszen figyelembe kell vennünk, hogy ebben az időben a hadjáratok mindig csak késő tavasztól kora őszig tartottak, aztán hosszú hónapokra téli szállásokra vonultak a seregek. És a nyári hadjáratok során is csak egy-két összeütközésre szorított sor kerülni, amikor túl közel kerültek egymáshoz az ellenfelek és nem lehetett kikerülni a megütközést. Ezek voltak a legbékésebb pillanatok, mert olyankor nem volt idő a polgári lakosság kifosztására.

Egy pillanatra tehát úgy látszott, a háború véget ért. Ekkor lépett be a dán király, IV. Keresztély, aki holsteini hercegi minőségében a szent birodalom tagja volt, az északnémet protestánsok megbízott fővezére, arra hivatkozva, hogy Tilly csapatai a protestáns északi német államokat fenyegetik. A dán támadásra a császárnak is válaszolnia kellett. Ekkor bízták meg Wallensteint hadsereg

felállításával. 30 ezer zsoldost toborzott, a császári csapatok fővezéréként 1626-ban a dessaui hídnál győzött, áprilisban, a Liga csapatait továbbra is vezérlő Tilly augusztusban. A következő évben a katolikus oldal csapatai Észak-Németország jelentős részét elfoglalták. Wallenstein, aki maga előlegezte a zsoldosok fizetését, hiszen már 1624-ben Csehország jelentős részét friedlandi hercegség címen megkapta, és valóságos mintaállamot épített ki belőle, most jutalmul a mecklenburgi hercegséget is elnyerte. Itt ugyancsak az örökkévalóság számára rendezkedett be, elrendelte a kastély átépítését. 1629. május 22-én megkötötte a békét a dán királlyal, akinek szárazföldi birtokait már elfoglalta, a király a dán szigetekre menekült. A béke értelmében nem avatkozhatott be többé a német ügyekbe.

Ez az ellenreformáció és a császári hatalom olyan tértnyerése volt, amely még a katolikus német fejedelmeket is megijesztette. A protestánsok számára pedig elfogadhatatlan volt a még 1629 márciusában, a dánok feletti győzelem mámorában kiadott ún. restitúciós rendelet, amelynek az értelmében minden 1555 óta protestáns kézre került katolikus egyházi birtokot vissza kellett adni. II. Ferdinánd buzgalma nem ismert határt, a spanyol kormányzat is biztatta. Csakhogy ez a rendelet túl sok érdeket sértett, túl sok kisebb-nagyobb fejedelem kezében volt olyan egyházi birtok, amely számára már létfontosságú volt. A rendelet végrehajtására az addiginál is nagyobb erőket kellett volna a császár kezében összpontosítani. Az egész eddigi rend, a fejedelmek tényleges függetlensége bizonytalanná vált. És mindennek a megtestesítőjét német fejedelmek és külföldi uralkodók egyaránt Wallensteinben látták. Az 1630 júliusában Regensburgban összeült birodalmi összejövetelen, ahol a katolikus választófejedelmek személyesen is megjelentek a császár előtt, a protestáns szász és brandenburgi, akik eddig semlegesek voltak az állítólag protestáns sérelmekért vívott harcban, követikkel képviseltették magukat, mindenki a főparancsnok ellen intrikált. Augusztus 12-én Wallenstein lemondott. A zsoldossereget széjjelengedték.

1631 januárjában a francia és a svéd kormányzat szerződést kötött, ennek értelmében a svéd csapatok kelnek a német protestánsok és a megsértett szabadság védelmére, amely a francia kormányzatnak, XIII. Lajosnak és még inkább első miniszterének, Richelieu-nek annyira szíven feküdt. Az északi hatalom természetes erőforrásaira és szabad parasztokból toborzott hadseregére támaszkodva már megszerezte a vezető szerepet a balti térségben, békét kötött Oroszországgal, fegyverszünetet Lengyelországgal. II. Gusztáv Adolf svéd király csapataival partra szállt északnémet területen, egy csapásra visszafoglalta ezt, elkergette a császáriakat és a Liga csapatait, és most ő kezdte a birtokok elkobzását és eladományozását. Seregei mélyen behatoltak német területre, és miközben protestáns hitsorsosokat szabadítottak fel, nem kevésbé dúltak és fosztogattak, mint addig a protestáns vagy katolikus oldalhoz tartozó német csapatok.

A császáriak bevették és feldúlták Magdeburgot, a 40 ezer lakosból csak néhány ezer maradt életben. A további harc érdekében Gusztáv Adolf most ki-

kényszerítette, hogy csapatai áthaladhassanak a brandenburgi fejedelemség területén, ezzel az eddigi semleget maga mellé állította, a szász választó pedig önként csatlakozott. Szeptember 17-én Gusztáv Adolf Lipcse mellett, Breitenfeldnél súlyos vereséget mért Tillyre. A svédek a Majna menti Frankfurtot és Mainzot szállták meg, már a Rajnánál voltak, a következő év áprilisában a Lech folyó mellett Tilly újabb vereséget szenvedett, maga is halálosan megsérült a csatában. Nürnberg és Augsburg is a svédek kezére került. A cseh emigráció már készülődött hazafelé. Az új erdélyi fejedelem, I. Rákóczi György 1631-ben kelet felől támadott.

Ferdinánd súlyos helyzetbe került. Még reménytelenebbnek látszott minden, mint 1619-ben. És most már Tillyre sem lehetett számítani. Ferdinánd kénytelen volt ismét Wallensteinhez fordulni. Újra őt tette meg a császári csapatok főparancsnokává, még sokkal nagyobb hatalommal, mint első ízben. Wallenstein mintegy 100 ezer főnyi zsoldossereget toborzott, és Szászországba vonult. Már éppen téli szállásra küldte szét seregeit, mert ellenséges földön mégis jobb lélekkel lehet mindent elrabolni a helyi lakosságtól. December 15-én délután egyik csapata rábukkant Gusztáv Adolf seregére. Az ütközet elkerülhetetlen volt. Másnap késő délelőtt kezdődött, nem sokkal utána Gusztáv Adolf a császáriak közé keveredett, megölték, kifosztották, de svédjei most már bosszúból tovább támadtak. A csata késő estig tartott, mindkét fél magát tartotta győztesnek. Wallenstein mindenesetre Csehországba vonult vissza. A következő év nagyobb hadmozdulatok nélkül telt el. Wallenstein békét akart, tárgyalt a svédek, a franciák képviselőivel, a szászokkal, még a cseh emigránsokkal is, egyesek abban reménykedtek, hogy ő lesz a cseh király. Bécsben egyre nagyobb elégedetlenséggel figyelték, ellenségeinek száma napról napra nőtt, és hamarosan már azok sem mertek mellette nyilatkozni, akik korábban barátainak számítottak. A császár parancsát sem teljesítette. A császár erre alvezéréihez fordult, s azok 1634. február 25-ről 26-ra virradólag a nyugat-csehországi Cheb (Eger) városában megölték.

A háború pedig folyt tovább, szeptember elején a császáriak Nördlingennél győztek, a későbbi III. Ferdinánd is ott vitézkedett a csatában. Németország déli része újra a kezükbe került. 1635 áprilisában Franciaország az Egyesült Tartományokkal szövetekezett, októberben a spanyol és az osztrák Habsburgok fogtak össze, miután májusban Franciaország hadat üzent Spanyolországna. Ezzel végre majdnem minden számottevő hatalom belekeveredett a háborúba, a franciák és spanyolok is, akik eddig csak nem hivatalosan hadakoztak egymás ellen a Rajna vidékén. Ezzel mintha tisztázódott volna a helyzet, hiszen ismét a Habsburg-francia ellentétnél tartunk, mint már közel másfél évszázada, a valósi kérdés pedig teljesen közömbös. Már a német fejedelmek sem hittek benne, hogy a svédek a protestantizmusért harcolnak, a parasztok és polgárok, akiket utolsó vagyontárgyaiktól fosztottak meg, még kevésbé. És a svédek sem, már amennyire ebben a svéd zsoldban álló hadseregben még voltak csakugyan své-

dek is. De azért ők hadakoztak még a leghevesebben, hol Szászországba, hol Csehországba törtek be, nem is egyszer, az elkövetkező évek során, vagy Sziléziába. Csakhogy ezek a hadműveletek már nem változtattak a dolgok menetén. A francia–spanyol összecsapás került az előtérbe. Spanyolország pedig hamarosan nehéz helyzetben vívta ezt a harcot. IV. Fülöp, az utolsó előtti spanyol Habsburg, aki 1621-ben került a trónra, pontosan úgy folytatta, mint atyja, csak éppen nem Lermának nevezték a kegyencét, hanem Olivaresnek, és Olivares nem pusztán meggazdagodásra tört, hanem a hatalmat akarta a kezébe keríteni. A hatalmat egész Spanyolországban, és a hatalmat minden terület felett, amely egykor spanyol birtok volt. Ezért tört ki a németországi eseményekkel párhuzamosan a 12 éves fegyverszünet lejártával 1622-ben a spanyol–holland háború, anélkül, hogy bármi változást hozott volna. Breda erődjét a hollandok kénytelenek voltak átengedni, a spanyol győzelem bizonyos feltűnést keltett, de a holland háború nem volt népszerű a spanyol főnemesek körében. A francia háború, az igen. Nos, ez is bekövetkezett.

Közben viszont azzal a nem csekély módosítással, hogy Olivares kormányzata a további központosításra törekedett, beleértve ebbe már Portugáliát is. Ezért itt már 1637-ben kitört a felkelés a spanyol uralom ellen, és az északon elfoglalt spanyol seregek nem bírtak vele. 1639-ben pedig a félsziget másik oldalán, Katalóniában is felkelés indult, ugyancsak a spanyol központosítás ellen. Franciaország sietve elismerte a vele szomszédos Katalónia önállóságát, hiszen ez mindenképpen gyengítette volna a spanyolokat, és miért ne erősíthette volna a Bourbonokat, ha ráteszik a kezüket? A spanyol seregek itt felülkerekedtek, Portugáliát azonban végleg el kellett ejteni. 1640-ben egy hazai dinasztia, a Bragança uralma alatt visszanyerte önállóságát, és a spanyol–portugál ellentét feltámadása csak azért nem okozott komoly nehézséget Spanyolország számára, mert a tengerentúli területeken portugálok és spanyolok egyaránt védekezésbe szorultak az előretörő angolokkal és hollandokkal szemben, nem értek rá egymást bántani.

A németalföldi hadszíntéren is rosszul alakult minden, 1642-ben Rocroi mellett az ekkor még fiatal francia hadvezér, Condé nagy vereséget mért a spanyol csapatokra. Néhány éve még úgy tűnt, a spanyol Habsburgok segítik meg oszt-rák rokonaikat a végszükségben, most már az utóbbiak helyzete szinte kedvezőnek látszott a spanyol rokonokéhoz képest. 1643-ban Olivarest elbocsátották. Aztán kinevezte Olivares unokaöccsét, Don Luis de Harót, és a dolgok visszatértek rendes kerékvágásukba, Fülöpnek ismét kellő ideje maradt a hölgyek számára, akik mégiscsak kedvesebbek, meg kevesebb gondot is okoznak, mint a nép jóléte. A további veszített csatákkal foglalkozzék az új kegyenc. Most már olyan területeken is bajok támadtak, amelyek eddig nyugodtan viselték a spanyol uralmat. 1646-ban Szicíliában tört ki felkelés, a következő évben Nápolyban nagy parasztháború támadt egy Masaniello nevű pásztor vezérése alatt. Persze, ezek nem francia csapatok voltak, a spanyolok itt még megmutathatták, hogy ők az

erősebbek. A sok baj miatt azonban Madridban már mindenki úgy nagyjából elfelejtette, hogy voltaképpen a bécsi rokonokat akarták megsegíteni.

1637 óta új ember volt Bécsben az úr, III. Ferdinánd, egy évvel korábban választották meg római királlyá. Maga is az ellenreformáció híve, mint atyja, csak hogy a sorozatos kudarcokból már okult is valamelyest. Ahogy voltaképpen már II. Ferdinándnak is engedményeket kellett tennie annak érdekében, hogy ellenfelei számát valamelyest csökkentse, így 1635-ben békét kötött a szász választóval, de annak árán, hogy a restitúciós rendelet Szászországra nem vonatkozik, és Sziléziában biztosítja a vallásszabadságot, természetesen a protestánsok számára. A protestáns országokban ugyancsak természetesen nem biztosították a vallásszabadságot a katolikusok számára, de ez akkor és azóta is kevesebb embernek tűnt fel.

1643-ban Rákóczi György, aki egy évvel korábban megújította a Habsburgokkal az 1627-es szőnyi békét, amely a királyi Magyarország területén megadta a vallásszabadságot, a franciákkal és a svédekkel szövetkezett újból, a következő évben meg is indította a támadást, és 1645-ben a linzi békében ismét biztosította azt, amit a szőnyi béke, illetve az 1606-os bécsi béke. A magyar rendekkel nem volt olyan könnyű elbánni, amíg maguk mögött tudhatták Erdélyt és ezzel a törököt. Hogy a török birodalom nem szólt bele erősebben a háborúba, az belső gyengülése mellett elsősorban annak volt tulajdonítható, hogy ismét el volt foglalta keleten, a perzsák elleni viszályban.

A spanyolok tehát még hadakoztak a franciák és a hollandok ellen, a császáriak a svédek ellen, ezek a szászok ellen... A svédek 1645-ben alsó-ausztriai betörésük során már elérték a Duna vonalát, 1648-ban elfoglalták Prágát, csak a vár tartotta magát három hónapig. A hadjáratokat és ütközeteket még bőven lehetne sorolni. De már mindenki torkig volt a háborúval, még a Bécsben nagyjából biztonságban élő császár is. Már 1645-ben Münsterben és Osnabrückben megindultak a béketárgyalások. Azért két helyen, mert voltak olyan delegációk, amelyek nem voltak hajlandók egymással közvetlenül tárgyalni. Hónapokig tartott, amíg a tárgysorozatban sikerült egyáltalában megegyezni.

Az 1648. október 24-én aláírt vesztfáliai béke, ha nem is zárt le minden háborút, amely ennek a harminc évnek a folyamán kitört, Európa jelentős részében helyreállította a békét. A nyomorúság békéje volt ez, akármerre is nézünk. 1618-ban a cseh tartományokban 4,5 millió volt a lakosság száma, 1637-ben már csak 800 ezer, és 1648-ig nem nőtt. Az adatokat pedig lehetne folytatni. A béke mindenekelőtt a német birodalom belső ügyeit rendezte. Valójában most már hivatalosan is egymástól független kisebb-nagyobb államokra bomlott, azóta sem tudja senki pontosan, hányra. Ez az állapot maradt még másfél évszázadig, ameddig még egyáltalában volt szent német-római birodalom.

A dunai monarchia túlélte a vihart. Túlélte, csak hogy ez pillanatnyilag még nem jelentett sokat. A spanyolországi Habsburg-uralom is túlélte. És ha az események másképp alakulnak, mindkettő már ekkor összeomolhatott volna.

Mintha ekkor csak a tehetetlenség tartotta volna össze, az a tény, hogy van, és hogy az emberek ezt tudják. Meg az erőszak, a nyers fegyveres erő. Ha Európában, vagy legalább a német birodalomban nem is sikerült az ellenreformáció, nem sikerült a fejedelmek hatalmának a megtörése, a dunai monarchia nagy részében az ellenreformáció végbement, a rendek meghunyászkodtak, mert nem volt támaszuk a monarchián kívül, és a rájuk mért csapások annyira meggyengítették őket, hogy az egymással való szövötközés sem bizonyult végső fokon járhatónak. Aminék a révén a dunai monarchia országai és népei elkerülték azt a nemesi anarchiát, amelybe Lengyelország már ekkor jó mélyen belesüppedt, és amelyben nem egészen másfél évszázad múlva el is tűnt. Hogy ennek fejében más nehézségek lesznek majd, fölös számmal, azt pontosan még nem lehetett előre látni, de homályosan érezhette mindenki. Különösen a dunai birodalom keleti végein, ahol ugyan 1648-ban megújították a békét a török birodalommal, de az nyilvánvaló volt, hogy ez semmit sem jelent. Mihelyt a török keleten felszabadul, majd ismét errefelé fordul az érdeklődése. Ha pedig így áll a helyzet, akkor a dunai monarchia nemcsak egyszerűen megmaradt, hanem továbbra is szükség van rá. Sőt, most még inkább, mert hátha már aktívan is felléphet kelet felé. Az elkövetkező néhány évtizednek tehát lényeges kérdésekre kellett felelet adnia.

Török és francia között

A spanyol és osztrák Habsburgok együttműködése még a harmincéves háború kezdetén és folyamán is megvolt, csak hogy már egyre kevesebb sikerrel. A vége felé már egyik félnek sem volt haszna belőle, kára vagy hátránya annál több. A spanyol Habsburgok még folytatták a háborút, több mint egy évtizedig, csak az 1659-es pireneusi békével zárták le. Segítséget nem várhattak az osztrák rokonoktól, segélykérést annál inkább. Az osztrák Habsburgokat családi veszteség is érte a vesztfáliai békével; elő-ausztriai birtokaikat Franciaország kapta meg. Ezzel megpattant a szorító Habsburg-gyűrű Franciaország körül, de a későbbi spanyol-francia háborúk és a német birodalmi terület védelme a franciákkal szemben továbbra is belekeverte az osztrák Habsburgokat a spanyolok háborúiba. Nyugaton mindig készenlétben kellett lenniök, mert Madrid és a német birodalom erre szorította őket. Idővel egyébért is, mert a spanyol Habsburgok uralma bizonytalanná vált, és akkor már az örökségért kellett jelentkezni. Kelet felől viszont ott állt a dunai monarchia örökös ellenfele, a török, és az itteni készenlét is, ha teljes erővel csinálják, felemésztette volna a dunai monarchia erejét. Nyugat és Kelet közt rángatva, a Habsburgok nem tudták eldönteni, melyiket válasszák. Hozzátehetjük, nem is mindig az ő döntésükön múlt. Minthogy viszont mindkettővel kellett törődniök, egyiket sem tudták kellően ellátni.

Egyet lehetett tenni, hiszen a dunai monarchia meglevő részeiben most biztosított volt a Habsburg-uralom: az ellenreformációt befejezni. Az osztrák és a cseh tartományokban, Szilézia kivételével, semmi sem kötötte meg a Habsburg-kormányzat kezét. Ha a háború alatt nem mindig sikerült úgy irtani és üldözni a protestánsokat, ahogy szívük szerint tették volna, 1648 után (sőt már előtte is néhány éve) megvolt rá a lehetőségük. Az 1650-es évek elejéig az osztrák tartományokból mintegy 40 ezer ember vándorolt ki, nagyjából termézetesen nem ingyenélő nemesek, akikből úgysem volt sok haszon, hanem parasztok meg kézművesek. A cseh tartományokból egyenesen 150 ezerre teszik a kivándoroltak számát, a súlyosan megfogyatkozott lakosságnak közel egyharmada volt ez. Ha egyébként nem is voltak túlságosan tanulékonyak a Habsburgok, egymástól azért tanultak, a spanyolországi zsidók és mórok kiüldözéséhez hasonló öngyilkosságtól III. Ferdinánd sem riadt vissza.

Nem is nagyon értette, mennyire árt saját uralmának ezzel. Nem értette,

mert nem is nagyon törődött ezzel, a vadászatot jobban kedvelte, meg a kémiát, és erősen a zenét. Méltóságteljeségét és egyéb hajlamait fiai örökölték tőle, az utódnak szánt IV. Ferdinánd is, akit többek közt magyar királynak is megkoronáztak, de aki atyja előtt három évvel meghalt, 1654-ben. Meg kisebbik fia, Lipót is, akit eredetileg papi pályára szántak, aztán mégis neki kellett vállalnia a trónt és a család fenntartásának gondját. Lipót atyjához hasonlóan nemcsak szerette a zenét, művelte is, több száz zeneművet szerzett, nagyobbbrészt egyházi tárgyúakat, ahogy illik ahhoz, akiből majdnem pap lett, oratóriumokat meg kisebb műveket. Szerette az olasz nyelvet, azt beszélte a legszívesebben. Különösen uralkodása első éveiben, 1657 után nagyobb kedvvel foglalkozott ezzel, mint a politikával, azt rábízta a tanácsosokra, IV. Fülöp módjára.

Császárrá választása ugyanúgy nem volt biztos, mint számos elődje esetében. A mainzi érsek maga vetette fel, nem lehetne-e ezúttal mást választani. A franciák sok pénzt voltak hajlandók erre a szent célra adományozni. De a spanyol Habsburgok is kénytelenek voltak a zsebükbe nyúlni, holott az már nagyon üres volt. Végül is a hagyomány ereje, meg hogy megint nem volt más jelölt, akiben meg tudtak volna a választók egyezni, azt eredményezte, hogy 1658-ban mégiscsak Lipótot választották császárrá. 1662-ben meghalt Ferdinánd Károly főherceg, a tiroli, még külön uralkodó ág utolsó férfitagja, akinek a leánya Lipót első felesége volt. Ezzel II. Ferdinánd 1621-es végrendeletét sikerült teljesíteni, az osztrák családi birtok ismét egy ember kezébe került. Újabb felosztásokkal már nem próbálkoztak többé a Habsburgok, igaz, egy időre nem lett volna nagyon kik között felosztani a tartományokat. Lipót második felesége IV. Fülöp ifjabb leánya, Margit Terézia lett, míg IV. Fülöp első házasságából származó leányát, Mária Teréziát a pireneusi béke után XIV. Lajos vette feleségül, és így Lipót egy időre a francia király sógora. Ami a köztük meglevő ellenségeskedésen persze nem sokat módosított.

Ez az ellenségeskedés nem volt mindig fegyveres. 1663-ban a török megindította azt a támadást, amelyet már régóta gyanítottak a kortársak. A királyi Magyarország védővonalának egyik fontos erőssége, Érsekújvár elesett. A hír olyan megrázó volt, hogy még a birodalmi gyűlés is segélyt szavazott, a rajnai államok 6500 fegyverest küldtek, még XIV. Lajos is 5000 főt, a császár maga mintegy 66 ezer zsoldost tudott összeszedni. A hadsereg főparancsnoka Montecuccoli volt, akit a háború tudományos szempontból érdekelt, ki is dolgozta a maga elméletét, amelynek a lényege a minél hosszabb manőverezés és az ütközetek, döntések kikerülése. Az adott korszak technikai viszonyai mellett ez felelt meg a leginkább a hadviselés lehetőségeinek, a gazdasági kérdéseket is beleszámítva. Nemcsak ő háborúzott így, mindenki ezt tette. Ezúttal mégsem tudta elkerülni a csatát, 1664. augusztus 1-én Szentgotthárdnál ütközött meg a török sereggel. Az egyértelmű győzelem talán még őt is meglepte. A magyar rendek most már a török háború diadalmas folytatását várták tőle, egész Magyarország felszabadítását. Erdélyre már úgysem számíthattak, azt 1657-ben II. Rákóczi György

lengyelországi hadjáratának kudarca és az azt követő török beavatkozás kiűtötte a hatalmak sorából. Az évtizedes rendi felkelésekkel elért királyi engedmények birtokában a rendek abban reménykedtek, hogy kiváltságaikat az udvar már nem vonhatja vissza. És akkor a legjobb megoldás mégis az ország teljes visszafoglalása. Annál nagyobb volt a felháborodás, amikor kiderült, hogy a csatát a vasvári béke követte, ez mindenben meghagyta az eddigi állapotot. A felszabadításból nem lett semmi. Zrínyi Miklós, a korszak legkiválóbb magyar elméje már ekkor foglalkozott a Habsburgoktól való elszakadás gondolatával. Végül is, ha a dunai monarchia nem felel meg feladatának, az egyetlennek, ahogyan az Magyarország felől nézve látszott, akkor nincs semmi értelme fenntartásának.

A Habsburgok azonban Spanyolországra figyeltek. IV. Fülöp halálát már mindenki várta. Utána egy ötéves fiú maradt 1665-ben, II. Károly, gyenge testalkatú, erőtlen, mint már közvetlen elődjei is. Nem is biztos, megéri-e a felnőtt kort. És akkor a spanyol örökség kerül szóba. Miután II. Károly mégis megérte IV. Fülöp halálát, sőt utána is életben maradt, a felosztás egyelőre nem volt annyira közvetlen fontosságú. Mindenesetre Lipót már 1668-ban megállapodott XIV. Lajossal a felosztás alapelveiben, ezzel megkötötte a kezét, amikor Franciaország ellen egy angol–holland–svéd szövetség jött létre, amellyel szemben Lajos a brandenburgi és a bajor választóra számíthatott. Csak 1673-ban szövetekezett Lipót Hollandiával, aztán Spanyolország, Szászország is csatlakozott, a következő évben a német birodalom üzent hadat Franciaországnak. A háború évekig eltartott, többnyire a franciák voltak fölényben. Spanyolország és Hollandia, amelyek sajátos módon, oly hosszú ellenségeskedés után most egyszerre azonos oldalon álltak, már korábban megkötötték a békét, a birodalommal 1679-ben Nymwegenben zajlott le a békekötés. A birodalom újabb területeket vesztett, és ha ezek terjedelemeire nem is voltak valami tetemesek, katonai szempontból nem voltak jelentéktelenek, és ami a fő, a német fejedelmek roppant elégedetlenek voltak azzal, hogy a császár további országrészekről mondott le.

Lipótnak azonban közben keletre is kellett néznie. 1672-ben, amikor XIV. Lajos első ízben kötött békét a hollandokkal, és még nem látszott világosan, hogyan alakul tovább a helyzet nyugaton, a királyi Magyarország területén megjelentek a bujdosók, a cseh emigránsokhoz hasonlóan elüldözöttek, akik folytatták az ellenállást a Habsburg-uralommal szemben. És 1678-ban, amikor a francia háború már a végéhez közeledett, Thököly Imre személyében ez az ellenállás az egyik legvagyonosabb magyar főurat nyerte meg vezérének, aki török támogatással indított hadat Lipót ellen. A magyar rendek ellenállása még mindig súlyos gondot okozott, már olyan formában is, mint Wesselényi Ferenc, Zrínyi Péter, Frangepán Ferenc és Nádasdy Ferenc összeesküvése, amely a magyar és a horvát arisztokrácia vezetőit egyesítette. 1670-ben az udvar az összeesküvést felszámolta, a vezetőket a következő évben kivégezték, Wesselényi korábban meghalt. De ez még csak készülődés volt, míg Thököly felkelése, a kuruc mozgalom nagy kibontakozása, egy időre a királyi Magyarország északi megyéit kerítette

hatalmába. És ha a rendi ellenállás csak az országon belül maradna, akkor könnyű volna felszámolni, de a török támogatja. És olyan rétegek is csatlakoztak hozzá, szökött katonák, parasztok, amilyenekkel a Habsburgoknak eddig nemigen akadt dolguk, hiszen közvetlenül csak a finom főurakkal kerültek szembe, a legrosszabb esetben a vármegyei nemességgel. A magyar probléma eddig mindig csak a dunai monarchia egyik ügyeként vetődött fel, a magyar rendek szövetkezettek a monarchia egyéb rendjeivel, vagy szövetkezettek, gyakrabban, Erdéllyel és a törökkel, de tekintettel arra, milyen vékony sáv volt ez a királyi Magyarország a dunai monarchia egyéb területeihez képest, nem tűntek olyan fontosaknak. Az osztrák és a cseh tartományokban már rend van, ebben a sávban is előbb vagy utóbb el lehet ezt érni.

Változott valami 1678-ban? Voltaképpen még nem. Bár az, hogy Erdély valamelyes önállósága a törökkel szemben megszűnt, kedvezőtlen jel volt. Thököly támogatása török részről ugyancsak nem volt megnyugtató. Ha egy újabb török támadás esetén a magyarok mind melléjük állnak, akkor mi lesz? Márpedig az elégedetlenség nagy volt, azt Montecuccoli is tudta, hogy a magyarok még azokat a magyarokat is gyűlölik, akik németbarátok, vagyis Habsburg-pártiak, hát még magukat a németeket! 1681-ben a soproni országgyűlésen az ellenreformáció előretörése miatt nyugtalankodó és elégedetlenkedő rendeknek Lipót bizonyos engedmények adására kényszerült, a vallásszabadság tekintetében ismét az alaphoz tért vissza, a bécsi békéhez.

Az újabb török háborúra a kormányzat nagyobb előkészületeket tett, sikerült megnyerni Sobieski János lengyel király szövetségét, annak ellenére, hogy ő francia felesége révén a francia orientáció híve volt. A szövetség értelmében a császár 60 ezer, Sobieski 40 ezer katonát állít ki. 1682-ben Lipót még követséget menesztett Konstantinápolyba, és felajánlotta a béke meghosszabbítását, hogy XIV. Lajossal szemben szükség esetére szabad kezet kapjon. A következő év nyarán azonban a török hadsereg Kara Musztafa nagyvezír személyes vezérlete alatt megindult. A császári hadsereg főparancsnoka, Lotharingiai Károly herceg, Lipót sógora 33 ezer emberével nem merte vállalni a nyílt csatát. A királyi Magyarország területén a törökök nem ütköztek jelentős ellenállásba. Július elején az udvar elmenekült Bécsből. 12 ezer főnyi helyőrséget hagytak hátra a fővárosban, amelyet a százezres nagyságrendű török hadsereg hamarosan körülkerített és megostromolt. A dunai monarchia megint ott volt, mint 1529-ben. A török győzelem roppant súlyos következményekkel járt volna.

Bécs meghódítását Kara Musztafa is döntő jelentőségűnek tartotta, nem annyira katonai, mint politikai szempontból. A bécsi király székvárosának elfoglalásával a dunai monarchiának vége, szabad lenne az út Németország felé. Hogy ehhez már nem lenne elég ereje a töröknek, azt ekkor még nem tudta senki. A félelem olyan nagy volt, hogy még a német fejedelmek is küldtek segélycsapatokat, a bajor, a szász választó, a lengyelek is megjelentek, csak a Hohenzollern-fejedelem maradt távol. Kara Musztafa minden erőt Bécs ellen összponto-

sított, a felmentő sereg Tulln mellett akadálytalanul gyülekezhetett. Szeptember 12-én megjelent Bécs alatt, megtámadta a török tábornok. A csata teljes győzelmet hozott, az egész török felszerelés a felmentő sereg kezére került, a zsákmány bőséges volt. A török sereg maradványai a hódoltsági területre menekültek.

A német fejedelmek ezzel dolgukat elintéztnek tekintették, csak a bajorok meg a lengyelek folytatták a harcot, a császáriak mellett. A hadszíntér most már áttevődött Magyarország területére. 1684-ben a pápa, XI. Ince Velencével együtt szövetségre lépett Lipóttal, ehhez a Szent Ligához Oroszország is csatlakozott. Ott éppen I. Péter nővére, Zsófia gyakorolta a hatalmat, aki mindenáron hadi dicsőséget akart szerezni kegyencének, Golicin hercegnek.

Magyarország területén a hadműveletek eredményesen folytak, 1686. szeptember 2-án hosszabb ostrom után Buda várát sikerült elfoglalni. Az egykori magyar főváros felszabadulása európai visszhangot váltott ki. Magyarország felszabadulása a kereszténység nagy diadalának számított, a lepantói győzelemnek volt annak idején ilyen nagy híre. Buda felszabadításánál magyar csapatok is részt vettek, éppúgy, mint a további harcokban. A Habsburg-ellenes magyar politikai irányzat ezzel megbukott. Thököly, aki Bécs ostroma idején még a török szövetségében morva területre csapott be, most kénytelen volt a Balkán felé visszavonulni, és török szövetségesként beavatkozni a balkáni népek szabadságmozgalmai ellen. Mert a Balkán is megmozdult, 1688-ban bolgár területen is felkelésre került a sor, annak hírére, hogy a császári csapatok közelednek. A Habsburg-kormányzat nagy propagandát fejtett ki a balkáni lakosság körében annak érdekében, hogy az támogassa a császáriak előnyomulását. 1689 szeptemberében már Nišnél jártak a felszabadító seregek.

A törökök azonban ekkorra összeszedték magukat és ellentámadásba kezdtek. A Dunától délre fekvő területekről a császári csapatok kénytelenek voltak visszavonulni, nyomukban balkáni családok százai és ezrei, akik a visszatérő török uralom elől elmenekültek, inkább minden vagyonukat hátrahagyták, csakhogy ne kerüljenek újból a török fennhatósága alá. A szerbek, akik Arsenije Černojević pátriárka vezetésével menekültek a Dunától északra, külön kiváltságlevelet kaptak Lipóttól, szabadon telepedhettek le a visszafoglalt Magyarország területén, előszörre nagyjából a Duna menti városokban.

Magyarország, 1526 óta, vagy legkésőbb 1541 óta a dunai monarchia katonai előterepe, a német birodalom külső bástyája, most egyszerre sokkal fontosabbá vált. Elvégre az a Magyarország került most a Habsburg király kezébe, amely 1526-ban még az egyik igen tekintélyes európai állam volt. Természeti kincsei alkalmasint még megvoltak, és ha a hódoltsági terület határain nagy volt is a pusztítás, a belső területek viszonylag épségben maradtak meg. Csak lakosságuk volt gyér, hiszen innen meg a törökök és az általuk betelepített balkáni elemek menekültek el a visszafoglaló seregek elől. Roppant nagy területekkel gyarapodott tehát a dunai monarchia. És ugyanakkor megkapta a magyar ren-

deket, amelyek eddig is sok fejtörést okoztak a kormányszatnak. Megkapta azokkal a kiváltságokkal, amelyeket eddig erdélyi és török segítséggel minduntalan sikerült megvédeni az abszolutista kísérletekkel szemben. Új helyzet állt elő, és a bécsi kormányszatnak ebben az új helyzetben új politikát kellett kialakítania.

Még folyt az ország területének felszabadítása, amikor 1687-ben a pozsonyi országgyűlésen a rendek a király által nyújtott segítség fejében feladták az eddigi békeszerződésekben is rögzített ellenállási jogot meg a szabad királyválasztás jogát, és elfogadták a dinasztia férfiágon való örökletes uralmát. A dunai monarchia most már, legalábbis jogi szempontból, minden részében a Habsburgok birtokává változott. Mit lehet tenni ezzel a tulajdonképpen gazdag, de pillanatnyilag lerongyolódott és sokhelyt lakatlan országgal? Az udvar valahogy hasonló helyzetben érezte magát, mint Csehországban 1620 után. Kollonich Lipót esztergomi érsek dolgozta ki a Magyarországon folytatandó politika alapelveit. Az ország közigazgatását korszerűvé kell tenni, a közigazgatást elválasztani az igazságszolgáltatástól, a nemesi kiváltságokat korlátozni, új iparágak meghonosításával a gazdasági életet fejleszteni, kórházakat, iskolákat alapítani. Igen szép, korszerű program. A lakatlan területeket be kell népesíteni, hogy ezek is gazdaságilag hasznosíthatók legyenek. Ez is nagyon modern dolog. A magyarok, vagyis a magyar jobbágyok, persze, kevesen vannak, ezért más nemzetiségű lakosságot kell idehozni, lehetőleg németeket, hogy a lázongó magyar vért a német beolvadása csillapítsa (így Kollonich). Az ellenreformáció érdekében egyet és mást tenni kell, ha nem is lehet azonnal olyan igényekkel fellépni, mint néhány évtizede a cseh vagy az osztrák tartományokban. És ha a magyarok (ezúttal ez a rendeket, vagyis a nemességet jelentette) ismét lázonganának, akkor erőszakkal kell fellépni ellenük. Néhány helyen ez tüstént megtörtént. A programban tehát pozitív, hasznos és negatív szempontok keveredtek. Minthogy eddig a magyar rendi igényeket a török és Erdély támogatta, a török viszont most már nem jöhet számításba, a Habsburg-csapatok kezére került Erdély ügyében kell még valamit tenni. Az 1691-ben kiadott lipóti kiváltságlevél Erdélyt Magyarországgal egyenrangú, tőle teljesen különálló fejedelemséggé kapcsolta be a dunai monarchiába, különálló kormányszattal, külön képvisellel a központi bécsi kormányszervek sorába. A magyar nemesség uralmát ez a rendezés nem érintette, de a Magyarországtól való elválasztás megosztotta, ezzel csökkentette későbbi ellenállásának lehetőségét.

A török háború még folyt, a csapatok még haladtak előre, egészen a bulgáriai Vidinig, 1689-ben, amikor már ismét nyugat felé kellett figyelni. A francia kormányszat sorra hódoltatta a francia-német határon levő kis államocskákat, német birodalmi hűbéreket. Ha a császár el van foglalva a törökkel, akkor a német fejedelmek kénytelenek magukon segíteni. Szívesen tették, ezzel is önállóságukat bizonyították a császárral szemben. A brandenburgi, a szász, a hannoveri választók szövetkeztek XIV. Lajos ellen. Lipót nem maradhatott ki ebből a készülődésből, ha nem akarta tekintélyét teljesen elveszteni. 1689-ben a császár

Hollandiával is szövetségre lépett, amely a nemrég elszenvedett vereséget kívánta megtorolni. Anglia csatlakozásával létrejött a Nagy Szövetség. Orániai Vilmos, a holland helytartó ugyanis 1688-ban III. Vilmos néven angol király lett. 1690-ben csatlakozott Spanyolország. Franciaország körül megint bezárult a gyűrű. A franciák egy ideig fölényben voltak, spanyolországi támadásuk során Barcelonáig is eljutottak. A francia diplomácia a szövetségeseik belső egyenlenségeit – egyeseket kilépésre biztatva – igyekezett kihasználni. Hosszabb távon mégsem bírta a harcot. A francia csapatok évtizedek óta harcban álltak, az ország gazdasági erőforrásai kimerültek. 1697-ben a rijswiki békében XIV. Lajos az utóbbi években megszerzett birodalmi területek közül egyesek visszaadására kényszerült.

Most ismét a törökök ellen lehetett fordulni. Savoyai Jenő herceg, ez a félig olasz, félig francia származású kiváló hadvezér, aki, mint már származása is predesztinálta, természetesen Habsburg szolgálatban állt, Mohácsnál, majd a döntő ütközetben Zentánál megverte a török sereget. A török is békétárgyalásokra kényszerült. A Karlócán folytatott tárgyalásokon belenyugodott Magyarország területének majdnem teljes elvesztésébe. Csak a dél-magyarországi Bánság egy része maradt meg török kézen. (Az elnevezés maga későbbi, az egyszerűség kedvéért használjuk már itt.) A török birodalommal határos területen a kormányzat tovább építette ki a határőrvidéket, ezt a sajátos szervezetet, amelyben szabad parasztok földjük birtoklása fejében állandó katonai szolgálatra voltak kötelezve. Ez a nagyrészt délszláv, egyes helyeken székely és román elemekkel feltöltött határvidék 1699, vagyis a karlócai béke megkötése után a dunai monarchiát dél felől védte.

A spanyol örökség újra napirendre került. A kormányzat viszont nem vette észre, hogy az új dunai birodalmon belül valójában milyen nagy lehetőségei vannak. Pedig akadt, aki felfigyelt a lehetőségekre. Egy Mainzból való nemes, a passauai püspök követe, Johann Philipp von Hörnigk már 1684-ben ilyen címen adott ki munkát: „Ausztiria mindenek fölött, ha csak akarja.” Az ipar és a kereskedelem fejlesztését javasolta, a bányakincsek hasznosítását. Apósa, Johann Joachim Becher, Lipót alkímistája, akinek az lett volna a feladata, hogy aranyat gyártson a császár számára, az arany szerzésének sokkal természetesebb és korszerűbb módját ajánlotta: a belső vámok felszámolását a forgalom megkönnyítése érdekében, az állami monopóliumok megszüntetését, dologházak létrehozását, hogy a munka nélkül lézengő, faluról elszakadt lakosságot az ipar fejlesztésére használják fel. Javaslatára külön hatóságot hoztak létre a kereskedelem ügyeinek irányítására, a kereskedelmi tanácsot. Manufaktúrákat alapítottak, állami ösztönzésre. Becher, aki nyughatatlan elme volt, még repülőgépet és tengeralattjárót is tervezett, az 1667 óta működő keleti kereskedelmi társaság mintájára, amely a törökkel kötött béke hasznosítására jött létre, nyugati kereskedelmi társaság alapítását sürgette. Hasonló, a gazdasági fejlődést elősegítő javaslatokat dolgozott ki a gothai herceg egykori kancellárja, Wilhelm von

Schröder. Ezek az ún. kameralisták tehát a XVII. század végén voltaképpen halatlatlanul új tervvel álltak elő. Azt a dunai monarchiát, amelyet eddig a Habsburg-uralkodó közös volta tartott össze, olykor a rendek együttműködése éppen a közös uralkodó ellen, korszerű gazdasági megfontolások alapján belülről és alulról, a gazdasági élet oldaláról kívánták egybefűzni, valamit homályosan megsejtve abból, hogy az ilyen szálak sokkal tartósabbak a dinasztikus kötődéseknél. Azt a gazdaságpolitikát, amelyet Franciaországban Colbert valósított meg sikerrel – amíg a háborúk fel nem emésztették az eredményeit –, a merkantilista politikát akarták átültetni, ebbe, a Magyarország visszaszerzésével megváltozott dunai monarchiába, már akkor, amikor ez a visszaszerzés még éppen csak a küszöbön állt.

Egy belső erőforrásaira támaszkodó, gyarapodó, gazdasági szálak révén szorosán egybekötött, erős dunai monarchia víziója volt ez. A Habsburgok és – egy-két kivétellel – tanácsadók számára új és idegen látomás. Gyanús már csak azért is, mert olyanok hirdették, akik ugyan megtértek a katolikus egyházhoz, de eredetileg protestánsok voltak. Jöhet innen valami jó? Az erősödésre persze szükség van, az sem ártana, ha több volna az állam jövedelme, hiszen az államadósság már tetemes összegre rúg. De az erősödésnek megvan a maga megszokott és bevált formája, új tartományok, új országok megszerzése. És erre lehetőség van, mert itt a spanyol örökség a küszöbön.

Hiszen II. Károly már nem él sokáig. Különben sem számított sokat a kormányzatban. Mint említettük, gyenge gyermek volt, őt sem kínozták a tanulás-sal, kilencéves korában még nem tudott írni-olvasni. Helyette a tanácsosok kormányoztak, ami már bevált módszer volt Spanyolhonban; ezúttal sokáig ismét egy Don Juan José, IV. Fülöpnek egy színésznőtől született fia, aki 1680-ban bekövetkezett haláláig francia felesége révén a francia orientációt képviselte, azzal sem törődve, hogy németalföldi területek elvesznek, sőt 1674-ben az eredeti burgundiai örökség egyik bástyája, a Franche-Comté is. Utána ismét a hagyományos osztrák orientáció kerekedett felül. Csak, jellemző módon, most már Spanyolország igazodott Bécshez.

A kegyencek közt akadt egy, Oropesa gróf, aki úgy vélte, valamit mégiscsak tenni kell az egyre inkább kiütköző hanyatlás megállítására. Az udvar költségeit próbálta lefaragni, hiszen az állami jövedelmek fele erre ment el. Ez nem sikerült, újabb háború emésztette fel azt a pénzt, amelyet esetleg a belső reformra lehetett volna fordítani.

Az egykor gazdag Spanyol Németalföld is siralmas helyzetben volt, kereskedelmét a hollandok már teljesen ki sajátították. A század meg-megújuló spanyol-francia összeütközéseinek a terheit is ez a tartomány viselte nagyobb-részt, a hadműveletek zömmel itt bonyolódtak le, a terület fogyott, a lakosság még inkább: kétmilliót tett ki, jóval kevesebbet, mint a középkor végén. A lakosság mégis ragaszkodott a spanyol uralomhoz, mert attól félt, ha a hollandok, a franciák vagy a németek kezére kerül, még rosszabb lesz a sorsa. 1634 óta már

nem hívták össze a tartományok közös rendi gyűlését, a spanyol helytartók abszolút módon kormányoztak, de szorult helyzetükben a németalföldi rendek még ezt sem vették zokon.

Mindezek ellenére a spanyol örökség mégis csábító volt. A tengerentúli birtokok még mindig hozták az ezüstöt, ha már távolról sem olyan bőségben, mint korábban. Egyes gyarmatok elvesztek ugyan, de a zöm még maradt. Okosabb gazdálkodással még sokat ki lehet belőle hozni. A spanyol örökség tehát megéri az erőfeszítést, a diplomáciai ügyeskedést és szükség esetén még a háborút is.

A spanyol örökségért

Ha II. Károlyval a spanyol Habsburgok kihalnak, minden isteni és emberi törvény értelmében az osztrák Habsburgok az egyedüli jogos örökösök. Efelől Bécsben senkinek sem voltak kételyei. Hiszen köztudott volt, milyen családi egyezmények álltak fenn régebben, mennyire egy volt sokáig a két Habsburg-ág. A családon belüli öröklésbe másnak természetesen nincs beleszólása. Végül is nem éppen ezért házasodtak főképp egymás közt a Habsburgok?

Ha Lipót meg volt erről győződve, XIV. Lajos annál kevésbé. És XIV. Lajos kételyeit még Lipótnak is figyelembe kellett vennie. És nem Lajos volt az első francia király, akinek spanyol Habsburg felesége volt. Leányágon neki is volt joga az örökséghez. II. Károly még gyerek volt, amikor 1668-ban kidolgozták az első felosztási tervet. Eszerint Lipót kapta volna magát Spanyolországot az amerikai gyarmatokkal és a milánói hercegséggel. Lajosnak jutott volna Németalföld, a Franche-Comté, a nápoly-szicíliai királyság, Navarra meg az afrikai birtokok és a Fülöp-szigetek. Talán csakugyan 50–50 százalékos megosztás lett volna ez. Csakhogy II. Károly mégis megmaradt, az örökség felosztása egy időre lekerült a napirendről.

A század végén ismét felvetődött az örökség. A spanyol király ugyan még messze volt az ötventől, de egyre betegobb. De hogy mi lesz az örökséggel, abba most már nemcsak XIV. Lajos kívánt beleszólni. Anglia és Hollandia számára, amelyek maguk is birtokoltak már régebben spanyol gyarmati területeket, és még többet szerettek volna megszerezni, egyáltalában nem volt közömbös, kié lesz a spanyol örökség. Fő szempontjuk az volt, hogy ne Franciaország kapja, mert az már szerzett gyarmatokat sokfelé, a spanyol gyarmatokkal való megerősödése veszélyes lehet a további angol és holland gyarmatosítás szempontjából. Csakhogy V. Károly birodalmának a helyreállítása sem nyerte meg a tetszésüket, különösen a hollandokét nem; erről voltak emlékeik.

Maradt még egy lehetőség. A két versengő közt a harmadiké legyen. Egy évvel a rijswiki béke után a két tengeri hatalom ilyen értelemben állapodott meg egymással, és a két versengő féllel is sikerült ezt elfogadtatni. Sőt még II. Károlyt is rávették, hogy adja beleegyezését. Még jelölt is akadt, akiben mindenki egyetértett, Miksa Emánuel bajor választó fia, József Ferdinánd. Hogy a Habs-

burgok és a Bourbonok mégse maradjanak üres kézzel, Milánót a császár kapta volna, Lajos pedig Nápolyt.

Már a legnagyobb rendben volt minden, II. Károly megtette József Ferdinándot egyedüli örökösének (Milánó és Nápoly átengedését majd valósítsa meg ő, hogy a spanyol királyi méltóságot is megőrizze egy eleve kicirkalmazott felosztás szegényétől). Csak, sajnos, a következő évben, 1699-ben a kijelölt örökös, egy hatéves gyermek, váratlanul meghalt. A politikai kombinációkat előről kellett kezdeni. XIV. Lajos volt az aktívabb. Újabb egyezményt kötött a tengeri hatalmakkal. Spanyolországot kapja meg Lipót ifjabb fia, Károly, a gyarmatokkal együtt, viszont az itáliai birtokok mind a francia trónörökös kezére kerülnek.

Ekkor egy eddig teljesen negligált, és talán csakugyan illetéktelen tényező lépett közbe, a spanyol kormányzat. A spanyol udvar vezető politikusai meg akarták tartani az egész örökséget egy tagban. Tisztában voltak persze azzal, hogy ezt saját erejükből nem tudják megvédeni más hatalmakkal szemben. De Lipót vagy Károly sem. Egyedül a francia segítség jöhetett számításba. Ha Franciaország támogatja a spanyol birtokállomány megtartását, akkor ez reális. A francia kormány viszont erre nyilvánvalóan csak akkor hajlandó, ha az örökös a Bourbon-családból kerül ki. A spanyol főemberek többsége tehát a francia megoldás mellett foglalt állást. Óriási versenyfutás indult meg II. Károly beleegyezéséért a császári és a francia követ közt. Az idő sürgetett, Károly már nagyon beteg. 1700 október elején megfogalmazta végrendeletét. Még nem szivárgott ki semmi, mi is van benne. Néhány hétre rá, november 1-én meghalt.

Amikor a végrendelet ünnepélyes kihirdetésére gyűlt össze az udvar meg a külföldi hatalmak követei, a császári követ biztos volt a dolgában. Károly mégiscsak Habsburg volt, a vér nem válhat vízzé. Az egyik spanyol főnemes hozzálépett, a követ a gratulációt várta. A spanyol viszont csak bejelentette, hogy el akar búcsúzni a császár követétől. Valóban, percekben belül kiderült: II. Károly XIV. Lajos ifjabb unokáját, Anjou Fülöpöt jelölte ki örökösévé.

XIV. Lajos nemcsak biztos volt a dolgában, mint a császári követ, hanem tudta is, mi a döntés. Károly halálának hírére ő is összehívta az udvart, és bemutatta nekik V. Fülöpöt, az új spanyol királyt. Fülöp hamarosan bevonult Madridba, a lakosság lelkesen üdvözölte. Végre egy egészséges király, akiről még nem hallottak semmi rosszat. Lajos ifjabb unokájáról volt szó, a francia trónörökös öccséről, tehát számítani lehetett arra, hogy a francia és a spanyol trónon csak ugyanannak a családnak a tagjai ülnek, de nem ugyanaz a személy, vagyis a francia és a spanyol gyarmatbirtokot nem vonják össze. Az angol és a holland kereskedőket ez a megoldás megnyugtatta. Akkor nem kell háborúzni, tovább lehet folytatni a kereskedelmet a gyarmatokkal.

A császári udvar természetesen nem nyugodhatott bele ebbe a sérelembe. Az átkos francia a legszentebb jogokat lábbal tiporja! Lipót nem ismerte el Fülöp királyságát, mint Anglia és Hollandia, hanem háborút indított. A Tirolban felvonultatott hadsereg élén a legjobb hadvezér, Savoyai Jenő állt. A hadsereg-

nek sikerült áttörnie Itáliába, és megszállta az észak-itáliai spanyol birtokokat. A nápolyi királyságban a császári kormányzat Habsburg-barát felkelést szervezett, a spanyol uralommal elégedetlenek közt akadt jó néhány arisztokrata, aki ebben részt vett. A spanyol hatóságok azonban gyorsan felszámolták a készülődést, az olasz grófok és nemesek Bécsbe emigráltak, hogy növeljék a Habsburgok szolgálatában álló nemzetközi udvaroncok számát.

A tengeri hatalmak néhány hónap múlva meggondolták magukat. V. Fülöp a francia befolyást jelentette. (Amit eddig is tudhattak.) Talán mégis egy Habsburg-megoldás volna jobb, de úgy, hogy ne kerüljön sor a Habsburg-birtokok egyesítésére. Tehát Károly, aki nem trónörökös, kapja meg Spanyolországot, Lipót viszont (és halála után idősebb fia, József) Milánót és Nápolyt. A területi kombinációk tehát az unalomig azonosak, a lényeg mindig a spanyolországi és az itáliai birtokok szétválasztása.

Károly lelkesen fogadta az 1701 szeptemberében kelt megegyezést. Hamarosan útnak indult, hogy Portugália felől ősei földjére lépjen. Végül is anyai ágon szintén közvetlen őseinek tekinthette a spanyol Habsburgokat, meg mindenképpen ősei, hiszen Habsburgok. Útközben még az épp ekkor trónra került Anna angol királynőt is meglátogatta. Maga is tisztában volt vele, hogy ebben a játszmában Angliáé a fő szerep. Így is volt, Károly csak abban tévedett, hogy az angol kormányzat legalább mellel az ő érdekeire is figyelemmel lesz.

A császár tehát belépett a háborúba, de a német fejedelmek állásfoglalása még kérdéses volt. A bajor választó és öccse, József Kelemen kölni érsek és választó végül a franciák oldalára állt, mert azok több pénzt ígértek. A brandenburgi választó viszont, Frigyes, a császár mellé, annak fejében, hogy megkapta a királyi címet és megkoronáztathatta magát Königsbergben porosz királlyá. Hannover Angliával való szoros dinasztikus és gazdasági kapcsolatai miatt állt Lipót mellé.

A harcot a Rajna mentén, ahol már annyi Habsburg–Bourbon összeütközés zajlott le, a franciák kezdték, megszállták Kölnt és Lüttichet, amely ekkor még birodalmi terület. Erre a német birodalom nevében üzenhetett Lipót háborút. A harc a Rajna mentén, németalföldi területen és Itáliában folyt, Németalföldön angol csapatok is megjelentek, idővel ez vált a fő hadszínterré. Az angolok Portugáliában is partra szálltak, és megkötötték azt az egyezményt a portugál kormányzattal, amely hosszú századokra lekötötte Portugáliát az angol politika mellett. És Gibraltárt, a Földközi-tenger bejáratát uraló erődítményt is megszállták, ugyancsak hosszú századokra.

A háború sokáig a francia fegyvereknek kedvezett. Még Savoyai Jenő is alig tudta megtartani Itáliában a megszállt spanyol birtokokat. És egyszerre a dunai monarchia hátában is ellenség támadt, Magyarországon.

A Kollonich-féle politika, szó volt már róla, nagy ellenállást váltott ki. A külföldieknek juttatott birtokadományok, a magyar nemesek hátrányos helyzete, a zsoldosok garázdálkodása, az ellenreformáció nyílt támadásai, a fokozott ál-

lami adók mind hozzájárultak az elégedetlenséghez. Már 1697-ben a Hegyalján parasztfelkelés tört ki. Most pedig az akkori Magyarország legnagyobb birtokosa, II. Rákóczi Ferenc állt egy újabb felkelés élére, hogy véget vessen a bajoknak, a rendek kezébe szerezze a hatalmat. Sőt, talán ennél többet is akart, a jobbágyságok helyzetén valamit változtatni. Bécsben arra kellett figyelni, hogy ez az újabb felkelés különbözik a korábbiaktól, a törökök nem állnak mögötte, mégis gyorsan terjed, az ország területének nagyobb része már a felkelők kezére került. Persze, XIV. Lajos támogatta, pénzzel és még több ígérettel, az angol és a holland követ pedig közvetíteni igyekezett, hiszen a felkelés a nagy nyugati háborút akadályozta.

Igaz, voltak megnyugtatóbb mozzanatok is, a savoyai fejedelem, Viktor Amádé a szövetségesek mellé állt, és ezzel megnehezítette az itáliai francia csapatok helyzetét, elvágta közvetlen utánpótlásukat. A bajor Miksa Emánuel 1703-ban betört Tirolba, de a parasztok visszakergették. A következő évben viszont francia csapatokkal megerősítve osztrák terület ellen vonult. A császár éppen súlyos anyagi helyzetben volt, Samuel Oppenheimer bankár, aki eddig a háborúhoz a pénzt adta, csődbe jutott. Az újabb fordulat 1704. aug. 13-án következett be, amikor Savoyai Jenő és John Churchill, hamarosan Marlborough hercege, az angol főparancsnok Blindheimnél és Höchstädtnél súlyos vereséget mért a franciákra és bajorokra. Bajorországot császári csapatok szállták meg. Rákóczi még tovább kapott támogatást és biztatást XIV. Lajostól, de a felkelés ügye most már szorosan kapcsolódott a nyugati hadieseményekhez, viszont közvetlen francia vagy bajor katonai segítségre nem lehetett többé számítani.

Károly 1703 szeptember végén lépett spanyol földre, a harcok során angol csapatok segítségével két ízben is sikerült Madridot elfoglalnia, de az egész országot soha, Katalóniába szorult vissza, annak ellenzékiességére számíthatott, amíg katonailag valamelyest is tudta magát tartani.

Még elindulása előtt (1703. szept. 12.) a három Habsburg családi szerződést kötött, titokban, csak a legbizalmasabb udvari emberek jelenlétében. Ennek értelmében Lipót és József lemondott a spanyol örökségről, Milánó kivételével. A Habsburg-család tehát megint két ágra szakad, ezek fiágon kölcsönösen örökölhetik egymás birtokait valamelyik ág kihalása esetén. Ha végképp nincs már férfitagja a családnak, akkor az utolsónak uralkodott férfi legidősebb leánya örökli a családi birtokokat. Ezt a pontot pusztán aggályoskodásból vették be, a család további virágzását illetően nem voltak túlságosan pesszimisták. Ez a felosztás, persze, ebben a pillanatban a két ág külön birtoklását jelentette, de nem zárta ki a kétféle birtok egyesítését egy fő alatt, tehát azt a lehetőséget, amelyet a tengeri hatalmak el akartak kerülni. Ezért is kellett titokban tartani, meg azért is, mert a leányági öröklésnek ez a módja nem felelt meg a spanyol szokásjognak.

Egyelőre nem volt baj. 1705-ben Lipót meghalt, József lépett a helyére, a császárválasztás megtörtént, a háború pedig folyt tovább, egyre inkább a szövetségesek fölényével. Franciaország, amely évtizedek óta szinte szüntelenül háború-

zott újabb területek megszerzéséért, kimerülőben volt. 1706-ban Marlborough németalföldi területen, Ramillies-nél megverte a francia csapatokat, azok kénytelenek voltak Németalföldet kiüríteni. A következő évben Savoyai Jenő elfoglalta Torinót, ezzel Észak-Itáliából szorultak ki a franciák, Daun tábornok seregei pedig Nápolyt foglalták el. Itáliában a spanyol túlsúlyt az osztrák váltotta fel.

A spanyol örökösödési háborúval párhuzamosan még egy nagy háború folyt Európa keleti tájain, az északi háború, XII. Károly svéd király hódító háborúja Lengyelország és Oroszország ellen. A svédek állásfoglalása mindkét fél számára fontos volt, először úgy látszott, Károly lengyel hódításai inkább a franciáknak kedveznek. Ezért 1707 szeptemberében a császáriak a svéd király sziléziai téli szállásán, Altranstädtben egyezséget kötöttek vele, a sziléziai vallásszabadság fejében Károly lemondott a franciákkal való együttműködésről. Hamarosan Oroszország ellen fordult, és ebbe a vállalkozásába belebukott. A szövetségesek számára viszont a francia–svéd szövetség veszélye ezzel elmúlt.

1709-ben Malplaquet mellett a franciák újabb nagy vereséget szenvedtek. XIV. Lajos kénytelen volt beleegyezni a békétárgyalások megkezdésébe. Franciaország, úgy tűnt, már nem bírja a harcot. Gertruidenburgben, holland területen megindultak a tárgyalások, Lajos minden hódításáról hajlandó volt lemondani, de azt nem vállalta, hogy maga kergesse el unokáját Spanyolországból. Tehát mégis folytatni kellett a küzdelmet.

Amikor már úgy látszott, hogy a franciák teljes vereséget szenvednek, a helyzet alapvetően megváltozott. Angliában a konzervatív toryk kerültek uralomra az addig kormányzó whigekkel szemben, és ők már nem kívánták folytatni a háborút. (Sajátos jelenség, az első ország, ahol nem az uralkodó vagy tanácsosai akarata szerint alakul a politika, nem is igen értették a kortársak, hogyan lehetséges ez.) Anglia különben is már elérte mindent, amiért eredetileg belépett a háborúba.

Teljessé akkor vált a fordulat, amikor I. József 1711. április 17-én meghalt. József arra törekedett addig, hogy a kettős megosztást úgy valósítsa meg, mint annak idején Károly és Ferdinánd osztozkodását, csakhogy ezúttal az osztrák fél lett volna az első, ami már addig is nagyjából így volt, tekintettel a spanyol kormányzat tehetetlenségére. Még az ő nevében készítették elő a szatmári békét, a Rákóczi-vezette szabadságharc lezárását, amelyre már csak József halála után került sor, április 30-án. De József betegségéről már Károly is értesült, meg a szatmári tárgyalásokról. Károly ragaszkodott hozzá, hogy a magyar nemesség megnyerése érdekében a feltételek enyhék legyenek.

József után a választófejedelmek, mint azt már tudhatjuk előre, megint csak nem tudtak más jelöltben megegyezni, mint az esedékes Habsburgban, tehát Károlyban. III. Károly spanyol király (vagy inkább ellenkirály) VI. Károly néven császár is lett. Egy ilyen Károly már volt, és ezt az összpontosítását a hatalomnak egy kézben, nemhogy a franciák, de Károly szövetségesei sem voltak hajlandók megtűrni. Károly viszont ezt nem értette. Meg akart maradni Spa-

nyolországban, jobban is tudott spanyolul, mint németül. A császárkoronázásra vissza kellett mennie, de feleségét otthagya Barcelonában, ez volt az egyetlen város, amely még a kezében maradt.

Mialatt német földön járt, Utrechtben összeült a békekongresszus. A franciák lelkesen a béke hívei voltak, mert már végképp nem bírták a háborút, az angolok is mellette, a hollandok egy kisebb vereség után szintén békepártiakká lettek. Az egyezség, amelyet megkötöttek, nagyjából a korábbi felosztási tervek irányába hajlott. Spanyolország megmaradt V. Fülöp kezében, tengerentúli birtokaival együtt, de azzal a kötelezettséggel, hogy a spanyol és a francia Bourbonok birtokait sohasem szabad egyesíteni. Ebbe a korlátozásba XIV. Lajos bele nyugodott. Az adott időpontban teljesen reménytelen lett volna ennél kedvezőbb feltételek elérése, pontosabban ennek a korlátozásnak a törlése. Az európai spanyol birtokok viszont Károly kezére jutottak, Németalföld, Nápoly, Milánó, Livorno, Szardínia szigete, majdnem fél Itália. Szicíliát korai átállása jutalmául a savoyai fejedelem kapta meg, és vele együtt a királyi címet. Az Itáliában már a háború során megnyert és nehezen megvédett osztrák pozíciók ezzel biztosítva voltak. Egészen új mozzanat volt viszont Németalföld elválasztása a spanyol örökség egészétől. Gazdasági szempontból már nem volt érdekes, a tengeri hatalmak azért adták osztrák kézre, hogy észak felől a Habsburg-szomszédság fékezze a francia igényeket. Minthogy az osztrák törzsbirtokoktól messze fekvő Németalföld védelmét a Habsburgok teljes egészében nem vállalhatták, az Egyesült Tartományoknak megengedték, hogy a határon erődítményeket építsenek és azokat megszállva tartsák.

Az 1713-as utrechti békét a tengeri hatalmak kötötték meg; Károly először visszautasította. Csakhogy egymagában nem vívhatott háborút a spanyolok, a franciák, netán az angolok és hollandok ellen. 1714. március 7-én Rastattban a német birodalom nevében csatlakozott a békéhez, elfogadta annak összes feltételeit.

A Habsburgok történetében lényeges fordulópont volt ez, számukra sokkal fontosabb, mint Európa számára. Hiszen Európa megélt már néhány ilyen újjárendezést, és még meg fog élni néhányat, olyanokat, korábban és későbben egyaránt, amelyek mélyrehatóbb változásokat hoztak. A szent német-római birodalom számára is sokkal fontosabb volt a vesztfáliai béke, a rastattit meg sem érezte.

A Habsburgok viszont most kénytelenek voltak tudomásul venni, hogy a tünneményes felemelkedés után V. Károly idején megvalósult és utódai alatt, ha megosztottan is, továbbra is fenntartott világbirodalomnak vége. Ami megmaradt, még mindig nem volt kevés, de az Európa feletti uralmat már nem biztosíthatta. Igaz, ez még V. Károly idején sem volt meg ténylegesen. De a lehetőség fennállt, és a lehetőség az utolsó másfél évszázad alatt sem tűnt el teljesen, csak most.

A család Európa közepén emelkedett a magasba, a német birodalomban, az-

tán rátelepedett Európa peremvidékeire Sziléziától Portugáliáig, innen ellenőrizte az európai történelem menetét, innen szólt bele nem is egyszer, minden nehézség, sőt olykor katasztrófa ellenére. Súlypontja, legalább virtuálisan, még mindig valahol a középén volt, a német birodalom táján.

1713 után ez a súlypont eltolódott. Az ekkori birtokállományban újabb változások következnek be, és ezek révén a súlypont most már valahol a Duna mentén helyezkedik el, inkább középső, mint felső folyásánál. Ez a dunai monarchia, korábban a családi birtok mellékes, majdnem elhanyagolható ága, amelynek létét a török tette szükségessé, most egyszerre, amikor ez a szükségszerűség már nem is állt fenn, a fő birtokká lépett elő. Lesz ennek valami értelme, valami újabb történelmi jelentősége?

VI. Károly egész biztosan nem törte ezen a fejét, még utódai sem nagyon, hiszen számukra nyilvánvaló volt ennek a dunai monarchiának az értelme: ez most a családi birtok, az övék, Isten így rendelte, minden okoskodás fölösleges és hiábavaló. A Habsburgok abban a korszakban emelkedtek fel, amikor mindenki, aki egyáltalában elgondolkodott a történelem menetén, természetesnek találta, hogy vannak uralkodók, övék az ország, és úgy cserélgetik, gyarapítják, mint a földesúr az uradalmait vagy a polgár a házát és kincseit. Így nőttek fel a Habsburgok, és ebben is maradtak. Legfeljebb eltúrték vagy tudomásul vették, hogy mások valami más értelmét is találják ennek a dunai monarchiának.

A maradék birodalom

VI. Károly korszakának két fő eseményvonala volt. Az egyik annak tudomásulvétele, hogy ez maradt a világbirodalomból, ezzel kell gazdálkodni, ezért ajánlatos ezt a maradék birodalmat valahogy jobban kikerekíteni, összevonni a dunai súlypont köré. A másik pedig a maradék birodalom egységének, további fennmaradásának, leányágon a családban való örökítésének a feladata. Az első menetére a császárnak kevesebb befolyása volt, abba sok más tényező beleszólt. A másik legszemélyesebb ügye és végső fokon: legnagyobb sikere.

A császár még III. Károlyként, vagyis spanyol királyi mivoltában hadban állt Spanyolországgal. És máris új háború volt a láthatáron, ezúttal ismét a törökök ellen. 1714-ben a török megtámadta Velence moreai birtokait, várható volt a dunai birodalom elleni támadás. A spanyol kormányzat a hadiállapot ellenére semlegességet ígért, még a francia is, így Károly teljes erejével fordulhatott az oszmán birodalom ellen. 1715-ben a törökök ultimátum után megindították a támadást, eljutottak Péterváradig. Savoyai Jenő került a hadsereg élére, Pétervárad mellett az első győzelmet aratta, elfoglalta Temesvárt, és hamarosan az 1699-ben még török kézen maradt magyar területet felszabadította. A következő év nyarán már Belgrádot vette ostrom alá, a felmentésre érkező török hadsereget megverte, az erőd megadta magát. Ekkor azonban a most már ellenséges Spanyolország felvette újra a háborút, spanyol csapatok megtámadták Szardíniát. A Kelet és Nyugat közti ingadozásnak még most sem szakadt vége. Károly elfogadta a tengeri hatalmak közvetítését, és 1718-ban Pozsarevácon megkötötte a békét a törökkel. A felszabadított magyar terület Belgráddal és Havasalföld nyugati tartományával, Olténiával együtt Habsburg-uralom alá került. A béke újra megerősítette a császári alattvalók szabad kereskedésének engedélyezését az oszmán birodalomban; ennek elősegítésére konzulátusokat állítottak fel. Ugyanakkor lehetővé tette a balkáni, többnyire görög kereskedők tevékenységét a birodalomban, s ők jóval nagyobb mértékben éltek is ezzel a lehetőséggel a század folyamán, mint a birodalomból jövők.

Olténia mindössze két évtizedig maradt osztrák kézen, egy újabb háborúban megint elveszett. Ez a két évtized azonban igen jelentős volt a tartomány fejlődésében. A török fennhatóság árnyékában megbúvó bojár uralom rendezetlenségét és önkényét európai rend váltotta fel. Az osztrák közigazgatás néhány év

alatt bevezette az írásbeliséget az élet minden területén, nem jelentéktelen intézkedéseket tett a tartomány gazdasági életének fejlesztésére, elsősorban a mezőgazdaság területén, de egyéb vonatkozásban is, többek között útépítéssel, véget vetett az önkénynek, ellenőrizte a földesúri szolgáltatásokat, hatékony igazságszolgáltatási szervezetet vezetett be, egyszóval korszerű állapotot teremtett. A korabeli nyugati országokhoz képest a dunai monarchia ebben a korban még elmaradottnak számított, gazdaságilag jóval fejletlenebb volt. A török birodalom áldatlan belső állapotához képest a Habsburg-uralom azonban lényeges emelkedést hozott ennek a tartománynak. Lehet hogy ez volt a dunai monarchia létének az értelme. Talán Károly, maga sem volt olyan közömbös ebben a vonatkozásban.

Csakhogy most újra nyugat felé kellett tekinteni. Károly meg tudta nyerni a spanyol támadással szemben a tengeri hatalmak szövetségét, sőt még Franciaországot is. Sajátos szövetség, szinte természetellenes, nem is tartott sokáig. A spanyol flotta ugyan vereséget szenvedett a háborúban az angolokkal szemben, és így azok a spanyol tervek, hogy az egykori itáliai spanyol birtokokat mind visszaszerzik, megbuktak. Spanyolország kénytelen volt csatlakozni a szövetségesek londoni megegyezéséhez, amely a vitás területeket újra felosztotta, a hagyományos jó szokás szerint továbbra is a dinasztikiak érdekeit figyelve. Ez a felosztás pedig Károly részéről már eleve súlyos engedményeket kívánt. Mert a nyugati szövetségesek támogatását eleve csak azzal a feltétellel kapta meg, hogy véglegesen lemond spanyol trónigényéről, és három észak-itáliai fejedelemséget, Toscanát, Parmát és Piacenzát átengedi a spanyoloknak. V. Fülöp és ambíciózus olasz felesége, Farnese Erzsébet gyermekei kapták ezeket. Károly átengedte Szardíniát a savoyai királynak, viszont megkapta Szicíliát, ezzel a teljes nápoly-szicíliai királyságot.

A rendezés elsősorban az angol igényeknek felelt meg, Károly rossz néven is vette, és az angol királyt, aki egyúttal hannoveri választó is volt, ebben a minőségében, tehát forma szerint Károly alattvalójaként, igyekezett kellemetlenségekkel elhalmazni. Ami arra vezetett, hogy az angol kormány Poroszországhoz közeledett, mint a német birodalmon belüli nagy protestáns hatalomhoz, meg Franciaországhoz, a Habsburgok örök ellenségéhez. Károly ezt azzal ellensúlyozta, hogy régi haragját félretéve a spanyol Bourbonok felé tájékozódott, és még egy lehetséges szövetségest talált magának egy másik, eddig Európában még nem sokat szerepelt hatalomban, Oroszországban. A spanyol barátság már annyira ment, főképp spanyol részről, hogy a spanyol trónörökös, Don Carlost össze akarták házasítani Károly nemrég született leányával, Mária Teréziával. 1725-ben Bécsben szerződésben szögezték le ezt a lehetőséget, de közben meg is újították az annak idején Spanyolország ellen létrejött négyes szövetséget. Ez azonban inkább már csak formális volt. Mert még ugyanabban az évben a francia, angol és porosz kormányzat Herrenhausenben külön egyezményt kötött. Károly a spanyol kapcsolatok szorosabbra fűzésével, a következő évben

Oroszországgal kötött védelmi szerződéssel válaszolt, sőt I. Frigyes Vilmos porosz királyt is sikerült megnyernie, aki ugyan öntudatos protestáns volt és porosz, de valami megmagyarázhatatlan tisztelet a császári méltóság iránt még élt benne.

A diplomáciában újabb közeledések, újabb ellenségeskedések váltották egymást. A középpontban a Habsburg–spanyol és a Habsburg–angol viszony volt. Az események sorát nem kívánjuk részletezni, a lényeg az, hogy 1733-ban váratlan ürüggyel, a lengyel királyválasztás kapcsán újabb háború tört ki, az úgynevezett lengyel örökösödési háború, és ebben a hatalmaknak ismét lehetőségük nyílt rá, hogy egymással szembeni vitás ügyeiket a lengyel örökség jogcímén a hadszíntereken döntsék el.

Lengyelország területét tekintve még mindig Európa egyik legnagyobb országa, belső erejét és szilárdságát nézve azonban akármelyik kisebb német fejedelemség felvehette vele a versenyt. Önállósága már csak névleg volt meg, de éppen ezért az európai hatalmak számára nem volt közömbös, ki kerül ennek az országnak a trónjára. 1733. február 1-én meghalt az eddigi király, II. Ágost, egyben szász választó. A lengyel kérdésben jó szomszédi mivoltánál fogva leginkább érdekelt három állam, a dunai monarchia, Poroszország és Oroszország gyorsan megegyezett az új jelölt személyében, gondosan mérlegelve azt, hogy egyik szomszédhoz se legyen köze, de a számításba jövő egyéb európai hatalmakhoz sem, meg katolikus is legyen, különben eleve nem kell a lengyeleknek. Így állapotok meg Emánuel portugál hercegben. Váratlan és illetlen módon a lengyelek nem fogadták el a szomszédok ajánlatát, és saját jelöltjüket választották meg, Leszczyński Szaniszlót, akit egyszer már XII. Károly tett meg 1704-ben lengyel királlyá, de aztán a svéd hatalom meggyengülése következtében kénytelen volt átengedni helyét II. Ágostnak. Leszczyński egyébként XV. Lajos francia király apósa volt, tehát, mint első ízben is, a francia orientációt jelentette. Ez is elfogadhatóvá tette a lengyelek számára, a nemesség zöme annak örült, hogy végre nem idegen az uralkodó, egy kisebb, józanabb része azért támogatta, mert úgy hírlett, reformokra gondol, Lengyelország belső megerősítésére. Ha ez így együtt elfogadhatóvá tette a lengyel országgyűlés számára, amely meg is választotta, annál elfogadhatatlanabbá tette a három szomszéd számára, akik hallani sem akartak Lengyelország megerősödéséről, és számos egyéb ellentétük ellenére ebben az álláspontjukban eredményesen kitartottak Lengyelország végleges felosztásáig. A lengyel–litván királyság területén orosz csapatok jelentek meg, amin I. Péter kora óta senki sem csodálkozott az országon belül és kívül, és az országgyűlés megválasztotta a szász választót, II. Ágost fiát, III. Ágostot. Az ő személyében egyeztek meg ugyanis a portugál kísérlet kudarca után a szomszédos hatalmak.

Leszczyński elhagyta Lengyelországot, amiben már volt némi gyakorlata. Veje azonban, vagyis a francia király ebbe nem nyugodott bele olyan könnyen, és hadat üzent Károlynak, némi pénzázdozattal biztosította a német fejedelmek

támogatását, Savoyáét pedig azzal, hogy az osztrák kézben levő Milánót neki ígérte.

A háború a Habsburgok szempontjából először kedvezően indult, mert a birodalmi gyűlés végül is megszavazta a franciák elleni háborút, csak a bajor és a pfalzi választó maradt semleges. A hadszíntéren azonban katasztrofálisan alakult a helyzet. Az egykor oly sikeres Savoyai Jenő már öreg és munkaképtelen volt, de még mindig az udvari haditanács elnöke. A rajnai hadszíntéren ő vette át a vezetést, de nem tudott eredményt elérni, a francia csapatok elfoglalták Lotharingiát, a német birodalomnak azt a tartományát, amelyet már XIV. Lajos is kiszemelt magának, de mégsem tudta megszerezni. Itáliában Mercy gróf volt a fővezér, aki még öregebb volt Savoyai Jenőnél. Amikor komolyra fordult a helyzet, Königsberg gróftól állították a helyére, ő azonban megbetegedett és csak nagy késéssel érkezett Itáliába.

Milánó azonnal elveszett, a nápoly-szicíliai királyságot is megszállták a spanyolok. A Habsburg-kormányzat itt népszerűtlenné vált, az 1713 után az itáliai birtokok kormányzására létrehozott Spanyol Tanács tette ezt. Ez a kormánysház nevében is fenntartotta Károly spanyol igényeit, és mindazok a spanyol főurak, akik Károly mellett álltak a spanyol örökösödési háborúban, és akiknek ezért a háború végeztével el kellett hagyniok az országot, most itt húzódtak meg, és ezt arra használták fel, hogy minél több pénzt zsaroljanak ki a kettős királyságból. Hiába voltak a tanácsnak olasz tagjai is (akik egyébként mohóságban nem maradtak el spanyol kartársaik mögött), a nápolyi lakosság nem kedvelte ezt az uralmat. Károly a kudarcok után kénytelen volt beleegyezni az újabb áldozatokat hozó békébe. Főképp azért, mert Anglia nem támogatta, éppen a korábbi évek kellemetlenkedései miatt sem. Pedig Károly tudhatta volna, hogy Anglia nélkül hatalma törékeny.

Az 1735-ben megkötött béke értelmében, a spanyolok megtartották Nápolyt és Szicíliát, visszaadták Milánót. Sőt Parma és Piacenza is osztrák kézre került. A toscanai nagyhercegséget pedig a Lotharingiából a franciák által elűldözött fiatal Ferenc István kapta meg, kárpótlásként. Hiszen bármennyit is változott már közben a világ, a nemzetközi kapcsolatokban még mindig élő szabály volt, hogy aki uralkodónak született, attól el lehet venni azt az országot, amelyben uralkodik, akár egészében is, de akkor máshol kell neki egy másik országot adni, sem kisebbet, sem nagyobbat, hogy ott folytathassa az uralkodást, mert ez mégiscsak isteni rendeltetésű mesterség, amelytől ember meg nem foszthatja. Leszczyński Szaniszló is ennek köszönhette, hogy ő meg Lotharingiát kapta meg életfogytiglan, azzal, hogy halála után veje öröklí, vagy annak örökösei. Lotharingia tehát biztosan a franciák kezében volt.

Az első pillanatra a területi változások igen kedvezőtleneknek tünnek, hiszen négyzetkilométerekben mérve (vagy négyzetmérföldekben, hogy a korhoz igazodjunk) a Habsburgok kevesebbet kaptak, mint amennyi addig az övék volt. Még a maradék birodalom is fogyatkozott. Valójában nyereségnek is le-

hetett ezt tartani, mert így az osztrák uralom egybefüggő felső-itáliai területekre terjedt ki, amelyek közvetlen kapcsolatban voltak az egyéb Habsburg-tartományokkal Tirolon keresztül, katonai szempontból tehát sokkal jobban védhetők, mint a nápoly-szicíliai királyság, amely minden támadás esetében az angol hadihajók védelmére szorult volna, ha ezt a védelmet megkapja, nélküle pedig, ezt a lengyel háború is mutatta, nem lehetett megtartani.

Hogy a lengyel háború következtében Lengyelország területében semmi változás sem következik be, viszont egész itáliai államok cserélnek hirtelen gazdát, csak azt mutatja, hogy ebben a korban ezt mindenki természetesnek találta, mindenki ti., aki valamilyen felelős állami pozíciót töltött be bármelyik országban. Hogy az illető országok lakosságát is meg kellene kérdezni, vagy annak is lehetne valami beleszólása, az senkinek sem jutott eszébe. Vagy ha valamilyen formális oknál fogva ezt mégis figyelembe kellett venni, mint a lengyelek esetében, azért, mert itt nagy létszámú nemességről volt szó, épp az imént láthattuk, hogy végül mégsem történt ez meg.

1736-ban Savoyai Jenő meghalt. Pedig egy újabb török háború miatt hamarosan szükség lett volna rá. Pontosabban nem rá, hanem a régi, a törökverő Savoyaira, csakhogy az már nem volt sehol. Ami annál sajnálatosabb volt, mert a maradék birodalomban ő volt az, akinek volt valami koncepciója arról, mit is kellene ezzel a birodalommal tenni. Ő vonta le a következtetéseket a spanyol örökség kudarcából, ő ismerte fel a birodalom dunai jellegét, ő javasolta, hogy erre helyezték a súlypontot, és az elveszett nyugati tartományok helyett a dunai monarchia keresse jövőjét a Balkánon. Olténia megszerzése is már egy lépés volt erre. És ha Itália vagy Lotharingia lakosait nem kell megkérdezni, kit akarnak uralkodójukul, miért volna erre szükség a Balkánon, ahol a lakosság még sokkal tudatlanabb? Károly azonban még nem tudta magát rászánni a nyugati szempontok teljes feladására, közvetlen utódai sem. És így a dunai monarchia folytatta az ingadozást kelet és nyugat közt.

Savoyai Jenő halála után megint a kelet volt a soron. 1737-ben orosz szövetségben újabb török háború tört ki, csakhogy most igen gyászos eredményekkel. A törökök már a háború elején visszafoglalták Olténiát, rövidesen Belgrád is elveszett. Az 1739-ben megkötött békében az elérhető maximum az volt, hogy Magyarország területét sikerült megtartani.

Károly tehát azzal indult, hogy megszerzi a spanyol birodalmat, és élete végén az 1713-ban megmaradt birodalom is megfogyatkozott. Ha úgy tetszik kudarcok sorozata. Károlyt azonban, úgy látszik, ezek nem rendítették meg túlságosan. Mert a másik, még fontosabb kérdésben, az utódlás kérdésében mégiscsak sikerült mindent elrendeznie, legalábbis haláláig úgy tűnt, hogy sikerült.

Az eseményeknek ezt a másik fonalát kell most végigkövetnünk. Térjünk vissza a kiindulóponthoz. A spanyol trónt egy titokban tartott családi szerződés értelmében Károly foglalta el, a keleti tartományok a császári címmel József

kezésben maradtak. 1703-ban Bécsben a legszűkebb udvari körben hirdették meg a kölcsönös örökösödést rendező családi szerződést. Erről is volt szó: a legutolsó férfi leányai örökölnék. Az eredeti szöveg ugyan József leányainak az elsőbbségét is megemlítette, de kifejezetten arra az esetre, ha Károly korábban halna meg. József halála után a kérdés már egyértelmű volt, a leányági öröklés Károly leányait illeti meg. Ez később egy konkrét eset kapcsán újból megfogalmazódott. 1719-ben Mária Jozefa főhercegnő, József legidősebb leánya férjhez ment a szász választóhoz, III. Ágosthoz. Ebből az alkalomból lemondott öröklési jogáról, ahogy az ilyen esetekben mindig szokás volt (és amiről később meg szoktak feledkezni), és éppen ezzel kapcsolatban újra egyértelműen Károly leányainak a joga mellett döntöttek.

Akkorra a szerződés már nyilvánossá vált, még 1713-ban, ettől kezdve nevezték Pragmatica Sanctiónak. Akkor a leányági öröklés kérdése még nem is volt olyan égető, hiszen Károlynak később született fia, akit Lipótnak neveztek, de az még születése évében, 1716-ban meghalt. Így rövidesen az 1717-ben született Mária Terézia számított az örökösnek.

Csakhogy ez családi szerződés, amely a család tagjait köti. A birodalmat, az egyes országokat, tartományokat is? A Habsburgok logikája szerint természetesen igen. De Károly már tapasztalhatta, saját bőrén, hogy ez a logika nem mindenki számára ilyen egyértelműen világos. Ezért szükségesnek látta, hogy ezt a családi törvényt az egyes országok rendi képviseléseivel is elfogadtassa. A horvát országgyűlés már korábban, 1712-ben elfogadta a nőági öröklést, még a Pragmatica Sanctio nyilvános meghirdetése előtt. A török háború lezárása után látott hozzá a császár ahhoz, hogy a többi rendi gyűléssel is elfogadtassa. 1720-ban megszavazta a cseh országgyűlés, a stájer, a karintiai, a krajnai, a tiroli, az erdélyi, 1721–22 során az alsó- és felső-ausztriai, 1723-ban a magyar és a németalföldi, 1725-ben a lombardiai (a kisebb területekkel megnőtt egykori milánói hercegséget nevezték ekkor már így). A birodalmon belül tehát a kérdés elrendeződött.

Csakhogy ez nem elegendő. Károly csak akkor érezhette magát nyugodtnak, ha a német birodalmi gyűlés is elfogadja, meg az európai hatalmak is csatlakoznak hozzá. Az 1720-as évektől kezdve egész külpolitikájában ez már fontosabb, mint a területek megtartása vagy netán újabbak szerzése. Minthogy több fiú nem született, egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a Pragmatica Sanctióban előre látott helyzet bekövetkezik. Ha ezt a külföld szavatolja, az eredmény még biztosabb. Ebben a vonatkozásban fontos, hogy az örökös, feltehetőleg Mária Terézia, kihez megy férjhez. A spanyol lehetőséget már láttuk, 1725-ben elég közeli volt, de Károly végül is ellene fordult. 1728-ban, amikor Frigyes Vilmos porosz király éppen közeledett Károlyhoz, ezt sikerült felhasználni a Pragmatica Sanctio elfogadtatására; Frigyes Vilmos még arra is kötelezte magát, hogy Mária Terézia eljövendő férjére szavaz majd a császárválasztáskor, feltéve, hogy ez a férj német lesz. Még saját fia, II. Frigyes is szóba került meg Károly

Albert, a bajor választófejedelem is. I. Frigyes Vilmos állásfoglalásában nem csekély szerepet játszott az a szempont, hogy mindenáron meg akarta akadályozni a hannoveri választó – angol király – császárrá választását. A hannoveri választó mégis csupán vele egyenrangú, tehát ne kerüljön fölébe, akkor inkább bárki más, aki elveszi Mária Teréziát.

1731-ben Anglia és Hannover hosszas tárgyalások után, garantálta a Pragmatica Sanctiót. A Habsburg-kormányzat igen fontos gazdasági érdekeit áldozta fel ennek érdekében. A Bécsben aláírt egyezmény Mária Terézia férjére vonatkozólag csak annyit kötött ki, hogy az nem lehet a Bourbon-család tagja.

Miután Poroszország és Szászország elfogadta, 1732-ben a birodalmi gyűlés is elismerte a Pragmatica Sanctiót. Ez természetesen nem azt jelentette, hogy Mária Terézia a császári trónon is utódja lesz Károlynak, erre még Károly sem mert gondolni. Mindössze annyit remélt, hogy a német birodalomhoz tartozó Habsburg-tartományokban öröklő majd atyja birtokait. Spanyolország egyébként már 1725-ben elfogadta a Pragmatica Sanctiót, később Franciaország is. Az európai hatalmak, a birodalom és a dunai monarchia egyes országai egyaránt törvénybe iktatták, elfogadták, szavatolták. Aligha volt olyan trón, amelynek öröklése biztosabbnak látszott, mint Mária Teréziáé 1740 előtt.

Itt azonban álljunk meg egy pillanatra, hagyjuk magára Károlyt a jól végzett munka örömeivel. Az 1732-es birodalmi elismerés már utalt egy olyan problémára, amelyet most, ha futólag is, szemügyre kell vennünk. Olyan formában, hogy a birodalomhoz tartozó Habsburg-országokban ismerte el a Pragmatica Sanctio érvényét. Nem mintha ezt egyebüttlé kétségbe vonta volna, a birodalmi gyűlésre azonban csak a német birodalmi tartományok tartoztak.

Más szóval ezt úgy is lehet értelmezni, hogy Károly maradék dunai birodalma itáliai és németalföldi függelékeivel két részre oszlott, egyik részre, amely a német birodalomhoz tartozott, és egy másik részre, amely azon kívül állt. Némi jogász körmönfonsággal ezt még úgy is lehetett volna továbbfűzni, hogy voltaképpen Németalföld is a német-római birodalom része (akkor csak el kellett volna felejtetni, hogy 1548-ban V. Károly emelte ki a birodalmi keretből) meg Lombardia is, hiszen arra a Habsburgok (amikor még Milánónak hívták) mindig a német-római császárok hűbéreként tartottak igényt. Magyarország, Horvátország és Erdély mindenképpen, vitathatatlanul a birodalmon kívül állt.

Hogy egy birodalmi uralkodónak a német birodalmon kívül is vannak országai (vagy fordítva, egy külföldi uralkodónak a német birodalmon belül), az egészen természetes és elfogadott dolog volt. A porosz király porosz tartománya sem tartozott a birodalomhoz, a hannoveri választó angol király volt, a holsteini herceg dán király. Nincs ebben semmi szokatlan, amíg a fennálló helyzetet valamilyen belső vagy külső erő nem kérdőjelezi meg. A leányági öröklés ténye olyan helyzetet teremthetett (és teremtett is csakugyan), hogy a helyzet megkérdőjelezhetővé vált. A Pragmatica Sanctio éppen ezért nem egy-

szerűen a családi öröklés törvénye volt, mert azt is kimondta – csakhogy különösen nemzetközi viszonylatban ez kevésbé volt érdekes, a dunai monarchián belül pedig a mindenkori hatalmi helyzet függvénye –, hogy a Habsburg-család birtokai egy tagban öröklődnek, elválaszthatatlanul és megoszthatatlanul. Az egyes rendi képviselvek a leányági öröklés megszavazásakor valójában ezt is megszavazták. Ez is természetesnek látszott, mert a tényleges helyzetet rögzítette, az uralkodó közös voltát. Valójában azonban a dunai monarchia, minden tarkasága mellett, ekkor már ennél valamivel több volt, nemcsak az uralkodó személye tartotta össze. Az „indivisibiliter ac inseparabiliter” jelszava, ahogy a Pragmatica Sanctio megfogalmazta a Habsburg-birtokok együvé tartozását, az idetartozó országok és tartományok reális unióját jelentette, egységes hadsereget mindenekelőtt, egységes központi irányítást, ha nem is kormányzatot. Sajátos módon éppen német birodalmi és nem birodalmi részekből való összetettsége tette szükségessé ezt a reális uniót. Csakis így lehetett a részekből mégis valami egységet konstruálni. Erre pedig szükség volt egykor és most is – a török ellen, de szükség volt a német birodalommal szemben is. Mármost a Habsburgoknak volt erre szükségük, különös tekintettel arra a várható esetre, hogy ezúttal, évszázadok után, nem Habsburg lesz a császár.

Az 1723-as I–III. magyar törvéncikk, amely a Pragmatica Sanctiót érvényessé tette Magyarország és ezzel együtt Horvátország számára is, még valamit tartalmazott az elválaszthatatlanság kimondása mellett. Azt, hogy ezen belül a magyar szent korona országai is elválaszthatatlan egységet képeznek, és a trónöröklés rendjének itt ugyanolyannak kell lennie, mint az egyéb tartományokban. Vagyis Magyarország Horvátországgal és Erdéllyel együtt mégis valami különálló rész. A kortársak még nem érezték ezt lényegesnek, ahogy a Pragmatica Sanctióban mindenki Mária Terézia trónutódlását tekintette a fontosnak. Jóval később azonban mégis ide lehetett visszatérni érveként.

Egy előző fejezetben már beszéltünk Magyarország jelentőségének a megnövekedéséről a töröktől való felszabadítás után. Ez azonban még nem ad magyarázatot. A kortársak ezt még nem ismerték fel ilyen tudatosan. A magyarázatot másutt kell keresnünk. A Habsburgok attól kezdve, hogy kiemelkedtek a német-római birodalom fejedelmei közül, már csak a szuverén uralkodókat tekintették magukkal egyenrangúaknak, országaik egyéb lakosságából pedig tekintetük csak a feudális uralkodó osztályig ért le, azon belül is elsősorban az arisztokráciáig, amellyel körülvették magukat, amellyel nap mint nap érintkeztek. VI. Károlyig bezárólag valamennyi Habsburg szemében mindenki, aki ez alatt van, csak alattvaló, adóalany, potenciális katona, a munkát végző jobbágy vagy kézműves. Nem számít.

A főnemesség igen, az számít. De ez a főnemesség az osztrák és a cseh tartományokban VI. Károly korára már nagyobbára a Habsburgok révén felemelkedett főnemesség, az ellenreformáció óta szélesebb köznemesi háttér nélkül. Németalföldön is hasonló a helyzet, a tartományok különállása is csökkenti je-

lentőségét. A lombard tartomány inkább az osztrák és a cseh helyzetre emlékeztet. Ezzel szemben itt van a magyar és a vele rokoni száakkal és az érdekközösség révén összefonódott horvát főnemesség, a háta mögött olyan széles köznemesi bázissal, amilyenhez hasonlót csak a lengyel-litván állam tud felmutatni. És ha fel is van osztva három részre, három rendi gyűléssel, egy-egy rész akkora legalább, mint bármelyik egyéb tartomány, a szűkebb értelemben vett Magyarország pedig egymagában a legnagyobb. Ezt a főnemességet (és vele a köznemességet) külön elbánásban kell részesíteni, mindaddig, amíg a dunai monarchia csak ezzel az osztállyal számol. Nem állíthatjuk persze azt, hogy VI. Károly vagy akár valamelyik tanácsosa ezt így logikusan végiggondolta volna. Még Savoyai Jenő sem. Ezt a korántsem teljesen tudatos állásfoglalást osztályösztönük diktálta, meg a hagyomány, a meglevő dolgok súlya.

És ez még nem jelentette azt, hogy a magyar korona országainak különállása valamiféle dualista rendszert teremtett már most. A kérdés így fel sem vetődhetett, nem is értette volna senki. Amit az emberek ott fenn, a kormányzat csúcsán értettek, az a közigazgatás volt, az adóztatás, a hadsereg. És ezekben a kérdésekben inkább az egység felé kellett haladni, nem a Pragmatica Sanctio elvei miatt, hanem gyakorlati szükségből. Hiszen ennek az egységnek még ropant sok akadályja volt.

Mindenekelőtt az egyes országok tényleges különállása, az, hogy még a legfelső szinten is külön kormányzások intézték az ügyeiket. Volt osztrák, cseh, magyar, erdélyi udvari kancellária, Németalföldi Tanács (Németalföldön Károly elég szigorú rendet tartott), egy ideig Spanyol Tanács. Ezek mellett természetesen megfelelő személyzet. És az egyes országokban helytartók, ugyancsak megfelelő hivatali apparátussal, legalábbis a nagyobbakban, tehát Magyarországon, Csehországban, Németalföldön. Erdélynek már csak kormányzó jutott. A helytartók mellett működő tanács, Németalföldön a korábbi gyakorlat visszaállításával a három tanács, illetve a Bécsben székelő megfelelő kancellária nemcsak egyszerűen a közigazgatást intézte, tehát a belügyminisztérium ügykörét, hanem minden más minisztériumét is, és egyúttal a legfelső igazgatszolgáltatási hatóság is volt. Külön-külön az egyes országok vonatkozásában ezek nagyjából ellátták feladatukat, a központosításnak azt a fokát képviselték már, amelyik ebben a korban mindenfelé a szokásos, sőt a korszerű volt. Csakhogy ami egy országra vagy tartományra nézve jó volt vagy legalábbis elegendő, az a dunai birodalom szintjén semmit sem jelentett. Még ha reális közös érdekekről is volt szó, valóban csak az uralkodó személye jelentette itt a kapcsolatot. Ez az uralkodó pedig egyúttal császár is volt, úgyhogy sok egyéb kancelláriája mellett még birodalmi kancelláriát is kellett tartania Bécsben, a német birodalom ügyeinek intézésére. Fontos ügyek itt már nem akadtak, apró-cseprők annál nagyobb számban.

Ezt persze végül is el lehetett választani a többitől. De egyébként, ha komolyan akarta venni Károly a birodalom egységét, akkor legfelül valami egységes

vezető szervet is létre kellett hoznia. Hiszen egymaga, személyesen még akkor sem lett volna képes az egész birodalom összefogására, ha az átlagon felüli képességekkel rendelkező uralkodó lett volna, erről pedig nem volt szó. Ha valamivel fölötte is állt az átlagnak, ez még nem sokat jelentett.

Az egyetlen valóban összbirodalmi intézmény még mindig a haditanács volt, és ennek megfelelően a hadsereg egysége csakugyan megvolt, amikor éppen szükség volt rá, vagy valamivel később. Ha éppen nem volt háború – ami elég ritkán következett be –, akkor sürgősen csökkentették a hadsereg létszámát, mert sok pénzt emésztett fel. Pénzből pedig sohasem volt elég, az államadóságok növekedése volt a legállandóbb jelenség.

Éppen a pénzügyek siralmas állapota tette szükségessé, hogy már 1714-ben létrehozzanak egy ugyancsak összbirodalmi szervet, a titkos pénzügyi konferenciát, amely a többi kormányzók fölött állt, néhány taggal. Voltaképpen a régebbi titkos tanács utódja volt ez, amelyet Lipót uralkodása idején titkos konferenciának neveztek, József alatt pedig rövid időre átkeresztelték állandó konferenciának. Csakhamar a Károly-féle titkos pénzügyi konferencia is az uralkodó legfelső tanácsadó testületévé alakult át, minden ügy vonatkozásában. Tagja volt Savoyai Jenő meg a birodalmi alkancellár, az osztrák kancellár, Ludwig Philipp Sinzendorf gróf, aki a tanács írásos ügyvitelét intézte. Kevésbé mozgékony testület volt ez, óvatos, a döntéseket halogató, végső fokon mégis mindent az uralkodótól váró. De arra jó volt, hogy későbbi reformokhoz tanulságokat szolgáltatson.

A sokszor jelentkező pénzhiány vette rá Károlyt arra, hogy a birodalom gazdasági ügyeivel is törődjön valamelyest. Különösen a külkereskedelem fejlesztését tartotta fontosnak, a merkantilista gazdaságpolitika elveinek megfelelően. A török birodalmon belül való kereskedésről már volt szó. Károly nyugat felé is hasonló tevékenységet ambicionált. Támogatta az ostendei kereskedő társaságot, amely a dunai birodalom nyugati és főképp tengerentúli kereskedelmét volt hivatott elősegíteni. Az 1725-ös bécsi szerződésbe is belefoglaltatta működésének elismerését, néhány évvel később mégis, angol közbelépésre, kénytelen volt felosztatni. A németalföldi kereskedelem ugyanis rövid idő alatt olyan eredményeket ért el, hogy az már sértette az angol kereskedelmi érdekeket. 1729-ben csak annyit tudott kikötni: az angolok megengedték, hogy évente két hajó menjen Ostendéből Indiába. A Pragmatica Sanctio angol elismerését ezzel a súlyos gazdasági engedménnyel is meg kellett vásárolni. Csak a birodalmon belüli közlekedés előmozdításában mutathatott fel eredményeket a kormányzat, különböző csatornák építésének megkezdésével, amelyek a Duna és az Adria közti hajózást segítették elő.

Ha volt ebben a gazdaságpolitikában nagyobb koncepció, kibontakozni nem tudott, mert politikai érdekből fel kellett áldozni. De ez is kísérlet volt, minta, lehetett folytatni, okulni belőle. Károly uralkodása végül is átmeneti korszaknak bizonyult a szónak sokféle értelmében. Átmenet volt a világbirodalmi

álomból a dunai birodalom realitásához, az Isten kegyelméből való országlástól az alattvalókkal is törődő kormányzáshoz, a középkori országtól a modern államhoz, a véletlen halmazból az összefogott egységhez. Még átmenet, semmi sem alakult ki tartósan, kormányzati formák, közigazgatási módszerek, elképzelések még mind bizonytalanok, szétfolyók. De úgy látszik, a fejlődés már átbillent az új felé, a dunai birodalom felé. Hiszen nem csupán véletlenekkel magyarázható az, hogy ez a dunai monarchia az 1740-ben bekövetkezett súlyos megrázkódtatást nagyjából átvészelte, sőt bizonyos mértékig megerősödve került ki belőle.

A jóságos királynő

1740. október 20-án VI. Károly meghalt. 23 éves leánya, Mária Terézia, 1736 óta Ferenc István lotharingiai herceg felesége, a monarchia népeinek és a külföldnek bejelentette, hogy a mindenfelé elfogadott és szentesített Pragmatica Sanctio értelmében követi őt a trónon. Azt már nem közölte üzeneteiben, hogy az adott pillanatban sem pénze, sem jártassága az államügyekben, mert atyja semmibe sem avatta be. Károlytól örökölt tanácsadói mind 70 év körüli öregemberek, korábban sem különösen nagy elmék, most hajlott korukban még óvatosabbak és tehetetlenebbek. Csak abban lehetett bízni, hogy a családi öröklési törvényt valóban mindenki elfogadja.

Nyilvánvaló lehetett volna, hogy ez nem következik be. A bajor választó, Károly Albert követje jelentkezett az udvarnál, nem volt hajlandó a toscanai nagyhercegnével beszélni (Lotharingiai Ferenc ugyanis 1737, az utolsó Medici halála óta uralkodó nagyherceg volt, Károly Albert ezt a címet nem tagadta meg unokahúgától), hanem az udvari főembereknek jelentette be ura trónigényét, hivatkozva arra, hogy Károly Albert I. Ferdinánd egyik leányának a leszármazottja. Nyomában ott-termett a szász követ, aki arra hivatkozott, hogy III. Ágost szász választó és lengyel király felesége, Mária Jozefa főhercegnő I. József legidősebb leánya, tehát az ő leszármazottját illeti meg az örökség. V. Fülöp spanyol király pedig ugyancsak jelentkezett a teljes Habsburg-örökségért, II. Károly végrendeletére hivatkozva. A Pragmatica Sanctióról percekben belül kiderült, hogy értéktelen papír. A helyzetet az erőviszonyok döntötték el.

És itt a legnagyobb erő, amely közbelépett, Poroszország volt. A császártisztelő I. Frigyes Vilmos helyét éppen ebben az évben, néhány hónappal korábban foglalta el II. Frigyes, aki saját magán kívül legfeljebb még Voltaire-t tisztelte, de a Habsburgok iránt semmi különösebb hajlandóságot nem mutatott. Ő nem a trónöröklés igényével lépett fel. Sőt, felajánlotta, hogy megsegíti Mária Teréziát ellenségeivel szemben, természetesen nem ingyen. Sziléziát kérte a segítség fejében, a monarchia leggazdagabb tartományát, amely már régen leküzdötte a harmincéves háború veszteségeit, s bányáival, virágzó városi iparával a dunai állam legfontosabb tartománya volt. Az udvari tanács hosszas töprengés után elfogadta a segítséget, a követ azonban, aki az üzenetet Berlinbe vitte, meg sem érkezett rendeltetési helyére, mikor december 16-án a

porosz csapatok betörték Sziléziába. Január 3-án Boroszló megadta magát. Az osztrák hadsereget csak hónapok alatt lehetett talpra állítani, addigra már egész Szilézia a poroszoké volt. A felmentésére küldött osztrák sereget április 10-én Mollwitz mellett Frigyes csapatai visszaverték.

Közben a bajorok is támadtak, hogy uruk törvényes jogait érvényesítsék. A francia udvar először felháborodott Frigyes fellépésén, aztán 1741 tavaszán előbb Bajorországgal, majd Poroszországgal szövetséget kötött. Az osztrák örökösödési háború teljes erővel folyt. Mária Terézia a régi szövetséges, Anglia segítségét kérte. Az angol kormányzat azonban vonakodott, felajánlotta közvetítését, II. György hannoveri választófejedelemi minőségében semleges-ségi szerződést kötött Franciaországgal: nem támogatja Mária Teréziát és az esedékes császárválasztásnál Károly Albertre szavaz.

A két francia sereggel megerősített bajor csapatok Csehország, Felső-Ausztria és Tirol ellen támadtak és elfoglalták. Szeptember 21-én megszállták Linzet. A cseh rendek siettek az új uralkodó körüludvarlására. A Habsburgok uralma, amely 1620 óta annyi szenvedést okozott a cseh tartományoknak, véget ért. A prágai érsek tedeumot mondott a Szt. Vitus-székesegyházban a felszabadulás öröme. Károly Albert szabályos kormányt hozott létre, az igazi hatalom azonban a francia sereg parancsnokainak a kezében volt.

Mária Terézia gyászruhában jelent meg 1741. szeptember 11-én Pozsonyban az országgyűlésre összejött magyar rendek előtt, fiával, Józseffel a karján, és a magyar nemesség támogatását kérte. Az országgyűlés megszavazta a segítséget, pénzt és katonát. Mária Terézia később több alkalommal kijelentette, hogy a magyarok, vagyis a magyar nemesség mentette meg uralmát. A magyar országgyűlés állásfoglalásának katonai következményei valóban nem voltak jelentéktelenek, de még sokkal fontosabb volt a politikai és pszichológiai hatás. Az ellenfelek arra számítottak, hogy az amúgy is rebellis mivoltukról ismert magyar rendek megtagadják a segítséget, és a csehek példáját követik. Hogy nem ez történt, abban talán végső fokon mégiscsak szerepet játszott Magyarországnak az a különállása a dunai monarchián belül, amelyről már szó volt.

A helyzet megváltoztatásában egyéb tényezők is közrejátszottak. Mária Terézia beleegyezett abba, hogy október elején titkos megegyezés formájában átadja Alsó-Sziléziát II. Frigyesnek, ezzel a porosz fronton fegyverszünetet ért el. Az osztrák csapatok most az elveszett osztrák területeket szerezték vissza, majd Bajorország ellen fordultak. Károly Albert megkoronáztatta magát cseh királlyá, 1742 januárjában császárrá is választották, és megkoronázták Frankfurtban. Csakhogy ekkorra már egész Bajorország az osztrák csapatok kezében volt.

Ugyanakkor, 1742 januárjában az angol kormány megbukott, az új kormány franciaellenes álláspontot foglalt el, hiszen a franciák még mindig támogatták az Angliában egykor uralkodott Stuart-családot, amely nem mondott le angol trónigényéről. Angol közvetítéssel 1742 július végén Mária Terézia megkötötte Frigyesrel a berlini békét, majdnem egész Szilézia elvesztése árán.

Ugyancsak angol nyomásra Savoya, vagy ahogy ekkor már inkább nevezték, Piemont Mária Terézia mellé állt. Spanyolország ugyan Mária Terézia ellen foglalt állást, viszont angol hatásra Nápoly, amely a spanyol király másik fiának az uralma alatt elkülönült Spanyolországtól, nem támogatta a spanyol politikát. Végül Anglia katonailag is beavatkozott a háborúba. Az osztrák csapatok már elérték a Rajnát, Németalföldön angol seregek szálltak partra és nyomultak előre. 1743 júniusában a franciák vereséget szenvedtek. Az osztrák, valójában magyar és horvát legénységből álló csapatok már Strassburg előtt álltak.

Ekkor Frigyes újra beavatkozott, a német szabadság védelmében az önkény ellen, mint mondotta, vagyis a Habsburgok önkénye ellen, valójában azért, mert attól félt, hogy a háború kimenetele Szilézia elvesztésével fenyeget. A porosz csapatok benyomultak Csehországba, Prágát is megszállták. A prágai érsek most már nem mondott tedeumot, hiszen, amikor az osztrákok visszafoglalták Prágát, már egyszer mondott egy másodikat, most Mária Teréziának hódolva, de már ezt rossz néven vették tőle, és kegyvesztett lett. Az osztrák csapatok ugyanakkor Felső-Sziléziát tartották megszállva.

Károly Albert, akinek saját országa közben elveszett, 1745 januárjában meghalt. Özvegye, ugyancsak Mária Terézia unokahúga rávette az új választót, fiát, hogy mondjon le igényeiről, és ezzel megmentette a bajor fejedelemség létét. Áprilisban Bajorország megkötötte a békét Mária Teréziával. Szeptemberben a választófejedelmek visszatértek a hagyományokhoz, bár férfi Habsburg hiányában csak Mária Terézia férjét, Ferencet tudták megválasztani császárrá. Mindegy, a császári cím ismét visszaszállt a Bécsben székelő uralkodóra.

A háború azonban tovább folyt, most a franciák győztek, németalföldi területek kerültek a birtokukba, többek közt Ostende, a legfontosabb kikötő. A Stuart trónkövetelő, Károly megjelent Skóciában, és meghirdette a harcot a trónbitorló II. György ellen. Az angol kormány tehát folytatta a háborút Franciaország ellen, és Mária Teréziát is kényszerítette a háború továbbvitelére. 1747-ben Franciaország Hollandiának is hadat üzent. Hol volt most már az eredeti háborús ok, Szilézia? Az európai hatalmak ismét egymás közt intézték fegyveres úton vitás ügyeiket, ezúttal Mária Terézia trónjának ürügyén. A Hollandia elleni támadás sikereket hozott a franciáknak, az angol flotta főlénye azonban megmaradt, Stuart Károlyt is elkergették Skóciából. Az erőviszonyok alapján nem változtak. A franciák nem számíthattak az Anglia feletti győzelemre. Francia javaslatra Aachenben összeült a soron levő békekongresszus, 1748-ban megkötötték a békét. Mária Terézia elvesztette majdnem egész Sziléziát, Itáliában pedig Parmát, Piacenzát és Guastallát, a háború során francia megszállás alá került Németalföldet viszont meg tudta tartani. Az itáliai változások kivételével minden úgy maradt, ahogy már 1742-ben volt. A háború elhúzódása csak arra volt jó, hogy a szövetségesek mindkét oldalon kiábránduljanak egymásból. Nem telt bele egy évtized, és ennek a kiábrándulásnak igen fontos következményei lettek.

Talán egyedül Mária Terézia nem csodálkozott azon, hogy a dunai monarchia kibírta ezt a megrázkódtatást, ő ugyanis meg volt győződve az isteni segítségről. De hogy emellett egyéb segítséget is igénybe kell venni, az állam belső szervezetét meg kell újítani, arról is meg volt győződve, és ebben tanácsosai megerősítették. Mindenekelőtt a krónikusan siralmas pénzügyeket kellett valamelyest rendbe hozni, hogy az állam egy újabb katonai összeütközés esetén ne kerüljön megint válságos helyzetbe. Friedrich Wilhelm Haugwitz gróf, a megmaradt csöpp Szilézia közigazgatásának vezetője tette az első javaslatokat, a cseh és morva rendekkel sikerült megegyezni az évi adó nagyságában. A kormányzat felső szintjén is megkezdtek az első reformokat. Már 1742-ben létrehozták a családi, udvari és államkancelláriát a külügyek intézésére, és ez az intézmény túlélte a többi reformot is, mert később is szükség volt rá, nemcsak 1742-ben, amikor létrehozását az indokolta, hogy a dunai monarchia éppen ekkor nem volt azonos a német birodalommal, tehát annak központi intézményeit nem vehette igénybe.

Haugwitznak ennél messzebb menő tervei is voltak. Elsősorban a közigazgatás és az igazságszolgáltatás szétválasztása, ami ebben a korban már mindenfelé ismert, csak éppen gyakorlatilag nem mindenütt megvalósított alapelv volt. 1748-ban Haugwitz elnöklete alatt külön bizottság alakult a reform előkészítésére, 1749. május 1-én pedig nyilvánosságra hozták a reformot. Az osztrák és cseh udvari kancellária összevonásával létrehozták a *Directorium in publicis et cameralibus* nevű központi kormányshéket, 7 ügyosztállyal, Haugwitz lett az elnöke. Ennek a feladata volt a közigazgatás és az adók behajtása, ezt a funkciót Haugwitz javaslatára vette át az állam a rendektől. Az igazságszolgáltatásra külön hatóságot hoztak létre, az Oberste Justizstellét (az államkancelláriához hasonlóan ez is 1848-ig maradt meg). Éppen ebben az évben, 1749-ben jelent meg Montesquieu ismert munkája, *A törvények szelleme*, amely ezt a különválasztást a modern állam feladataként jelölte meg. A *Directorium* alatt álltak az egyes tartományok és országok hatóságai országos szinten, alattuk a körzetek, majd még lejjebb a városok és falvak. Legalsó szinten a parasztok feletti joghatóságot még a földesúr gyakorolta, de már fellebbezni lehetett a körzeti igazságszolgáltatási hatóságokhoz. A rendszer éppen csak kialakulóban volt, igen lényeges vonatkozásokban még további változások történtek. Egészen véve mégis arról volt szó, hogy a korábbi, nagyjából még középkori, feudális jellegű államapparátust egy viszonylag modern, korszerű szervezet váltotta fel. A nehéz politikai helyzet kényszerítette ki a reformot, de ez a reform máris lényegesen módosította az állam jellegét.

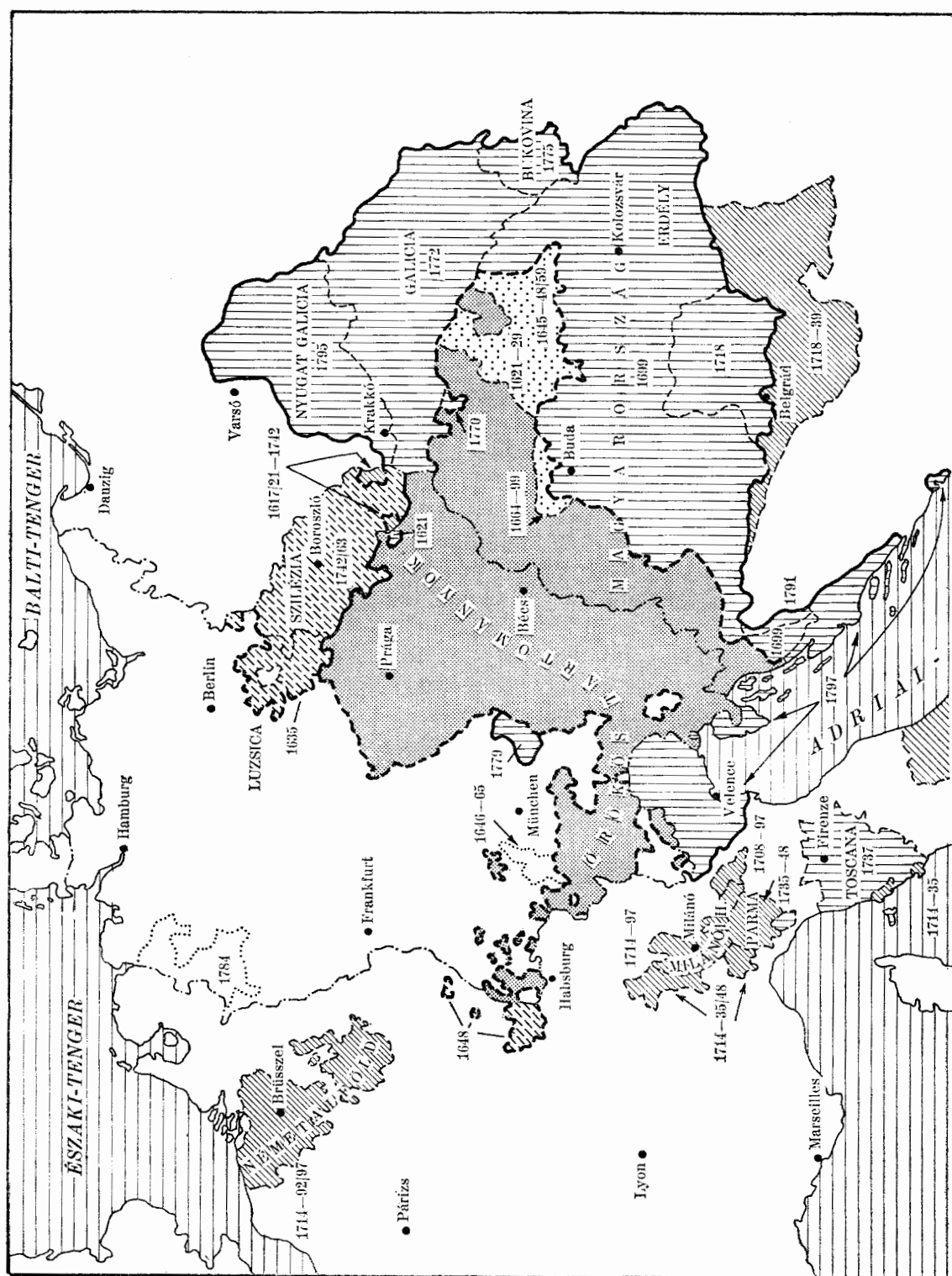
Ha nem tűnt volna fel, sietve hozzá kell tennünk, hogy ez az egész reform az osztrák és cseh tartományokra vonatkozott, a magyar korona országainak feudális államapparátusán nem változtatott. Éppígy kimaradtak az észak-italiai tartományok, amelyek még az egykori olasz városállamoktól örökölték egyfajta, már nem teljesen feudális jellegű szervezetet.

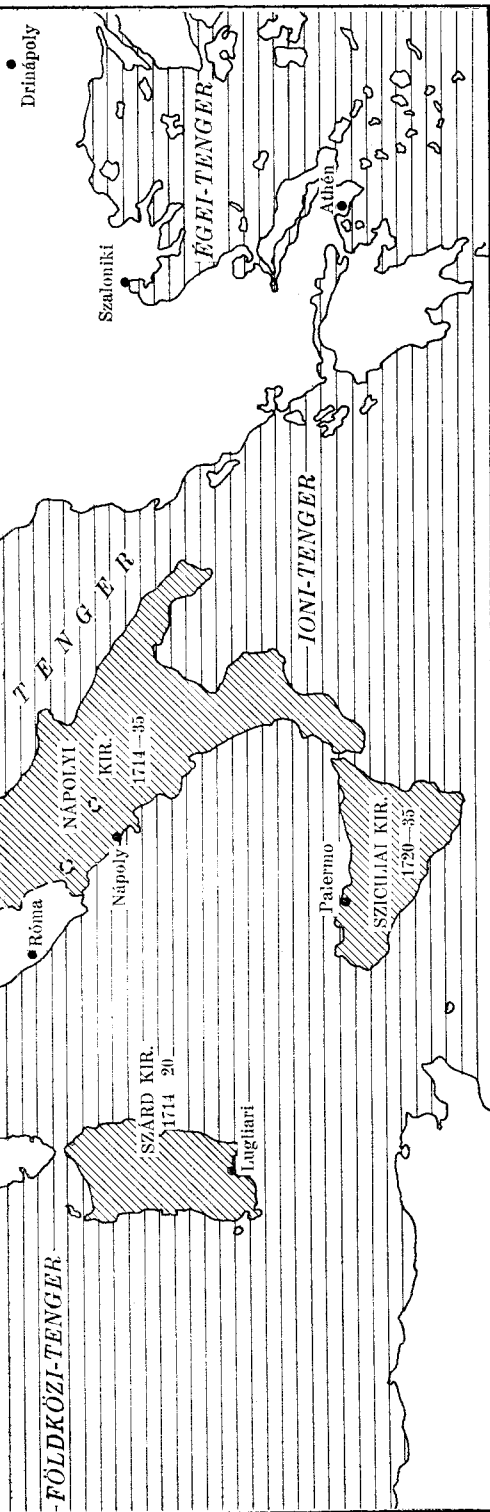
A pénzügyi helyzet javítása érdekében a kormányzat már ekkor gondolt, mint már Károly idején is, az ipar és a kereskedelem fejlesztésére. Most különösen sürgetővé tette ezt Szilézia elvesztése. A kereskedelemügyi bizottságok, majd a fölējük rendelt Universalkommerzdirektorium ezt a feladatot volt hivatott ellátni, meg utak építéséről, folyók szabályozásáról gondoskodni, a külföldi államokkal kereskedelmi szerződéseket is kellett kötnie. A Direktorium felállítása után annak egyik ügyosztályává alakult át. A keleti kereskedelem elősegítésére levantei kereskedelmi társaságot alapítottak, 1735-ban konzuli akadémiát létesítettek. A kormányzati reformok elméleti alátámasztására Eisenachból meghívott Johann Heinrich Gottlieb Justit kinevezték a bécsi egyetem tanárává, ahol az államtan néven ekkoriban alakuló új tudományágat oktatta.

A hadsereg szervezetében is reformokra volt szükség. A régebbi rendszerről, hogy minden háborús alkalomra toboroztak zsoldosokat, most már áttértek az állandó hadseregre, de szakítottak azzal a rendszerrel, hogy a katonai alakulatokat városokban és falvakban szétszórva tartották, és ezek voltak kötelesek ellátásukról gondoskodni. Ezentúl az egyes csapatokat nagyobb egységekben, általában ezredenként együtt tartották, és az államhatalom központilag gondoskodott ellátásukról, a befolyt állami jövedelmekből, tehát maga vásárolt meg mindent, amitől a kereskedelem fellendülését is várták. Eddig minden ezrednek külön szabályzata volt, annak alapján gyakorlatozott és harcolt, aminek következtében az egyik hadgyakorlaton egy tábornokot megöltek, véletlenül, mert mindegyik ezred a saját szabályzata szerint vett részt a gyakorlaton. Még egyenruhájuk is külön-külön volt, mert nem volt elég manufaktúra, amely az egész hadsereget azonos egyenruhával tudta volna ellátni. A hadsereg egységének megteremtése érdekében állították fel 1752-ben Bécsújhelyen a katonai akadémiát, és már korábban, 1746-ban Bécsben ennek előkészítésére a Theresianumot, amely hamarosan az államapparátus számára szükséges hivatalnokok képzését is ellátta.

Minthogy az első nagyobb közigazgatási reformok még nem fogták össze a dunai monarchia egészét, egymással párhuzamos kormányshékek is működtek; fölējük rendelték a Konferenz in internis nevű tanácsot. (A német és latin elnevezéseknek ez a vegyítése más német államokban is szokás volt e korban.) Ez a titkos konferencia utódja, megint néhány emberből álló tanácsadó testület – legfelső szinten az egyesítés érdekében, de éppen, mert csak néhány emberből állt, melléje rendelt testület, hivatal nélkül – feladatának nem tudott egészében megfelelni.

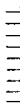
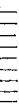

Mária Terézia igen buzgó katolikus volt, az eretnekektől irtózott (mindig II. Frigyes juthatott az eszébe), a zsidókat sem szerette, meg is próbálkozott kitiltással az osztrák területről, de ezt kénytelen volt visszavonni, mert a gazdasági élet látta a kárát. Minden buzgósága mellett azonban az egyházat állami kordában óhajtotta tartani, a pápai rendeleteket csak az ő engedélyével

AZ OSZTRÁK HABSBURG BIRODALOM TERÜLETI ALAKULÁSAI 1606—1797

Jelmagyarázat:

- az egész korszakon át Habsburg kézen lévő területek
- 1797-ig elvesztett területek
- átmenetileg elvesztett területek
- 1797-ig megszerzett területek
- átmenetileg birtokolt területek
- a Habsburg birodalom határa 1606-ban
- a Habsburg birodalom határa 1797-ben
- a Német-Római Birodalom határa 1797-ben
- a Habsburgok által egyes időszakokban igazgatott egyházi területek határa
- a különböző fázisban birtokba vett, vagy elvesztett területek határa
- 1714—92/97 az évszámok a megfelelő változások időpontját jelzik

volt szabad kihirdetni, a szerzetesrendek külföldön székelő főnökeinek a birodalomba való látogatását megtiltotta, az egyházi bíróságok hatáskörét a szigorúan egyházi ügyekre korlátozta. Az ünnepek számát csökkentette, hogy több idő jusson a munkára. Még az úrnapi körmenet idejének megállapításába is beleszólt, délutánra tétette, mert nem bírta a meleget, a tűző napon való processziózást. Az ellenreformáció addigi térhódítását, persze, jó néven vette az osztrák és cseh tartományokban, amelyeket egyre inkább összefoglalóan örökös tartományoknak neveztek; nem is tűrte meg a protestánsokat, Németalföldön sem. Magyarországon és Erdélyben azonban nem tudott változtatni a meglevő vallási tolerancián. Ezért az örökös tartományokban még megbúvó protestánsokat Erdélybe telepítette.

Nem volt széleskörűen művelt (uralkodóknak ekkoriban nem volt ilyen luxusra szükségük), de tisztában volt vele, hogy a birodalom korszerűsítése megköveteli minél több szakképzett ember alkalmazását az állami közigazgatás különböző fokain, ennek érdekében pedig a felsőfokú oktatás fejlesztésére szükség van, nemcsak a Theresianumra. Ezért támogatta a meglevő egyetemeiket, újakat is alapított. Ebben a munkában Gerhard van Swieten udvari orvos volt a tanácsadója, egy áttért holland, aki 1749 januárjában mutatta be a felsőoktatás átalakítására vonatkozó tervezetét, s ezt Mária Terézia jóváhagyta. Az egyetemi oktatás szorosabban az állam felügyelete alá került: a tanárokat kinevezték, és a karokhoz a dékánok mellé direktorokat állítottak az ellenőrzés érdekében. Azt is előírta az állam, mit kell oktatni, a filozófiában Christian Wolff nagyon mérsékelt felvilágosult filozófiáját tették kötelezővé. A cenzúra természetesen továbbra is szigorú maradt, a felvilágosodás merészebb tanításait Mária Terézia kitiltotta országaiból. Kevés eredménnyel, de ez nem rajta múlt.

Az első, részben még ideiglenes, tapogatózó reformok, persze, egy célt szolgáltak, az államhatalom megerősödését, elsősorban kifelé, konkrétan az elvesztett sziléziai területek visszaszerzése érdekében. 1749-ben, a reform nagy évében Mária Terézia külön értekezletet hívott össze a külpolitikai kérdések megtárgyalására, a Konferenz in internis keretein belül, tehát legmagasabb szinten. Itt került először személyesen össze Wenzel Anton Eusebius Kaunitz-Rietberg gróffal, később herceggel, egyik diplomatájával, aki az aacheni békétárgyalásokon képviselte a Habsburg-érdekeket. Kaunitz kifejtette, hogy az államot komoly veszély csak Poroszország részéről fenyegeti, a török másodrendű. A legfontosabb teendő tehát Poroszország gyengítése. Ezt pedig csak úgy lehet elérni, ha Mária Terézia megnyeri Franciaországot szövetségesének. Ennek érdekében különböző változásokat javasolt az itáliai fejedelemségek élén, hogy spanyol igények kielégítésével is előremozdítsák a közeledést Franciaországhoz. Ha a franciákat sikerül megnyerni, akkor Szászország és a Pfalz is az osztrákok mellé áll, Frigyes elszigetelődik.

Ha a Directorium felállítását az egyik udvari méltóság forradalomnak nevezte, Kaunitz elképzelését is bizvást annak lehetett tekinteni. A Habsburgok

két és fél évszázada már szinte állandóan háborúskodtak Franciaországgal. És most ez legyen a szövetséges? Ferenc a maga lassú észjárásával nem értette, ő még mindig Franciaországban látta a fő ellenséget, persze, hiszen annak a birtokában volt az ő eredeti hercegsége. Ferenc véleménye ugyan nem sokat nyomott a latban, de ekkor még Mária Terézia is idegenkedett a gondolattól. Két hónap múlva azonban már kinevezte Kaunitzot párizsi követévé, hogy próbálkozzék meg az új külpolitikai koncepció megvalósításával.

Kaunitz nem ejtette el az Angliával való együttműködés lehetőségét sem, aminek sok realitása volt, Oroszországgal is igyekezett jó viszonyt tartani, sőt még a porosz szövetség gondolata is megfordult fejében, de ezt már Mária Terézia visszautasította. 1753-ban Kaunitz lett az államkancellár, vagyis külügyminiszter, utódjaként Starhemberg herceg folytatta a puhatolózásokat a francia udvarban. A miniszterek a hagyományos osztrákellenességből kiindulva természetesen ugyancsak idegenkedtek a gondolattól. Starhemberg a fejük felett Pompadour márkinő révén közvetlenül a királyhoz, XV. Lajoshoz fordult. Egyre azt hajtogatta, hogy Poroszország nem megbízható szövetségese Franciaországnak, mert együttműködik Angliával, márpedig Anglia most Franciaország fő ellensége.

Az együttműködés feltételezése nem volt agyrém. 1756 januárjában a westminsteri titkos angol–porosz egyezményben Poroszország kötelezte magát, hogy háború esetén nem támadja meg Hannovert, az angol király birtokát, ennek fejében Anglia sem engedi meg, hogy az Ausztriával kacérkodó Oroszország megtámadja Poroszországot. Franciaország közvetlenül nem volt érintve ezzel. De amikor az osztrák követ ezt Lajos tudtára hozta, a francia–osztrák szövetség már csak rövid idő kérdése volt. Most, hogy Spanyolország már nem Habsburg-birtok, hogy a Habsburg-birodalom súlypontja messzire került a francia határoktól, ennek a szövetségnek nem is volt valójában akadálya. A miniszterek ugyan továbbra is ellenezték, hivatkoztak arra, hogy ez csak Ausztria számára kedvező, Franciaországnak nem fűződik hozzá érdeke. Ha már leköti magát, ennek fejében legalább követelje a maga számára a németalföldi tartományokat. 1756. május 1-én Versailles-ban mégis megkötötték a szerződést.

Ahogy a westminsteri egyezmény nem maradt titok az osztrák kormányzat előtt, az angol is felfigyelt az osztrák–francia közeledésre. A szerződés ratifikálása előtt, május 19-én a bécsi angol követ kihallgatást kért Mária Teréziától, és magyarázatot az eddigi szövetséges magatartására. Mária Terézia kijelentette: még nem írt alá semmit (valóban, ez csak néhány óra múlva történt meg), de ha tesz valamit, akkor annak Anglia poroszbarát politikája az oka. Kaunitz Oroszország oldaláról is biztosította magát. A császárnő, Erzsébet nemigen törődött a külpolitikával, minisztereit pedig megfelelő ajándékokkal meg lehetett nyerni.

Augusztusban Starhemberg egy poroszellenes háború esetére biztosította, hogy Franciaország közvetett segítséget nyújt, zsoldosokat ad, és belenyugszik

a porosz hatalom szétzúzásába, ha ezért Németalföldön vagy Itáliában kap területi kárpótlást. Kaunitz a háborúval még várni akart, amíg a belső reformok, különösen az új adózási rendszer nagyobb eredményeket hoz. Frigyes azonban nyugtalanították a hírek, amelyeket angol meg egyéb forrásokból kapott. Augusztus végén betört Szászországba, szeptemberben pedig, ugyancsak hadüzenet nélkül, Csehországba. Ismét egy európai háború volt kialakulóban, ahol újra csak a hatalmak egyéb ellentéteiről volt szó, Frigyes támadása csak ürügy megint, a lényeg az angol–francia gyarmati ellentétekben rejtett.

A dunai birodalom ezúttal jobban felkészült a háborúra, mint 16 éve, Csehországban már nyáron csapatokat vontak össze, Frigyes magyarázatot kért erre, de Mária Terézia hűvösen csak annyit válaszolt, hogy seregeit oda vezérli, ahová akarja. A váratlan támadással Frigyes előnyhöz jutott. Drezdát hamarosan elfoglalta, III. Ágost csapataival Pirnába zárkózott be, és itt október 14-én megadta magát. Ő személyesen elmehetett másik országába, Lengyelországba, de csapatait besorozták a porosz hadseregbe, és Szászország a porosz hadműveletek háttérülete maradt. Október végére a Csehországba betört porosz csapatokat kiűzték. A francia–angol háború már június 9. óta folyt, és mivel keleten Frigyes volt a támadó, az osztrák–francia szerződés is érvénybe lépett. A francia kormány pénzt vagy csapatokat ajánlott, Mária Terézia az utóbbit választotta. Jó, de akkor a francia csapatok Hannovert támadják. Mária Terézia: ezt nem, mert akkor a többi német fejedelem Hannovert is védeni kívánja majd, nemcsak Szászországot. Lajos belenyugodott, és Poroszország ellen indított két hadsereget. 1757 elején Oroszország és Svédország is belépett a háborúba a poroszok ellen. A Csehország elleni újabb porosz támadást júniusban Leopold Daun gróf Kolínnál visszaverte, az orosz csapatok Königsberget szállták meg, a svédek Pomerániát. Poroszország minden szigorú katonai rendje mellett a túlerővel szemben nem tudott mindenhol helytállni, annak ellenére, hogy lakosságának számához képest a legnagyobb, és jól begyakorolt hadserege volt. Hadik András tábornok csapatai rövid időre Berlint is megszállták és megsarcolták.

Frigyes azonban sokkal jobb hadvezér volt, mint egyébként nem tehetségtelen ellenfelei. Rossbachnál legyőzte a franciákat és a velük együtt harcoló, a kisebb német államok által kiállított birodalmi sereget, a hadjáratok idején végén, Leuthenben a császár öccse, a tehetségtelen Lotharingiai Károly seregét. Anglia a kedvező hírek hallatára növelte a pénzsegélyt Frigyes számára. Az osztrák és orosz seregek pénzzel való ellátása Franciaország feladata volt, de az nem győzte olyan mértékben, mint Anglia, mert a tengerentúli hadszíntereken, Észak-Amerikában és Indiában egyre kedvezőtlenebbé vált a helyzete az angolokkal szemben.

A poroszok pedig még mindig tartották magukat. 1758-ban Frigyes Olmützöt, a morva fővárost ostromolta. Laudon bekerítő hadmozdulatai miatt ugyan ismét kénytelen volt visszavonulni Sziléziába, Zorndorfnál viszont legyőzte az oroszokat, ezzel megakadályozta azt, hogy az osztrák és az orosz csapatok valahol az Odera mentén egyesüljenek, ezen Daun Hochkirchnél aratott győzelme

sem tudott változtatni. 1759-ben Kunersdorfnál az osztrák és orosz csapatok Ernst Gideon von Laudon báró vezetése alatt újra győztek Frigyes felett, de nem használták ki a győzelmet és nem vették üldözőbe a poroszokat. A szokásos téli szünet után az osztrák csapatok Szilézia ellen vonultak, de Liegnitz és Torgau mellett két ütközetben is vereséget szenvedtek. Persze a porosz seregek zöme most itt volt, az orosz csapatok négy napra megszállták Berlint.

A következő évben már nem akadtak látványos ütközetek. Mindkét fél kerülte az összecsapást. Frigyes hadserege már nagyon leolvadt, de az osztrák csapatokat is megviselte a harc. A tengeren túl már egyértelmű volt az angol fölény, a háború folytatása csak további francia veszteségeket hozhat. És közben, ha tovább tart, esetleg csakugyan visszaszerzi Ausztria Sziléziát. Márpedig ez nem jó Franciaország számára, még ha kap is érte valami területet (már nem is az egész Németalföldről volt szó, csak néhány városról.) Mária Teréziát meg a keleti szövetséges aggasztotta. Oroszország már néhány évtizede beleszólt az európai ügyekbe, most pedig már döntő szerephez is jutott.

Éppen most mutatkozott ez meg igen világosan. Erzsébet 1761. dec. 25-én (vagyis a mi naptárunk szerint 1762. jan. 5-én) meghalt, utódja III. Péter lett, egy német herceg, leányágon Romanov-rokon, Frigyes nagy tisztelője. Azonnal visszavonta az orosz csapatokat, sőt hajlandó volt a poroszok mellett folytatni a háborút. Egy kis államcsíny ugyan rövidesen eltüntette őt, felesége, II. Katalin, ugyancsak német hercegnő viszont nem volt többé hajlandó részt venni a háborúban. 1762 késő tavaszára ezzel a hétéves háború kérdése már voltaképpen eldőlt. Spanyolország beavatkozása 1761-ben a franciák mellett már nem számított. Anglia és Franciaország 1762 november elején előzetes békét kötött, manapság fegyverszünetnek mondanánk, és a következő év elején, 1763. február 10-én Párizsban a végleges békét. Kanada és az indiai francia gyarmatok zöme az angolok kezére került.

Osztrák–porosz viszonylatban sem volt többé értelme a háborúnak. Sziléziát nem lehetett többé visszaszerezni, ez most már nyilvánvaló volt. 1763. február 15-én, tehát néhány nappal a párizsi béke után Hubertusburgban is megkötötték a békét, minden területi változás nélkül. Mária Terézia nehéz szívvel ugyan, de ezt most már véglegesen elfogadta, a továbbiakban már nem volt hajlandó újabb háborúba belebonyolódni.

Volt még mit tenni a birodalmon belül is. A belső reformok már a háború alatt folytatódtak. A legfontosabb volt a felső kormányzati apparátus további kiépítése. Kaunitz már régebben javasolta az 1749-es reform továbbfejlesztését. 1761 decemberében nevezték ki az új legfelső kormányiszerv, a Staatsrat, az Államtanács tagjait, és a következő év januárjában tartotta első ülését Mária Terézia vezetése alatt. Három tagja az arisztokrácia soraiból került ki államminiszteri címmel, másik három a köznemességet képviselte, államtanácsosi címmel. Ennél világosabban nem lehetett volna kifejezésre juttatni, melyek azok a társadalmi erők, amelyekre az egész államhatalom felépül. Az Államtanács

ugyan továbbra is csak az örökös tartományokra volt illetékes, de egyik tagja, Kaunitz egyúttal a németalföldi, illetve a milánói legfelső tanácsnak is az elnöke, tehát a magyar területek kivételével gyakorlatilag mindenfelé kiterjedt a hatásköre. Nem végrehajtó szerv volt, az továbbra is az egyes udvari kancelláriák feladata maradt; a cseh és osztrák kancelláriát egyesítve helyreállították, a többi addig is működött. Az Államtanács feladatául kapta az ellenőrzést, valamennyi kormányszék alája tartozott, és egyúttal javaslatokat tehetett az uralkodónak. Meghallgatása nélkül az uralkodónak nem volt szabad döntéseket hoznia, ha a tanács javaslatai nem is kötelezték. Ügymenete eleinte igen lassú volt, József reformálta meg, Mária Terézia legidősebb fia, 1763 óta római király, Ferenc 1765-ben bekövetkezett halála óta császár és társuralkodó, bár Mária Terézia a férje halálán érzett elkeseredés első hónapjai után ismét visszavette a kormányzást, és fiának nem engedett beleszólást a dunai monarchia ügyeibe. A német birodalomban tehetett, amit akart, az úgysem volt komoly dolog.

Az egyéb kormányhatóságok tekintetében még voltak további változások, a pénzügyek irányítását végül két hatóságra, az udvari kamarára és a főszámvevőszékre bízták, a további részletekbe azonban már nem szükséges bebocsátkoznunk. Az egyes tartományok közigazgatását a korábbi alapokon építették tovább, a körzetek szerepének további erősítésével, pénzügyi, kereskedelmi és adóhivatalokkal a tartományi és körzeti hatóságokban egyaránt. A közigazgatást az örökös tartományokban érdemben az egyesített cseh–osztrák udvari kancellária végezte, beleértve a gazdasági kérdéseket, az iskolai és egyházi ügyeket is. Teljes és pontos áttekintése nem volt a helyzetről, különösen gazdasági ügyekben nem, amelyekre egyéb hatóságok voltak illetékesek, mint már láttuk. 1769-ben külön bizottság alakult az államháztartás kérdéseinek megtárgyalására; még egyéb hatóságokat is hoztak létre. A magyar területek továbbra is majdnem mindenből kimaradtak. A sok hivatal és hatóság olykor az ügyintézkést már nem segítette, hanem éppenséggel zavarta. Csakhogy hasonló módon ment ez minden korabeli államban; az ügyvitel legmegfelelőbb formája csak hosszas kísérletezések után alakult ki.

Az államigazgatási reformok tudatosan a birodalom egységén munkálkodtak. A gazdaságpolitikában, ahol sokkal inkább lehetett ezt az egységet előmozdítani, a tudatos mozzanat, hogy az állam minél több jövedelmet húzzon alattvalóiból, de okosan, vagyis hogy az alattvalók jólétben éljenek, mert csak akkor tudnak fizetni. Ehhez az kell, ezt már akkor tudták, hogy az államnak minél több legyen az alattvalója. A már Károly idején visszafoglalt területeken megkezdett telepítést Mária Terézia teljes erővel folytatta, különösen a hétéves háborút követő évtizedben; évente több mint ötezer új telepest hoztak átlagosan a birodalomba, legnagyobbbrészt magyarországi területekre, főként idegeneket, külföldieket, hiszen a monarchián belül sehol sem volt túl sok az ember. Hogy ezek a külföldiek más és más nyelven beszéltek, hogy az amúgy is sokféle etnikumból összetevődő birodalom ezzel még tarkábbá vált, az ebben a pillanatban senkit sem zavart.

Sőt: minél több felől jönnek az emberek, annál jobb, hiszen annál többféle tapasztalatot hoznak magukkal.

Ez a szempont a mezőgazdaságban is érvényesült, mivel a Nyugaton már kibontakozott mezőgazdasági forradalom eredményeit hasznosítani lehetett, ezért támogatta a kormányzat a különböző mezőgazdasági egyesületeket, amelyek földesurak és jobbágyok számára egyaránt új módszereket, új kultúrákat tettek ismertté és megvalósítandóvá.

A külföldi tapasztalat még fontosabb volt az iparban és a kereskedelemben. Mária Terézia eleinte az egész dunai monarchiában igyekezett az ipart fejleszteni, később, a magyar nemesség ellenkezését látva az adófizetés tekintetében, a magyar területeken ezt nem szorgalmazta, hanem az örökös tartományokban, ahol lazított a céhrendszer szorításán, behozatali tilalmakkal segítette elő manufaktúrák létrejöttét. Férje még magyar területen is alapított manufaktúrákat. (Ferenc igen jó gazda volt, ügyesen tudta vagyonát növelni anélkül, hogy tisztességtelen módszerekhez folyamodott volna, vagy politikai helyzetét használta volna ki. Halálakor mintegy 20 millió forintnyi magánvagyonot hagyott József-re.) A belső vámokat csak Magyarország és az örökös tartományok közt tartották meg, kétségtelenül a magyarországi fejlődés kárára, és Tirolt is belső vámmal kerítették el, csak hogy ez a kis tartomány az átmenő kereskedelmi forgalomból kiegyenlítette a hátrányt. A korszak végén csak Bécs külvárosaiban 75 manufaktúra működött. A legnagyobb fejlődés a cseh tartományokban ment végbe, ahol már korábban kedvezőbb volt a gazdasági helyzet, és ahol Szilézia elvesztése után a leginkább érdemes volt iparpártoló politikát folytatni. Természetesen tisztára gazdasági megfontolásokból.

A kereskedelem fokozása már Károly óta fontos szempont volt. A török birodalommal kötött kereskedelmi szerződések a várákozás ellenére inkább a törökországi kereskedőknek kedveztek, onnan több árut szállítottak a monarchiába, mint a monarchiából a török birodalomba. Ezért rendelte el Mária Terézia, hogy a törökországi származású kereskedőknek végleg le kell telepedniük a dunai államban, különben nem folytathatják az eddigi kiváltságokkal mesterségüket. A dunai hajózás kiépítésére külön igazgatóságot hozott létre, kiépítette a Magyarországot Fiumével összekötő Carolina utat. 1769-ben Bécsben megalakult a tőzsde (Triesztben még Károly idején). 1771-ben papírpénzt bocsátottak ki, egyébként az ezüsttallérok Európa-szerte jó valutának számítottak. Az intézkedések következtében, a hétéves háború lezárása utáni időszakban különösen, általános gazdasági fellendülés ment végbe. Amikor 1778-ban újabb háború fenyegetett, a tartományok minden nehézség nélkül tudtak 6 millió forintot adni a költségekre. Ez a gazdasági fellendülés természetesen korántsem jelenti azt, hogy mindegyik tartományban általános lett volna a jólét, vagy hogy a társadalom mindegyik osztálya akárcsak átlagosan jól élt volna. A gazdaságilag elmáradott tartományok helyzete még mindig nehéz volt, az állami terhek pedig súlyosak. De a felfelé irányuló tendencia mindenütt letagadhatatlan.

Az egyesített cseh–osztrák udvari kancelláriának ez egyik programpontja is volt. De Mária Terézia személy szerint is őszintén meg volt arról győződve, hogy neki kötelessége az alattvalók jólétén munkálkodnia, ha már az Isten egyszer őrá bízta őket. Korábban a Habsburgok (mint bármelyik más uralkodó) csak az alattvalók kötelességeit ismerték. Károlynak ez már nem egyértelmű, Mária Terézia biztos a kötelezettségek kölcsönös voltában. Csak így érthető meg parasztpolitikája, hogy sokszor a rendek ellenállását legyűrve, sőt a rendek ellenében vezette be sorra az egyes országokban az urbáriumokat, amelyek rendezték a parasztok szolgáltatásait. 1755-ben Horvátországban, 1767-ben Magyarországon és Horvátországban, 1771-ben a megmaradt Sziléziában, 1772-ben Alsó-Ausztriában, 1778-ban Stájerországban és Karintiában. Az urbárium rendelkezései országokként eltérőek voltak, az ottani korábbi fejlődésnek, adottságoknak megfelelően. A lényeg mindenképpen egy volt: a parasztokat birtokjogi alapon megillető földek elválasztása a földesúr korlátlan tulajdonában levő földtől, a paraszti, ahogy Magyarországon nevezték, úrbéres föld csökkentésének tilalma, és a paraszti szolgáltatások általános rendezése, bizonyos maximum megállapítása, amelynél többet a földesúr nem követelhet. Igaz, hogy ez megkötötte a paraszti föld terjedelmét, a növekvő létszámú jobbágyság egyre kisebb telkeken, telektöredékeken volt kénytelen gazdálkodni. Csakhogy enélkül még kisebbre szorult volna vissza a paraszti föld a földesurak rohamával szemben, ahogy azt jó néhány szomszédos ország korabeli története mutatja. Nem kétséges, ez is fiskális szempontból történt, a biztos földdel bíró jobbágy jobban gazdálkodik, tehát jobban adózik, fiai erősek, katonának alkalmasak. De az sem kétséges, hogy Mária Terézia szubjektíven úgy érezte, hogy ezzel az intézkedéssel valóban jó-ságos édesanyja legalantabbi alattvalóinak. Habsburg-ősei közt nemigen akadt, aki ha a magasból is, de hajlandó lett volna ennyire a mélybe lepillantani.

Még egy szót kell szólnunk iskolapolitikájáról is. A felsőfokú oktatás terén megkezdett reformokról már volt szó, van Swieten befolyása itt elsősorban a gyakorlati, a gazdasági életet, az egészségügyet előmozdító foglalkozások oktatását állította előtérbe; a természettudományokat, különösen az orvostudományt meg a jogot. A felsőfokú oktatást azonban meg kellett alapozni, tehát az alsóbb fokozatokat ki kellett építeni. Már a Directorium felállításakor ezen belül külön ügyosztályt hoztak létre. 1773-ban a jezsuita rend feloszlata óriási vagyonszerzésévé tette az államot, és ezt egészében az oktatásügy fejlesztésére kívánták fordítani. 1774-ben a sziléziai származású Johann Ignaz Felbiger tervezetet állított össze az alsó fokú oktatás megszervezéséről. Javasatait kísérletként egyes területeken bevezették, 1777-ben pedig a Ratio educationis az egész birodalomban kötelezővé tette. Lényege a városi ún. normál iskolák és a falusi triviumok láncolatának kiépítése. A triviumok a legelemibb ismereteket oktatták, a normál iskolák már ennél valamivel többet. A középiskolákban a görög–latin stúdiumok rovására a gyakorlati ismeretek kerültek előtérbe, eredeti elképzelés szerint még az újságolvasás is. És ezek az iskolák mind állami iskolák

voltak, noha az egyházi befolyás megmaradt, sőt az egyházi iskolákat továbbra is támogatta az állam. Azért mégis az egész oktatásügy laicizálásának egyik fontos lépése volt a reform. A középfokú szakoktatás is szóba került, 1770-ben Bécsben kereskedelmi akadémiát hoztak létre.

A Ratio educationis meghozatalával az iskolaügy nem oldódott meg egy csapásra. A lakosság többsége továbbra is írástudatlan maradt (ahogy egyébként mondjuk a korabeli Franciaországban), a falvak többségében nem lehetett triviumokat felállítani, mert sem pénz, sem megfelelő képzettségű oktató nem volt. De megindult és később fokozódó eredményeket hozott ez a folyamat.

Az biztos, hogy a dunai monarchia, ha a prosperáló németalföldi vagy itáliai területektől eltekintünk, a korabeli angol vagy francia állapotokhoz képest is még elmaradt. A török birodalommal vagy Oroszországgal összevetve biztos előbbre tartott. És gondoljunk csak arra, hogy ugyanezekben az évtizedekben akadt olyan német fejedelem, aki naponta öt órát töltött el az ebédvel, hogy valahogy agyoncsapja az időt, mert semmi dolga sem volt, és akadt olyan, aki az elintézetlen aktákat addig halmozta, amíg egy bizonyos magasságot elértek, ekkor találomra kiragadott néhányat és széljegyzetekben tudatta akaratát. Ugyanakkor Mária Terézia napjának nagy részét értekezletekkel és akták átnézésével, diplomáciai jelentések tanulmányozásával töltötte, és a jobbágyság jólétét lelkiismereti ügyének tekintette. II. Katalin tízezerszámra adományozott állami jobbágyságokat megunt szeretőinek, Mária Terézia 16 gyermeket szült férjének, akihez őszintén ragaszkodott. Az összehasonlításokat még lehetne folytatni.

Az egyes országok és tartományok rendi gyűléseit olykor összehívta, ha már nagyon kellett, de általában nem szeretett ezekkel együttműködni. Jobban kedvelte a rendeletek útján való kormányzást, abban a biztos tudatban, hogy ő úgyszólván jobban tudja, mi a helyes. II. Katalin vagy II. Frigyes hasonlóan cselekedett és még sok más uralkodó a XVIII. század második felében. Ezt a kormányzati formát, amelynél az uralkodó népei jóléte érdekében, de azok akaratától függetlenül kormányoz, és amely ebben a korban éppen Európa elmaradottabb, de mégis fejlődőben levő peremterületein alakult ki, felvilágosult abszolútizmusnak szokta a történetírás nevezni. Beleértve ebbe óhatatlanul azt, hogy az illető uralkodó, aki mindent jobban tud alattvalóinál, aki egyedül tudja, hogyan lehet őket boldogítani, és ezt erővel meg is teszi, a felvilágosodás filozófiájából meríti tudását és meggyőződését.

Mária Teréziáról már említettük, hogy tudományos ismeretek terén nem tűnt ki, a francia felvilágosodás íróit pedig biztosan nem ismerte, csak hallott róluk, de az elegendő volt ahhoz, hogy megijedjen. Franciául, olaszul, spanyolul és németül folyékonyan beszélt, az utóbbit természetesen csak bécsi nyelvjárásban, latinul is értett, de a helyesírásról fogalma sem volt, annak szabályain királynői öntudattal tette magát túl. Jó családanya volt, aki esténként maga öntötte ki a teát eléggé népes családja számára. Híres az a jelenet, amikor értesítést kapott arról, hogy második fiának, Lipótnak, aki Toscanában nagyhercegeske-

dik, fia született. Tehát megvolt a folytatás férfiágon, amelyet Józseftől, aki kétszer megözvegyült, már hiába várt. A császárné azonmód felkerekedik, átviharzik a bécsi Burg folyosóin, beront az udvari színház uralkodói páholyába és a színpadra figyelő közönségnek odakiáltja: „A Lipótnak fia van!” – természetesen hamisítatlan bécsiességgel, egy porosz számára érthetetlenül. A közönség pedig elfelejti az előadást és lelkesen ünnepli a császári család szaporulatát.

Ilyen a felvilágosult uralkodó? Sem a kortársak, sem az utódok, akik már nevéen nevezték ezt a jelenséget, nem ilyennek képzelhették. Lehet felvilágosult uralkodó az, aki rendszeresen gyónik és áldozik és – csupán a lelkiekben persze! – odaadó híve az egyháznak? Aki nemhogy olvasná a felvilágosodás irodalmát, de még ki is tiltja?

Hiába, Mária Terézia mégis a felvilágosult abszolutizmus képviselője. Az mindenekelőtt objektíve, meggyőződésétől és szándékaitól teljesen függetlenül. Mert egész politikája, uralkodásának egész rendszere alapvetően azt szolgálta, ami a felvilágosult abszolutizmus célja volt mindenütt: az elmaradott feudális társadalom és állam korszerűsítését, ennek révén megerősítését, ami óhatatlanul az ipar és a kereskedelem, a pénzgazdálkodás fejlesztésével járt együtt, és ezzel a későbbi tőkés fejlődést készítette elő. Így megfogalmazva ezt nemhogy Mária Terézia, de még II. József sem értette volna meg. Objektíve mégis ez volt a helyzet.

Bizonyos értelemben még szubjektíve is indokolt a felvilágosult abszolutizmust emlegetni, ezen belül különösképpen éppen a felvilágosodást. Mária Teréziának kiváló érzéke volt ahhoz, hogy kiket állítson maga mellé tanácsadókul. Akadtak köztük ugyan képzetlenek és tudatlanok, de Kaunitzról vagy Haugwitzról ezt már nem lehetne mondani. Még kevésbé van Swietenről, vagy ép-penséggel Joseph von Sonnenfelsről, akinek ugyancsak volt némi szerepe Mária Terézia reformjaiban. És ő ráadásul még polgári származású is volt. Mária Terézia persze segített ezen, nemességet adományozott neki. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy Mária Terézia a XVI. század óta az első Habsburg-uralkodó, aki a polgári származású személyeket nem az inasokkal egy sorban álló szolgálknak tekinti, hanem bizonyos értelemben egyenrangú partnernek. És az itt felsoroltak, Kaunitztól Sonnenfelsig már mind ismerői és értői a felvilágosodásnak, ha nem is jutnak el annak radikális ágáig. Mária Terézia körül tehát egy felvilágosult kör van, és ennek a révén mondható uralkodása szubjektíve is a felvilágosult abszolutizmus megvalósításának.

Mária Terézia építtette meg a schönbrunni kastélyt, és ezzel kapcsolatban talán érdemes egy szót szólni a Habsburg-birodalom barokk művészetéről. Ez persze nem Mária Terézia személyéhez kapcsolódik közvetlenül, még csak nem is VI. Károlyéhoz, akinek korában Fischer von Erlach és Hildebrandt legnagyobb alkotásai születtek, vagy akármelyik másik Habsburg-hoz. Mégsem teljesen független tőlük és a birodalomtól. A török elleni utolsó nagy erőfeszítések idején a messzebb fekvő Prága, a belső biztonságot és kiegyensúlyozottságot

ígérő XVIII. században Bécs, a többi osztrák tartományi főváros épült tele barokk templomokkal és városi palotákkal, a vidék kastélyokkal. Német és olasz hatás ötvöződött itt egybe sajátosan, valamiféle, a barokkra éppenséggel nem jellemző mértéktartással és mégis méltósággal. És éppen a század második felében a birodalom messzebb fekvő területei is megteltek főúri kastélyokkal és szelíd falusi templomokkal, útszéli keresztekkel, köztéri szobrokkal, a kastélyok és paloták falain mitológiai jeleneteket meg családi arcképeket váltogató táblaképekkel, templomi freskókkal. A rövid történelmi pillanat, amely nyugalmat sugárzott, viharok után, alatt és előtt is, ebben a birodalmi barokk művészetben testesült meg talán a leghívebben.

És még egyben. Mária Terézia, aki ifjúkorában az udvarban operákban lépett fel, s egy olasz művész meglepődött rajta: milyen jó énekesnő lenne, ha nem volna főhercegnő, a gyermek Mozartot tartotta ölében egyik udvari fellépése alkalmából. Nem mecénása volt, neki sem, Haydnnak sem, vagy a körülöttük ekkor ebben a kozmopolita, egyszerre olasz, német, francia és ezért osztrák légkörben, az udvarban és főúri palotákban tevékenykedő többi muzsikusként sem. Számára a zene csak szórakozás volt, még akkor is, ha Mozart a szerzője. Haydn lakása elé nem a Habsburgok állítottak díszőrséget, hanem Napóleon, amikor megszállta a császárvárost. És mégis, az osztrák barokkhoz hasonlóan a bécsi klasszicizmus, a zenetörténetnek ez a ragyogó csúcsa, ugyancsak valahol mélyen összefonódott a Habsburg-uralommal, mindazzal, amit ez a sokszínű osztrák kultúra kereteként jelentett.

Persze a jó családjára nem feledkezett meg arról, hogy leányait férjhez kell adnia, méghozzá rangjukhoz illően, és hogy ezzel a Habsburg-család régi hagyományait folytassa. Charlotte (Karolina) a spanyol király ifjabb fiának, a nápolyi királynak, Ferdinándnak a felesége lett, Amélia Ferdinánd parmai uralkodó hercege. A legnagyobb siker – legalábbis amíg Mária Terézia élt – a legifjabb leány szerencséje volt, Marie Antoinette-é, aki a francia trónörököshöz ment feleségül 1770-ben, a még mindig tartó osztrák–francia egyetértés és együttműködés jegyében. Ezzel valóban úgy látszott, az évszázados francia–Habsburg ellentétnek vége. 15 éves volt a házasságkötés alkalmával, 23, amikor első gyermeke született. A vidám gyermekből hamarosan szórakozásokat hajszoló, a pénzt korlátlanul szóró nagyúri dáma lett, a férji szerepbe nehezen beletanuló trónörökös, majd király, XVI. Lajos erősebb partnere és rossz szelleme, aki költekezésével és extravaganciáival sokat tett a maga részéről annak a forradalomnak a siettetése érdekében, amelyet még akkor sem értett, amikor már magányosan ült a börtönben, a kivégzésre várva.

Mária Terézia, aki igen gondosan nevelte és neveltette minden gyermekét, a külföldre kiházasított leányoknak még külön utasításokat is adott, lelkükre kötötte, hogy ne avatkozzanak bele új hazájuk belpolitikájába, ez férjük kötelessége, de gondoskodjanak arról, hogy az illető ország továbbra is fenntartsa a jó viszonyt a dunai monarchiával. És ha az illető leány nem felelt meg annak az

ideálnak, amelyet Mária Terézia az uralkodóról magában kialakított, ahogy az Amélia esetében megtörtént, akkor megszakította vele a kapcsolatot, évekig még csak levelet sem váltott vele, mert méltatlannak tartotta bizalmára.

Ezek a házassági kapcsolatok persze már nem hoztak a Habsburgoknak olyan gyarapodást, mint annak idején Miksáé meg Szép Fülöpé. Mária Terézia nem is számított erre, csak külpolitikai támaszt keresett. És ebből a szempontból különösen a francia házasság nem volt rossz elképzelés. Mária Terézia nem gondolhatott arra, hogy hamarosan már nemcsak a királyok intézik az országok sorsát.

Fontosabbak voltak az észak-itáliai Habsburg secundogeniturák, vagyis olyan államok, amelyekben a család valamelyik fiatalabb tagja uralkodott, mint Modena-Este, különösen pedig a toscanai nagyhercegség, ahol Lipót gyakorolta magát az uralkodás mesterségében. 1765 és 1790 közt Toscana a felvilágosult abszolutizmusnak valóságos mintaállama volt. Rendbe hozta az állam pénzügyeit, nagy szó ebben a korszakban, amikor minden állam kölcsönökből élt. Korlátozta az inkvizíció hatókörét, a nagybirtok uralmát a parasztok felett, sokat tett a mérsékelt felvilágosult közoktatás fejlesztése érdekében. Igaz, senkit sem vont be a hatalomba, még az arisztokráciát sem, abszolút uralkodó maradt. Csakhogy még sokkal felvilágosultabb, mint amilyen e korban csak néhány kis német fejedelemségben akadt.

De térjünk vissza az eseményekhez. 1763-ban III. Ágost meghalt. A lengyel trón megüresedése az utóbbi évtizedekben mindig politikai konfliktusok lehetőségét rejtette magában, annak ellenére, hogy lengyel királynak lenni nem volt irigylésre méltó foglalkozás. Mária Terézia a szász dinasztia megmaradását szerezte volna, ehhez újdonsült francia szövetségese támogatását is kereste, sőt Poroszországét is. De hiába, a franciák Leszczyńskire emlékeztek, Frigyes örömmel látta szász kollégája kicsöppenését a királyságból, és mindenki látta, még Mária Terézia is, hogy a lengyel ügyekben már Oroszországé a döntő szó. A lengyel trónt valóban az orosz jelölt, Poniatowski Szaniszló Ágost kapta meg.

A lengyel kérdés azonban továbbra sem került le a napirendről, de most már más formában, és a török kérdéssel is összefüggésben. 1768-ban orosz–török háború tört ki, és már ekkor, a balkáni keresztény lakossághoz intézett orosz felhívásokból látható volt, hogy Oroszország a török terület rovására kíván terjeszkedni a Balkánon, amely iránt a dunai monarchia eddig csak elvétve tanúsított érdeklődést – Savoyai Jenő tanácsai ellenére –, alkalmasint azért, mert mást sem érdekelt. De ha van ilyen érdeklődő, az tüstént megváltoztatja a helyzetet, akkor a Habsburg-birodalomnak is fel kell itt lépnie. A Balkán feletti orosz–osztrák versengés itt bukkan fel először. Kaunitz és József egyaránt területi hódításra akarták a háborút felhasználni, 1771-ben már azt javasolták, hogy a dunai monarchia Törökország mellett avatkozzon be a háborúba. Mária Terézia ezt határozottan ellenezte, nem lehetett meggyőzni. A területi kompenzációból annyi lett, hogy a háború lezárulta után 1775-ben az osztrák kormány egyezsé-

get kötött Grigore Ghica moldvai fejedelemmel Bukovina átadásáról. Ezzel újabb, vegyes nemzetiségű területtel gyarapodott a monarchia.

Kiterjedését tekintve jelentéktelennel, csak stratégiai szempontból volt fontos. A háború elkerülésének viszont ára volt, Mária Terézia máshol kényszerült engedményt tenni Kaunitz-nak és Józsefnek, a lengyel kérdésben. Szaniszló megválasztásával mindenki, de különösen II. Katalin számára meglepő módon belső reformmozgalom indult meg a lengyel–litván királyságban, azzal a perspektívával, hogy kiemeli abból a szétfolyó, szomszédjainak kiszolgáltatott állapotból, amely már a század eleje óta jellemző volt. A lengyel kormányzat azt is komolyan vette, hogy a még Zsigmond magyar király által elzálogosított szepesi városok Lengyelországhoz tartoznak. 1770-ben osztrák csapatok megszálltak három lengyel sztarosziát (megyét), hogy megakadályozzák a lengyeleket csapatok küldésében a szepesi városokba. De ez még csak az első, félénk lépés volt. József lelkesen fogadta II. Katalin nagyszabású tervét: a túl nagy lengyel–litván állam egyes részeit el kell venni, Katalin arra hivatkozhatott, hogy orosz (vagyis ukrán és belorusz) nemzetiségű területeket igényel, az ügybe ugyancsak bevont Frigyes német lakossággal érvelhetett. De ha ez a két szomszéd elvesz valamit, a dunai birodalom sem maradhat el, mert az súlyosan veszélyeztetné tekintélyét. Kaunitz támogatta a megoldást, Mária Terézia végül kénytelen volt engedni. 1772. augusztus 2-án Péterváron megkötötték a szerződést, amelynek értelmében Galícia osztrák fennhatóság alá került. Ez már tetemes területi gyarapodásnak számított, arra kevésbé figyeltek a kormányzat emberei, hogy az amúgy is elmaradott ország egyik legszegényebb területe. Amire felfigyeltek, az annyi, hogy az arisztokrácia köre új tagokkal, a galíciai lengyel főnemességekkel bővült, és majd idővel nem jelentéktelen szerepet játszanak a dunai monarchia életében.

1778-ban még egy háborús riadalom volt. József, aki már többször javasolta, hogy a bajor választónak adják oda Németalföldet, Bajorországot pedig csatolják a dunai monarchiához, felhasználta a bajor választó halálával kialakult helyzetet, meg akarta szerezni Bajorországot. Világos, hogy ezt II. Frigyes nem tűrhette el, de József vállalta a háborút. A porosz csapatok be is hatoltak, mint már annyiszor, Csehországba. Mária Terézia József tudta nélkül közvetlenül Frigyeshez fordult az összeütközés elhárítása érdekében, aztán francia és orosz közvetítést igénybe véve 1779 májusában megkötötte a tescheni békét: Bajorországot megmaradt, csak egy kis szomszédos határterületet adott át Ausztriának.

Másfél évvel később, 1780. november 29-én Mária Terézia meghalt. Korszaka, mint már kifejtettük, az emelkedés korszaka volt a dunai monarchia számára, minden kezdeti nehézség ellenére. Az a központosító politika, amelyet Mária Terézia szorgalmazott, még nem eléggé világos körvonalakkal, teljes egységgel vagy valamilyen osztrák–magyar kettősséggel, de egy egységes dunai birodalom kialakulása felé mutatott. A gazdasági fejlődés elősegítette ezt, a hatalom társadalmi alapja, mindenekelőtt a főnemesség az egyes tartományokban, elfogadta ezt a fejlődést. Ha azelőtt a központi hatalommal szemben álló rendek

együtműködése jelentett összekötő szálakat, most a központi hatalmat támogató arisztokrácia összefogása jelentette ezt, a ráépülő, az egységesülés felé tendáló államapparátussal. Az egyes országokat összetartó szálak már erősek voltak. Jó néhány más európai állam korábban hasonló módon jött létre, még etnikai összetételében is ugyancsak vegyesen. A dunai monarchia későbbi összeilleszkedése szerves egészévé még a gazdasági fejlődés modern irányainak erejét is érvényesíthette. Talán Mária Terézia uralma a dunai monarchiának az a korszaka, amelyben úgy tűnt, valóban egy birodalom alakult ki itt a Duna mellett. Ez a korszak azonban csak igen rövid ideig tartott. Felül még sokáig hittek ebben az egységben, ennek jegyében politizáltak, rendezkedtek be. És nem vették észre, nem voltak hajlandók észrevenni, hogy nem sokkal Mária Terézia halála után már jelentkeztek az első csírái azoknak az erőknek, amelyek lehetetlenné teszik majd az egységes dunai monarchia fennmaradását.

A türelmetlen ész

II. József trónra léptekor nem látszott semmi változás a dunai birodalom létében. Hiszen József 1765 óta már császár volt, sőt ő volt a császár, Mária Terézia csak az özvegy császárné, és hogy József német birodalmi vonatkozásban milyen tervekkel foglalkozott, arról már szoltunk. A dunai birodalomban, persze, Mária Terézia a kezében tartotta a döntés jogát, de Józsefnek már korábban is volt beleszólása. Most az övé volt a döntés; József minden puritanizmusa és elvont népszerűsége mellett tökéletesen meg volt győződve arról, hogy mindent a legjobban tud, nem isteni elhivatottságból, hanem egyszerűen, mert ő a legokosabb, tehát más úgysem szólhat bele az ügyekbe.

Nem egészen tízéves uralkodása a reformok, a változtatások további sorozatát hozta, ahogy az már Mária Teréziánál, sőt Károlynál elkezdődött, csak éppen gyorsabb ütemben, szinte lázas sietséggel, mintha úgy érezné, lekésik valamiről. Reformok az államigazgatás minden területén, elvben többnyire hasznosak, a fejlődést szolgálók. Csak éppen az elvi magaslat és az élet közt, amelyben ezeknek a reformoknak meg kellett valósulniuk, volt bizonyos különbség, és ez az, amit József sohasem érzékelt, illetve csak halálos ágyán.

Az állam volt József számára a legfontosabb, az államhatalom és annak szervezete, saját államát természetesen. Bár a német birodalmi ügyeket sem hanyagolta el, azzal tisztában volt, hogy a modern államot, jól működő hivatali gépezetével, az élet minden ágazatára kiterjeszkedő hatékonyságával, az alattvalóknál mindent jobban tudásával csak saját országaiban tudja megvalósítani, a német birodalom ehhez már nem megfelelő közeg. Saját államában pedig a központi irányítás további kiépítése, a felül meghozott döntések mindenütt érvényesítése volt a legfontosabb szempontja. Ennek az elgondolásnak még saját személyét is alárendelte, az állam első szolgájának tartotta magát, mint a csodált és olykor még hevesebben gyűlölt mintakép, II. Frigyes. De ezt a teljes alárendelést az államnak – ennek a most már elvont fogalomnak, nem az uralkodó személyével azonosuló képződménynek – mindenkitől elvárta, az állam minden alattvalójától, de különösen az állami hivatalnokoktól. Feltételezte róluk, hogy ugyanolyan puritánok és ügybuzgók, mint ő maga, ezért nem vette észre, hogy túlságosan kevés fizetést kapnak.

Az egységesítés és központosítás, véleménye szerint, az örökös tartományok-

ban már eljutott bizonyos fokig, ezt kell mindenekelőtt a többi országra és tartományra kiterjeszteni, azután újabb reformok jöhetnek fent a központban. Bár itt is tett bizonyos intézkedéseket az udvari kancellária, az udvari kamara és a Bankodeputation – az állami pénzügyeket intéző hatóság összevonásával 13 ügyosztályból álló intézménnyé. Ennél talán fontosabb volt 1785-ben a magyarországi közigazgatás átszervezése az örökös tartományok mintájára; a szűkebb Magyarországot tíz tartományra osztotta, felszámolva a megye intézményét, és ezzel az uralkodóval való potenciális szembenállás legfontosabb szervét. A lombardiai és 1787-ben a németalföldi közigazgatást is átszervezte a nagyobb hatékonyság érdekében. Magyarországhoz hasonlóan itt is felszámolta a tartományi beosztást, a rendi különállás alapját.

1784-ben a birodalom majdnem valamennyi tartományában a német nyelvet tette kötelezővé. Egyáltalában nem valamiféle elnémetesítő szándékkal, ez idegen volt tőle, nem is értette volna. Egyszerűen azért, hogy ezáltal is elősegítse a birodalom egységét, és azért, mert a német nyelv volt a birodalomban beszéltek közül az adott pillanatban a legalkalmasabb a hivatali ügyvitel ellátására, a maga sokszor latinnal vegyített, mai olvasó számára persze már nehezen érthető formájában. Csak a németalföldi és lombardiai tartományokra nem terjesztette ki ezt a rendeletet, mert a francia és az olasz nyelvet ugyancsak alkalmasnak találta a közigazgatás funkcióinak teljesítésére. Ha meggondoljuk, hogy a monarchia egyéb népei közül egyeseknél ekkoriban kezdtek nyelvújításon gondolkodni (távolról sem mindegyiknél), hogy a nyelvet a modern élet követelményeihez idomítsák, rögtön nyilvánvalóvá lesz: József intézkedésének nem volt semmiféle nemzetgyilkos szándéka. Hogy annak értelmezték, az kétségtelenül fontos történelmi tényező volt ugyancsak. De ez nem változtat az intézkedés célján.

Gazdaságpolitikájában az előző korszak intézkedéseit folytatta, egészen magától értetődően. Pontosabban Károly és Mária Terézia merkantilista gazdaságpolitikáját a mezőgazdaság fontosságát hangoztató fiziokrata nézetekkel bővítette. A monarchia ipari fejlődésének elősegítése érdekében lazított a céhrendszer kényszerén, legszívesebben egészen eltörölte volna, de itt még ő is tartott az ellenállástól. Megszüntette az állami monopóliumokat, amelyek megnehezítették a kereskedelmet. A külföldi behozatalt igyekezett korlátozni, egyes cikkekre teljes tilalmat rendelt el, általában pedig 60 százalékos vámot rótt ki, ami a hazai ipar kibontakozását segítette elő, meg hasznot hozott az államnak. Ezzel párhuzamosan mindent megtett a kivitel fokozása érdekében, szabad kikötőket hozott létre a tengerparton, az orosz és a török birodalommal kereskedelmi szerződést kötött. A tilalmak és vámok csak Tirolra nem voltak érvényesek, mert akadályozták volna az átmenő kereskedelmi forgalmat. Az ipar terén egyébként ő is a korszerű manufaktúrák létrehozását tartotta a legfontosabbnak, de a paraszti háziipar fejlődését is elősegítette.

Ha gazdaságpolitikája az előző korszak logikus továbbfolytatása volt, ugyanez

mondható társadalompolitikájára is, azzal, hogy ezen a téren még jóval továbbment anyjánál. Nem éreztelen, hogy megint csak az állami szempont mindek fölé rendelése miatt az alattvalóktól azt követelte meg, hogy mindenki hajtson hasznot az államnak, ezért becsülte csupán azokat, akik valamilyen munkát végeztek. Így számíthattak támogatására a kézművesek, a manufaktúrák tulajdonosai, még a pénzemberek is. De nem számíthattak az arisztokraták és a nemesek, akik csak birtokaik jövedelméből éltek, meg a szerzetesek, akik nem kapcsolódtak be az egyház mindennapos tevékenységébe, a lelkek gondozásába, amely József számára állami szempontból volt megint csak fontos. Szinte tüntetően fordult a dolgozók felé, és fordult el a henyélőktől. Ami persze mit sem változtat azon, hogy uralma alapvetően mégiscsak a feudális uralkodó osztályra mint bázisra épült, a legfelső kormányhivatalokban továbbra is nagyrészt arisztokraták működtek, de ezekkel együtt tudott dolgozni, hiszen ezek is munkát végeztek.

A legfontosabb, persze, továbbra is a parasztság kérdése volt. Az 1781. november 1-én az örökös tartományok számára meghozott, és idővel a többi tartományban is megvalósított jobbágyszabadító rendelettel még nem nyúlt hozzá a meglevő feudális rendhez, de megadta a jobbágyok személyes szabadságát, nemcsak pályaválasztási jogát, tehát a jobbágygyerek mehetett ipari pályára. Ezzel jobbágypolitikája megint az iparfejlesztést szolgálta. Megadta a jobbágnak azt a lehetőséget, hogy panaszt tehessen földesurával szemben az állami hatóságoknál. A földhasználat fejében járó jobbágyi szolgáltatásokon, ahogy azokat Mária Terézia urbáriumában megállapította, először nem módosított, csak megszorította (egyes tartományokban) a földesurak különböző jogait, amelyek alapján mellékes jövedelmekhez jutottak parasztjaiktól. 1789-ben még átfogóbb rendezést akart bevezetni, a jobbágyok szolgáltatásait csak pénzben behajtatni, olyan formában, hogy a jobbágyok pénzre átszámított teljes jövedelmének 70 százaléka a jobbágyé maradt volna, 30 százaléka osztozott volna meg az államhatalom és a földesúr. Az adott gazdasági viszonyok mellett ez persze csak a fejlettebb tartományokban lett volna lehetséges, megvalósítását korai halála megakadályozta, később már szóba sem került. Lombardiára és Németalföldre az 1781-es jobbágyszabadítás, persze, nem vonatkozott, hiszen itt a személyes jobbágyság már korábban megszűnt. A többi országban és tartományban azonban a teljes jobbágyszabadítás felé vezető úton nem lényegtelen lépést jelentett.

Már a kortársak is, az állami központosítás mellett, uralkodásának nagy szenzációját az egyházpolitikában látták. Itt két dolgot kell megkülönböztetni. Az egyik a szakítás az ellenreformációval, a katolikus egyház egyoldalú állami támogatásával. Ez különböző okoknál fogva már korábban sem sikerült, hiszen Magyarországon meg Erdélyben a kormányzat már régóta kénytelen volt beletörődni a protestáns felekezetek meglétébe. A szerbeknek adott kiváltságok megtűrték az ortodox egyházat, ahogy gyakorlatilag egyéb népek ortodox egy-

házi szervezetét is. Galícia megszerzésével újabb pravoszláv lakosság is került a birodalomhoz, bár itt és az erdélyi és magyarországi románok körében a kormányzat a század folyamán a pápa fennhatóságát elismerő, a nyugati egyházhoz csatlakozó unitus, görög-katolikus egyházi szervezetet igyekezett pártolni. De 1781. október 13-i türelmi rendeletével József nagyot lépett előre a modern, a vallásfelekezetekkel szemben közömbös állam irányában. Ez a rendelet kimondotta, hogy a protestáns és ortodox felekezetek tagjai polgári, vagyis állampolgári viszonylatban egyenjogúak a katolikusokkal, ugyanúgy viselhetnek hivatal, felekezeti hovatartozásuk miatt nem érheti őket hátrány. A rendelet kibocsátásában a felvilágosodás elvi magatartása mellett józan gyakorlati megfontolások szerepeltek, hiszen az idegen vallású kereskedők, iparosok szabadságát biztosította ezzel, sőt kitérte a birodalom kapuját feléjük, intézkedéseket hozott külföldiek letelepítése érdekében, és itt igen lényeges volt a vallási korlátozások eltörlése. Tegyük hozzá, ez a polgári egyenjogúsítás ebben a korban egyéb, akár katolikus, akár protestáns országokban korántsem volt általános. Csak a zsidó vallásra nem terjedt ki ez a tolerancia, de jó néhány, a zsidók tevékenységét korlátozó rendelkezést József felszámolt.

Az egyházpolitika másik ága a továbbra is uralkodó, sőt államvallási funkciót betöltő katolikus egyházzal szembeni magatartása volt, amelyet összefoglalóan jozefinizmusnak neveztek már a kortársak is. Ennek lényege az egyház tevékenységének a szigorúan lelki gondozásra való korlátozása, és ezzel együtt teljes alárendelése az államhatalomnak. Ezt a politikát folytatta már Mária Terézia egyéni vallásossága ellenére. József sem szakított személy szerint az egyházzal, de a külső, vagyis pápai befolyást végképp ki akarta küszöbölni. Mindenfajta írásos érintkezést a pápával állami engedélyhez kötött. Az egyház, a világi papság tevékenységét az állam szempontjából igen fontosnak tartotta, új püspökségeket alapított, hogy ezzel a német birodalmi püspökségeknek osztrák területre szóló joghatóságát megszüntesse. Az új püspököknek azonban nem adott javadalmat, állami hivatalnokoknak tekintette őket, és ennek megfelelően szűkmarkúan bánt velük, éppúgy, mint az ugyancsak sokhelyt újonnan alapított plébániák lelkészeivel. Püspöki széke hamarosan csak olyanokat nevezett ki, akik korábban valamilyen állami főhivatalban teljesítettek szolgálatot, esetleg az ugyancsak általa létrehozott, a katolikus egyház feletti ellenőrzést szolgáló vallási tanácsban, amely egyfajta állami egyházügyi hivatal szerepét töltötte be.

Lényeges intézkedései közé sorolható, hogy a legtöbb szerzetesrendet megszüntette. Csak azokat engedélyezte, amelyek az oktatásban vagy a szegénygondozásban és betegápolásban tevékenykedtek. Így a 65 ezer szerzetes és apáca helyett csak 27 ezer maradt, hétszáz kolostort szüntetett meg, az épületekből kórházakat, vakok és süketnémák intézeteit hozta létre. A feloszlott szerzetesrendek vagyonát pedig eladatta, ami számos műkincs elherdálásával járt, de kétségtelenül előmozdította az állam laikus jellegét, és gátat vetett az egyházi befolyásnak.

A jozefinista politika olyan aggodalmat okozott az egyház központjában, hogy VI. Pius pápa 1782-ben személyesen kereste fel Bécsben a császárt, hogy a politikájával való szakításra rábeszélje. József minden formális tiszteletet megadott az egyház fejének, de a lényegben nem engedett, rendeleteitől nem állt el. A pápa válaszként súlyos csapásokat és közeli halált jósolt neki, de Józsefet ez sem tudta megrendíteni. Sőt további intézkedéseket hozott, betiltotta a körmeneteket, a vallási társulatokat. A papnevelést állami kézbe vette, állami papneveldéket állított fel, hogy az állam számára megbízható és lojális lelkészeket neveljen.

Ettől az egyházpolitikától nem volt elválasztható József iskolapolitikája, hiszen ezen a téren ugyan megmaradt az egyház szerepe, de ugyancsak gondosan alárendelve az államnak. A kolostori és az egyéb magánjellegű iskolákat 1783-ban megszüntette, és igyekezett a Ratio educationisban lefektetett iskolarendszert kiépíteni. A triviumok és a középfokú iskolák egyházi kézben maradtak, mert az állam nem tudott képzett oktató személyzetet kellő létszámban kiállítani. De az oktatás felett az állami hatóságok felügyeletet gyakoroltak, a tanácskönyveket és az oktatás menetét egyaránt az államhatalom írta elő. Fő cél volt az alattvalók elemi ismereteinek biztosítása, de talán még inkább a megbízható állampolgárok nevelése. A tanulást ugyanúgy az állammal szemben fennálló kötelességnek tekintette, mint a felnőtteknél a hasznos munkát. Bár attól még messze volt az államhatalom, hogy az iskola valóban minden gyermekre kiterjedjen, az analfabétizmus még fennmaradt, különösen az elmaradottabb területeken. De az biztos, hogy 1790 táján az iskoláskorban levő gyermekek nagyobb arányban jártak csakugyan iskolába, mint bármelyik más európai országban ugyanakkor. Az egyetemen, az oktatás mellett folyó tudományos munka iránt Józsefnek nem volt semmi érzéke, megelégedett itt is az állami felügyelet további kiterjesztésével.

Az udvari kancellárián belül külön bizottságot hozott létre a könyvek cenzúrázására, ennek elnöke idővel Gottfried van Swieten lett, Mária Terézia már említett felvilágosult tanácsadójának a fia, aki a szellemi gúzsbakötésen valamelyest lazított. A cenzúra szempontja hivatalosan az volt, hogy államellenes és a közérkölcöket sértő munkákat nem szabad engedélyeznie. Ez persze eléggé általános megfogalmazás volt, de van Swieten elnöksége alatt a cenzúrát valóban elég liberálisan kezelték, csak József uralkodása végén, a francia forradalom megindulásakor voltak kénytelenek ismét szigorítani.

A felülről megtervezett intézkedések elvben többnyire valóban hasznosak voltak, csakugyan a fejlődést szolgálták. Csak ahogy az iskolaügy állami kézbevétele nem sikerült, mert nem volt elegendő képzett tanerő, az államapparátusban hozott intézkedések hatékonyságát is csökkentette, hogy még kevésbé volt kellően felkészült hivatalnoki gárda az intézkedések végrehajtására. József, mint minden abszolutisztikus rendszer feje, az ellenőrzéstől várta a hatékonyságot, ezért kezdte kiépíteni a rendőri szervezetet, a tartományi fővárosokban rendőr-

igazgatóságokat létesített, állandó jelentéseket követelt, mindent ellenőriztetett. A jelentéseket megkapta, csak hogy ettől még az intézkedések tényleges megvalósítása nem történt meg.

Az igazságügy terén is hozott érdemleges intézkedéseket. Legfelül a közigazgatás és igazságszolgáltatás elválasztása már régen megtörtént. Az 1781-ben bevezetett igazságügyi szervezet ezt alsóbb szinten is meg kívánta valósítani, bár legalsó fokon meghagyta mindenütt a rendi jellegű igazságügyi hatóságokat, tehát a jobbágyok felett a földesúri bíraskodást első fokon, csak lehetővé tette a fellebbezést. 1786-ban általános polgári, 1787-ben általános büntető törvénykönyvet vezetett be. A polgári törvénykönyv még nem sokat módosított az eddigi jogszolgáltatáson, annak alapvetően feudális jellegén, de a büntető törvénykönyv már modernebb volt, a korabeli felvilágosult elveket valósította meg, amit már Sonnenfels javasolt. A század kiváló büntetőjogászának, Beccariának az elképzeléseit is beledolgozták. Tilos volt a kínvallatás, büntetésnek kiszabott testi csonkítás, és a bűnperekben rendi megkülönböztetés nem érvényesült többé, teljes volt a törvény előtti egyenlőség. De ez a törvénykönyv is megtartotta a tárgyalás titkos voltát és nem ismerte a védőügyvéd intézményét. A kivégzést az életfogytiglani elítélés váltotta fel.

Ha Mária Terézia esetében külön ki kellett térni arra, hogy uralkodása a felvilágosult abszolutizmus egyik válfaja volt, Józsefnél ezt nem kell különösebben bizonygatni. Már a kortársak, és azóta is a történetírás egyértelműen a felvilágosult abszolutizmus tipikus képviselőjének tekinti őt. A birodalmi központosítást és az egyházpolitikát, a közigazgatás minden fokú szervezetét és a népegészségügyet egyaránt az ész törvényei szerint rendező józansága valóban felvilágosulttá teszi őt; a kortársak, nem vitás, elsősorban a vallási türelem vonatkozásában tett intézkedései révén voltak erről meggyőződve. És Mária Teréziától eltérően ő maga is ismerte a felvilágosodás mérsékelt szárnyának íróit, ami ekkorra már szinte kötelező volt felsőbb körökben, valóban az ő hatásuk alatt gondolta el reformjait.

De ha nagyon utánanézzünk a dolgoknak, akkor azt kell mondanunk, hogy abszolutizmusa mégis erősebb volt felvilágosultságánál. Mert felvilágosodásának voltak korlátai, nemcsak olyanok, amelyek helyzetéből következtek, hiszen egy uralkodó mégsem lehet a teljes egyenlőség híve, hanem olyanok is, amelyek már szubjektívek voltak. Hogy a szobát minden évben be kell szenteltetni az egyházi emberekkel, az már nem egyeztethető össze a vallási, felekezeti korlátokon felül emelkedő racionalizmussal, és nem biztos, hogy csak egyszerűen a szokásnak, a hagyománynak tett engedmény volt, amelyben maga sem hitt, vagy amit fölöslegesnek tartott. Abszolutizmusa viszont valóban teljesen korlátlan volt. Mindent jobban tudott, erről már esett szó, és tanácsokra nem hallgatott. Ugyan ki tudna neki tanácsokat adni? Kaunitz intelmei ellenére József a külpolitikában csak a maga feje után ment, az utolsó két évben már jóformán nem álltak szóba egymással. Az államot valami személytelen intézménynek tekintette, valójában

mégsem tudta elválasztani saját személyétől. Sohasem mondta, hogy „az állam én vagyok”, de úgy cselekedett, mintha csakugyan így lenne.

Állítólag saját öccse, Lipót jellemezte úgy, hogy olyan ember, akit sokan tisztelnek, de senki sem szeret. Ő maga sem ért rá valójában arra, hogy egyeseket szeressen, mert annyi volt a dolga. Egy kivétel volt, első felesége, akit valóban nagyon szeretett, de az korán meghalt, és így egyéb irányú érdeklődése nem okozott kárt a házasságban. Második felesége, egy bajor hercegnő, már csak szokásos politikai házasság volt, József egyáltalában nem titkolta, hogy semmi köze hozzá. Ebben is II. Frigyeset utánozta.

Valóban sokat dolgozott, ezért nem tudta megérteni, hogy mások nem dolgoznak. Sokat utazott. V. Károly óta nem volt Habsburg, aki annyit járt volna birodalma minden részében, mint ő. 1782-ben még Németalföldet is meglátogatta, itt II. Fülöp volt az utolsó uralkodó, aki 1559-ben személyesen járt az országban. Utazásai során minden rendű és rangú emberrel hajlandó volt szóba elegyedni. Nem csoda, hogy a parasztság körében elterjedt a hír, hogy ő a jó császár, aki az alattvalók, a szegény emberek javát akarja, hozzá lehet fordulni, ha valakit sérelem ér az urak részéről. Az erdélyi román parasztok is ezt hitték, amikor Horia, Cloșca és Crișan vezetésével 1784-ben felkelést indítottak. A felkelők ellen persze József is katonaságot vezényelt ki, de ezt már sokkal kevesebben őrizték meg emlékezetükben, mint azt, hogy megbecsülte a dolgozó parasztot. Egész tevékenysége sok embert meghódított, főképp birodalmának értelmiségi foglalkozású alattvalói közül, akiket megejtett uralkodásának felvilágosult jellege, és nem ismerték személyesen, hogy módjuk legyen kiábrándulni türelmetlenségéből.

Ha a dunai birodalmon belül követett politikájának az értékelésénél a pozitívumok maradnak felül, külpolitikája és háborúi elhibáztak voltak. Nem tudta felismerni, hogy neki, vagyis államának nincs ereje azoknak a terveknek a végrehajtására, amelyeket kitűzött. 1782-ben megszüntette azokat a holland helyőrségeket a németalföldi erődítményekben, amelyek még a század eleje óta állomásoztak ott, az esetleges francia támadás elhárítására. Ennek az intézkedésnek az Egyesült Tartományok nem mertek ellenállni. De amikor a Schelde folyó torkolatának a szabadságát követelte (az ugyanis a hollandok kezében volt), akkor ezt már megsokallották, és a franciák biztatására vállalták a háborút. 1785-ben jött létre a béke Fontainebleau-ban, a hollandok ugyan tízmillió tallér hadisarcot fizettek, de a Schelde torkolatát nem engedték ki a kezükből.

Ez az első nagy és végeredményben kudarcba fulladt kaland viszont véget vetett a Franciaországgal való együttműködésnek. Angliát már korábban elvesztette a dunai monarchia, a német államoktól semmit sem várhatott, legfeljebb újabb támadást Porosországtól. Így azt a szövetséget kellett ápolnia, amely már anyjának nagy hasznót nyújtott, az orosz. 1781-ben találkozott először II. Katalinnal, Mogiljovban, közel az orosz–lengyel határhoz, és itt megállapodott vele – ő, aki egy évtizede még a török védelmében Oroszország ellen

lett volna hajlandó harcolni –, hogy közösen lépnek fel mind a lengyel, mind a török állam ellen. Ez az egyezmény is hozzásegítette Oroszországot a Krím-félsziget megszerzéséhez. Néhány évvel később József elkísérte Katalint, amikor első ízben járta végig Dél-Oroszországot, a nemrég megszerzett területeket. Ekkor szőtte József további terveit a balkán-félszigeti hódítások vonatkozásában. Ezúttal az osztrák politikának egy újabb változatáról volt szó, amely majd később ugyancsak többször bukkant még fel: a Balkán megosztása a dunai birodalom és Oroszország közt. Ausztria kapná a félsziget nyugati felét, Oroszország a keletit, és a felújítandó bizánci császárság élére Katalin fiatalabb unokája kerülhetne, akit erre való tekintettel kereszteltek a Konstantin névre.

Ez az orosz politika sodorta Józsefet bele egy újabb török háborúba, mert amikor a Porta 1787-ben hadat üzent Oroszországnak, a szövetség értelmében a császárnak is be kellett avatkoznia. József kiváló hadvezérnek tartotta magát, maga indult a hadsereg élén a török ellen, Focșaninál győzött, hála hadvezérei-nek, egyébként azonban a háború kudarcot kudarokra halmozott, a hadműveletek nem sikerültek, a hadsereg ellátását nem tudta biztosítani, és végül maga is a harctérről hozta haza a halálos betegséget.

A birodalmon belüli kísérletei szintén kudarcba fulladtak. Azt követelte, közepkori császári jogon, hogy a birodalmi egyházi fejedelmek jövedelmeinek egy részét megkapja, hivatalnokai fizetésére. A tervet Frigyes hiúsította meg, aki ismét a német szabadság megvédésének ürügyén tudta a fejedelmeket a császár ellen mozgósítani: 1785-ben létrehozta a fejedelmek szövetségét. Ugyancsak Frigyes ellenállásán bukott meg az a terv, hogy Németalföldet, nagyjából a mai Belgiumot a bajor választónak adja, és ezért cserébe kapja Bajorországot. Valóban, ez a Habsburg-hatalmat túlságosan megerősítette volna a birodalmon belül, ha nem is tudta volna már visszafordítani a fejlődést, megvalósítani a német birodalom egységes állammá kovácsolódását.

József jó érzékkel igyekezett Németalföldtől megszabadulni. Itt tört ki uralma ellen az első általános ellenállás. 1787-ben bevezetett újabb közigazgatási reformjai, az új tartományi határok, a rendektől függetlenül működő központi hatóság, az Általános Tanács felállítása ellene fordította a tartományi önkormányzatokra éberrel ügyelő rendeket. Először Brabant rendjei mondták ki az adózás megtagadását. Hamarosan több tartomány csatlakozott hozzá. Az ellenzéknek két vezére volt, Henri van der Noot és a felvilágosult François Vonck. Van der Noot a tartományi önállóság híve volt, a főpapság is pénzelte, amely elégedetlen volt József egyházpolitikájával. A rendi ellenállásnak ez a szárnya, amely később statistesnak nevezte magát, vagyis a rendek híveinek, általában ellenezte József reformjait, fogalmazhatnánk úgy is, hogy a tartományi függetlenség érdekében szembefordult még azzal a viszonylagos haladással is, amelyet József képviselt. A vonckista szárny viszont megtartotta a haladást szolgáló programot, de elvetette József abszolutizmusát. 1788–89 folyamán az ellenállás már jelentős méreteket öltött; József 1787 augusztusában a teljes alávetést követelte, új minisztert

állított a tartomány élére, teljhatalommal, a löweni (leuveni) egyetemet bezárratta, mert annak diáksága csatlakozott az ellenálláshoz. A következő év elején már Brüsszel megsemmisítésével fenyegetőzött. A két ellenzéki vezér külföldre menekült, onnan irányította a további ellenállást. A francia forradalom kitörése után háromezer főnyi csapat tört be, még az év decemberében az osztrák csapatok kiűritették Németalföldet. 1790 januárjában kikiáltották a belga egyesült államokat. Csakhogy a függetlenség jegyében vívott harc előharcosai van der Noot hívei lettek, ők voltak nagy többségben a vonckisták felett, győzelmük a vallási türelmetlenséghez, a tartományi különálláshoz, a konzervatív politikához való visszatérést jelentette. A németalföldi nemesség ezt a politikát támogatta, a vonckista program mellett csak néhányan foglaltak állást.

A németalföldi ellenállás már összekapcsolódott a francia forradalommal és azzal az általános ellenállással, amely a dunai birodalmon belül mindenütt felütötte fejét, és általában mindenütt a tartományi-országos különállás, sőt önállóság jegyében, amely ugyanakkor mindenütt a rendi ellenállást jelentette a központosító politikával szemben. Ez a rendi ellenállás a francia forradalom kitörésének évében pedig óhatatlanul már nemzeti színezetet kapott. A magyar rendek a porosz királlyal teremtettek kapcsolatot, ezen az úton kísérelték meg ismét a Habsburgok birodalmától való elszakadást.

Az a többnyire nemesi, de polgári vagy egyéb származású értelmiség, amely egy évtizeden át József reformjainak a híve volt, ugyancsak nehéz helyzetbe került. A reformokat igenelte, a racionális intézkedéseket helyeselte, a feudális rendszer számos külsősége ellen folytatott harcot lelkesen fogadta. De a francia események fényénél rá kellett döbbsennie, hogy valahol baj van ezzel az egész rendszerrel, nem azért történik minden úgy, ahogy az uralkodó akarja, mert az a legjobb, hanem azért, mert ő az uralkodó. És akkor már nem lehet tovább mellette állni. De akkor hová álljanak? A rendi ellenállás visszalépés, hiszen éppen azt a feudális rendszert erősíti meg minden ízében, amelyből ez az értelmiség már nem kért. A nemzet mellé kell állni? József uralkodásának a végén már a levegőben volt ez a fogalom, Párizs felől hozta hírért minden, hogy ott a nemzet került uralomra. De mi ez a nemzet itt, a dunai monarchiában? A nemességet jelentette óhatatlanul, mert csupán az volt a politikai erő, amellyel a császárnak is számolnia kellett volna, ha nem igazodik csak saját belátásához. Olyan mozgalom, amely magát nemzetinek mondhatta József központosító intézkedéseivel szemben, csak azoknak a népeknek a körében indult meg, amelyek rendelkeztek saját nemességgel, ez a mozgalom pedig természetesen rendi mozgalom volt. József uralkodásának a végére bukkannak fel olyan népeknél is a nemzeti mozgalmak, amelyeknek saját nemességük nincs. Csakhogy ezeknél is, a szerbeknél, románoknál olyan vékony rétegek csinálják ezt a mozgalmat, amelyek azért valamilyen formában, legfelül érintkeznek a kiváltságosokkal, egyesek maguk is közéjük tartoznak, és mozgalmuk célja elsőrendűen éppen a többi kiváltságos nemes közé való felemelkedés. 1790-ben még nem látszott, hogy ez a mozgalom

majd idővel szélesebb rétegekre kiterjed. Egy azonban bizonyos volt: a dunai monarchiának az a rendje, amely Mária Terézia idején alakult ki és rögződött a kortársak tudatában, már a múlté. Az összetartó erők még működnek, sokáig jelentősebbek, de már megjelentek azok, amelyek majd az összetartás ellen irányulnak.

József halálos ágyán visszavonta intézkedéseit, a jobbágyfelszabadítás és a vallási türelem kivételével. Elrendelte, hogy a magyar koronát, a magyar különállás szimbólumát, amelyet Bécsbe vitetett, szolgáltatassák vissza a magyar rendeknek. A felvilágosult abszolutizmus ezzel tulajdonképpen letette a fegyvert a rendek előtt, a feudális széthúzás előtt, de egyúttal azok előtt az új erők előtt is, amelyek emögött húzódtak meg.

A császár mindig azt hitte magáról, és mások is úgy vélték, hogy túl korán jött, az a viszonylag modern, jól szervezett és igazgatott, a lakosság jólétével és nem az uralkodó dicsőségével foglalkozó állam, amelyet elképzelt és amelynek a megvalósítására törekedett, majd csak a jövőben valósul meg. Kissé valóban így is volt. De sokkal több igazság volt abban, hogy József már elkésett. Modern eszközökkel akart létrehozni egy modern, egységes államot olyan részekből, amelyek túlságosan sokfélék voltak ahhoz, hogy ezt a kísérletet sikeresen végre lehessen velük hajtani. Közel három évszázada állt fenn ekkor a dunai monarchia, sokáig, mint egymástól független országok és tartományok véletlen halmaza. Történtek kísérletek, hogy ezt a véletlen egységes halmazt államszervezetté formálják. Felül ezek a kísérletek egy ideig eredménnyel bíztattak. József korszaka az, amely még sietve tovább akarta építeni ezt az egységet, csak hogy nem az utolsó órában, hanem annál jóval később. A kísérlet most már reménytelen volt. Az is biztos viszont, hogy az összetartó erők még mindig működtek, még életképeseknek tűntek, sőt talán nemcsak úgy tűntek, hanem azok is voltak. Különben nehéz lett volna elképzelni, hogy a dunai monarchia egészében átvészeli azt a viharos negyedszázadot, amely most bekövetkezett.

A francia forradalom viharában

József halálakor (1790. febr. 20.) a birodalom éppen a legnagyobb belső nyugalanság és zavar állapotában volt, ezt lényegesen befolyásolta a francia forradalom kirobbanása és első, még mérsékelt sikerei. Alul a különböző rendek kívánságai, tiltakozásai az eddigi abszolutisztikus rendszerrel szemben, felül a vezetők zavartsága, bizonytalansága, hogy mi legyen a teendő.

Ilyen körülmények közt érkezett meg Bécsbe az utód, II. Lipót, eddig Toscana, a felvilágosult abszolutisztikus mintaállam uralkodója. Ha nem ilyen bizonytalan állapotban következik be a változás, azt lehetett volna várni, hogy folytatja a józsefi rendszert. 1790 kora tavaszán ez lehetetlen volt. De akkor mi lesz? Lipót két évig uralkodott, és ez a két év nem volt elég ahhoz, hogy kortársai tisztába jöjjenek vele, és az utókor sem tudta teljesen felderíteni enigmatikus személyiségét. Mert mit tett? Összehívatta Budára a magyar országgyűlést, amit József sohasem tett meg, megkoronáztatta magát magyar királlyá, és ezzel létrehozott egyfajta kiegyezést az uralkodó és a magyar rendek között. Szentesítette azokat a magyar törvényeket, amelyek kimondták, hogy a magyar szent korona országai (tehát Erdély, Horvátország, a határőrvidék, minden együtt) különálló testet alkotnak a birodalmon belül, és nem kormányozhatók más országok példája szerint.

1790 novemberében és decemberében az osztrák csapatok visszafoglalták Németalföldet, véget vetettek a belga egyesült államoknak, és visszaállították a Mária Terézia idején fennállt rendet. Intézkedései a dunai monarchia egyéb országaiban a rendi képviselőket megerősítették az államon belül. Ha úgy tetszik, mindez együttvéve arra vall, hogy a központi hatalom és a rendek dualizmusát állította helyre, ahogy az valamikor egy évszázaddal korábban még úgy-ahogy működött.

De ugyanakkor megengedte a szerbeknek, hogy egyházi kongresszust tartsanak Temesvárott, ahol élesen szembefordultak a magyar rendekkel, ezzel az egész magyar fennhatósággal. Ennek a kongresszusnak nacionalista felhangjai voltak, elhangzott, hogy nem lehet tűrni a magyarok uralmát, hiszen azok orángutánok. A románok beadhatták kérvényüket, amelyben az erdélyi három kiváltságos nemzet soraiba való felemelésüket kérték. És jó néhány más intézkedés arra vall, hogy Lipót valamiféle alkotmányos monarchiát képzelt el, az

hírlott, hogy valójában olyan alkotmánynak a híve, amelyet éppen ekkor kezdtek Párizsban kidolgozni.

A józsefi egyházpolitikát változatlanul folytatta, József gazdasági és társadalmi intézkedéseit sem módosította, Végül az állam tényleges vezetésében József abszolutisztikus módszerét vitte tovább. Vagyis abszolút uralkodó volt, ahogy Toscanában, és a felvilágosodás ebben már kevés szerepet játszott. A rendőrszolgálatot ő építette ki tovább, még több titkosrendőrt, besúgót tartott és nagy szorgalommal tanulmányozta jelentéseiket.

Engedményeket tett a rendeknek mindenfelé. És ugyanakkor rendőri apparátusa, titkos megbízottai révén olyan röpiratokat terjesztett a falvakban, amelyek a parasztokat felszólították, hogy lépjenek fel uraik ellen. Sejtették ezek a röpiratok, hogy az uralkodó, a jó császár, mellettük áll. Nyilván nem a nép uralkodója akart lenni ezekkel a kísérletekkel, nem valamiféle belső társadalmi forradalom élére akart állni. A jobbágyok felizgatására csak azért volt szükség, hogy a rendek túlzott igényeit meg lehessen nyirbálni. De ez sem volt olyan egyértelmű.

És így végül ebbe a rejtélyes egyéniségbe mindenki azt magyarázhatta bele, ami szívének kedves volt, az egykori jozefinisták a felvilágosult reformok kiépítését, a rendek a régi jó idők helyreállítását a fenyegető népmozgalommal szemben, a főhivatalnokok a megszokott központi irányítást, a teljes abszolutizmust, a parasztok akár a teljes szabadságot. Mindenki reménykedhetett, tehát végül minden erő elfogadta Lipót uralmát, mert a maga igényeinek a biztosítását várta tőle.

Alkalmasint alapvetően ez volt az oka annak, hogy a József halála táján támadt belső zavart a dunai monarchia szinte könnyen túlélte. Hozzájárult ehhez Lipót néhány szerencsés külpolitikai lépése. A francia események miatt teljesen másodrendűvé vált, amúgy is reménytelen török háborút gyorsan befejezte, most már az orosz kormányzat is a béke mellett volt. A háború szerencsétlen menetéhez képest egészen nagy eredménynek számított, hogy a birodalom területi veszteségek nélkül tudta ezt a József-féle meg gondolatlan kalandot lezárni.

A másik, rövid távon még szerencsésebb és a közeli évtizedekre kihatóan igen jelentős lépés az évtizedes ellenséggel, Poroszországgal való megbékélés volt. Ezt elsősorban a belső helyzet sürgette, részben a magyar rendek egy részének porosz tájékozódása, másrészt, hogy a megmaradt lengyel királyság belső átalakulását, alkotmányos monarchiává való átveddlését Poroszország oldalma alatt képzelte el, ez pedig a galíciai lengyel nemességet a porosz oldalhoz közelítette. Az 1790 július végén megkötött reichenbachi konvenció egyfajta kiegyezést jelentett Poroszországgal, a francia fenyegetés elleni együttműködés jegyében. Ezek után a porosz kormányzat felhagyott a magyar meg a lengyel és németalföldi rendekkel való kacérkodásával, egyértelműen Lipót mellé állt. Nem azért, mert Lipótot megválasztották és megkoronázták császárrá, tehát

a porosz király ura lett. Ez a fikció már senkit sem befolyásolt. Hanem azért, mert a francia fenyegetéssel szemben a dunai birodalommal való szövetkezés nagyobb eredményeket ígért, mint a dunai birodalom bomlasztásán működő erők támogatása. Az osztrák–porosz viszályt majd el lehet dönteni, ha egyszer a nagyobb bajokon túl lesznek az uralkodók.

A francia forradalom ugyanis ment tovább, és ha még messze volt is a csúcs-tól, már az, ami Párizsban addig történt, nem sok jóval biztatott. 1791 augusztus végén Lipót személyesen találkozott II. Frigyes Vilmos porosz királlyal, aki végül személy szerint sokkal elfogadhatóbb partner volt, mint annak idején II. Frigyes. A személyes találkozáson még csak nagy általánosságban esett szó az uralkodók együttműködéséről azzal a borzalmas veszéllyel szemben, amit ekkor már mindenki forradalomnak nevezett. Ekkorra Lipót is felhagyott a parasztmozgalommal való kísérletezéssel, hiszen a rendek megpuhultak, nem játszották többé a rettenthetetlent az abszolutizmussal szemben, mert már valamit hallottak arról, mi folyik Párizsban. 1792 február elején egy lépéssel tovább mentek, Ausztria és Poroszország most már forma szerint is szövetséget kötött Franciaország ellen. Néhány nap múlva a két hatalom éles hangú közös jegyzéket intézett a francia kormányhoz.

A jegyzék csak siettette a francia állásfoglalást. A forradalmárok többsége háborút akart, éppen a dunai birodalom ellen, hogy a meglevő rendet, a polgárság uralmát a győztes külháború segítségével konszolidálja. Az Ausztria elleni háború látszott erre a legalkalmasabb ürügynek, mert évszázados ellenségeskedést lehetett ezzel felújítani, most már kifejezetten nemzeti jelszavakra áthangolva, meg területet is lehetett szerezni az elnyomott belgák megsegítésének ürügyén, az utóbbi évtizedek katonai kudarcait is az osztrák szövetségre lehetett hárítani, tehát nyilvánvaló volt, hogy ezzel szakítani kell. A valódi cél persze a forradalom kiterjesztése volt a német területekre. A dunai birodalom látványosan sikertelen török háborúja azzal biztatott, hogy katonailag könnyű lesz a győzelem. Marie Antoinette pedig azért lelkesedett a fivére elleni háborúért, mert ettől éppen a francia seregek kudarcát várta, a forradalmi Franciaország összeroppanását, és ezzel a régi rend helyreállítását a forradalom rövid lázálma után. Csak a baloldal, a jakobinusok elleneztek a háborút, ők világosan látták, hogy ennek francia részről mik a céljai, akár a jobboldal, akár az udvar részéről.

A francia kormány mégis megüzente a háborút 1792. április 20-án, Magyarország és Csehország királyának, Ferencnek. Lipót ugyanis még március 1-én rövid betegség után váratlanul meghalt. A betegség tüneteiből megállapítható, hogy valószínűleg hashártyagyulladás volt, de az orvostudomány akkori állása mellett ez gyors halálhoz vezetett. A rejtélyes uralkodó eltávozott, és helyébe elsőszülött fia került, akiben már semmi rejtély nem volt, mert igen szimpla egyéniségnek bizonyult. Az uralkodást úgy képzelte el, mint a Habsburgok régen, még VI. Károly előtt. Sem tehetséggel, sem műveltséggel nem rendel-

kezett, és még tanácsosai megválasztásában is csak ritkán, inkább véletlenül volt szerencséje.

A hadüzenet, amely voltaképpen több mint két évtizedre szinte szüntelen háborúk sorozatát indította el, a magyar és cseh királynak szólt, mert Ferencet csak 1792 júliusában választották meg császárrá. Talán ez volt a legsimább császárválasztás hosszú idő óta, a választók semmi új követelést nem vetettek fel. Ilyen nehéz időkben, amikor minden uralkodónak attól kell félnie, hogy megfosztják mesterségétől, nem lehet kicsinyes követelésekkel előállni. Azok békésebb időkre valók, amikor majd úgy lehet megint háborúzni dicsőségért és területekért, mint a régi szép időkben. Különben is eddig mindig a Habsburgok voltak a császárok, a jövőben is majd így marad. 1792-ben valóban még nem sejtette senki, hogy ez volt az utolsó német-római császárválasztás. (Vagy aki sejtette, az is úgy képzelte, hogy többé semmiféle császárt sem fognak választani.)

Ferenc már atyja halála után Európához fordult segítségért. A háború kitörése csak fokozta ennek a segítségnek a fontosságát. Augusztusban a francia királyi családot már fogságba vetették, Franciaország köztársasággá alakult át. Itt az ideje, hogy a monarchák véget vessenek ennek a szörnyűségnek, megmentsék a királyt, visszaültesék a trónra. A porosz sereg főparancsnoka Párizs feldúlásával fenyegetőzött, ha a királynak és családjának csak a haja szála is meggörbül.

A háború az első hónapokban a francia tábornokok szabotálása, a francia kormányoknak a néptől való félelme miatt csak néhány kisebb összeütközésre korlátozódott. Nagyobb harcok csak a párizsi augusztusi fordulat után bontakoztak ki. De akkorra már Oroszország és a szárd királyság, majd Anglia, Spanyolország és Hollandia is beléptek a francia forradalom ellen irányuló első koalíciós háborúba. Az osztrák és a porosz csapatok Németalföld felől támadtak. Az ország megint osztrák kézben volt, Ferenc személyesen vette át a hatalmat, ő volt az utolsó brabanti herceg, aki Brüsszelben a burgundi hagyományok szerint tartotta meg bevonulását. Ez a dicsőség azonban csak igen rövid ideig tartott.

Váratlanul valami egészen hihetetlen dolog történt. A francia csapatok, ezek a szedett-vedett, királypárti tisztjeik által elhagyott, rosszul felszerelt katonák forradalmi lelkesedésükre támaszkodva szeptember 20-án Valmy mellett megverték a porosz hadsereget. Goethe, a szemtanú, azzal hagyta ott az ütközet színhelyét, hogy ezzel a nappal a világtörténelem új korszaka kezdődött meg. Valóban, másnap hivatalosan kikiáltották a francia köztársaságot. November 6-án Jemappes mellett az osztrákok szenvedtek vereséget. A hadszíntér németalföldi területre helyeződött át, és hamarosan még keletebbre, német birodalmi tájakra. A németalföldi Habsburg-uralomnak örökre vége szakadt.

És ha még csak ez lett volna! A Rajna mentén tevékenykedő osztrák és porosz csapatok közt az együttműködés az első kudarc után még csak romlott.

Igaz, hogy az uralkodóknak szolidárisaknak kell lenniük a forradalommal szemben, de azért mégsem lehet, hogy a poroszoké legyen a vezetés, ez természetesen a császáriakat illeti meg. A poroszok ugyanilyen magától értetődőnek tartották a porosz vezetést. Az érvek mindkét oldalon erősek voltak, hiszen a csatátéren Valmy után egyformán érték őket a további vereségek.

Lipót porosz orientációja még egy téren szenvedett csapást. A porosz és az orosz kormányzat 1793-ban újabb lengyel felosztásban egyezett meg, mindkét fél jelentős területeket vett el megint a lengyel királyságtól. Ausztria ezúttal kimaradt az osztozkodásból. A helyzetet súlyosbította, hogy a megmaradt lengyel terület életképtelen volt, a második felosztás után pedig csak egy harmadik, végső felosztást lehetett elképzelni, amely ezt a megmaradt csonkot is eltünteti. Ha ezt a harmadik felosztást is a poroszok és oroszok valósítják meg, az végzetes lehet Ausztria számára. Ez talán még a francia háborúnál is fontosabb, hiszen ott már úgysem lehet segíteni, a királyt már 1793 januárjában kivégezték, feleségét, az új császár nagynénjét, Marie Antoinette-et még az év október derekán. Az osztrák-porosz ellentét erőteljes felélédeése a bécsi kormányzatban változásokat okozott. Az államkancellári tisztséget ugyan még mindig az öreg Kaunitz töltötte be, de ő már nem számított, a külügyeket valójában Johann Amadeus Franz von Thugut báró intézte, a háború folytatásának lelkes híve, ugyanakkor a poroszok elleni kemény politika szószólója. Amikor 1794-ben Kaunitz meghalt, ez a polgári származású, Mária Teréziától főnemességet nyert báró került az államkancellária élére.

Thugut a poroszokkal szemben az orosz segítséget vette igénybe. Titkos szerződésben biztosította Oroszország támogatását egy újabb lengyel felosztás esetére. Ez annál sürgősebbé vált, mert 1794-ben a csonka országban kitört felkelés jakobinus jelszavakat hangoztatott, a parasztoknak szolgáltatásaik könnyítését ígérte, sőt földtulajdont helyezett kilátásba, ha harcolnak a haza védelmében.

Még csak ez hiányzott, hogy a forradalom ott is gyökeret verjen! 1795 januárjában a három szomszédos nagyhatalom megegyezett Lengyelország teljes felosztásában. A felkelést addigra a Szuvorov vezette orosz csapatok elfojtották; az egész terület az oroszok kezében volt. II. Katalin azonban messzebbre nézett, el egészen Párizsig, a forradalom elleni háborúra készült, ezért nagylelkűen a másik két hatalomnak is juttatott az elfoglalt lengyel területekből, Ausztriának a legkevesebbet, az csak a régi galíciai terület határainak északi irányban való kibővítéséhez jutott.

Sikerült viszont a veszélyes forradalmi gócot felszámolni. Ami annál fontosabb volt, mert a dunai monarchiában is megindult valamiféle szervezkedés a fennálló rend megdöntésére, a francia példa követésére. Ennek a szervezkedésnek a vezetői jakobinusoknak nevezték magukat, még jóval azután is, hogy magában Franciaországban a jakobinus diktatúra már megbukott 1794 nyarán, és a forradalmi Párizs megtette az első lépéseket a burzsoá osztályuralom kon-

szolidálása felé. De csak az első lépéseket, olykor jobbra, de néha balra is. A Duna mellől nézve nem látszott meg a nagy változás. Az a néhány száz ember a birodalom különböző tartományaiban, aki a jakobinus szervezkedésben részt vett, többnyire egykori jozefinista, nem is vette észre. Már csak azért sem, mert többségük meg sem értette a jakobinusok radikalizmusát, pusztán egy jóval mérsékeltebb polgári átalakulás híve volt. Ferenc kormányzatának azonban ez is túl soknak tűnt. Amikor az 1793-ban végső formában kiépített rendőri szervezet tudomást szerzett a szervezkedésről, lecsapott rá. Martinovics, Hajnóczy és társaik kivégzése a Vérmezőn csak a leglátványosabb állomása volt ennek a politikának.

A kormányzat persze azért lépett fel ilyen hevesen, mert sokkal jobban megijedt a szervezkedéstől, mint amennyire az indokolt volt. Hiszen mögötte nem álltak tömegek. Az 1790 körüli lendület már elcsitult, a jakobinus terror már korábban sok polgárt megijesztett és kiábrándított a forradalomból. És ami ennél mérhetetlenül fontosabb: az adott időpontban a dunai birodalomban még nem voltak meg a polgári átalakulás feltételei. A mozgalom ezért volt eleve reménytelen összeesküvés,. Sajátossága viszont az volt, hogy az 1790-es, már majdnem nemzeti jellegű mozgalom helyébe olyan szervezkedés lépett, amely érdemben a társadalmi problémákat állította az előtérbe, a feudális rend ellen irányult, és a dunai birodalom egyéb kérdéseit nem úgy feszegette, mint az 1790-es rendi megmozdulás: nem az egyes részek önállóságára helyezte a hangsúlyt, hanem éppen a forradalmárok együttműködésére. Vagyis sajátos módon ez az összeesküvés is egyfajta kísérlet volt a dunai birodalomnak, mint egésznek a polgári átalakítására. Új mozzanat volt ez, nem érdektelen előfutára későbbi fejlődési vonalaknak, amikor majd ugyancsak a társadalmi haladás szószólói lesznek a dunai birodalom fennmaradásának a hívei is, éppen a haladás nevében és érdekében.

Ez annál időszerűbbnek látszott, mert Poroszország egyre lagymatagabbul vívta a harcot, a lengyel kérdést fontosabbnak látta, tehette is, mert belül még csak jakobinus összeesküvés sem fenyegette. Már hosszabb ideje folytak a titkos tárgyalások, kezdetben még a jakobinusokkal, aztán az új francia kormányzattal. 1795. április 5-én Poroszország megkötötte a baseli békét. Ezzel az északi német államok, az Angliával összekötött Hannover kivételével kiestek a háborúból, a front megszűnt itt. Az osztrák csapatok a Rajnánál álltak még szemben a franciákkal, meg Itáliában. A Rajnánál Ferenc egyik tehetséges öccse, Károly főherceg még elkönnyvelhetett kisebb eredményeket. A franciáknak itt kellett támadniuk, hiszen számíthattak arra, hogy a kisebb délnémet államok sem szívesen vesznek már részt a háborúban.

A rajnai hadszíntér látszott mindkét fél számára a legfontosabbnak, az itáliai csak mellékesnek. Ez volt az oka, annak hogy a direktórium (így hívták újabban a végrehajtó hatalom szervezetét a köztársaságban) a konszolidálódó polgári rezsim egyik tehetséges és ambiciózus fiatal tábornokát, Bonapartét küldte az

itáliai sereg élére. Nem annyira tehetsége, mint inkább ambíciói miatt, amelyektől az öttagú direktórium minden tagja félt. A számítás az volt, hogy Bonaparte az itt állomásozó, lerongyolódott, rosszul ellátott hadsereggel nem megy sokra, netán még le is járhatja magát, és akkor a belpolitikában nem lesz veszedelemes.

Az ifjú tábornokról azonban rövidesen kiderült, hogy legalább olyan tehetséges, mint amilyen ambiciózus. A katonák forradalmi lelkesedését ugyanis összekapcsolta azzal az ígérettel, hogy ha csak valamelyest is összeszedve erőiket, győznek, akkor a világ leggazdagabb országa lesz az övék. Lodinál és még néhány ütközetben megverte az osztrák csapatokat, hamarosan elfoglalta Észak-Itáliát, idővel sorra alapította a francia köztársasággal szövetséges kis köztársaságokat, mindenütt a zsarnokság alóli felszabadítóként lépett fel, a haladás hívei egy ideig elhitték neki, lelkesedtek és támogatták. A francia csapatok dél felől már az örökös tartományokba hatoltak be. Az osztrák kormányzat nem tudott újabb seregeket bevetni, maga is arra kényszerült, amit a poroszoknál olyan élesen kifogásolt, Leobenben megkötötte az előzetes, Campo Formióban a végleges békét. Bonaparte tábornok kegyes volt. Ausztriának le kellett mondenia Belgiumról (most már inkább így nevezték az egykori Németalföldet), amely már úgysí régebben elveszett, meg Lombardiáról, amely friss veszteség volt. Ennek fejében viszont megkapta a velencei köztársaság egész területét, Dalmáciával együtt. Itáliai birtokai francia megszállás alatt voltak, de itt a franciák nem találkoztak az új rezsim iránti lelkesedéssel, ezért szívesen lemondtak róla. Egy titkos záradék szerint a Rajna bal parti területét Franciaország kapja meg, Ferenc a birodalmi békeértekezleten ennek érdekében fog fellépni. Az így elveszett osztrák területekért majd egyebütt kárpótolhatja magát Németországban, csak ezt már nem kellett ezen az értekezleten feltárnia.

A bécsi kormányzat számára a béke pillanatnyi megnyugvást hozott, rendezhette zilált sorait. Erre nagy szüksége volt, nem annyira belső forradalmi mozgalmak miatt, azok nem voltak, hanem az állami pénzügyek siralmas állapota miatt. Hiszen a dunai monarchia a csúfos török háború után szinte azonnal belekeveredett az új háborúba, és az öt évig tartott. Thugut már 1795-ben kijelentette, hogy Ausztria elveszne, ha ellenségei pontosan ismernék bajait. Campo Formio előtt majdnem kiderültek ezek a bajok. A béke nagyon idejében jött.

Csak hogy nem intézett el semmit, a francia köztársaság továbbra is fennállt, sőt német birodalmi területeket foglalt el. Ferenc császárnak ez súlyos gondot okozott. 1797-ben Rastattban gyűlt össze az imént már jelzett birodalmi kongresszus, ez adott kárpótlást az országukat veszített fejedelmeknek egyéb német területeken az egyházi vagyonból. A kérdést ezzel megoldottnak tekintették; az uralkodók igényeit kielégítették. Más ügysem számít.

Igen, más ügysem számítana, ha nem volna Franciaország, meg az általa megszállt területek, az állandó fenyegetés, hogy az uralkodás és kormányzás az arra hivatottak helyett a suszterek kezébe kerül, ahogy néhány éve egyszer

II. Katalin igen elmésen kifejezte magát. Ezt a fenyegetést egyszer s mindenkorra fel kell számolni.

Thugut többször hangoztatta, hogy Franciaországot tényleges békére és visszavonulásra csak vereség útján lehet kényszeríteni. Ez a vereség eddig sajnálatos módon elmaradt. Az elvi felháborodáshoz akadt még egyéb indíték. Anglia, eddig az egyetlen polgári hatalom, éppenséggel nem nézte jó szemmel az új polgári konkurens jelentkezését, tehát a franciaellenes koalíció felújításán fáradozott. Konkrét céljai voltak, Hollandiát meg Belgiumot szeretne volna valamilyen formában megszerezni. Ausztriának tehát ezen a tájon már nem lehettek ambíciói; a németalföldi veszteséget végképp le kellett írnia. De Lombardia visszaszerzése is elég fontos cél.

1798-ra Anglia új koalíciót hozott össze a köztársaság ellen, részt vett benne Ausztria mellett Oroszország, Nápoly, Portugália, Anglia engedelmes szövetségese, sőt az Egyiptom ellen indított francia hadjárat miatt még a török birodalom is.

A háború eleinte sikeresen folyt, még az osztrákok is győztek néhány ütközetben, a dunai birodalmon keresztül vonuló orosz seregek szintén eredményesen működtek Itáliában, az orosz flotta meg a görög szigetvilágban. 1799-ben azonban a nemrég trónra került orosz császár, I. Pál kilépett a háborúból, sőt azt tervezte, hogy Bonapartéval szövetkezve India ellen fordul. Az angol diplomácia, persze, rövidesen elérte azt, hogy 1801 márciusában palotaforradalom szervezkedett ellene, megfojtották, és I. Sándor lépett a helyére. Csakhogy ekkor már késő volt, mert Oroszország kilépése a háborúból lényegesen módosította az erőviszonyokat, annak jeléül, milyen fontos ez az állam Európa szempontjából. Másrészt Napóleon otthagya csapatait Egyiptomban, az angol flottát ügyesen kikerülve hazaérkezett, és egy újabb államcsínnel, amilyenből már volt addig néhány a francia köztársaságban, kezébe ragadta a hatalmat, a direktórium helyébe a konzulátust állította, és maga mint első konzul, megvalósította azt a katonai diktatúrát, amelyre a francia polgári rendszernek szüksége volt megerősödése érdekében. Ez alapvetően új helyzetet teremtett. Csakhogy ezt a kortársak még nem vették észre. Csak azt látták, hogy Napóleon röviddel az államcsíny után már Itáliában terem, Marengónál újabb súlyos vereséget mér az osztrákokra. A Rajnánál újabb kudarc érte az osztrákokat. Eredmények helyett kudarcok. A háború pedig újabb milliókat nyelt el. Gyorsan meg kellett kötni a békét, 1801-ben Lunéville-ben. Thugut háborús politikája megbukott. Le kellett mondania, helyébe Ludwig Cobenzl gróf került az államkancellária élére. Oroszország után Ausztria vált ki a koalícióból, most még Angliának is meg kellett gondolnia magát, 1802-ben Amiens-ben szintén megkötötte a békét. Tíz év után végre egész Európában béke volt.

Nagyon rövid ideig úgy tűnt, hogy a francia eseményekbe bele kell nyugodni. Voltaképpen már nem olyan félelmetes az egész. Most már nem nyakazzák le az embereket tucatszámra, a gazdagok vagyonát senki sem bántja, a szegénye-

ket ugyanúgy kordában tartja a rendőrség, mint bármelyik más jól elrendezett európai államban. Nincs is olyan nagy baj, hacsak arra nem gondolnak Bécsben, hogy a birodalom belső bajai bizony nem csökkentek.

De hát ez így volt már néhányszor, még boldog emlékezetű Mária Terézia alatt is, pedig az igazán nagy uralkodó volt. Tehát az ő példáját kell követni, ha a dunai monarchiát vereség érte, területe csökkent, akkor az első teendő a belső reformok elővétele. Ferenc is ezt tette. 1801 augusztusában létrehozta a birodalom központi kormányzására a Staats- und Konferenzministeriumot, amely a régebbi központi hatóságok mintájára a legfelső felügyeletet gyakorolta, javaslatokat is tehetett a császárnak új törvényekre, sőt egyúttal a végrehajtást is maga vállalta. A titkos társaságokat megint betiltották, a cenzúrát tovább szigorították. Az adókat növelték, hogy a háborús adósságoknak legalább a kamatait fizetni tudja az állam.

Még a német birodalom ügyeire is futotta a teendőkből. 1803-ban a rastatti határozatokhoz kapcsolódva most már végleg (így képzelték) rendezték a birtokukat veszített fejedelmek ügyeit, hiszen ezeknek a száma még gyarapodott. Megint az egyházi birtok bizonyult a legalkalmasabbnak erre, abból történt a kárpótlás, a toscanai Habsburg nagyherceg a salzburgi érsekséget kapta.

A francia viszonyok konszolidálódása még szembetűnőbbé vált azzal, hogy Napóleon egy 1804. május 18-i szenátusi rendelettel felvette a császári címet, sőt december 2-án megkoronáztatta magát a pápával. Mégpedig örökletes császár lett. Ettől Ferenc sem maradhatott el. A német császárság már nagyon ingatag dolog volt, a császár csak területek elvesztését állapíthatta meg lépten-nyomon. És ez csak választott császárság. És ami fontosabb: szükségesnek látszott a dunai monarchia egységének további bizonyítása. Ezért Ferenc is felvette az örökletes császári címet, I. Ferenc néven. A napóleoni császárságtól függetlenül a németországi változások miatt már régebben megindult előkészületek során felvetődött, hogy a Pannónia császára címet ruházza magára, vagy a Magyarország és Galícia császára címet, mindegyik változat azt hangsúlyozta volna, hogy a dunai birodalom független a német-rómainál. Végül mégis az Ausztria császára cím mellett döntöttek, annak kijelentésével, hogy ez a birodalomba tartozó egyéb országok eddigi alkotmányát nem módosítja (ez a magyar nemességnek szólt elsősorban). Az osztrák császári koronát elkészítették, de Ferenc nem koronáztatta meg magát császárrá, már csak azért sem, hogy ezzel mégis megkülönböztesse magát Napóleontól. Az osztrák császári cím felvételével hivatalossá vált az Ausztria elnevezés, a birodalom egészének jelölésére, amelyet nem hivatalosan már jó ideje használtak. A dunai monarchia belső szerkezetén az új cím pillanatnyilag semmit sem változtatott. Nem is volt rá idő, mert újabb események törtek rá az újdonsült császárra.

Anglia már 1803-ban ismét hadba lépett Franciaország ellen, de egymagában hadakozott, és mivel Anglia tengeri hatalom volt, Franciaország pedig szárazföldi, egyik sem tudott közelférközni a másikhoz. Ezért Anglia létrehozta a

harmadik koalíciót, ezúttal Ausztria és Oroszország részvételével. Napóleon éppen a tengerparton volt, az angliai partraszállásra készülődött, amikor tudomást szerzett a koalíció hadüzenetéről. A Duna felső folyásánál állomásozó osztrák sereget körülfárta, Mack tábornok letette a fegyvert. Napóleon a Duna jobb partján közeledett, elfoglalta Bécsét és a schönbrunni kastélyban szállt meg. Az orosz csapatok közben Magyarország területén vonultak fel Ausztria megsegítésére. Az orosz főparancsnok, Kutuzov ellenezte az azonnali összecsapást, de Sándor sürgette. December 2-án a morvaországi Austerlitz mellett mindhárom császár személyes jelenlétében zajlott le az ütközet, a franciák fölényesen győztek. Ausztria sietve békét kért, még abban a hónapban, karácsony másnapján Pozsonyban meg is kötötték. Ausztria elvesztette Velencét Isztriával és Dalmáciával együtt, meg Tirolt, viszont megkapta Salzburgot. A toscanai nagyhercegnek ismét egy országgal tovább kellett vándorolnia, Würzburgba.

1805 már súlyosabb veszteség volt, mint Campo Formio. A következő évben Napóleon a kis nyugati német államokból létrehozta a Rajnai Szövetséget, saját protektorátusa alatt. Ilyen körülmények közt a német-római császárság már nyilvánvalóan illuzórikussá vált. 1806-ban Ferenc lemondott erről a méltóságról, arra hivatkozva, hogy a birodalom védelmének nem tud eleget tenni, nemhogy gyarapításáról gondoskodhatna. A szent német-római birodalom úgy tűnt el, hogy ezt a kortársak nem is méltatták különösebb figyelemre.

Az osztrák császárság viszont ezzel sajátos helyzetbe került. Most már semmi sem fűzte a többi német ajkú államhoz. Lakosságának többsége nem német volt. Viszont a birodalom névadó területei, az osztrák tartományok mégis németek, maga a dinasztia németnek számított, már csak évszázados német császári címe miatt is. Ebben a korszakban tehát, amelyben a nemzeti hovatartozás kezdett szerepet játszani, itt volt ez a nagyhatalom, amelyet éppen ebből a szempontból nehéz volt valahová besorolni. És mindez olyan időpontban, többszörös vereség után, amikor a birodalom összetartozását valamilyen módon belülről is erősíteni kellett volna. Ezt a szükségletet még a kormányzat is felismerte. De mi legyen ez az összetartó erő? A nemzethez való tartozás? Az vezet a legbiztosabban a birodalom felbomlására, tehát erről nem lehet szó. Ferenc másik tehetséges öccse, János főherceg valamiféle népi patriotizmust, a nagy birodalommal mint hazával való azonosulást próbált összetartó erőként kifejleszteni, és ebben az új kancellár, Philipp Stadion gróf támogatta. Ferenc ezt is gyanúsnak tartotta, mert forradalomszaga volt és mert egyik öccse javasolta. (Tehetségesebb fivéreire mindig gyanakodott, és minthogy a legfiatalabb, Lajos kivételével mind értelmesebb volt nála, elég sok energia ment el erre a gyanakvásra.) Mégis kénytelen volt bizonyos félénk lépésekbe belenyugodni, népfelkelő hadsereg létrehozásába, amely az addigi hagyománytól eltérően nem a birodalom másik tartományában teljesít szolgálatot, hanem háború esetén éppen saját tartományát védi, meg olyan folyóirat alapításába, amely az összbirodalmi osztrák hazafiasságot akarta terjeszteni.

Ferencnek ezúttal kivételesen igaza volt, ezek a kísérletek nem vezettek eredményre. Összbirodalmi hazafiasság minden hivatalos pártolás mellett sem alakult ki. A hivatalos pártolástól függetlenül a németek lakta tartományokban azonban erősödött egyfajta német nemzeti érzelem, amely a németeket ért megaláztatásokat, még Poroszország legyőzését 1807-ben is nemzeti sérelemnek tekintette. Az osztrák kormányzat aggodalommal figyelt fel ezekre, bár egyéb német államokban maga is szívesen látta a német nemzeti érzés megnyilvánulásait, mert ezt egy esetleges újabb háborúban fel lehet majd használni.

Ez pedig hamar be is következett, 1809-ben, amikor Anglia újra bevonta Ausztriát a negyedik koalícióba. A németlakta területeken valóban nagy érzelmi hullám söpört végig: le kell számolni a némettség letiprójával, Napóleonnal, és a németek örök ellenfelével, Franciaországgal. A kormány kissé ijedten nézte a nemzeti lelkesedést, de kénytelen volt eltűnni. Sőt Tirolban, ahol a bajor-francia uralom alatt Andreas Hofer vezetésével Ausztriához, sőt pontosan Ferenc-hez ragaszkodó felkelés tört ki, még támogatta is titokban, majd a háború kitörése után nyíltan is, propagandával. Tényleges segítséget nem tudott nyújtani, Hofert Mantuában a franciák kivégezték.

De addigra már a nemzeti lelkesedésnek vége szakadt. Károly főherceg, aki eleve ellenezte a háborút, mert azt a birodalom gazdaságilag nem bírta, mégis kénytelen volt a sereg élére állni. A háború támadó háborúnak indult, de Károly az elején Regensburgnál vereséget szenvedett, kénytelen volt visszavonulni. Aspernnél egy időre megakadályozta Napóleon átkelését a Dunán, de Wagramnál a döntő ütközetet elveszítette. Ferenc egészen szokatlan módon viselkedett, megkérdezte, ki áll a balszárnyon, és amikor közölték vele, hogy Rosenberg herceg, megnyugodva mondta: akkor biztosan balul üt ki minden. Ez inkább józan emberismeretre vall, mint iróniára, mert ez utóbbi Ferenc szelleme számára már hozzáférhetetlen magaslat volt. De emberismerete nem csalta meg. A csata elveszett, Károly fegyverszünetet kötött, Tirol elvesztésével, erre felmentették a főparancsnoki tisztség alól. Stadion kancellár lemondott, mint annak idején Thugut, mert a háborús politika ismét csődöt mondott. Az októberben Bécsben kötött békében Ausztria további területeket veszített, elsősorban délen, Horvátországnak a Szávától délre eső területét; a krajnai és karintiai tartomány nagy részét, a tengerparttól már teljesen elvágták. Ezekből a területekből alakította meg Napóleon az Illír Tartományokat, a francia császárság részeként. De Salzburgról és Galícia jó részéről is le kellett mondania; utóbbit Napóleon a lengyel államot pótló Varsói Nagyhercegséghez csatolta.

Ferenc a Habsburgok immár örökletes makacsságával kitartott. Stadion helyébe az addigi párizsi osztrák követet, Klemens Lothar Wenzel Metternich herceget nevezte ki államkancellárrá, vagyis külügyminiszterré. A Rajna-vidéki származású arisztokrata, első házassága révén Kaunitz veje, már régebben osztrák szolgálatba lépett, különböző diplomáciai küldetéseken járt, párizsi követi megbízatása idején jó kapcsolatokat épített ki a francia kormányzat

vezető embereivel. De sem ekkor, sem még államkancellárrá való kinevezése alkalmával sem sejthette senki, milyen jelentős szerepet játszik majd nemcsak a birodalom, hanem egész Európa történetében. Csak ügyes diplomataként ismerték, ezért vette elő Ferenc a Wagram utáni kétségbeesett helyzetben.

Metternich addigra már valamelyest tisztában volt a császárság belső viszonyaival, különösen azzal, milyen katasztrofálisan alakult a birodalom pénzügyi helyzete. A kormánynak 1811-ben el kellett rendelnie a pénz egyötödére való leértékelését, a devalvációt, ami változó mértékben ugyan, de a birodalom minden osztályát és rétegét sújtotta. (1816-ban majd még meg kell ismételni, ha nem is ilyen méreteken.) A birodalomnak tehát nem szabad újabb háborús kalandokba bocsátkoznia, ez volt Metternich első feladata. Maga úgy látta ekkoriban, hogy Napóleon hatalma szilárd, belátható ideig ő marad Európa ura. Ezért pártolta azt a Napóleon által felvetett tervet, hogy a francia császár vegye feleségül Ferenc leányát, Mária Lujzát. Napóleon azért akart házasodni, hogy dinasztiát alapítson. És ha már elválík első feleségétől, akit pedig nagyon szeretett, akkor már úgy nőüljön, hogy Európa egyéb uralkodói közt családi kapcsolatok révén is megállja a helyét, nemcsak Franciaország katonai ereje alapján. A Habsburgok ekkor már a legrégibb idő óta uralkodó európai dinasztiát jelentették. A velük való kapcsolat feledtetni a Bonaparték alacsony származását. Ferenc nehezen nyugodott bele a házasságba, Metternich együtt érzett az áldozatot hozó atyával, de a Habsburgok számára ebből adódó előnyöket felvillantotta uralkodója megnyerésére.

Amikor nem sokkal később Napóleon megindította az Oroszország elleni hadjáratot, hogy az Anglia ellen irányuló kontinentális blokádot teljessé tegye, Metternich azt az álláspontot foglalta el, hogy Ausztriának nem szabad ebből kimaradnia, mert különben, Napóleon győzelme esetén rosszul járhat. De nem szabad túl nagy hadsereget Napóleon mellé adni, hogy a háború vége után megtarthassa cselekvési szabadságát.

A hadjárat kudarcba fulladt, 1812 decemberére a több mint félmillió hadseregből alig néhány tízezer érkezett vissza. Az orosz csapatok pedig már átlépték a határt, hogy továbbbúldozzék a franciákat és szövetségeseiket. Sándor egyenesen felszólította Ferencet, álljon az európai szabadságharc élére. Poroszországban és a kisebb német államokban ismét nagy nemzeti lelkesedés tört ki, úgy látszott, itt az ideje, hogy lerázzák a francia igit. Hogy ez az iga a modern polgári fejlődést is jelenti egyúttal, arra most senki sem ügyelt.

Metternich még sokáig nem csatlakozott az újabb koalícióhoz, a dinasztikus kapcsolatra hivatkozott. Valójában egyéb megfontolás vezette. Európa természetes állapotát abban látta, hogy a vezető hatalmak katonai erejük révén valamiféle egyensúlyban legyenek egymással, egyik sem engedheti meg bármelyik nagyhatalom túlsúlyát. Ebből a szempontból Napóleon uralma sem volt normális, de a francia hegemoniának most már vége. Viszont a Napóleon elleni harc során Oroszország olyan fölényhez juthat, hogy az már veszélyezteti a

Metternich által ideálisnak tartott egyensúlyt. Ezért őrizte Ausztria semlegességét, és közvetíteni igyekezett Napóleon és a szövetségesek közt. Több hetes, sőt hónapos diplomáciai sakkjáték indult meg, ennek során Metternich elsősorban Napóleont igyekezett rávenni az engedékenységre. Ha Franciaország lemond hódításairól, megmaradhat még mint nagyhatalom, és kellő ellensúlyként szolgálhat Oroszországgal szemben. A háború közben folyt, kisebb csatározásokkal. Csakhogy valahányszor Napóleon győzött, nem volt hajlandó engedményekre, amikor viszont a vereségek erre rábírták, akkor a szövetségesek nem voltak hajlandók megbékélni uralmával. Metternich egyre nehezebb helyzetbe került. Ha még sokáig kívül marad a koalíción, akkor annak győzelme Ausztria nagyhatalmi állásának a végét jelentheti. Ha túl gyorsan csatlakozik, siettetni Napóleon bukását, de ezzel Oroszország súlyának a növekedését is, amit Metternich éppen el akart kerülni. Az udvaron belül a háborús párt egyre nagyobb szerephez jutott, Metternich további halogatása a birodalmon belül veszélyeztette állását. 1813 nyarán az osztrák csapatok már Csehországban gyülekeztek. Napóleon magához hívatta Metternichet Drezdába, hogy rábírja a további semlegességre. Ez volt utolsó személyes találkozásuk. Hat órán keresztül igyekezett rábírní Napóleont az engedékenységre. A francia császár azonban csak rövid fegyverszünetre volt hajlandó. Metternich Reichenbachban csatlakozott a koalícióhoz azzal, hogy Ausztria belép a háborúba, ha Napóleon nem fogadja el a szövetségesek békefeltételeit. A fegyverszünet határideje augusztus 10-én lejárt, Napóleon nem nyilatkozott, Ferenc bejelentette hadba lépését. A lipcsei népek csatájában osztrák seregek is harcoltak.

Még néhány újabb csata, a szövetségesek már francia földön álltak, Párizsba is bevonultak. 1814. április 6-án Napóleon lemondott. Az első párizsi béke az 1792-es határok közé szorította Franciaországot, amely ismét engedelmesen királysággá alakult át a kivégzett király öccse, XVIII. Lajos uralma alatt, bár alkotmányos királysággá.

A forradalmi lidércnyomás eltűnt, a rend helyreállt, Ferenc és Metternich egybehangzóan így értékelhették az eseményeket. Csakhogy a közel negyedszázados hadakozás számtalan változást hozott, az 1789 előtti helyzethez egészében nem lehetett visszatérni. Európa ügyeit el kellett rendezni, meghagyni azt, ami már megmászhatatlan, és a régi rendhez visszatérni ott, ahol erre a legcsekélyebb lehetőség van. Ezt csak valamiféle európai kongresszus teheti, amelyen minden ország, pontosabban minden uralkodó képviselteti magát.

1814 őszére már mindenki tisztában volt azzal, milyen jelentős szerepet játszott Metternich az utóbbi három évben. Természetesnek tűnt, hogy ezt az európai kongresszust Bécsben kell tartani, és Metternich lesz az irányítója. Metternich Castlereagh angol külügyminiszterben olyan partnerre talált, akinek elképzelései az európai egyensúlyról szinte teljesen azonosak voltak az övéivel. Valójában ők ketten, majd rövidesen harmadikként Talleyrand, a fran-

cia külügyminiszter, aki idejében át tudott váltani Napóleon szolgálatából a Bourbonokéba, ők hárman uralták a bécsi kongresszust, I. Sándor cár csak maga hitte, hogy ő itt a legnagyobb tekintély. Az osztrák–angol–francia együttműködés eredményeként sikerült elejét venni annak, hogy Poroszország bekebelezze egész Szászországot, mert az utolsóként kitartott Napóleon mellett, csak a felét kapta meg és Oroszország is csak Lengyelország nagyobb részét, nem az egészet, a többin Ausztria és Poroszország osztozott meg. Az egykori német birodalomból Német Szövetség néven 38 önálló államból álló sajátos alakulat jött létre, élén Ausztriával, mint a legjelentősebb német állammal. (Ausztria azonban továbbra is csak német és cseh tartományaival tartozott bele ebbe a szövetségbe, a magyar, lengyel és olasz területek kimaradtak.) A bajor, a szász és a württembergi uralkodó megtarthatta királyi címét, amelyet Napóleonnak köszönhetett, a sok önálló német kisállamnak a megszűntét tudomásul vették. Tehát bizonyos, éppenséggel nem alapvető változásokat elismert a kongresszus. Egyébként azonban egy konzervatív, feudális vagy félf feudális Európát állított helyre. Napóleon 1815-ös kísérlete a hatalom visszaszerzésére csak szorosabbra fűzte a restaurált Európa együttműködését a kísérlet visszaverésében. Az 1815 szeptemberében eredetileg az osztrák és orosz császár és a porosz király közt megkötött Szent Szövetség ennek a restaurált Európának bizonyos kereteket adott, majd minden európai állam csatlakozott hozzá. Az ötlet Sándoré volt, még Ferenc is az alapító okmány első elolvasása után azt mondta, hogy most nem tudja, imádkoznia vagy nevetnie kell-e. Végül egyiket sem választotta. A Szent Szövetséget megkötötték, hogy a jövőben minden forradalmi mozgalomnak elejét vegyék, és ne engedjék meg, hogy Európa ismét olyan negyedszázados háborús korszakba süllyedjen, mint 1815 előtt.

A dunai monarchia, amely 1809-ben már a mélyponton volt, szinte másodrendű hatalomként lesüllyesztve, 1815-ben újra Európa egyik vezető nagyhatalma lett. Európa sorsát az osztrák fővárosban döntötték el, és Ausztria jó néhány évtizeden keresztül továbbra is erőteljesen beleszólt Európa ügyeinek alakulásába. Mi a racionális magyarázata annak, hogy az a dunai monarchia, amely 1790-ben már majdnem felbomlott, egy negyedszázad múlva minden közbejött kudarc, veszteség, megaláztatás ellenére ilyen jelentős szerephez jutott?

Ferenc egyéniségében nem kereshetjük a magyarázatot, ahhoz túl kicsinyes, fantáziátlan ember volt. Metternich ügyessége és találékonysága már valamit magyaráz, de messzemenően nem mindent.

Utaltunk már rá, az adott időszakban az osztrák birodalomban még nem voltak meg a polgári átalakulás feltételei. Az uralom még a feudális uralkodó osztály kezében volt. És ez, bármennyire is berzenkedett még 1790-ben az abszolutizmus ellen, a polgári forradalommal szemben mégis szolidáris maradt a fennálló államhatalommal, hiszen az végső fokon a saját államhatalma volt. Napóleon csapatai 1809-ben magyar területre is eljutottak, a császár kiált-

ványban szólította fel a vitéz magyarokat, gyűljenek össze Rákos mezején, és válasszanak maguknak királyt. Évszázadok óta a magyar nemesség mindig hajlamos volt a Habsburgokkal szemben a franciákkal szövetségre, még számára sokkal kedvezőtlenebb, kevesebb lehetőséggel kecsegtető helyzetben is. Most, amikor a birodalom vele szemben álló másik része a felére olvadt le, amikor Magyarország valóban a dunai monarchia súlypontját jelentette, a felszólítás visszhang nélkül maradt. Napóleon még mindig, 1809-ben is a polgári forradalmat jelentette, és ebből a magyar nemesség nem kért. Éppúgy, mint a birodalom egyéb tartományainak arisztokráciája és nemessége sem. De még polgársága sem, mert az is visszariadt a forradalomtól. A dunai monarchia egy negyedszázadra ezért maradt együtt, ezért vészelte át a vihart. A körülmények úgy alakultak, hogy megint volt valamilyen külső fenyegetés, amely a belső kohéziót állította az előtérbe. A széthúzó erők átmenetileg elvesztek valahol a mélyben. Ferenc kissé azt remélte, hogy örökre, Metternich, az okosabb, tudta, hogy csak egy időre, de ezt az időszakot hosszabbra becsülte, mint a valóságban volt.

A tespedés nyugalma

„A Metternichet meg engem még kibír” – ez volt Ferenc jelszava arról a rendszerről, amely a forradalmi korszak lezártával Ausztriában kialakult és amelyet már a kortársak is, nemcsak a dunai birodalom vonatkozásában, metternichi rendszernek neveztek. Már akkor elítélő hangsúllyal, és azóta is többnyire. Talán csak az első években érezték sokan úgy, hogy végre nyugalom van, nincsen felfordulás, nincsenek területi változások, nincs állandó mozgás, nincs többé az, hogy ez a korzikai ügyvédfi folyton fordulatokra kényszeríti egész Európát.

A dunai birodalom az 1789 előtti helyzethez képest voltaképpen megfogyatkozva került ki a viharos negyedszázadból, de valahogy területében összefüggőbb volt, mint régen. Nem voltak már messze fekvő, nehezen, valójában egyáltalában nem védhető területei, mint régebben Németalföld. Belülről még mindig feudális eredetű felosztottságát kifelé leplezte az az egyszerű körülmény, hogy modern államokhoz hasonlóan egységes területe volt, egy határvonallal, amely Galíciától északon lehúzódott a cattarói öbölig és nyugaton a svájci határig.

Európa közepén feküdt, a korabeli diplomácia által kedvelt egyensúly egyik tényezőjeként önmagában is. De önmagán túl is mutatott, hiszen a Német Szövetség élén állva az Északi- és a Balti-tengerig terjedt a befolyása, legalábbis elvben. Itáliában az északi terület, a Lombard-velencei Királyság, ahogy most nevezték, közvetlenül a birodalomhoz tartozott, a toscanai nagyhercegségben Ferenc öccse, Ferdinánd volt a nagyherceg, Modena-Estében Ferenc unokaöccse, IV. Ferenc volt a herceg, és Parma Ferenc leányáé volt, Mária Lujzáé, akit így kárpótolt a bécsi kongresszus a francia császári trón elvesztéséért. Fia, a Sasfiók, ez a fél-Napóleonida, fél-Habsburg, annyi romantikus-szomorkás történet hőse, Bécsben nőtt fel. Jó Habsburgot igyekeztek belőle nevelni, csak-hogy az apa emléke mégsem múlhatott el teljesen, bármennyit is szorgoskodtak ezen nevelői. Francia császár lehetett volna, de még igazi Habsburg főherceg sem lett, a Reichstadti herceg címével kellett beérnie, míg a század betegsége, amely nem tisztelte az uralkodókat sem, a tüdőbaj meg nem váltotta bizonytalan és megalázó helyzetéből a korai halállal. Majdnem fél Itália tehát Habsburgkézen volt, és a félsziget többi állama is kénytelen volt belenyugodni egyfajta

osztrák hegemoniába. Metternich a Német Szövetséghez hasonlóan egy Olasz Szövetséget is létre szeretett volna hozni, természetesen ugyancsak Ausztria fősege alatt, csak hogy ez ellen a pápa tiltakozott, így a szép tervről le kellett mondan. Egyezmények és törvények nélkül Ausztria valójában hatékonyabban uralkodott a félszigeten, mint Németországban.

Uralkodott és ennek az uralomnak a lényege kétségtelenül a bécsi kongresszuson restaurált rendszer fenntartása volt, a Szent Szövetség elveinek megfelelően. A rendszer fenntartása, a meglevő rend fenntartása, minden változás kizárása. Ha nevükön nevezzük a dolgokat, akkor ez a Franciaországban a korábbi negyedszázad alatt végbement polgári átalakulás továbbterjedésének a megakadályozását jelentette, a feudális viszonyok konzerválását. Sok vita folyt már arról, hogy ezt az egész rendszert a birodalomban Ferenc alakította ki, a maga fantáziátlan makacsságával és a régihez, az öröklöthöz való ragaszkodásával, és Metternich csak engedelmesen megvalósította ura akaratát, vagy pedig Metternich volt az igazi szellemi atyja ennek a konstrukciónak. Az utóbbi látszik valószínűbbnek, ha egyértelműen nem is lehet eldönteni.

Metternich kissé Józsefhez hasonlóan kora legokosabb emberének tartotta magát, biztos volt abban, hogy amit csinál, arra most ebben a formában van szükség. A megtartásra, a megőrzésre, a forradalom kizárására. Olykor gondolt arra, hogy a forradalom megelőzése is számításba jöhetne, tehát valamelyes módosítások a birodalom belső szerkezetében, némi engedmények a rendek, vagyis az arisztokrácia és a nemesség képviselte alkotmányosság irányában. A gazdasági fejlődést sem ellenezte egészében, csak éppen azt nem értette meg, hogy itt nem kisebb reformokra van szükség, nem egyszerűen bankokra és vasutakra, hanem valami alapvető átalakulásra. Nem értette, mert ehhez már nem volt érzéke.

Amihez érzéke volt, és amiben korlátlan úr volt a birodalmon belül, sőt egy ideig Európában is, az a külpolitika. Az a hagyományos, az egyensúlyon nyugvó külpolitika, amelyért már 1812-től kezdve tevékenykedett, voltaképpen nem csekély eredménnyel. A bécsi kongresszuson létrehozott európai rendszer minden országban befelé külön-külön a reakciót jelentette, de ugyanakkor egy olyan európai helyzetet is, amely több évtizedre elejét vette az olyan jellegű katonai konfliktusoknak, amelyekbe a napóleoni korszak sodorta Európát. A hosszú békekorszakot csak Európa délkeleti peremén zavarta háború. Békekorszak, amely lehetővé tette mindenütt a gazdasági élet fejlődését. Persze, ez vezetett a forradalomhoz, a polgári átalakulás szervezeti kereteinek a megteremtéséhez.

Metternich abból indult ki, hogy Európa egyenjogú államokból áll, és a nemzetközi rendnek az egyes államok együttműködésén kell alapulnia. Az államok kötelessége egymás megsegítése, mindenekelőtt a belső forradalommal szemben, de az egyensúly felforgatása ellen irányuló szándékokkal szemben is. Metternich államokban gondolkodott, és ebben az a tény is tükröződött, hogy a dunai monarchia éppen az előző század fejlődésének következtében valóban maga is a szó modern értelmében állammá nőtt fel. És az is, hogy Metternich alapjá-

ban még a XVIII. századi fogalmakban gondolkodott a külpolitikát illetően, államokban és nem nemzetekben. Nem mintha nem ismert volna fei legalább valamit abból, hogy a nemzet, a nemzeti mozgalom, a nemzeti érzés fontos történelmi hatóerővé vált. Felismerte, ha sajnálattal is. Ezért nem helyeselte soha a birodalmon belül az egyes országok és tartományok uniformizálását, azokat, amelyekben nem német ajkú nemesség alkotta a rendeket. A nemzet nála mégis alárendelt szerepet játszott azonban az államhoz képest. Az állam nem egyenlő a nemzettel, vagyis nem a nemzetállam az állam egyetlen lehetséges formája. Igazi hazájának Európát tekintette, és ezért mai fogalmaink szerint nyugodtan nevezhetjük kozmopolitának. Csakhogy ebben még volt valami a felvilágosodás emelkedettségéből.

Furcsa ezt mondani a reakció megtestesítőjéről, de így van. Metternich abban is a XVIII. század embere volt, hogy voltaképpen egyfajta felvilágosult abszolutizmust tartott továbbra is a legalkalmasabb kormányzati módszernek, abban a meggyőződésben, hogy az emberek általában úgysem akarnak részt venni a politikában, csak az anyagi jólét érdekli őket. Ha a bécsi polgárokat nézte, talán még igaza is volt. Alapjában persze tévedett, ahogy sok minden egyébben is. És arról sem szabad megfeledkezni, hogy egyre öregebb lett. Politikai szereplésének csúcspontját a Napóleonnal és I. Sándorral vívott párharcok jelentették, az 1810-es évek. Ahogy öregedett, úgy tért vissza egyre szívesebben erre a korszakra, amelyben nagynak érezhette magát. És egyre többet beszélt, egyre bővebben fejtegette minden látogatójának filozófiáját és államelméletét, holott ez egyre korszerűtlenebbé vált. Csakhogy végtelenül hiú ember lévén, ezt nem volt hajlandó elismerni, éppúgy, ahogy előrehaladó sükettségét sem vette tudomásul. Az 1840-es évekre már megcsontosodott vénember volt, aki végképp nem értette, mi történik a világban.

És ez az öregebb volt ezekben az évtizedekben, jó néhány más öregebbrel együtt, szerinte azok által korlátozva, a birodalom egyik vezetője. Ferenc 1835-ig élt, mindössze 67 éves volt, amikor meghalt, de akkor már mindenki aggastyánnak tekintette. Hogy nem volt egy II. Józsefre emlékeztető ész, arról már beszéltünk, éppen József, aki tisztában volt vele, hogy előbb vagy utóbb ő lesz az utód, ezért foglalkozott is nevelésével, sokat bosszankodott lassúságán, elméjének nagyon csekély mozgékonyágán.

De Ferenc, ha fiatalabb éveiben a szórakozást jobban szerette a kormányzásnál, idősebb korára mégis megszokta a rendszeres munkát. Utódja azonban egy debilis, nem józan eszű gyermek volt, Ferdinánd (mint császár I., mint magyar és cseh király V.), akiről már Ferenc életében tudni lehetett, hogy nem alkalmas az uralkodásra. Nem voltak dühkitörései, mint annak idején Don Carlosnak nagyon is jámbor volt, csak éppen nemhogy egy birodalom, hanem egyszerűen egy család atyjának sem felelt meg gyermekiségével. A népnyelv „a jószágosnak” nevezte, mert mást igazán nem lehetett volna felségsértés nélkül mondani. Fel is vetődött, hogy inkább öccse legyen az utód, Ferenc Károly, aki legalább

atyja szellemi színvonalát megütötte. Ferenc és Metternich azonban a legitimitás jegyében ragaszkodtak az elsősülöthöz. Metternich abban a reményben, hogy ez az ő korlátlan befolyását jelenti majd, Ferencsel aláíratott a halálos ágyon egy valószínűleg saját maga által megfogalmazott intelmet a trónörököshöz, amely azt ajánlotta, hogy Metternich tanácsai szerint kormányozzon.

Még Ferenc életében azért döntöttek arról, hogy a tényleges kormányzást Ferenc legifjabb öccse, Lajos irányítja majd. Ő volt az a fivér, akire Ferenc nem volt féltékeny, és akiben megbízott, mert nagyjából ugyanazt a szellemi színvonalat érte el. A többi, értelmesebb fivér közül Sándor Lipót, rövid ideig magyar nádor, korán meghalt egy baleset következtében. Ferdinánd Toscanában uralkodott. Károly, a hadvezér nem jöhetett számításba, mert túl jól értett a hadsereghez. József, Sándor Lipót utódja a nádorságban, olyan komolyan vette tisztességét (és többek között annyi tényleges érdeme van Buda és Pest fejlesztésében), hogy Bécsben rebellis kurucnak számított. János főherceg Stájerországban és Tirolban volt népszerű, mert törődött ezeknek a tartományoknak a fejlődésével, ahogy József Magyarországgal, és liberális elhajlásai voltak éppúgy, mint Rainer főhercegnek. Maradt tehát Lajos és később Ferenc Károly.

Ez a két főherceg képviselte a dinasztia az állam kormányzatában, és Metternichnek mindig számolnia kellett az akaratukkal. Ferenc Károly esetében nem annyira a főherceggel, hanem felesége, Zsófia akaratával, aki ugyancsak ambíciózus hölgy volt, az egyetlen férfi a családban, mint 1848 táján mondták. Metternich híve volt, férjével együtt, rájuk számíthatott, amíg túl nagy baj nem történt. Annál kevésbé Franz Anton Kolowrat – Liebsinsky grófra. Kolowrat, a cseh arisztokrata, Metternich mellett az államkonferencia legjelentősebb tagja volt, aki a belügyekkel és részben a pénzüggel is foglalkozott. Szemernyi sem volt haladóbb Metternichnél, lelke mélyén alkalmasint még konzervatívabb, csakhogy Metternichkel való szembenállásáról mindenki tudott, és ennek révén már szinte liberálisnak számított. Politikai tevékenységének zöme abban merült ki, hogy igyekezett mindent megakadályozni, amit Metternich javasolt. Metternich a későbbi időkben, különösen az 1840-es években inkább a konferencia másik tagjára számíthatott, Karl Friedrich von Kübeck báróra, a polgári származású, a pénzügyeket irányító szakértőre, aki 1840-től kezdve az udvari kamara elnökeként vett részt az államkonferencia munkájában. Ő volt talán a legfiatalabb ebben az egész együttesben, ezért és polgári származása miatt korántsem volt jelentős befolyása.

Ez a néhány ember intézte a birodalom ügyeit legfelső szinten. Ferenc életében még némi hatékonysággal, mert volt egy végső akarat, amelytől döntéseket lehetett remélni (bár Ferenc is jobban szerette a döntéseket elhalasztani). 1835 után azonban végül adva volt egy abszolutisztikusan kormányzott birodalom, európai nagyhatalom, amelynek az élén bábfigura állt, és az ő nevében néhány ember döntött, csakhogy ez a néhány ember pusztán az alapelvekben, a megtartásban értett egyet, minden egyébben már külön véleményt képviselt,

pontosabban ellenezték a többiek véleményét, ami arra vezetett, hogy a döntések még inkább elhalasztódtak vagy egyszerűen elmaradtak.

A korszak elején még nem volt ilyen katasztrofális a helyzet. Ausztria nagyhatalmi állása, Metternich ügyessége révén, még vitathatatlan volt. Metternich pedig egész Európa miniszterelnökének tekintette magát, és a Szent Szövetség rendszerét felhasználva igyekezett fellépni minden európai forradalmi megmozdulás ellen. 1819-ben a Német Szövetség államait rábírta a karlsbadi határozatok elfogadására, amelyek mindenhol megszigorították a cenzúrát, és szorosabb felügyelet alá helyezték az egyetemeket, mert a diákság veszélyes gondolatokkal foglalkozott; még az egységes Németország eszméje is felvetődött.

Még ugyanabban az évben megtartották a Szent Szövetség kongresszusát Aachenben. Ez is egyféle európai csúcstalálkozó volt, mint a bécsi kongresszus, Metternich legfontosabb teendőjének itt azt tekintette, hogy I. Sándort meggyőzze liberális hajlandóságainak káros voltáról. A következő kongresszus 1820-ban, Troppauban már a német diákmozgalmaknál jóval fenyegetőbb megmozdulások hírére gyűlt össze: Spanyolországban, Portugáliában, Nápolyban, később Piemontban forradalmak törtek ki. Metternich a beavatkozást sürgette. A kongresszust a következő év elejére áttették Laibachba, közelebbre Nápolyhoz. A nápolyi király, miután otthon megesküdtött a forradalmárok diktálta alkotmányra, maga is megjelent a krajnai tartomány fővárosában, a mai Ljubljánában, és a Szent Szövetség beavatkozását kérte. Ausztria kapta meg a megbízatást a fegyveres intervencióra, és előbb Nápolyban, majd Piemontban az osztrák csapatok helyre is állították az abszolutizmus uralmát.

Anglia és Franciaország már a troppau kongresszuson nem képviseltette magát. Az utolsó csúcstalálkozón, 1822-ben Veronában az új angol külügyminiszter, George Canning, a személyesen megjelent Wellington útján bejelentette tiltakozását a további beavatkozások ellen, és tudomására hozta Metternichnek, hogy a Castlereagh-val való együttműködésnek vége. Az 1821-ben kitört görög szabadságharc ellen már nem sikerült európai beavatkozást létrehozni, illetve mire Európa csakugyan beavatkozott, a leglátványosabban 1827-ben a török és egyiptomi flottát megsemmisítő navarinói ütközetben, már a felkelők mellett lépett fel. Oroszország és Anglia egyaránt érdekelt volt itt, mind-egyik a maga befolyását akarta kiterjeszteni a görögök támogatásával. És ezen megbukott az eredeti elképzelés. A csúcstalálkozóknak vége szakadt. Amikor 1830-ban először Párizsban, majd jó néhány más helyen kitört az újabb forradalom és eredményeket ért el, már Metternich sem gondolhatott fegyveres beavatkozásra. Kolowrat pedig már csak azért is ellenezte, mert Metternich szeretne volna, meg azért is, mert a birodalom pénzügyi helyzete nem engedett meg újabb kalandokat. Metternich most már csak kétoldalú tárgyalások útján remélhette Ausztria európai helyzetének nem is megerősítését, hanem a legjobb esetben fennmaradását. 1833-ban a csehországi Münchengrätzben Ferenc és I. Miklós orosz császár személyes találkozásán történt a legjelentősebb meg-

egyezés. A tárgy a török birodalom volt, a további osztrák–orosz együttműködés a Balkánon, tehát a nagyhatalmi osztozkodás a félszigeten. Még ennél is fontosabb volt viszont, hogy Miklós megesküdt: Ferdinándot minden veszéllyel szemben megoltalmazza. A két konzervatív hatalom egyezkedése persze nem kárpótolhatott az Európa feletti konzervatív uralomért. Ennek azonban már vége volt.

A birodalom már nemegyszer ért meg ilyen változásokat, éppen az iménti évtizedekben. Hullámvölgyek és hullámhegyek közt bukdácsolva. És ezeknek a változásoknak megint van egy-két olyan kulturális vetülete, amelyet egy pillanatra fel kell villantani. Haydn megélt két francia megszállást, és akkor már ott működött mellette a titán, Beethoven, felvilágosodás és forradalom, humanizmus és egyéni tragédia, az emberi lét értelme, mindez ott viharzik muzsikájában, jórészt akkor, amikor körülötte minden és mindenki már túl van ezen. Szelídebb és a túljutást fájdalmasan érzékelő módon pedig Schubertnél, akit a kortársak elsősorban a dal romantikus műfajának, az intim, családi zenélésnek a mestereként ismertek. Ez is meg a biedermeier elzárkózott és családias hangulatú művészete, igaz, a forradalomtól megijedt polgár művészete, megint csak elválaszthatatlan a bécsi udvartól, amely még sokkal jobban megijedt, mert tudta, mitől félhet. Ez a sajátos kulturális légkör, egyszerre ijedelmekből és ott-honos bensőségből táplálkozva, valahol megint felül, Ferenc kései évtizedeinek nyárspolgári udvarából vette a mintát.

De térjünk vissza prózaibb kérdésekhez. A birodalom kormányzata megmaradt ott, ahol 1815-ben állt, a belső berendezkedésben is. A felvilágosult abszolutizmusból egyre inkább már csak az abszolutizmus maradt meg, némi jozefinizmussal fűszerezve, és a tartományok rendi képviselőiténak időnkénti összehívásával kissé alkotmányosnak álcázva. Ahogy fent, a csúcson a kormányzás akadozott, az egymást keresztező érdekek miatt, ugyanúgy lefelé az egész bürokratikus hivatali szervezet, valamikor a haladás jele, most egyre nehézkesebb és munkaképtelenebb lett. Egy hatforintos összeget érintő ügy eldöntése végső fokon a császárra hárult, és az ügy elintézéséig pontosan 48 különböző hatóság, hivatalnok kezén ment keresztül, természetesen nem a leggyorsabban. Ausztria egy helyben topogott, és nem akart tudomást venni arról, hogy magában a birodalomban meg egész Európában közben nagyot mozdult minden előre. Az a hatalmi apparátus, amely 1815-ben még a ténylegesen meglevő erőviszonyoknak felelt meg, egy-két évtized múlva már ugyancsak a levegőben lógott, mert a talaj elmozdult alatta.

Ennek az elmozdulásnak a legkiáltóbb jele 1846-ban a galíciai parasztok felkelése volt. A forma szerint önálló városállamként létező Krakkóval, mint egyik központtal (a másik az 1830–31-es felkelés leverése után létrejött emigráció volt) lengyel forradalmi szervezkedés folyt a függetlenség helyreállítása érdekében. Úgy látszik, az osztrák hatóságok az utolsó pillanatban tudomást szereztek a készlődésekről. Máig sem dönthető el biztosan, vajon a központi kormányzat

utasítására történt, de az biztos, hogy az osztrák közigazgatás helyi vezetője azt sejtette a parasztokkal, hogy uraikkal szemben, akik kihasználják őket, fordulnak a császárhoz, aki segít. A legszegényebb galíciai körzetek parasztjai szembe is fordultak földesuraikkal, akik éppen a jobbágyok felszabadítását és földhözjuttatását akarták kimondani a felkelés első lépéseként. Megtámadták és leölték az urakat, a holttesteket a körzeti előljáróság elé hozták, és várták a jutalmat. Az nem is maradt el, a katonaság leverte a felkelést, ugyancsak véresen. Az állam osztályszolidaritása a nemességéi végső fokon mégis erősebbnek bizonyult.

Az eset óriási visszhangot váltott ki, a birodalomban és azon kívül egyaránt, a nemesség ellenzékiisége megerősödött, hiszen attól félhetett máshol is, hogy a kormányzat ellene bujtatja a parasztokat, ez volt ugyanis az általános meggyőződés. A központi kormányzatnak fel kellett figyelnie az eseményre. De mindössze annyi történt, hogy törvényt hoztak a jobbágyi szolgáltatások pénzre való átváltásának és esetleg egy összegben való megváltásának lehetőségéről. Kötelezővé nem tették, így nem valósult meg sehol. A feudális viszonyok falun megmaradtak, további két évig.

A talaj elmozdulásának azonban számos egyéb jele is volt, csak éppen nem olyan egyértelmű és nem olyan robbanásszerű. Az egyik, sőt jelek sorozata a gazdasági élet változása volt. A századforduló idején még erősen agrár jellegű birodalom nyugati tartományaiban ezekben az évtizedekben viszonylag gyors fejlődés ment végbe. Az angol ipari forradalom, a gépek megjelenése kihatott az osztrák birodalomra. 1816-ban jelentek meg az első gőzgépek. Az 1848-at megelőző negyedszázad alatt a széntermék és kiéncszerűsége, a textilipar termelése hatszorosára növekedett. A Dunán feltűntek az első gőzhajók, 1829-ben létrehozták a Dunagőzhajózási Társaságot. Megindult a vasutak építése.

A kormányzat felemás álláspontot foglalt el. A gazdasági fejlődést részben szívesen látta, hiszen az az állam erősödését szolgálta. Ezért a hajózást és a vasútépítést nagyrészt állami erőkből valósította meg, az ipar támogatására is adott pénzt. Természetesen elsősorban az örökös tartományokban, amelyek eleve fejlettebbek voltak. A nemesi adómentességre hivatkozva a magyarországi területeken a kormányzat nem nyújtott támogatást, így itt a saját, csekély erőkre kellett támaszkodni.

Viszont még az örökös tartományokban is visszariadt a kormányzat a gazdasági fejlődés társadalmi és politikai következményeitől. 1841-ben úgy döntött, hogy nem csatlakozik a német vámszövetséghez, amivel kizárta magát egy nagy lehetőségeket kínáló hatalmas piacról. A gyárak addig tetszettek, amíg adót lehetett rájuk kiróni, de nem tetszettek, amikor kiderült, hogy ezekben egy új osztály tagjai, a proletárok dolgoznak, és ezek hallatlan új követelésekkel lépnek fel, netán még erőszakosan is, mint 1844-ben a prágai kartonnyomók. Engels egy évvel a forradalom előtt írt cikkében azt mondta, hogy a gőz behatolása hamarosan felrobbantja Ausztriát. És már Ferenc is azon aggódott, hogy a vasutak a forradalmat hozzák, tehát inkább maradjanak el. Csakhogy teljesen ellenállni

az újnak nem lehetett, már csak fiskális okokból sem, és Ausztriában, ahol most már az államkölcsonők kamatainak fizetése felemésztette az állami egyenes adóból nyert egész jövedelmet, a pénzügyi szempont ugyancsak számított. Az 1830-as év volt az egyetlen, amelyben az állami költségvetés hiány nélkül zárult, aztán megint újabb és újabb kölcsönökhöz kellett folyamodni a legégetőbb hiányosságok orvoslására. A gazdasági haladásra szükség volt, de ugyanakkor félték tőle, a kormányzat tehát nem fékezte, hogy itt is elérje a mozdulatlanságot, mert pénzre szüksége volt, de nem támogatta olyan erővel, hogy számottevő eredményeket hozzon. Ez a felemás politika természetesen csak arra vezethetett, hogy előbb vagy utóbb valamilyen robbanás fogja kiváltani a fordulatot, egyértelműen a kapitalizmus győzelmét a feudális rendszer felett.

És más vonatkozásban is elmozdult a talaj. Fokozatosan kiderült, hogy a dunai monarchiában nagyon sokféle nép lakik, nemcsak olyanok, amelyeknek van saját nemességük, amelyek már eddig is szerepet játszottak a politikában. Hanem olyanok is, amelyek csak paraszti meg kispolgári rétegekből állnak, néhány, szinte maroknyi értelmiséggel. Ezeknél is megindult most valamiféle öntudatosodás, éppen az értelmiségiek tevékenysége nyomán, a nemzeti megújulási mozgalom. A legtöbb, eddig nem szerepelt kis népnél, az ukránoknál, szlovákoknál, szlovéneknél, szerbeknél, románoknál, sőt még a cseheknel is és a horvátoknál ez a mozgalom még csak kulturális igényekkel lépett fel, a nemzeti nyelv érvényesülését vagy legalább eltűrését kérte, iskolákat, irodalmat, színházat, tudományos egyesületeket, esetleg a nemzet létének elismerését. Szokatlan újdonságok ezek Bécsben, de még nem megdöbbentők.

Akadtak azonban ennél messzebb menő követelések is. Az olaszok egységes Olaszországról ábrándoztak, tehát el akartak szakadni a dunai birodalomtól, amely mindig idegen volt számukra. Az örökös tartományok németjei ismét felfedezték német voltukat, mint 1809-ben, és nem idegenkedtek az egységes Németország gondolatától. Vagy ha többségükben nem is jutottak el még pontos elképzelésekig, a dunai monarchia alkotmányos átalakulását, a jogegyenlőséget, a liberális szabadságjogokat mindenképpen sürgették. A magyar nemesség egy része pedig egymaga mindkét jellegű mozgalmat testesítette meg. Nemzeti jellegű követelései is voltak, ezek hamarosan túlléptek a kulturális célokon, és az 1815 óta egyre halványodó magyar különállás megtartását, sőt további kiépítését sürgették. Ugyanakkor a németekhez hasonlóan az alkotmányosság kiépítését, a liberalizmus elveinek megvalósítását. És ezenkívül még egyet: az 1840-es évektől kezdve a magyar nemesség volt a legtudatosabban szószólója a polgári átalakulásnak, tehát gazdasági téren is követelt jó néhány változtatást, elsősorban az átalakulást gátló jobbágyrendszer felszámolását. Minthogy számbelileg is erős volt, rendi intézményeit sem tudta a kormányzat olyan mértékben a háttérbe szorítani, mint egyéb népeknél, az 1830-as évektől kezdve a legmozgékonyabb eleme volt az egész folyamatnak, pontosabban a legmozgékonyabb azoknak az elemeknek a sorában, amelyeket a kormányzat hajlandó volt tudomásul venni.

Nemzeti jellegű tudományos intézmények, a gazdasági fejlődést elősegítő társulatok, a politikai eszmélkedésben ösztönző szerepet játszó egyesületek jöttek létre mindenfelé a dunai monarchiában. És egyre hangosabbak voltak, egyre több kérdést vetettek fel. Ha a birodalmon belül nem lehetett, akkor külföldön kiadott munkákban. A cenzúra, a rendőrség működött, de hatékonysága rohamosan csökkent. Mindenki valamiféle változást akart, és még a kormányzat is csak időnként vette észre, hogy az egyes követelések nemegyszer szembekerülnek egymással, tehát ilyen formában közömbösíthetők is. A megtartás programja továbbra is a kormány programja volt, csak hogy az a néhány öregember Bécsben már ahhoz sem volt elég erős, hogy ezt a megtartást hatékonyan megvalósítsa, mert jó néhány területen maga is kénytelen volt eltérni, sőt támogatni a változást.

A tespedés nyugalma? 1847 tájékán ez a nyugalom már a múlté volt. A belső erők mozgólódása valamiféle változást kívánt meg. Hogy ez egyrészt a polgári átalakulás, azt sokan nem gondolták végig, de valójában mind egyetértettek ebben. Hogy ez a változás mit hoz a birodalom számára, átalakulást, szétbomlást vagy megerősödést, azt senki sem látta előre. De akármelyiket, mindenképpen mást, mint ami eddig volt. Vagyis mindenképpen az eddigi megtartó, azaz reakciós rendszer végét. És minthogy a bécsi aggastyánok fantáziája a megtartáson kívül mást nem tudott kiötlölni, makacsul ragaszkodott ehhez, mert úgy vélte, a birodalmat csak így tudja megtartani. Ez pedig a legfőbb feladat szerintük, minden egyebet megelőző. A megtartó politika viszont egyre inkább feszítette a helyzetet, a robbanásig. Már csak a szikra kellett hozzá.

A szikra 1848 februárjában, mint az utóbbi évtizedekben már illő volt, ismét Párizsban pattant ki. Nem minden előzmény nélkül, mert januárban már Itália egyes országaiban zajlottak le forradalmi megmozdulások, még a Habsburg-tartományokban is. Az igazi azonban a február végén kitört francia forradalom volt, amely elsöpörte Lajos Fülöp polgárkirályságát. Franciaország ismét köztársaság volt, még vésztjóslóbb külsőségekkel, mint 1792-ben, mert most a munkásosztály is szót kért a politikai hatalomból.

Metternich a párizsi Rothschildok révén szinte elsőnek értesült az eseményről, valahogy úgy hatott rá, mint annak idején Napóleon 1815-ös partraszállásának a híre. Csakhogy közben nagyot változott minden. Most már nemcsak Metternich szerzett tudomást a történetekről, meg a kormányzat néhány vezető embere, hanem sokkal többen. A távíró és az újság korszakában vagyunk már, és a modernizálódó társadalomban. A párizsi események egyszerre felvetették annak a lehetőségét, hogy most megvalósítják az átalakulást, ki-kí azt az átalakulást, amelyre gondolt. Joseph Sedlnitzky gróf, a rendőrminiszter ugyan azt jelentette, hogy a helyzet nyugodt, a kormány a kezében tartja a hatalmat. Néhány nap alatt azonban kiderült, hogy erről egyáltalában nincs szó.

Március 3-án a pozsonyi országgyűlésen Kossuth Lajos, ekkor már a reformpárti ellenzék legnagyobb hatású vezére, nagy beszédben követelte a soron levő reformtörvények elfogadását, a parlamenti képviselő bevezetését, és az országgyűlésnek felelős magyar kormány létrehozását. Március 6-án az alsó-ausztriai Iparegylet fordult kéréssel, petícióval a kormányzathoz, gazdasági jellegű követelésekkel, aztán sorra jött a többi kérvény, a munkások béremelést követeltek és tízórás munkanap bevezetését. Március 11-én Prágában népgyűlés jött össze, a cseh tartományi autonómia kiépítése mellett a munkához való jog törvénybe iktatása is szerepelt. Március 13-ára Bécsbe összehívták az alsó-ausztriai tartományi rendi gyűlést, az egyetemi diákság tüntetést akart rendezni ebből az alkalomból. A rendek háza előtt népgyűlés jött egybe, felolvasták Kossuth március 3-i beszédének a szövegét. A tömeg alkotmányt követelt, a rendek képviselői a Burgba, a császár székhelyére mentek, hogy átnyújtsák a követeléseket. Közben katonaságot vezényeltek ki, az fegyverét használta, a tömeg felháborodása még nagyobb lett, a katonaságot vissza kellett vezényelni (ebbe még

Ferdinánd is beleszólt: nem engedi meg, hogy a népre lőjenek). A legfőbb követelés Metternich lemondása volt, mert az ő neve szimbolizálta a régi rendet. Metternich sokáig nem volt hajlandó, de az ideges főhercegek végül rábírták a lemondásra, megköszönték az áldozatot, amelyet a dinasztia megmentése érdekében tett, azzal hazaengedték, néhány száz forintnyi készpénzzel. A bécsi Rothschildok baráti gyorskölcsöne kellett hozzá, hogy elmenekülhessen Bécsből, sőt az egész birodalomból.

A bécsi forradalom eredménye a sajtószabadság kimondása volt, az alkotmány ígérete, a felkelők soraiból nemzeti gárda felállítása, és akadémiai légió létrehozása az egyetem diákjaiból, a két testület képviselőiből Központi Bizottság alakult, amely gyakorlatilag kezében tartotta a hatalmat. Új kormány lépett hivatalba, miniszterelnöke Kolowrat lett, természetesen, hiszen ő volt a liberális Metternichhez képest, ahogy azt a bécsi forradalmárok naivul képzelték.

Két nappal később Pesten tört ki a forradalom, a hónap végén meghozták a forradalmi átalakulást megfogalmazó törvényeket, köztük a felelős kormány megalakításáról és a jobbagyfelszabadításról szólót. Galíciában az osztrák helytartó maga hirdette ki a jobbagyfelszabadítást, hogy megelőzze a lengyel nemeket. Zágrábban az új bán, Jelačić mondta ki a jobbagyfelszabadítást a magyar törvényektől függetlenül, és általában Horvátországot közvetlenül Bécs fennhatósága alá helyezve. Azon a napon, április 25-én, amelyben Bécsben bejelentették az új alkotmányt, belga mintára, egykamarás országgyűléssel, a parlamentnek felelős kormánnyal. Az alkotmány csak az örökös tartományokra szolt, hiszen Magyarországnak már volt felelős kormánya. A Lombard-velencei Királyságban közben már mindenütt a forradalmárok kezében volt a hatalom, az osztrák csapatok viasszasorultak a négy nagy erődítmény (Peschiera, Mantua, Legnano, Verona) által határolt területre, Piemont hadat üzent, hogy segítse Észak-Itália felszabadulását az osztrák zsarnokság alól. Még a toscanai Habsburg nagyherceg, II. Lipót is felfedezte magában az olasz hazafit, államát bevonta az Ausztria elleni háborúba, lemondott az osztrák főhercegi címről. A Majna menti Frankfurtban pedig március 31. és április 4. közt tartotta ülését az ún. előparlament, amely megkezdte az egységes német nemzetgyűlés választásának előkészületeit, meghívókat küldött az egykori német birodalom minden területére, az ismert politikai személyiségeknek.

Még sok minden egyéb történt, de nem bonyolódhatunk bele az eseménytörténet részleteibe. Mi is a lényege mindannak, ami eddig történt? A dunai monarchia területén kitört és az első szakaszban győzött a polgári forradalom. A társadalmi erők, amelyek ezt a forradalmat kirobbantották és tovább vívták, igencsak sokrétűek voltak, – az egyes népeknél, vagy most már inkább nevezzük őket nemzeteknek, többnyire különbözőek. Az viszont biztos, hogy a polgári forradalom mögött messzemenően nem csupán a polgárság állt. Az is benne volt, a birodalom fejlettebb területein, az örökös tartományokban meg az itáliai

tartományokban. És ugyanitt benne volt, sőt külön osztályköveteléseivel már jelentkezett az új osztály, a proletariátus. A kevésbé fejlett területeken pedig a céhrendszer bérmunkásai, legények, inasok. És ott volt a forradalom társadalmi követelései mögött a parasztság, még mindig messzemenően a legnagyobb létszámú osztály az egész birodalomban. De benne volt a nemesség legnagyobb része is, és az értelmiség. Tarka összetételű társadalmi bázis, ha nem is tekintünk a nemzeti különbségekre. Ennek megfelelően különbözők voltak az elképzelések, a követelések is. A vezetés a fejlettebb területeken a polgárság kezében volt, a kevésbé fejlett területeken a nemesség kezében, azoknál a nemzeteknél pedig, amelyeknek nem volt saját nemességük, a polgári, sőt kispolgári értelmiség játszotta a vezető szerepet.

A forradalom követeléseinak, ha úgy tetszik, programjának egy részét a polgári átalakulás teendői tették ki, első helyen a jobbágyrendszer felszámolása, a parasztok földtulajdonhoz juttatása. Magyarországon – beleértve Erdélyt és Horvátországot – meg Galíciában, legalább alapvető pontjaiban, ez a követelés megvalósult, a jobbágyi kötelékek megszűntek, a parasztok nagyobb része polgári földtulajdonhoz jutott. Gyakorlatilag a megművelt földterületet felosztották a volt jobbágyok és a volt földesurak közt. Itáliában a kérdés így nem vetődött fel, az örökös tartományokban, mint majd látni fogjuk, csak később oldódott meg. A kapitalista fejlődés szabadságát biztosító egyéb követelések, ipar-szabadság és egyebek ugyancsak elég hamar törvényekben fogalmazódtak meg mindenütt az egész birodalomban.

A polgári átalakulás alapkérdéseit tehát a forradalom, mondhatni az első rohammal, voltaképpen megoldotta. Ennek több oka is volt. Az egyik, a legalapvetőbb az, hogy az előző korszak gazdasági fejlődése a birodalom nyugati tartományaiban már kellően megérlelte a helyzetet erre az átalakulásra, és a fejlettebb keleti tartományokban is adva voltak bizonyos előfeltételek, amelyek az egész forradalmi robbanás során lehetővé tették a megoldást. A másik, hogy ezek a kérdések voltak azok, amelyeket a társadalom többsége, túlnyomó többsége a magáénak vallott, ezekben minden megbeszélés nélkül spontán egység alakult ki. Egyedül az arisztokrácia, a magasabb klérus és a felsőbb hivatalnoki réteg volt az, amely eleve nem kívánt ilyen változásokat, de amikor megtörténtek, ezeket próbálta ugyan saját érdekeinek megfelelően módosítani, viszont egyértelműen nem utasította el. És azzal is kell számolnunk, hogy mindezek a követelések az előző évek és évtizedek során a nemzeti mozgalmakban mindig csak másodrendű szerepet játszottak a nemzeti követelések egészén belül.

A program másik pontja az alkotmányos rendszer bevezetése, a liberális polgári szabadságjogok megteremtése, ami együttvéve ugyancsak fontos előfeltétele volt a polgári átalakulás további kibontakozásának. Ha már nem is olyan egyértelműen, mint az előző pont esetében, de nagyjából itt is megvolt a követelések azonossága mindenütt. Ezek a követelések a korábbi nemzeti kívánalmakban már sokszor elsőrendű szerepet játszottak, ebből is adódott, hogy nem

volt teljes az egyetértés. Az első rohamban a hatalom addigi birtokosai ezen a téren is tettek engedményeket, igen lényegeseket, tehát ez a pont is teljesült. Ausztria alkotmányos monarchiává alakult át, népképviselői parlamentekkel és ezeknek felelős kormányokkal. Az első lelkesedésben kevesen figyeltek fel arra, a legkevesebben a forradalom hívei közt, hogy az alkotmányos átalakulás a dunai monarchia belső szerkezetét ingataggyá tette. Az eddigi tényleges központi abszolút kormányzat, amely a birodalomnak befelé és főképp kifelé egységes arculatot adott, március 13-án már megszűnt, és hogy mi lép a helyébe, az teljesen bizonytalan volt.

Mert a forradalom követeléseinek, pontokba foglalt, petíciókban jelzett, kiáltványokban, felhívásokban terjesztett követeléseinek jelentős része, ha nem szám szerinti többsége, és mindenesetre a legnagyobb figyelmet keltett része, az egyes nemzetek igényeiből adódott. A legtöbb a nemzeti különállás elismerését, a többiekkel való egyenjogúságát sürgette, ha különböző tartományok közt oszlott meg, akkor nemzeti településterületének egyesítését, ha eddig nem volt feudális-rendi eredetű különállása, akkor területi elkülönítést, ha volt ilyen, annak bővítését, kiépítését vette fel követeléseinek sorába. A birodalomnak jó néhány olyan nemzetisége volt, amelynek ugyanahhoz a nemzethez tartozó tagjai szomszédos államban vagy államokban is éltek (lengyelek, ukránok, románok, szerbek, olaszok). De ezek közül csak az olaszok léptek fel eleve a teljes elszakadás és az alakuló egységes Olaszországhoz való csatlakozás programjával. Ők nem kérvényeztek és követeltek, hanem kimondták ezt a csatlakozást. A többiek nem. És jó néhány olyan nemzetiség volt, amely csak a dunai monarchián belül helyezkedett el, tehát nemzeti követeléseit egy bizonyos fokig a birodalmon belül is ki lehetett elégíteni. Az április 25-i osztrák alkotmány kimondta az örökös tartományokban élő nemzetek teljes egyenjogúságát.

Csak hogy ott volt még egy fogas kérdés: a németek, pontosabban az osztrák és cseh tartományokban élő németek jövője. Bécs házain és a Szent István-dóm tornyán a német egységet jelképező fekete-vörös-arany színű zászlókat lengette a szél. Ha nem is egyértelműen, nem teljes létszámban, de ez a német lakosság megválasztotta küldötteit a Frankfurtba összehívott német nemzetgyűlésbe. Vagyis részt kívánt venni az egységes német állam létrehozásában.

És mi lesz akkor a dunai monarchiából? A német forradalmárokat, mármint a dunai monarchia német forradalmárait ez a kérdés nem izgatta túlságosan. A baloldaliak számára a társadalmi kérdések további megoldása volt a fontos, és az egységes Németország, amelybe Ausztria természetesen beleolvad. Hogy Habsburgokkal vagy inkább azok nélkül, az számukra lényegtelen volt. A mérsekeltek, a polgáriak ugyancsak természetesnek tartották a német egységet, de ezt Ausztria vezető szerepének a fenntartásával képelték el, és ebbe már beleszámították a Habsburg-uralom megtartását, hiszen voltaképpen az 1806-ban megszüntetett helyzet modernizált felújítására készültek fel, egy német monarchiára, nyilvánvalóan császárságra, amelyben a császári tisztséget megint csak

a Habsburgok viselik majd. Ez már évszázadok óta így volt, nem is képzelhető el másképp. De milyen Ausztria? Az egész dunai monarchia, fel Lembergig és le Cattaróig, amelyben a németek csak kisebbségben vannak? Már ekkor aligha látszott kétségesnek, hogy ebbe a frankfurti nemzetgyűlés nem fog belenyugodni. Akkor az 1806 előtti helyzetnek megfelelően csak az örökös tartományok? Ezt is elképzelhetőnek, sőt egészen jogosnak találták.

Az újonnan kinevezett magyar kormány tagjai, a magyar politikai élet vezetői, a népképviselői országgyűlésen helyet igénylő politikusok ugyancsak igenelték ezt a megoldást. A dunai monarchia német tartományai csatlakozzanak az egységes Németországhoz, a többi kimarad belőle, Galícia, a magyar korona országai, Dalmácia, netán az olasz tartományok, ha sikerül őket visszaszerezni. A birodalom így két részre szakad, a kettő közt csak az uralkodó közössége marad fenn, a két államfél perszonális unióba lép egymással. A német egységes birodalmon kívül rekedt részekben belül a magyar nemesség vitathatatlanul a legnagyobb politikai súlyt képviseli. Magyarország önállósága ezzel gyakorlatilag megvalósul. Ha netán nem a Habsburgok kerülnek a német birodalom élére (a magyar nemesség számára ez a megoldás nem volt olyan vitathatatlan, mint a nyugati államfél polgárai számára), saját jól felfogott érdekükben maguk is átköltöznek Magyarországra, ahol szuverének lesznek, függetlenek a német birodalomtól. A dunai monarchia központja tehát Magyarország lesz.

Hogyan látták a Habsburgok a kérdést? Nem Ferdinándra gondolunk, az aligha értette volna meg a problémát, még a kétségbeesett többi főhercegre sem, hanem arra a szűk udvari csoportra, amely eddig a dunai birodalomban a hatalmat a kezében tartotta. Természetesen ennek a csoportnak a számára a fő kérdés a dunai monarchia egységének a megtartása volt, ennek minden egyéb feladatot alá kellett rendelni. Ha az egységes dunai monarchia meg tudja tartani vezető szerepét Németországon belül, úgy is jó, ha nem, akkor el kell tőle válnia. Majd leveszik a német egység zászlókat a háttétőről. Persze ehhez az kellett, hogy ez a szűk csoport visszaszerezze a hatalmat. Pillanatnyilag, 1848 márciusában-áprilisában vagyunk, ennek a lehetősége igen csekélynek tűnt. Az egység kérdésében azonban számítani lehetett az udvar és a forradalom közt szorult helyzetbe jutott kormányra is. Az április 25-i alkotmányt azért fogadta el az udvar, mert az ugyan a monarchia egységét nem szentesítette, hiszen tisztázatlanul hagyta Magyarország viszonyát, de éppen meglétével az örökös tartományok számára mégis bizonyos egységet teremtett, és ami fő: ez az alkotmány már megvolt, fennállt, tehát ezzel fölényben volt az egységes Németország majd csak kialakítandó alkotmányával szemben.

Ha nagyon leegyszerűsítve nézzük a dolgokat (ami persze voltaképpen helytelen, mert a dolgok sohasem egyszerűek és egyértelműek a történelmi valóságban, az elemzés érdekében azonban szükség van ilyen leegyszerűsítésre), akkor azt is mondhatjuk, hogy a németek csatlakozni akartak az egységes Németországhoz, a dunai monarchia területéből lehetőleg minél többet megtartva, de

ezt a kérdést a csatlakozás kérdésének egyértelműen alárendelve. A magyarok pedig a német egységtörekvések sikerétől Magyarország önállóságát várták, szintén a dunai monarchia területéből minél többet megtartva, de ezt a monarchiát már a magyar főváros körül elrendezve.

Volt azonban még egy érdekelt fél a dunai monarchia jövőjét illetően, sőt nem is egy, hanem sok: a monarchia egyéb nemzetei. És itt azt kell látnunk, hogy ezek – az olaszok kivételével, mint láttuk – az adott pillanatban éppenséggel a dunai monarchia fenntartása mellett foglaltak állást, nemzeti követeléseiket kizárólag azon belül óhajtották megvalósítani. Legyünk pontosak: sokhelyt akadt néhány radikális forradalmár, különösen a forradalom későbbi szakaszában, aki nem ragaszkodott a dunai monarchiához, sőt éppenséggel annak szétzúzását kívánta. A nemzeti követeléseket azonban nem ez a kisebbség fogalmazta meg, hanem a mérsékelt polgári többség. Az, amelynek az állásfoglalását František Palacký, a cseh történetíró fejezte ki klasszikusan a frankfurti előparlament meghívólevelére írt nyílt válaszában. Ebben kifejtette, hogy ő nem német, tehát nem mehet el Frankfurtba, és úgy véli, hogy a németek és az oroszok közt fekvő térség kis nemzetei önmagukban képtelenek arra, hogy önállóan megálljanak a két szomszéd közt, a cárok univerzális monarchiája bekebelezné őket, ezzel a fenyegetéssel szemben össze kell fogniok, és ennek az összefogásnak legalkalmasabb kerete a dunai monarchia. Nem az eddigi, amely megtagadta a nemzetek jogait, hanem a most alakuló, amely a kis nemzetek egyenjogúságára épül fel. Ha Ausztria nem volna, az emberiség érdekében egyenesen fel kellene találni. (Ez a megfogalmazás ugyan nem Palackýé, már egy Hans von Perthaller nevű újságíró ezt írta március 23-án a *Wiener Zeitung*ban, de Palacký ebben a pillanatban kétségtelenül a magáénak vallotta.)

Palacký a cseh álláspontot fogalmazta meg. De a horvátok, láthattuk már, ugyanúgy ragaszkodtak Ausztriához, sőt kifejezetten a Habsburgok uralmához, hogy így kerüljenek ki a magyar fennhatóság alól. A szlovének egy pillanatig sem gondoltak arra, hogy dédelgetett tervük, a Nagy-Szlovénia megalakulása után elszakadnának a dunai birodalomtól. A lengyelek meg a galíciai ukránok ugyan nem voltak olyan lelkes Habsburg-hívek, mint a csehek és a horvátok, de józanul leszámoltak azzal, hogy amíg a lengyel és ukrán területek többsége orosz fennhatóság alatt áll, a dunai monarchia felbomlása őket is orosz uralom alá hozná. A magyarországi nemzetiségek, a románok, szlovákok, szerbek állásfoglalása valamivel későbbi, de már itt leszögezhetjük: akármilyen is volt az álláspontjuk a Magyarországhoz való viszony tekintetében – tehát akár azon belül akartak területi elkülönülést, mint a szlovákok, akár attól elkülönülve a horvátokhoz hasonlóan közvetlenül a központi kormánnyal kapcsolatba kerülni, mint az autonóm Vajdaságot kívánó szerbek vagy az Erdély különállásához ragaszkodó románok –, a dunai monarchiától való elszakadást nem vették fel programjukba, nemcsak azért, mert akkor nem számíthattak az udvar támogatására, hanem azért is, mert a birodalmon túli nemzettestvérekkel való egyesü-

lést ekkor még irreálisnak tartották, ha végső távlatban nem is mondtak le róla. Az egységes, nagy Németországban való feloldódás vagy a cári abszolútizmus uralma alá kerülés veszélye ugyancsak a birodalomhoz való ragaszkodást erősítette.

A nemzetiségek tehát, vagy mondjuk inkább így, a kisebb nemzetek éppen akkor ragaszkodtak a dunai birodalomhoz, amikor az a legnagyobb válságba került, és még legfelsőbb helyen sem akadt sok ember, aki szilárdan hitte volna, hogy a monarchia átvészeli a forradalmat.

Az események közben rohamosan fejlődtek tovább. Bécsben a kormány kísérletet tett a forradalmi szervek, a nemzeti gárda és az akadémiái légió, illetve a Központi Bizottság hatáskörének korlátozására. Ez május 15-én és 26-án újabb fegyveres felkelésre és összecsapásra vezetett. Az udvar elhagyta Bécsét. Ferdinánd sétakocsizásra indult Bécsben (a forradalom kitörése óta szerette magát megmutatni derék bécsi alattvalói közt, akik mindig lelkesen megéljenezték), egyszerre csak azt vette észre, hogy már jó messzire járnak a várostól, és a hintó még mindig nem fordul vissza. Ekkor közölték vele, hogy Innsbruckba vezet az út. A május 26-i felkelés után Bécsben a hatalom a Központi Bizottság kezébe került, a Bécsben maradt kormány csak a vidéket tartotta hatalmában, ahol katonaság állomásozott. Bécsből a csapatokat már korábban visszarendelték.

Májusban jelentkeztek követeléseikkel a magyarországi nemzetiségek, a szlovákok Liptószentmiklóson, a románok Balázsfalván, a szerbek Karlócán tartott gyűléseikkel, területi autonómia követelésével. A forradalom sokközpontúvá lett, és a kezdeti egyetértést már az ellentétek váltották fel. Az osztrák alkotmánnyal szemben, amely az egyéni szabadságjogok mellett a nemzetek egyenjogúságát is megígérte, a magyar kormány csak az egyéni szabadságjogokat volt hajlandó elismerni, a nemzeti jogok iránt nem volt érzéke. A nemzeti követeléseket a magyar területi integritás, sőt a magyar forradalom eredményei elleni támadásnak tekintette.

A nemzeti ellentétek egyebütt is megosztást hoztak a forradalmárok soraiban. Különösen élesen mutatkozott ez meg a cseh tartományokban. Az itteni németek a frankfurti nemzetgyűlés lelkes hívei voltak, talán még lelkesebbek, mint az osztrák tartományok németjei, és nagy elégtétellel vették tudomásul, hogy május 18-án a frankfurti Szent Pál-székesegyházban ünnepélyes külsőségek közt megnyitották az első német nemzetgyűlést. A csehek viszont éppen Ausztriához való tartozásukat hangsúlyozták. A forradalom első napjaiban létrejött szervezetekben először csehek és németek együtt tevékenykedtek, most ennek már vége volt.

A cseh nemzeti mozgalom vezetői hívták össze június elejére Prágába a szláv kongresszust. A kezdeményezés a szlovákoktól és a horvátoktól indult ki, a szlovák vezetők az ellenük kiadott magyar letartóztatási parancs elől menekülve a monarchia egyéb szláv népeinél kerestek segítséget. A szláv kongresszus hivatalosan a dunai birodalom szláv nemzeteinek a képviselőit hívta össze, hogy a

Palacký által kifejtettek szellemében dokumentálják a Habsburg-birodalomhoz való ragaszkodásukat, természetesen a nemzetek egyenjogúsága jegyében, azt sem titkolva, hogy a Monarchiában a szlávok alkotják tulajdonképpen a többséget. A megnyitó és üdvözlő beszédek azt hangoztatták, hogy eddig a román és germán nemzetek alakították a történelmet, most itt az ideje, hogy a szlávok is a színre lépjenek. A kongresszuson a monarchián kívül élő szlávok egy-két képviselője is jelen volt, többek közt Bakunyin, aki ekkor az orosz forradalmi mozgalom legkiemelkedőbb és Európa-szerte ismert képviselője volt. Ő és még néhányan a baloldaliak közül a szláv kongresszust is arra akarták felhasználni, hogy a forradalmat radikális szellemben fejlesszék tovább, a köztársaság irányában. Ez az út a Habsburg-monarchia végét jelentette volna, teljes bizonytalansággal abban a tekintetben, hogy mi lesz a birodalom népeinek a jövője a nagy európai átrendeződésben. A lengyel küldöttek, gyakorlatias megfontolással, a magyarok és a magyarországi szlávok közti megértést szerették volna előmozdítani, a Habsburgok ellen irányuló forradalmi egység érdekében. A küldöttek túlnyomó többsége azonban határozottan idegenkedett mind a radikális továbblépéstől, mind a birodalom szétfűzésének a gondolatától.

A kongresszus vezetői kiáltványt akartak intézni Európa népeihez a szlávok ügyében, az utolsó ülésre azonban és a kongresszus lezárására nem került sor, mert a prágai helyőrség provokáló magatartására válaszként pünkösdi hétfőjén, június 12-én fegyveres felkelés tört ki. A prágai munkások és az egyetemi diákok tették ki a felkelők zömét, néhány napig helyálltak, még a helytartót is túszként tartották maguknál. Aztán a mérsékelt polgári vezetők kétségbeesett könyörgésére letették a fegyvert. Windischgrätz herceg, a csapatok főparancsnoka kegyetlen módszerekkel „állította helyre a rendet”. A szláv kongresszus mérsékelt küldöttei addigra már rémülten hagyták el a cseh fővárost. Nem ez volt a legelső jele annak, hogy a forradalom a birodalom területének nagy részén már a hanyatló szakaszához közeledik.

Az 1848-as forradalom, amely európai jelenség volt, ugyancsak júniusban hanyatlott le a hónap végén Párizsban kitört munkásfelkelés leverésével. Ezzel a forradalomnak a polgári jellegen túlmutató kezdeményezései véget értek. A burzsoázia öröme nagy volt mindenfelé, hogy a veszedelmes ellenfelet, a proletariátust sikerült megsemmisíteni. Örömeivel csak leplezte belső bizonytalanságát és szűkülő félelmét. A *Kommunista Kiáltvány*, amely néhány héttel a forradalom előtt jelent meg, nemcsak a feudális uralkodóknak üzent hadat, sőt elsősorban éppen nem nekik, hanem a hatalmat ostromló burzsoáziának. Szerencséjére ebből most nem lett semmi, remélte, hogy a jövőben sem, de a félelem már nem hagyta el a burzsoáziát. Sem Franciaországban, sem Németországban, sem a dunai birodalomban.

Ez az oka annak, hogy a forradalom táborából egyre többen elmenekültek, és ezzel az ellenforradalom bizonyos társadalmi bázishoz jutott. Azok, akik márciusban és áprilisban még együtt harcoltak az abszolutizmus ellen, most, hogy

ez megsemmisült, már elváltak egymástól, sőt különböző táborokba kerültek. Pontosabban: a birodalom nyugati, fejlettebb felében a polgárság zöme, németek és nem németek egyaránt, már megelégtették a forradalmat, minél gyorsabb lezárására, a rend helyreállítására törekedtek. Csak kevesen maradtak, elsősorban Bécsben, ahol megfelelő proletár háttér volt, akik a forradalmat még korántsem tartották lezártnak. A többség azonban a kormány mellett állt, s igyekezett a forradalomból megtartani azt, ami eddig sikerült, elsősorban az alkotmányosságot, és egyúttal visszatérni a „normális” körülményekhez, a rendhez. Pillersdorf, aki már régebben leváltotta Kolowratot a miniszterelnöki tisztségben, s akinek a nevéhez fűződött az április 25-i alkotmány, július 8-án lemondott. A császárt ekkor már János főherceg képviselte, a liberális hírben álló tagja a dinasztának, július 19-én ő nevezett ki új kormányt Anton Doblhoff báróval az élén, ennek külügyminisztere volt Johann Philipp von Wessenberg báró, igazságügyminisztere pedig Alexander Bach, ügyvéd. Mind olyanok, akik márciusban még ott álltak a barikád egyik oldalán, az abszolutizmussal szemben, de most már valahol középütt voltak a radikális forradalmárok és az udvari ellenforradalom közt, voltaképpen elég széles polgári bázissal, amely ugyanúgy középütt helyezkedett el, csak szívében már a rendet kívánta, míg az új kormány szavakban még forradalminak hirdette magát.

Nemcsak társadalmi vonatkozásban próbált valahol a lehetetlen középúton járni a kormány, a német egység kérdésében is valahogy így volt. Közben július elején a frankfurti nemzetgyűlés megkezdte a német nép alapjogainak megtárgyalását. És igaz, hogy ez sokáig tartott (december 27-re készültek el vele), már az első két szó: „Minden német” napokig tartó vitát robbantott ki, de azért itt mégis a német nemzeti fejlődés alapkérdéseiről volt szó. Ha az előparlamentnek csak egy osztrák tagja volt eredetileg, az is politikai emigráns, a frankfurti nemzetgyűlésen már számos osztrák politikus képviseltette magát. És a nemzetgyűlés továbbra is számított Ausztria részvételére az egységes Németországban. Már június 24-én János főherceget választották meg az ideiglenes kormány fejévé, mint birodalmi kormányzót, ugyanazt a Jánost, aki Ferdinánd császárt helyettesítette otthon. Az ausztriai németek továbbra is Frankfurtra figyeltek. Az udvar is, persze, olyan formában, hogy Ausztria tartsa meg egyszerre vezető szerepét, mint 1848 előtt, és különállását is, ami nyilvánvalóan képtelenség volt. A kormány igyekezett úgy tenni, mintha egy teljesen szuverén állam kormánya volna, amelynek semmi köze Frankfurthoz, a nemzetgyűlést nem tekintheti fölötté állónak, de ugyanakkor továbbra sem tagadta Ausztria német mivoltát. Amivel viszont egyre inkább elidegenítette magától mindazokat az erőket, amelyek valóban Ausztria mellett álltak, ti. a Monarchia kisebb nemzeteit.

A Frankfurt iránti érdeklődést az ausztriai németek körében mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy az osztrák birodalmi gyűlésbe történő választásokon a részvétel igen gyenge volt, akadt olyan körzet, amelyben mindössze néhány ember adta le szavazatát. Az egyéb nemzetek sokkal tevékenyebbek vol-

tak, végül is az ő képviselőik voltak a többségben, amikor július 22-én János főherceg megnyitotta a birodalmi gyűlés első ülésszakát.

A bécsi parlament nemcsak nemzeti összetételében különbözött a frankfurti-tól, társadalmi szempontból is más jellegű volt. Mert amíg a frankfurti gyűlés 830 tagja és helyettes tagja közül több mint 700 értelmiségi foglalkozást űzött, a bécsi birodalmi gyűlésben különösen a nemzetiségi területekről igen sok paraszt jelent meg. Még olyan is akadt, aki olvasni sem tudott, nemhogy németül értett volna. A birodalmi gyűlés ennek megfelelően még a tárgyalási nyelvben sem tudott megegyezni. Lehet hogy mégis a birodalom másik felében, mármint Magyarországon csinálták okosabban, ahol ugyan a nemzetiségeknek nem sok képviselője akadt, azok sem a mozgalom addigi vezetői, meg a túlnyomó többség a középnemességből került ki, de legalább magyarul mindenki tudott?

A magyar népképviselői országgyűlés (vagy nemzeti gyűlés, ahogy magát nevezte) korábban ült össze, mint a birodalmi gyűlés, és teljesen a magyar különállás jegyében. Ezt a különállást egyébként a birodalmi gyűlés többsége ekkor természetesnek tartotta, és ilyen értelemben is folytatta tanácskozásait: a magyar korona országaira hatásköre nem terjedt ki. A birodalom két felének különválása ekkor, amikor a birodalom egységét már csak a dinasztia és a hadsereg, tehát a fenyegető vagy legalábbis potenciális ellenforradalom képviselte, voltaképpen a forradalom továbbélését jelentette. Megmutatkozott ez mindkét oldalon. A birodalmi gyűlés egyre radikálisabb hangot ütött meg, különösen a nyugati tartományokban még függőben levő jobbágykérdés tárgyalása során, amely a legfiatalabb képviselő, Hans Kudlich javaslata nyomán került napirendre. A magyar országgyűlés pedig a védekezésre készülődött, konkrétan ekkor a szerbek délvideki támadásával szemben, de ennél távolabbi perspektívával is. A magyar országgyűlés szívesen látta a frankfurti nemzetgyűlés tevékenységét, követeiket is küldött oda, a birodalmi gyűlés viszont, cseh elnökkel és lengyel alelnökkel és nemzetiségi többséggel elhatárolta magát a német egység kérdésétől. Amivel viszont saját forradalmi álláspontját gyengítette, mert a német forradalmárok éppen a német egység hívei is voltak.

Forradalom és ellenforradalom, német egység és osztrák különállás, osztrák birodalmi egység és magyar különállás, német–magyar összefogás és a kis nemzetek összefogása, az ellentétek sokszorosak voltak, a frontvonalak egyre összekuszáltabbak, mert akik az egyik ellentétpárban közös álláspontot foglaltak el, a másikon esetleg éppen az ellenkező megoldást választották óhatatlanul, vagy éppenséggel mindkettőt visszautasították, hogy egy harmadik ellentétpárnál újból találkozzanak.

Az udvar közben visszatért Bécsbe, Ferdinánddal együtt, aki örült bécsi alattvalói kitörő hódolatának. Persze nem értette, hogy a bécsi lakosság jelentős részét az udvar és vele az arisztokrácia hosszas távolléte munkalehetőségétől, a megélhetéstől fosztotta meg. Aztán augusztus 15-én megint kitört a felkelés Bécsben, most csak kisebb méretekben, a munkások megmozdulásáról volt szó,

az udvar ismét felszedte sátorfáját, ezúttal a morvaországi Olmütz irányában, amely még Innsbrucknál is nyugalmasabb helynek tűnt. Nyugalmasabbnak azért is, mert a városi lakosság ott nem lép fel olyan igényekkel, mint a bécsiek, és nyugalmasabbnak azért is, mert nyugodtabban lehet készülődni a hatalom visszavételére.

Mert erről volt alapjában véve mindig szó. Azt a hatalmat visszaszerezni, amely olyan korhadtt volt belülről, hogy márciusban igen könnyen kihullt az addigi kormányzók kezéből. Most azonban sokfelé megoszlott, és a birodalom megmentése érdekében ismét azoknak kell visszavenniök, akik addig a kezükben tartották. Hogy milyen könnyen ejtették el, arra már senki sem emlékezett vissza szívesen.

És kik azok voltaképpen, akik „visszaveszik” a hatalmat? Ferdinánd, a jóságos, aki meg sem értette, hogy sohasem volt az övé? Lajos főherceg? Metternich, aki Angliában rendezkedett be és onnan figyelte az eseményeket, hangsúlyozva, hogy ő eddig színész volt a színpadon, de most már csak a néző szerepére kíván korlátozódni? Néhány nevet lehetne mondani, amelyik nem ennyire irreális. Windischgrätz, a prágai sortűzek vezénylője, vagy Radetzky, az öreg hadvezér, aki augusztus 6-án visszafoglalta Milánót, 8-án fegyverszünetre kényszerítette a piemonti királyságot, és ezzel gyakorlatilag visszaszerezte egész Észak-Itáliát. Később Felix Schwarzenberg herceg neve is felvetődött. Vagy a régebbiek közül majd Kübeck került megint elő. De lényegében véve nem erről volt szó. Ők személy szerint valóban az ellenforradalom emberei, akik a legszívesebben egészen az 1848 előtti helyzethez térnének vissza. De néhány ember semmit sem tehet a forradalom ellen, még ha előkelő arisztokrata és nagy vagyonnal rendelkezik is. De mögöttük állt a hadsereg, amely nagyjából érintetlen volt, és Itáliában Piemont meg a forradalmárok ellen még harci dicsőséget is szerzett Custozánál. Mögöttük volt a régi rend hivatalnoki gárdája. Végso fokon mögöttük voltak a kisebb nemzetek, amelyek a Monarchia létehez ragaszkodtak. A nyári hónapokban pedig egyre inkább mögójük sorakozott fel az a polgárság is, amely márciusban még a forradalom mellett állt.

Igaz az is, hogy a hadsereget még fel lehetett használni egy olyan fordulat számára, amely a teljes visszatérést jelenti az 1848 előtti helyzethez. Az igazi osztálybázist, a nemzetiségeket, a polgárságot, a voltaképpen még bizonytalan tényezőt, a parasztságot már nem. Ezek nélkül pedig nem lehetett megvalósítani azt az ellenforradalmat, amely minden polgári forradalmat követett eddig, és amelynek a lényege már nem a feudális rend restaurálása, hanem a polgári rend, a kapitalista rend konszolidálása. Az adott osztályerőviszonyok mellett természetesen olyan konszolidálása, amely a feudális erőknek, a nagybirtoknak, az arisztokráciának, a nemességnek jelentős pozíciókat hagy meg. De olyan konszolidálása, amely a legalapvetőbb kérdésben, a jobbágyság kérdésében már nem teszi lehetővé a visszatérést az 1848 előtti állapotokhoz.

Ez olyan kérdés volt, amelyet a birodalom jelentős részében már megoldot-

tak, amelyet a birodalmi gyűlés sürgetett, amelyet az egyébként egyre inkább a forradalommal szembekeverülő kormány is elodázhatalannak tartott. A birodalmi gyűlés hetekig tárgyalta a jobbágyszabadítás kérdését, a paraszti képviselők, különösen az ukránok igen éles szavakban bírálták a jobbágyrendszert. És a birodalmi gyűlés végül megszavazta a jobbágyszabadítást olyan formában (a magyarországitól eltérően), hogy minden ténylegesen a parasztok kezében levő földet a felszabadult parasztok tulajdonába adott át. Igaz, hogy a volt földesuraknak fizetendő kárpótlás jelentős részét közvetlenül a parasztoknak kellett magukra vállalniuk, szemben a magyar rendezéssel, amely állami kárpótlást írt elő. Szeptember 7-én Ferdinánd kiáltványa adta tudtul a birodalom lakosságának a jobbágyszabadítást. És ezzel a nyugati tartományok parasztsága már nem számított többé a forradalom segélycsapatának, hátvédjének. A parasztok megkapták, amit követeltek, a bécsi forradalom további menete már nem érdekelte őket. Az ellenforradalmi konszolidáció jelentőset lépett előre.

Történtek ennél konkrétabb lépések is, Windischgrätznek augusztusban május 25-ére keltezett meghatalmazást adtak, amelynek értelmében a hadsereg, sőt a polgári lakosság felett korlátlanul rendelkezhet, tehát teljhatalmat kap. Augusztusban azonban ezt még titokban kellett tartani. Az ellenforradalom még nem érezte magát elég erősnek.

A birodalmi gyűlés nem engedett radikalizmusából, szeptember 11-én üléseit permanensekké nyilvánította, a nagy francia forradalom központi szerveinek a mintájára. A tanács balra tolódásával azonos ütemben haladt a kormány jobbra tolódása, Bach a rendre és a törvények tiszteletére hivatkozott, ezek jelentik az igazi szabadságot. Ha jól emlékszünk, Metternich, aki ellen Bach nem oly régen hadakozott, mintha valami hasonlót mondott volna, nem is egyszer.

A helyzet a keleti birodalomfélben még jobban kiéleződött, a délvidéken a szerb felkelők már nyílt harcban álltak a magyarokkal. Jelačić, aki nem volt hajlandó a magyar kormánytól utasításokat elfogadni, a határon készülődött a Magyarország elleni támadásra. A magyar kormány, miután sikertelen kísérletet tett a horvát bánnal való megegyezésre, lemondott. Az udvar új kormányt nevezett ki, majd szeptember végén teljhatalmú királyi biztost állított az ország élére. A királyi biztost Budára menet a forradalmi tömeg megölte. Kossuth vezetésével megalakult az Országos Honvédelmi Bizottmány, mint a forradalom vezető kormánysszerve. Magyarországon a forradalom tovább haladt előre, elsősorban a magyar különállás jegyében, amely a frankfurti nemzetgyűlés gyengülése következtében a dunai birodalmon belül már nem is látszott olyan biztosnak, mint korábban. De éppen a különállás érdekében, amelyről hamarosan látszott, hogy fegyveresen kell megvédeni, a magyar országgyűlés társadalmi téren is tett néhány lépést előre, a márciusi törvényekhez képest. A nyugati tartományokkal ellentétben a forradalmat vezető közép-nemességnek nem kellett félnie a proletariátustól, hiszen az a gazdasági elmaradottság következtében nem volt számításba jövő erő, úgy vélte, a parasztságtól sem kell félnie, mert annak érde-

kében mindent megtett, a nemzetiségektől pedig végképp nem félt, mert még mindig abban az illúzióban élt, hogy azok követelései mögött csak néhány pap és ügyvéd hangoskodása húzódik meg. Ezért mert továbblépni. Ezért vállalta a fegyveres harcot, amikor Jelačić seregével betört a Dunántúlra. Az első összecsapás, a pákozdi ütközet után Jelačić Bécs felé menekült a sereggel.

A magyarországi események a nyugati birodalomfélben is gyorsították a polarizálódást, ami viszont a forradalmárok számának további fogyatkozásával járt. Október 6-án Bécsből csapatokat akartak indítani Jelačić megsegítésére, a magyar forradalom elfojtására. A forradalmi Bécs lakossága ezt megakadályozta, a kormány tagjait halálra keresték, de csak Latour gróf hadügyminisztert érték el, végeztek is vele. A kormány tagjai elmenekültek, csak Kraus pénzügyminiszter maradt a fővárosban. A birodalmi gyűlés mérsékelt képviselői is sietve elhagyták a forradalom központját. Csak a radikálisok maradtak ott. Bizottmányt alakítottak, az vette a kezébe a hatalmat. Most már nyílt volt a harc itt is, mint néhány napja Magyarországon. Windischgrätz elővehette teljhatalmát, és csapatokat indíthatott Bécs ellen.

A forradalmi főváros saját erején kívül a magyar forradalomra számíthatott, és a frankfurti nemzetgyűlésre. Az el is küldte egyik képviselőjét, Robert Blumot. A nemzetgyűlés még szorgalmasan ülésezett, éppen szeptember végén és október elején szavazta meg az egységes Németország új alkotmányának első pontjait, többek között azt, hogy ennek a Németországnak csak német államok lehetnek a tagjai, ha valamelyik uralkodó nem német területek felett is gyakorol fennhatóságot, ezek az országai csak perszonális unióban állhatnak német tartományaival. Valóban az a megoldás, amelyre sokan számítottak, többek közt a magyar kormány is az év kora nyarán. Csakhogy most ez már keveset számított. Elsősorban azért, mert a frankfurti gyűlés mögött nem állt tényleges erő. A nemzetgyűlés még a nyáron belebocsátkozott egy Dánia elleni háború elvi támogatásába, amely a Dániával személyi unióban levő német hercegségek ügyéből adódott, de az orosz és az angol kormány nyomására a háborút a frankfurti nemzetgyűlés megbízásából ténylegesen viselő Poroszország augusztus végén kénytelen volt fegyverszünetet kötni, gyakorlatilag belenyugodni ezeknek a hercegségeknek az elvesztésébe. Szeptemberben a frankfurti nemzetgyűlés is beletörődött ebbe. Mindenki előtt nyilvánvalóvá vált, ami eddig sem volt titok, hogy Frankfurtnak csak akkor volna jelentősége, ha tényleges katonai ereje is lenne. A tényleges hatalom azonban az egyes német államok, mindenekelőtt a két legerősebb, Ausztria és Poroszország kezében volt. Ausztria belső gyengesége Frankfurt felől nézve nem tűnt olyan végzetesnek, mint amilyen a valóságban volt, pontosabban a forradalmi Ausztria gyengesége. Október 6. után ezen a téren is megváltozott a helyzet. A Frankfurtot érdeklő forradalmi Ausztria Bécsre szorult vissza.

Bécset pedig körülzárták Windischgrätz és Jellačić seregei, hamarosan megindult az ostrom. A határon, Bécstől nem messze, ott volt a magyar honvédsé-

reg, de a törvényesség betartása érdekében a magyar forradalmi kormányzat so-
kaig habozott, beavatkozzon-e Bécs mellett. Mire a kétségeket legyűrték, már
késő volt. A határon átlépő magyar seregeket október 30-án Schwechat mellett
megverték, másnap Bécs megadta magát.

Már csak Magyarország és Velence tartotta magát, az utóbbi, persze, elha-
nyagolható tényező volt. Magyarország katonai meghódítása nem tűnt olyan ne-
héz feladatnak, különösen, ha a nemzetiségeket még jobban, hatékonyabban le-
het mozgósítani. Az ellenforradalmi konszolidálódás tehát már teljes mértékben
megindult. Ez első fokon a bécsi forradalom vezetőivel való leszámolást jelen-
tette. Még Robert Blumot is kivégezték.

A radikális bécsi forradalom csakugyan elszigetelt volt, a dunai birodalom
nyugati tartományainak a lakossága nagy többségében elutasította. De éppúgy
elutasította volna a teljes reakciót, az 1848 előtti állapotok helyreállítását. Egy új
kormány csak akkor számíthatott a lakosság többségére, ha az ellenforradalmi
konszolidálódást a forradalom mérsékelt jelszavaival hajtja végre. A Doblhoff-
kormány október után hitelét veszítette az udvar számára, nem személyi össze-
tételében, hanem azért, hogy még a nyári időszakban került a birodalom élére
(hogy hatalomra került volna, azt túlzás állítani, a hatalom akkor más központok
között oszlott meg), végső fokon tehát szerepét tekintve túlságosan forradalmi
volt még, a konszolidációra törekvő polgárság számára túlságosan erőtlen ahhoz,
hogy a rendet csakugyan megteremtse. Új kormányra volt tehát szükség. Az a
néhány ember, aki szinte magától, spontánul vállalkozott arra, hogy helyreál-
lítsa a birodalom egységét, a megfelelő társadalmi és politikai erőkké számolva,
többek között Windischgrätz, Schwarzenberg herceget tartotta erre a legalkal-
masabbnak, Windischgrätz sógorát. Metternich típusú dölyfös arisztokrata
volt, lelke mélyén az 1848 előtti helyzet híve. Csakhogy Metternichhez hason-
lóan igen okos ember is, aki tudta, milyen korlátok közt állíthatja helyre a Habs-
burgok hatalmát. Tudta azt, hogy ez a hatalom az arisztokrácia közreműködésén
nyugszik. De tudta ugyanakkor azt is, hogy az arisztokrácián belül alig néhány
ember van, akire ilyen időkben fontos államférfiúi teendőket lehetne bízni.
Tudta azt, hogy a konszolidáció legfontosabb előfeltétele a parasztság semlege-
sítése, tehát, hogy a jobbágyszabadítás egyszer már törvénybe iktatott és ki-
hirdetett rendjén nem szabad változtatni. És azzal is tisztában volt, hogy az
adott pillanatban sem az alkotmányos jelszavakkal, sem a kis nemzetekkel való
szövetséggel nem számolhat fel. Az alkotmányos jelszavakra szükség van a pol-
gárság megnyerésére. Amikor november 27-én a morvaországi kisvárosba,
Kremsierbe áttelepített birodalmi gyűlés előtt megtartotta bemutatkozó beszé-
dét, az igazi alkotmányosság és az igazi szabadság nevében szólt a forradalom
szélsőségei ellen. Egy alkotmányos osztrák birodalmat vázolt fel a képviselők
előtt, a liberális szabadságjogokkal és a nemzetek egyenjogúságával, a kapitaliz-
mus szabad fejlődésével, amiről persze ebben a formában nem esett szó, de a
liberális alkotmány magától értetődően ezt is jelentette. A jobbágyszabadítás

megtartása megnyerte a parasztságot, az alkotmány a forradalomtól megijedt polgárságot, a nemzetek egyenjogúsága a Monarchia kisebb nemzeteit.

De mi lesz a német polgárság német nemzeti törekvéseivel, a német egység kérdésével? A frankfurti nemzetgyűlés mellett fennállt egy össznémet kormány, amelynek a hatásköre ugyan még Frankfurt városára sem terjedt ki, de legalább igényében fenntartotta az egységes Németország fikcióját. Ennek a kormánynak az élén pedig éppen osztrák politikus állt ekkor, Anton Schmerling, és János főherceg birodalmi kormányzó méltóságát sem vette el senki, csak éppen ő sem gyakorolta, mert erre, birodalom nem lévén, nem volt módja.

Schwarzenberg bemutatkozó beszédében nem hagyott kétséget afelől, hogy Ausztria nem lesz tagja egy olyan egységes Németországnak, amely szuverenitását bármilyen formában is megköthetné. Még akkor sem, ha netán ennek a Németországnak az élére kerülne. A beszéd Ausztria korlátlan szuverenitását és nagyhatalmi állását európai érdeknek mondotta, és ebben az európai nagyhatalmak állásfoglalására hivatkozhatott, de német érdeknek is. A németek szabad fejlődését az erős Ausztria biztosíthatja a legjobban.

A beszéd ilyen szempontból szinte hadüzenet volt Frankfurtnak (Schmerling néhány hét múlva le is mondott, és a többi osztrák képviselő is hamarosan otthagya a nemzetgyűlést). A dunai monarchián belül viszont a német polgárságnak mégis tett annyi engedményt, hogy fenntartotta Ausztria német jellegének a fikcióját. Ausztria ereje azért német érdek, mert Ausztria a legerősebb német állam. A forradalmi vihartól megszeppent ausztriai német polgárság számára ennyi engedmény a német nemzeti érzésnek elég is volt. Már csak azért is, mert az erős Ausztria meg tudja védeni a polgári rendet, a magántulajdon szentségét, a frankfurti nemzetgyűlés filozopterei erre sohasem lesznek képesek. Ausztria tehát német, de kívül marad Németországon, illetve nem lesz szoros kapcsolatban a többi német állammal.

Akik még mindig német egységről álmodoztak, azoknak ezek után már más megoldáshoz kellett folyamodniuk. A német egység Ausztria bevonásával nem valósulhat meg, – a nagynémet megoldás, ahogy már akkor és később is nevezték. Marad akkor a kisméretű megoldás, az egységes Németország Ausztria nélkül. Ezt lehetett tovább tervezgetni, amíg a frankfurti nemzetgyűlést, vagy ami belőle megmaradt, katonai erővel szét nem kergetik.

Ausztria német volta a német burzsoázia és kispolgárság megnyerését célozta. Ausztria, mint az egyenjogú nemzetek birodalma, ez a monarchia kis nemzeteknek szólt. Hatékonyan, ezt meg kell vallani. A cseh polgárság, nem is beszélve a maroknyi szlovén értelmiségiről, már rég kinyilvánította, hogy éppen ilyen Ausztriára van szüksége, amely alkotmányos is, de a rendet is biztosítja, egységes, de az egyes nemzeteket is megvédi. Hiszen Palacký is azt hangsúlyozta áprilisban, hogy Ausztriának erősnek kell lennie ahhoz, hogy küldetését teljesíthesse. A lengyel arisztokrácia és a nemesség Galíciában tudomásul vette, hogy a várt nagy lengyel nemzeti felkelés most sem tört ki, a lengyel állam nem állt

helyre, és akkor a galíciai lengyelek számára a legokosabb, ha továbbra is a dunai monarchián belül igyekeznek minél kedvezőbb helyzetet kiharcolni a maguk számára. Arisztokráciájuk révén erre van is lehetőségük. Igaz, az ukránok épp ugyanekkor, novemberben Lembergben még fegyveres felkelést is kíséreltek meg. Az ukránok – vagyis az a kevés városi értelmiségi és munkás, akit a forradalom még érdekelt. Az ukrán parasztság zöme megelégedett a földdel, amelyet kapott.

A magyarok és az olaszok felé Schwarzenberg bemutatkozó beszéde még egyértelműbben fenyegető volt, mint a német egység frankfurti álmodozói felé. Ők még harcban álltak a kibontakozóban levő új birodalom ellen. De nekik is el kell majd fogadniuk ezt az új birodalmat, ha önként nem, akkor majd fegyveres erővel kényszerítik őket erre.

Ehhez pedig – erről persze már nem esett szó a beszédben – igénybe lehetett és kell is még venni a magyarországi nemzetiségeket. A horvátok már hónapok óta gyakorlatilag minden kapcsolatot megszüntettek a magyar kormányzattal, csapataik már eddig is ott harcoltak a császári jelvények alatt a magyar forradalom ellen. Éppígy a szerbek is. Ősszel a román parasztok is megmozdultak egykori magyar földesuraik ellen, és véres irtóháborút indítottak. Szociális megmozdulás volt ez, osztályharc, de nemzeti színezetet is lehetett neki adni, hogy az udvar számára elfogadható legyen. A szlovákokat is megpróbálták a forradalom ellen fordítani, több ízben is betörték kisebb szabadcsapatok, császári tisztek vezénylete alatt, de a szlovák nemzeti mozgalom vezetői is ott voltak sorakban.

Ha a szlovákoktól eltekintünk, ahol ezek a betörések nem vezettek nagyobb arányú magyarellenés megmozdulásokra, a magyarországi kis nemzetek többsége, legalábbis egy ideig, sőt inkább hosszú ideig a magyar forradalom ellen fordult. Ahol ez tömegméretekben történt, ott társadalmi szempontok, indítékok alapvető szerepet játszottak. A nemzetiségek, illetve kis nemzetek politikai vezetői azonban nem ilyen indítékokból, hanem nemzeti céljaik érdekében vállalták a szembenállást a magyar forradalommal. Azt szokás erre mondani, hogy objektíve az ellenforradalmat segítették ezzel, bár szubjektíve becsületesek voltak, nem kívánták a reakciót. Kétségtelenül szubjektíve becsületesen szálltak szembe a magyar kormányzattal, mert úgy látták, nemzeti érdekeik ezt követelik. A magyarországi kis nemzetek elmaradottabbak voltak a nyugati tartományok nemzeteinél, nem volt európai horizontjuk. Ők csak a magyar nemesség osztályuralmát látták 1848 előtt, a horvátok egy velük egyenrangú magyar nemesség semmivel sem indokolt fölényét. A forradalom társadalmi és alkotmányos vívmányaiban egyetértettek a magyar kormányzattal. Csakhogy ennek a kormányzatnak a nemzetiségi politikája oda vezetett, hogy a magyarországi kis nemzetek vezetőinek szubjektíve nem a forradalom és az ellenforradalom közt kellett választaniuk, hanem egy olyan forradalmi kormány közt, amely az egyéni szabadságjogokat bőkezűen megadta, de a nemzetek jogairól hallani sem akart (a hor-

vátok kivételével), mert nem is értette az igényt, és egy olyan kormány közt, amely az egyéni szabadságjogokat is megadta és ezeket megtette a nemzetek egyenjogúságával. Szubjektíve a döntés 1848 nyarán vagy akár őszén is nem lehetett kétséges. Objektíve persze hogy az ellenforradalmat támogatták, azt az ellenforradalmat, amely a polgári forradalom konszolidálódását megvalósította, mint újból hangsúlyozzuk, számos feudális maradvány fenntartásával. Hogy ez a kormányzat majd nem veszi komolyan a nemzetek egyenjogúságát, sőt az alkotmányt is eltörli, az 1848-ban még egyáltalában nem látszott ilyen biztosnak. Hiszen a birodalmi gyűlés továbbra is tanácskozott Kremsierben, és épp most látott hozzá a birodalom nemzeti problémáinak a megoldásához.

A felső kormánykörökben persze novemberben már egyéb kérdések kerültek az előtérbe. A dunai birodalom márciusban és a következő hónapokban már a teljes széteséssel fenyegetett. Minden társadalmi erő, vagy majdnem minden erő szembefordult vele. Az események során, amikor a birodalmat egy darabig voltaképpen csak a megszokás tartotta fenn, nem reális erők, a forradalmi tábor olvadozni kezdett, és egyik ága a másik után lépett át az ellenforradalom, a konszolidáció táborába. A harc még folyt, de kimenetele novemberben eléggé egyértelműnek látszott. A dunai monarchia megint túlélte egy válságot, a felbomlás közvetlen lehetőségét. Vagyis megint jelentkeztek olyan erők, olyan indítékok, amelyek a birodalom fennmaradása mellett szóltak. Már jeleztük őket, itt csak összefoglalóan kell rá utalnunk: Ausztria helye az európai egyensúlyban, a többi német államtól való elkülönítésének szükségessége a nagyhatalmak érdekében, nehogy egy túl erős Németország jöjjön létre Európa kellős közepén; a kis nemzetek ragaszkodása a birodalom fennmaradásához, az erősebb szomszéd nemzetektől való félelmük miatt; a német burzsoázia ragaszkodása mégiscsak a birodalomhoz, amely képes védelmet nyújtani a proletariátussal szemben, amire az egységes Németország nem képes, mert meg sem tud alakulni; bizonyos társadalmi erők, az arisztokrácia, a főpapság, a hadsereg, eleve mellette voltak. Mindez együttvéve elég volt ahhoz, hogy 1848 késő őszére a birodalom egységének megtartása már ismét a lehetőségek, sőt a tények szférájába emelkedjen. Sőt, úgy tűnt, hogy a birodalom erősebb, mint az év elején, amikor percek alatt az addigi rendszer összeomlott.

Persze ebből a gyors összeomlásból adódtak bizonyos tanulságok a legfelső kormánykörök számára. Az egyik az volt, hogy a birodalom területét és egységét csak úgy lehet megtartani, ha ezt az egységet belülről, a közigazgatás, az államapparátus vonalán is megvalósítják. Ha a feudalizmust már fel kellett adni, akkor ebből legalább bizonyos előnyöket kell szerezni: az országok és tartományok szerinti széttagoltságot, Magyarország különállását fel kell számolni. Ha ez egyelőre taktikai okokból alkotmányos formában történik, az nem baj. A lényeg annak az egységesítő politikának a továbbvitele, amelyet Mária Terézia, sőt már VI. Károly elkezdett. Tehát az egy központú birodalom. Ez a központ csak Bécs lehet, azok az erők, amelyekre a birodalom épül, végül is németül érintkeznek

egymással, akkor tehát egy német nyelvű, központosított birodalmi apparátust kell kiépíteni. A német polgárság, amely amúgy is kiábrándult a német egységből, ugyancsak támogatni fogja ezt a politikát. Windischgrätz ugyan szívesebben tért volna vissza a tartományi különálláshoz, teljesen feudális alapon, de Schwarzenberg jóval okosabb volt, tudta, hogy ez már lehetetlen.

De ha egyközpontú a birodalom, akkor ebben a központban, még ha meg is marad az alkotmányosság, mégiscsak kell egy fő, aki képes teendőinek az ellátására. Ferdinánd nem lehet ez. Ferdinánd felesége már 1847-ben megállapodott Metternichkel abban, hogy 1848. augusztus 18-án, amikor Ferenc Károly legidősebb fia, Ferenc József 18 éves lesz, átveszi a birodalom vezetését. A forradalmi időszak nem volt alkalmas ennek a cserének a végrehajtására. Most elérkezett az ideje. Ezt a dalias ifjút kell a birodalom élére állítani. Eddig még nem fűződik semmi kellemetlen emlék a nevéhez, rövid ideig helytartó volt Prágában, aztán az itáliai fronton is megfordult, de még senki sem figyelt fel rá. Úgy tűnt, értelmes és okos, Metternich maga sokat foglalkozott a nevelésével, tehát a legalkalmasabb lesz arra, hogy tiszta lappal induljon az újjászerveződő birodalomban.

Némi nehézség még akadt. Mert egyrészt Ferdinánd az utóbbi időben nagyon belejött az uralkodásba, újabban sok volt a változatosság, hol megéljenezték, hol utaznia kellett, tehát érdemes császárnak lenni. Aztán mégis rábeszéltek. De Ferenc Károly sem igen értette meg, miért kellene helyette a fiának a trónra lépnie, amikor ő képes volna még évekig uralkodni. Itt már komolyabb beavatkozás kellett. Álmában „megjelent neki” Ferenc császár szelleme, aki áldóan terjesztette kezét az ifjú Ferenc József fölé. Az ügyesen szervezett színjáték hatott. Ferenc Károly is lemondott trónigényéről fia javára.

1848. december 2-án az olmützi érseki palotában zajlott le a trónváltás. Felolvasták Ferdinánd és Ferenc Károly lemondását, a fiatal főherceg térdre borult Ferdinánd előtt, aki azzal emelte fel magához: „Légy jó, szívesen történt.” I. Ferenc József az osztrák birodalom császára lett. Most hozzá lehetett látni a még fennmaradt kérdések tisztázásához.

Ellenforradalom és neoabszolutizmus

A 18 éves ifjú trónra emelése új fejezetet és új programot hozott a birodalmi ügyek vitelében. E programra első pillanattól kezdve árnyékot vetett az a körülmény, hogy az ifjú uralkodót úgyszólván Zsófia főhercegnő ültette a trónra, ami aligha volt számára kedvező ajánlólevél, mert az új császár édesanyjánál népszerűtlenebb személy kevés volt Bécsben. Maga az új program sem volt éppen problémamentes. 1848 őszére Ausztriában a forradalom és az abszolutizmus küzdelmében végső fokon a polgárság történelmi okokból adódó viszonylagos gyengesége miatt az abszolutizmus nemcsak katonailag, hanem politikailag is felülkerekedett, s ennek a rendszernek kellett – a forradalom helyett – a birodalom átszervezését vállalnia, s a kor új gazdasági és minden társadalmi követelményéből eredő feladatát megoldania. E feladatok közé elsősorban az egész birodalom teljes katonai konszolidációja tartozott, ami megkövetelte a magyar függetlenségi harc felszámolását, minden rendelkezésre álló lehetőség igénybevételével. Ezen túlmenően megoldásra várt még a különböző népek együtt-tartása a birodalomban. Tehát olyan helyzetet kellett teremtenie a birodalmon belül, amelyben a gazdasági fejlődés követelményeit az aktuális nemzeti törekvésektől függetlenül, ezeket megkerülve és kiküszöbölve lehetett kielégíteni. A Habsburg-birodalmon belül az abszolutizmus feudálisztikusan nemzetek feletti és univerzalisztikus politikai talaján kellett modern polgárosodást létrehozni. E bonyolult feladat teljesítése két előfeltételhez kapcsolódott. Elsősorban az ellentétes irányzatok féken tartásához szükséges diktatúrához. Másodsorban olyan nagyburzsoá és polgári réteghez, amely a nagybirtokos arisztokráciára támaszkodva kapitalista gazdasági tevékenységével hajlandó volt az abszolutista Ausztriát a modern társadalomépítés alapjaira helyezni. Ez a nagyburzsoázia Ausztria német polgárságából került ki, s legfőbb politikai jellemvonásai: a félelem a bécsi forradalom megismétlődésétől és minden osztályharc jellegű társadalmi mozgástól; a német öntudat, amely az Ausztrián belüli „nemzeti és állami fejlődés minden jogát a maga számára sajátítja ki” a szlávokkal, magyarokkal és más nemzetekkel szemben. Továbbá, hogy Ausztriát mint német államot az egész németiség európai helyzetének biztosítására elengedhetetlennek tekintette.

Ezt az Ausztriát a bécsi és a prágai forradalmak leverése után Alfred Windischgrätz herceg, Felix Schwarzenberg herceg, Franz Stadion gróf, Karl von

Bruck báró és Alexander Bach képviselte. Ezek közül tulajdonképpen Stadion, Bruck és Bach fejezte ki a nagypolgárság érdekeit, ők alakították ki a polgári fejlődésnek azokat a szükséges formáit, amelyek alapján a Habsburg-birodalom egysége fenntartható. Elgondolásaik alapja a tőkés termelés természetes vonzóereje a nagytérgazdálkodás megteremtésére, amely a Habsburg-monarchia esetében megegyezett – legalábbis a tőkés fejlődés kezdeti fokán – az uralkodó rendszer nemzetfölötti közömbösségével. Ez a fejlődési szakasz ugyan Ausztriában hamar túlhaladottá vált, mert a birodalmon belüli népek mozgalmai a magyar szabadságharc leverése ellenére rövidesen újból kiújultak, és kétségessé tették Ausztria egységállam jellegét. Az azonban tény, hogy a Stadion-Bruck-féle gazdaságpolitika valóban nagyburzsoá egységállamot akart teremteni, amely jellegében német volt ugyan, belpolitikai törekvéseiben azonban a Habsburg nemzetfölöttiségnek kötelezte el magát, mert ez szinte biztosan védte minden nem német centrifugális nemzeti törekvéssel szemben. Legalább addig, amíg a birodalom különböző nemzeteinek polgárságát – beleértve a németekét is – magával nem ragadja a nacionalizmus hulláma.

V. Ferdinánd lemondási okmányába s az új uralkodó trónfoglaló proklamációjába a forradalom elítélése és az engedmények megtagadása helyére olyan mondatok kerültek, amelyek Ferenc főherceg ígéretét tartalmazták, hogy alkotmányos császárként kíván uralkodni. Ezen ígéretének hangulati aláfestésére vette fel az új uralkodó neve mellé a „népcsászár” II. József nevét, mintegy haladó szándékainak kinyilvánítására. A lemondási és trónfoglalási okirat megváltoztatásával Schwarzenberg ténylegesen megszegte Windischgrätz herceg Mária Anna császárnénak tett ígéretét, Bécs népének hangulatát azonban – amely a változást ellenségesen fogadta – Schwarzenberg kénytelen volt figyelembe venni. Igaz, hogy ezzel az ígérettel az osztrák ellenforradalom lényegében ugyanoda jutott, ahol a volt császár lemondása előtt tartott: a polgári demokratizmusnak tett ígéretekhez. Ezeket azonban Schwarzenberg egy pillanatig sem vette komolyan: cselekedete kizárólag Ausztria népének és az ekkor még működő Birodalmi Gyűlésnek a félrevezetését szolgálta. Bár a tett lényegében valóban „engedmény” volt az osztrák demokratizmusnak, mint V. Ferdinándé, azokból valami, ha csak egy pillanatra is, megvalósult – így pl. a Birodalmi Tanács. Schwarzenberg azonban kezdettől fogva hamisan játszott. Hogy ezzel az ifjú császárt trónra lépése pillanatában tudatos hazugságra készítette, az sem őt, sem a tanítványául szegődött I. Ferenc Józsefet, soha nem zavarta. Mégis téves volna feltételezni, hogy a trónfoglalás ezen mozzanata, amely oly jellemző volt a XIX. század közepén lezajlott ellenforradalom módszereire, nem hatott ki a trón későbbi történelmi szerepére.

I. Ferenc József császár, aki időben közel három emberöltőt töltött tényleges uralkodással a Monarchia trónján, s történelmileg két korszakon vitte át birodalmát – a korai kapitalizmustól kezdve az imperializmusnak az első világháborúba torkolló első szakaszán –, egyéni életében szintúgy igen mozgalmas pályát futott

be. Nem lehet állítani, hogy ez a pálya boldog volt és mentes a tragikus fordulatoktól. Mégis tagadhatatlan, hogy Ferenc József élete szervesen és logikusan kapcsolódott a hosszú évszázadokon át uralkodott dinasztiához, amely rendkívüli tehetségeket ugyan nem adott, legfeljebb szorgalmas államhivatalnokokat, akiket a születés helye képesített a legfőbb császári méltóságra.

I. Ferenc József ennek a típusnak volt a képviselője. Gyermekkorában a szokásos főhercegi nevelésben részesült, ez felülmúlta a szokásos arisztokratikus oktatást, mind tárgyi anyagában, mind az uralkodáshoz szükséges ismeretek sokféleségében. A katonai ismeretekbe – bár inkább azok fegyelmi vonatkozásaiba, mint hadtudományi részeibe – 1836 óta Johann Baptist Alexander Corinini gróf, a későbbi tábornagy vezette be a főherceget. Neveltetésének központjában mégis a vallás állott nem csupán azért, mert Heinrich Bombelles gróf – a fő nevelője – és Zsófia főhercegnő, az édesanyja, mélyen vallásos volt, hanem mivel az egyházzal való kapcsolat a Habsburg-dinasztia számára évszázadok óta az uralkodás politikai alapját képezte.

Ferenc főherceg már ifjúkorától zárkózott, nehezen oldódó egyéniség volt. Nevelése ezeket a tulajdonságait – az uralkodói felsőbbrendűség tudatának erősítése érdekében – még táplálta. Így vált még környezete számára is megközelíthetlenné. Szorgalma és fegyelmezettsége egyéniségét szoborszerűvé tette. Az emberi kapcsolatokkal szembeni érzéketlensége csupán élete utolsó évtizedében enyhült, főleg a családját ért sorscsapások súlya alatt.

Felix Schwarzenberg herceg, az új rendszer egyik megteremtője, aki az új Habsburg-monarchiával együtt az új császár jellemét és politikai arculatát a leg tudatosabban formálta, aligha találhatott volna rendszeréhez jobb partnert, mint I. Ferenc Józsefet. Az ifjú császár később is, pontosan ugyanazon az úton haladt tovább, amelyet tanítómestere – aki élete végéig példaképe maradt – mutatott neki. Pedig – s ezt a császár javára meg lehet állapítani – jellemileg teljesen különbözőek voltak. Ferenc József merevsége egyenességet takart, amely mentes volt hátsó gondolatoktól és mellékutaktól. A nálánál egy emberöltővel idősebb, 1800-ban született Schwarzenberg hercegre ez a legkevésbé volt jellemző. Ha ezt a magatartást a század első felében „diplomata”-alkatnak tekintették, úgy a csehországi arisztokrata s a legrégebb osztrák főúri család sarja természeténél és hivatásánál fogva az volt. Ő ugyan elsősorban katonának tekintette magát – az északolasz függetlenségi törekvések ellen küzdő osztrák hadsereg altábornagyának – élete javát mégis diplomáciai szolgálatban töltötte. Ifjúkorát két mozzanat súlyosan befolyásolta. Az egyik, hogy édesanyját igen tragikus körülmények között 1810-ben, Párizsban az osztrák nagykövet bálján támadt tűzvész során vesztette el. A másik, ami tartósan súlyos kihatású volt, hogy ifjúkorában nem szerzett alapos tudományos műveltséget, s csupán az idő tette számára lehetővé, hogy az ebből adódó lelki sérülést, tudása hiányosságát, maga igyekezzék pótolni. Mindezek ellenére mégsem vonatkoztatható rá az az egykorú, katonadiplomatakra alkalmazott szólásmód, hogy „a hadseregnél diplomata volt,

a diplomáciánál pedig katonásdit játszott”. Schwarzenberg mindkét területen megállta a helyét. Az államtudományok terén mutatkozó hiányosságai akkor érintették bántóan, amikor miniszterelnök korában azokat Karl Friedrich Kübeck államtanácsos, a polgári származású báró – talán az egyetlen – erősen éreztette vele.

Schwarzenberg herceg politikai koncepciójának az volt az alapja, hogy kezdettől fogva minden szabadságeszmének vagy haladó jellegű rendszernek az elensége volt. Eszménye az abszolút császári hatalmon alapuló egységes Ausztria, amelyet elsőbbség illet meg a német államok között, Poroszországgal szemben is. E primátus – szerinte – a forradalomellenes európai konzervatív államrendszerek fennmaradásának egyben a feltétele. Kisajátította a jobbágyszabadításnak a forradalom által felvetett követelését, s fontos lépéseket tett a politikailag tehetetlenné vált nagybirtokos arisztokrácia befolyásának visszaszorítására. Ezt a célt természetesen nem ezen osztály jogi és politikai felszámolásával kívánta elérni, hanem az abszolutista császári hatalomnak a hadsereg, a bürokrácia, s az egyház által képviselt hatalmi egységére építve, amelyhez a nagyburzsoázia szolgáltatta volna az anyagi, illetve a gazdasági feltételeket. Ilyen értelemben lényeges társadalmi különbség alakult ki a Metternich-féle patriarchális abszolutizmus és a Schwarzenberg által megteremtett, majd pedig Kübeck által továbbfejlesztett ún. neoabszolutizmus között; míg a feudális abszolutizmus valóban a nagybirtokos arisztokrácia korlátlan uralma volt az összes többi osztály fölött, addig az 1848–49-ben összeomlott forradalmak után berendezkedő abszolutizmus a Habsburg-monarchiában már az előretörő burzsoáziára kénytelen támaszkodni. A Schwarzenberg és munkatársai: Stadion, Bruck és Bach által kiépítendő rendszernek tehát a kapitalizmus szabad kibontakozásának előfeltételeit kellett megteremtenie. Diktatúrája a mind szélesebb társadalmi rétegek részvétele ellen irányult az állam irányításában és a különböző nemzetek részesedése ellen a birodalom vezetésében. A birodalom későbbi évtizedeinek történetében bebizonyosodott, hogy a demokratizmus mindkét irányú kibontakozása: a szélesedő néprétegek részvétele a társadalom irányításában, valamint a nemzetek jogainak érvényesülése, nem járulékos eleme a modern fejlődésnek, hanem elsőrangú követelménye. Azáltal, hogy Schwarzenberg herceg és kormánya csupán a további fejlődés egyik felének, az osztrák nagyburzsoázia megerősödésének szükségességét vette tudomásul, míg a modern társadalmi követelményeknek a forradalom által elért eredményeit igen kíméletlenül leépítette és elnyomta, a birodalom további történelmi útját végeláthatatlan válságokba sodorta, bel- és külpolitikai vonatkozásokban egyaránt.

Ausztriában az 1848 nyarán megindult demokratizálódási folyamat kiteljesedése – eléggé figyelemre nem méltatott módon – nem fejeződött be Bécs és Prága forradalmának katonai leverésével. Az 1848 májusában megválasztott nemzetgyűlés, amelynek összetétele mind osztály-, mind pedig nemzeti szem-

pontból igen demokratikus volt, tulajdonképpen 1848 augusztusa és 1849. március 7-e között folytatta új alkotmányt teremtő munkáját. Igen jellemző, hogy a nemzetgyűlésnek 32 írástudatlan szláv paraszt képviselő tagja volt, s az is érdekes, hogy Schwarzenberg paraszti ellenjelöltjével szemben kibukott. Pártmegoszlás szempontjából a helyzet a következőképpen festett: a parlamenti ülésrend jobb oldalán elhelyezkedő csehek, ukránokból és délszlávokból álló Ausztró-szláv Szövetség 120 tagból állott. A középen helyet foglaló Osztrák-németek Egyesülete 40 tagot számlált, a Német Központi Klub pedig 60 képviselőt. Ezek a csoportosulások általában elutasították a frankfurti nemzetgyűlésben való részvételt, csupán a Központi Klub kívánt szorosabb kapcsolatot a német államokkal. A tulajdonképpeni ellenzék a német liberálisok Baloldali Klubja, valamint a lengyelek és az olaszok alkották, akik a bécsi októberi felkelés nyomán egy morvaországi kisvárosba, Kremsierbe (Kroměříž) áthelyezett parlamentben vesztek ugyan eredeti radikalizmusukból, de még így is megmaradtak föderalistáknak, s a népképviselőten alapuló önkormányzat híveinek. Az alkotmányozó munka elvégzésére 30 tagú bizottságot jelöltek ki, amelynek „megtisztelő” feladata az volt, hogy az egymással ellentétes, ha ugyan nem egymást kizáró birodalmi érdekek egyeztetése alapján teremtsenek a Habsburg-monarchia számára életképes alkotmányt. E feladatnak azonban a birodalom szerkezeti adottságainál fogva szinte csak egyetlen megoldása lehetett: a következetes demokratizmus alkalmazása. A tervezett rendszabályok belső logikája a különböző érdekek egyeztetése során olyan intézmény létrehozását sugalmazta, amely mérsékelt gondolkozású törvényhozókat is radikális megoldások felé sodort.

Ausztria belső alkotmányjogi problémájának egyik legfontosabb kiindulópontja az a tény volt, hogy a különböző, szétszórtan élő népek érdekei nemcsak az egyes osztályok hatalomban való részesedésének a kérdését helyezték középpontba, hanem sokkal inkább a birodalom létének fennmaradását, legalábbis abban az értelemben, hogy sikerül-e a különböző érdekeket a fejlődés biztosítása és az európai együttélés szempontjainak megfelelően egyeztetni. Jellemző, hogy az osztrák birodalomban ezt a „rendhagyó” fejlődési sajátosságot éppen a cseh képviselők érezték meg először. A német polgárság az állam és a birodalom birtoklásának tudatában képtelen volt az osztrák birodalom igazi létkérdéseit felismerni, mert akárhogy alakult is viszonya a német egység különböző formáihoz, ez végső megoldásként, vagy éppen menedékként Ausztria számára mindig nyitva állott. A bécsi proletariátus pedig forradalmi osztályharcával juttatta kifejezésre Ausztria átalakításának általa képviselt elveit és módszereit. Így levonható az a következtetés, hogy Ausztria demokratikus átalakulásának fő mozgatóerőit a birodalom azon nemzetei között találhatjuk meg, amelyeknek érdekei a fenntartásához kapcsolódtak, s ezért a határai között élő népek együttélésének legkedvezőbb formáit keresték.

A kremsieri parlament célja és feladata olyan alkotmány teremtése volt, amely a különböző népek egy államban való együttélését biztosítja. Ezért az elkészült

alkotmánytervezet fő feladata a birodalom jellegének, illetve az Osztrák Császárságnak, mint oszthatatlan alkotmányos örökletes monarchiának a rögzítése. Az alkatelemeit képező tartományainak felsorolása után – amelyben Magyarországról nem történik említés – kimondja, hogy a birodalom országai teljesen egyenjogúak, a császárságnak pedig elválaszthatatlan, szerves alkatrészei.

Az alkotmánytervezetnek az a része, amely az állampolgári alapjogokkal foglalkozik, az akkori Európa egyik leghaladóbb polgári politikai deklarációja. „Az osztrák nép alapjogainak tervezete” – ahogy a fejezetet elnevezték – kétségtelenül tükrözte az előző évszázadokban meghirdetett amerikai és francia deklarációk szellemét az emberi jogokról, s azoknak alkalmazását is megkísérelte a Habsburg-birodalom viszonyaira. Így leszögezi azt a tételt, hogy „minden állami hatalom a népből származik...” Kimondja, hogy a „rendi kiváltságok, így a nemesség is, eltöröltetnek”, majd a személyes szabadság biztosítása s a bírósági eljárás nyilvánosságának megállapítása után úgy intézkedik, hogy „a halálbüntetés politikai bűnösökre eltöröltetik”. Ezután a tervezet az ismert polgári szabadságjogokat rögzíti, beleértve nemcsak a szabad vallásgyakorlat jogát, azt, hogy egyetlen egyház sem rendelkezhet kiváltságokkal az államon belül, aminek a Habsburg-államban ugyancsak különös jelentősége volt. A tudomány- és tan szabadságot is törvénybe kívánta iktatni, valamint azt, hogy az általános iskolai oktatást államköltségen és ingyen kell szolgáltatni, de az állami iskolákban egyetlen vallásnak sem szabad vezető befolyást biztosítani. Gondolatszabadságot hirdetett, s annak írásban és nyomtatásban való szabad terjesztését. A Habsburg-monarchia körülményei között pedig elsőrangú fontossága volt a tervezet 21. §-ának, amely szerint „minden néptörzsnek sérthetetlen joga van általában nemzetiségének, különösen pedig nyelvének fenntartására és ápolására”. Különösen kiemelendő még a 25. §, amely szerint minden állampolgár és minden földdarab valamely községi kötelékbe tartozik, a vezetők szabad választása és az önrendelkezés követelményei alapján.

A kremsieri osztrák parlamentnek az Ausztriában élő népek alapjogainak biztosítására irányuló alkotmánytervezete a nemzeti jogoknak a XIX. században készült jellegzetes gyűjteménye, amely a birodalomhoz tartozó népek politikai törekvéseit tartalmazta.

Amikor a Schwarzenberg-kormány a kremsieri parlamentet rendőrségdlettel és egy császári kiáltvány kíséretében 1849. március 7-én szétkergette, akkor tulajdonképpen csak a dolgok „természetes” rendje állt helyre, amelyet a forradalmak veresége határozott meg, s amely a konzervatív erőket juttatta ismét oszthatatlan politikai hatalomhoz.

A nemzetgyűlés feloszlásának legfontosabb oka az volt, hogy a Schwarzenberg-kormány, amely a birodalom egységesítésének következetes végigvitelét tűzte ki céljául, a vele harcban álló Magyarországot is be akarta vonni az „egyesítés” folyamatába. Ez a kremsieri parlament által javasolt alkotmánytervezettel nem volt megoldható. E tekintetben Schwarzenberg egy véleményen volt mi-

nisztartásaival, csupán gróf Stadionnak voltak aggályoskodásai a kremsieri parlament feloszlatásával kapcsolatosan.

A kremsieri parlament igen durván végrehajtott feloszlata az első nyílt és félreérthetetlen intézkedés volt – az ausztriai forradalmak fegyveres leverése óta –, amely az 1848-ban megindult liberális átalakulás eredményeinek és következményeinek a felszámolását célozta.

A parlament feloszlata alkalmával március 4-re datálva nyilvánosság elé bocsátották a birodalom felülről megadott alkotmányát. Ennek kidolgozásában jelentős szerepet játszott gróf Franz Stadion-Warthausen, osztrák főnemesi család sarja. Az osztrák arisztokráciában szokatlan műveltsége és intelligenciája beszédhibája ellenére igen korán megnyilatkozott. Nem volt hajlandó katonai pályára – a Theresianumba – lépni, ehelyett inkább a szabadgondolkodó Rembold professzor filozófiai előadásait hallgatta, majd jogi tanulmányokat folytatott, s állami tisztviselő lett. 1841-ben az osztrák tengerpart kormányzója. Itteni tevékenysége Triesztet és az egész tartományt a Habsburg-birodalom „zöldellő bázisává” tette. Igyekezett a lakossággal személyes kapcsolatba kerülni, továbbá munkatársait alaposan megválogatni. Nem a szokványos hivatalnoki módszereket alkalmazta, hanem szinte szabadgondolkodó módjára járt el. A bécsi rendőrség könyv- és hírlaptilalmi listáit saját helytartói hatáskörében hatályon kívül helyezte. Amidőn 1847-ben Galícia kormányzását bízták rá – éppen a parasztfelkelés után – ott hasonló eszközökkel kísérletezett a rend helyreállítására. 1848 áprilisában Bécsben keresztülítve a galíciai jobbágyszabadítást, amivel a nemesség körében nagy elégedetlenséget váltott ki. Kormányzósága idején Galiciában nem folyt vér. A ruténeket a lengyelekkel szemben ismét visszahelyezte régi jogaikba. 1848 júniusában szó volt arról, hogy Stadionra bízzák az osztrák miniszterelnökséget, de nem vállalta, csupán képviselői mandátumot fogadott el. Az októberi napokban – miután élete veszélyben forgott – Morvországba, majd Prágába és Olmützbe ment. Itt érte a felszólítás 1848. november 22-én, hogy vállalja – legalább ideiglenesen – a Schwarzenberg-kormányban a belügyi tárcát. Ennek során vett részt a kremsieri birodalmi gyűlés munkájában. Liberális elképzeléseinek kudarca igen súlyosan hatott idegállapotára. Több éves munkaképtelenség után 1853. június 8-án halt meg. Stadion szinte egyedülálló egyénisége volt Ausztria XIX. századi történetének, de személyét liberális törekvései ellenére erősen beárnyékolja az a körülmény, hogy Schwarzenberg kormányának tagja volt.

Amit Schwarzenberg saját koncepciója számára Stadion elképzeléseiből át tudott venni, az elsősorban Ausztria egységállammá való átalakításának követelése volt, amely az 1849. március 4-i alkotmányban a következő megfogalmazást nyerte: „Az egész birodalom egyetlen vám- és kereskedelmi terület. Belső vámokat semmilyen cím alatt sem szabad bevezetni, s ahol a birodalom egyes területei között ilyenek jelenleg fennállanak, ezek megszüntetésének kell, ahogyan lehetséges, bekövetkeznie.” E szövegezés hatálya Magyarországra is vonatko-

zott. Stadion koncepciója kétségtelenül a nagyburzsoá „nagyterg gazdasági” és nagyállami törekvésnek volt a megnyilatkozása. Az autonómiáknak az a rendszere, amelyet Stadion központi kormányzattal akart összefogni és Magyarországra is kiterjeszteni – minden látszatliberalizmusa mellett – irreális maradt. Ugyanekkor az alkotmánytervezet magán hordja a kremsieri javaslat bizonyos vonásait. Stadion a kremsieri tervezet demokratikus éleit, amennyire lehetett, lecsiszolta. Az általános választójog helyére a cenzust javasolta. A császár rövid időre szóló vétőjogát időhatár nélkülivé változtatta. A felsőházi tagság zömét pedig az 500 forintnál magasabb egyenes adót fizető birodalmi polgárokból válogatta össze, ami ugyancsak jelentős eltérés a kremsieri alkotmánytervezettől, amelyben a felsőház tagjainak nagyobb részét a választások útján kellett betölteni. Végül pedig, ami a törvényhozói hatalomnak a koronához és a végrehajtó hatalomhoz való viszonyát illeti, itt a Stadion-féle alkotmány valóban abszolutisztikus jellegű, mert megadja a császárnak azt a szükségrendeleti jogot, amely csírájában magában hordja nem csupán a következő évek politikai módszereit, de az egész korszak alkotmányjogi válságainak okát is.

A Stadion-féle alkotmány is elismerte a kremsieri alkotmányozó bizottság által felvetett tartományi önállóságot, azaz a koronatarományok autonómiájának alapelvét. A tartományi autonómiát gyakorlatilag mégis megszorította, s a költségvetést néhány más fontos területtel együtt az országgyűlések hatáskörében hagyta. A tartományokra kiterjedő szükségrendeletek kiadására vonatkozó jogot úgy szabályozta, hogy azok utólag az országgyűlések elé terjesztendők.

Az új – és soha életbe nem léptetett – alkotmány a német kérdést teljesen nyitva hagyta. Az a tény, hogy a Habsburg-hatalom történelmi igényjogosultságánál és – a forradalmak leverése után – katonai erejénél fogva érvényesíteni is tudta elsőbbségét a német államok között, lehetőséget adott Schwarzenbergnek arra, hogy ezt a hatalmat a Német Szövetségen belül két irányban érvényesítse: egyfelől megsemmisítse a forradalom demokratikus vívmányait, másfelől pedig megalapozza és biztosítsa Ausztria első helyét a német államok között. Ez irányú koncepciójának alapjául az szolgált – amint azt az 1848. december 13-i, a porosz kormányhoz intézett memorandumában kifejtette –, hogy az egységes és erős állam megteremtésében Ausztriának teljes birtokállományával kell részt vennie. Az új német állam létrehozásában, amelyben Poroszország is vezető szerepet kap, a két uralkodóház együttműködése, a frankfurti alkotmány félreállítása után, új központi hatalom létrehozását tűzi ki célul, s előmozdítja, hogy az előbbi, amelyet forradalom hozott létre, a többi német kormány elvesse. Németországot lehetőleg megegyezéses alapon át kell szervezni, és pedig nem szövetséges állam, hanem államszövetség formájában, amelynek felső vezetését kiterjedt végrehajtó hatalommal kellene ellátni. Emellett pedig olyan képviselőtestülettel rendelkezne, amelynek tagjai elsősorban a német uralkodók képviselői, néhány választott személlyel együtt.

Schwarzenberg elképzelésének néhány mozzanata, amelynek alapján a porosz

udvarral való együttműködést próbálta elindítani, koncepciójának korai formáját képezte. Az 1848. december 12-i osztrák minisztertanács ezt a koncepciót továbbfejlesztette. A fő követelmény, hogy az osztrák Monarchiához tartozó összes területek a birodalom keretébe tartozzanak. Így szó sem lehetett arról, hogy csupán a német-osztrák és cseh területek egyesüljenek Németországgal – ahogy az 1848 előtt volt – mert ez Ausztria szétdarabolásához vezetne. Ausztriának a maga egészében, mint európai nagyhatalomnak kell Németország jól felfogott érdekében is a német államszövetséghez csatlakoznia. Ausztriának fenn kell tartania a jogát, hogy integritásának és önállóságának megőrzése mellett lépjen be, mert megengedhetetlen, hogy érdekeiről máshol, más törvények szerint döntsének, mint saját Birodalmi Gyűlésén. Ami pedig a kisebb fejedelemségeket illeti, azokat 6–8 nagyobb egységbe, birodalmi körzetekbe kell egyesíteni, amelyekben Ausztria befolyása alatt kerülnek szorosabb kapcsolatba egymással.

Az osztrák minisztertanács 1848. december 25-i értekezletén a porosz kormánynak Schwarzenberg december 12-i memorandumára adott válaszát vitatták meg. A porosz válasz érdekessége javaslatában rejlett, amely szerint a frankfurti képviselőház mellett (amelyet ekkor még felosztatni nem lehetett) 90 tagú, a kormányokat képviselő „államok házáat” javasolta; emellett a központi hatalom erősítését és a szövetségi hadsereg összpontosítását; az elgondolás lényege, hogy Ausztria helyzetét, bár szorosan szövetséges formában, de függetlennek kívánta látni a többi német államtól, Poroszországot viszont egyesíteni kívánta Németország többi részével. Nem kétséges, hogy ez a koncepció Ausztria Németországból való kizárásának, s Poroszország német államok fölötti hegemoniájának korai formáját körvonalazta. Ezzel pedig Ausztria és Poroszország között olyan érdekellentét fogalmazódott meg, amely nemcsak Németország, de a kontinens sorsát is új vágányokra terelte.

A soknemzetiségű Habsburg-monarchia valóban nehezen lett volna beilleszthető a Német Szövetségbe, vagy annak a frankfurti nemzetgyűlés által képviselt demokratikus formájába. Kirekesztéséhez a másik német nagyhatalom, Poroszország érdekei fűződtek. Nem állítható, hogy a porosz érdekek azonosak voltak a frankfurtiakkal. Ahhoz azonban, hogy Schwarzenberg ne vihesse be az ifjú Ferenc József vegyes színezetű birodalmát a német nemzet kialakuló új egységes államába, Poroszországnak fűződött elsőrangú érdeke, nem beszélve arról, hogy a frankfurti alkotmánytervezet október 27-én nagy többséggel elfogadott 2. és 3. §-ának megszületésében, amely kimondotta, hogy az egységes Németországhoz csak német államok tartozhatnak, a független magyar kormány két küldötte, Szalay László és Pázmándy Dénes is jelentős szerepet játszott. Poroszország így közvetett formában haszonélvezője volt a frankfurti parlament demokratikus nemzeti felbuzdulásának, amely a német egység idegen népektől mentes „tisztaságát” kívánta megőrizni. Igaz, hogy ez a törekvés rövidesen a Pál-katedrálisban (ez volt a frankfurti nemzetgyűlés színhelye) helyet foglaló, különböző párt-

állású osztrák képviselők aggodalmát is kiváltotta az ausztriai németek helyzetének jövőbeli alakulása miatt, ami Ausztria kettéválásának esetén szintén napi-rendre került. Nem kétséges, hogy a porosz kormány a számára kedvező nemzeti egységirányzatot pártfogolta, amelyet felhasználhatott német uralmi törekvéseinek palástolására. A német kérdés mögött megbúvó hatalmi ellentétek robbanásig kiéleződtek. Az osztrák magatartásban 1849 március elején, a poroszokéban március végén következett be az az erélyes fordulat, amely az eseményeket felgyorsította és új irányba terelte.

Az osztrák kormányt egy önmagában eléggé kétes értékű mozzanat készítette cselekvésre. Ez pedig az 1849. február 26-án lezajlott kápolnai csata volt, amelytől az osztrák kormány a magyar küzdelem befejezését várta. Ez akkor nem következett be. Schwarzenberg miniszterelnök azonban olyan intézkedéseket tett, amelyek a győztes hatalom helyzetéből adódtak. A Monarchia belpolitikájában – mint vázoltuk – felszámolta a lezajlott forradalom legfontosabb berendezkedéseit, s visszakényszerítette a birodalmat a politikai jogtalanság állapotába. Ausztria hatalmi helyzetének és a német államokhoz való viszonyának rendezése terén pedig 1849. március 9-én új tervszellett lépett a német nemzetgyűlés elé.

Ebből kiderült, hogy Ausztria nem hajlandó magát a frankfurti nemzetgyűlésnek alávetni, de nem kíván a német államok kötelékéből kilépni. Ellenkezőleg: teljes birodalmi birtokállományával, tehát olasz és lengyel birtokállományával s Magyarországgal együtt lép a Német Szövetségbe, amelynek élére kilenc tagú direktóriumot állítana, melyből 2-2 tag illetné a Habsburg-birodalmat, illetve Poroszországot, 1 Bajorországot, 4 pedig a többi német államot együttevén. A direktórium csupán a béke és a háború kérdéséről döntené.

Az a másik elképzelés, hogy az Ausztrián kívüli német államok Poroszország vezetése alatt egyesüljenek, s mint ilyenek lépjenek a Habsburg-birodalommal államközi kapcsolatba, már régebben felmerült, s nemcsak a poroszok, de az osztrák körök is támogatták. Ez a terv a frankfurti nemzetgyűlés jelentős részétől sem volt idegen. A nehézségek különös módon éppen IV. Frigyes Vilmos király részéről támadtak, akinek reakciós és romantikus császártisztelete és az osztrákok iránti rokonszenve egyre kevésbé volt összeegyeztethető a kevésbé reakciós, az osztrák törekvésekkel mégis szemben álló gróf Brandenburg kormányának politikai irányzatával, amely nem riadt vissza a frankfurti nemzetgyűlés által adott lehetőségek kiaknázásától. Éppen ezen a ponton támadtak ellentétek a porosz kormány és a király között, akit osztrák részről már-már arra is rávettek, hogy ejtse el a frankfurti nemzetgyűlést, amelyről különben is köztudomású volt, hogy egyik uralkodóval sem rokonszenvezett. A porosz kormánynak azonban más tervei voltak, s ezekbe sehogyan sem illettek a király nézetei. A demokrácia és a forradalom iránti gyűlöletében a király saját országa érdekeit is kész volt háttérbe szorítani. A király 1849. január 4-i emlékiratában a német-római császárság feltámasztásáról szólván, majdhogya maga fel nem

ajánlotta azt Ausztria ifjú császáranak. Hosszú s nehéz vita következett a porosz kormány és királya között. Végül az utóbbi volt kénytelen meggondolni magát, s a porosz kormány kibocsáthatott január 23-án egy körlevelet a német kormányokhoz, amelyben hozzájárult ahhoz, hogy porosz vezetés alatt államszövetség alakuljon. A birodalmi császári korona kérdésében nem foglalt állást, ezt az egyes fejedelmekre bízta. Kétségtelenné vált, hogy a Brandenburg-kormány nem volt hajlandó együttműködni Schwarzenberggel a frankfurti nemzetgyűlés feloszlátásában, sőt Ausztria elsőbbségének elismerése is mind kétségesebbé vált a részéről, olyannyira, hogy a porosz király császárrá választása január végétől kezdve mind gyakrabban merült fel. A Frankfurtban tevékenykedő osztrák képviselők – az ún. nagynémet irányzat hívei, akik az ausztriai németeknek a német egységben való részvételét akarták elérni – igyekeztek ugyan a bécsi kormánytól bizonyos engedményeket elérni a német központi hatalom és a közvetlenül választható képviselőház kérdésében. Schwarzenberg azonban mereven elutasította őket, annak ellenére, hogy Schmerling ugyancsak támogatta ezt az akciót, mert korán felismerte, hogy ha az osztrák kormány szembehelyezkedik a német államok zömével, úgy megtörténhet, hogy a német egység Ausztria nélkül jön létre. Sőt, amidőn Schmerling újabb, februári alkotmányjavaslata kudarcot vallott, s Schwarzenberg március 9-i kihívása az összbirodalomnak a német egységállamba való belekényszerítéséről bekövetkezett – lemondott a Német Szövetség kormányában viselt tisztségéről és Ausztria képviselőtéről.

Frankfurtban ezután valóban bekövetkezett az, ami várható volt: felülkerekedett a belátás, hogy Németország egységét csak a közös államfő biztosíthatja. Minthogy pedig a köztársasági érzületűek kisebbségben voltak, a megválasztandó államfő csak örökletes császári rangot viselhetett. Ezt a nemzetgyűlés 267:263 arányban március 27-én megszavazta. A következő napon a frankfurti német nemzetgyűlés IV. Frigyes Vilmos porosz királyt 290 szavazattal 248 ellenében megválasztotta német császárnak. Jelentős taktikai előnyhöz jutott a porosz kormány az osztrákokkal szemben, amit nem hagyott kihasználatlanul. Csupán a porosz király került visszaszerezett helyzetbe. IV. Frigyes Vilmos az osztrák uralkodóval szemben szinte szégyellni kezdte császárrá választását, s a legszívesebben visszautasította volna azt. Így jött létre az a megoldás – a porosz király és miniszterei között lefolytatott hosszú tárgyalások útján –, hogy előbbi 1849. április 3-án kibocsátott nyilatkozatában valóban lemondott ugyan a császári koronáról, de sejtetni engedte, hogy azt mégis hajlandó lenne elfogadni akkor, ha azt nem csupán a nemzetgyűlés, de a német államok kormányai is felajánlanák neki.

Ez a formula kétségtelenül igen szellemes volt – a maga reakciós tartalma ellenére is. Fenntartotta a császárválasztás eredményét, de megfosztotta azt demokratikus jellegétől. Ez a Brandenburg-kormány elvi álláspontjához is közelebb esett, anélkül, hogy Schwarzenbergnek tett engedményként lehetett volna fel fogni és a porosz-osztrák hatalmi ellentétnek egyik legfontosabb kiobbantója

maradt. Ezt a helyzetet súlyosbította igen nagy mértékben az a körülmény, hogy a frankfurti nemzetgyűlés az osztrák képviselők kiválásával életképtelenné vált. Stuttgartba költözött csonka képviselőtestülete teljesen alkalmatlanná vált össznémet érdekek kifejezésére vagy belső ellentétek áthidalására.

Az Ausztria és Poroszország között megindult küzdelem ekkor új szakaszához érkezett. Ausztria német burzsoáziáját fékeztek a nem német területek terhei. Az olasz és a magyar háborúk hosszú évekig csapolták az erőforrásait. Poroszországot viszont nem terhelték európai nagyhatalmi helyzetéből eredő kiadások. Így történhetett, hogy az osztrák–porosz ellentét rendezését a Habsburg-birodalom lendületesebben kezdhette, Poroszország saját erőforrásainak teljes kihasználásával viszont erélyesebben fejezhette be.

Az 1849. márciusi alkotmány „oktrojálása” csak bevezetése volt annak, ami ezután következett: az oktrojált alkotmány felfüggesztése, az életbe sem léptetett alkotmány hatályon kívül helyezése, mert a megvalósítandó rendszer számára számos kényelmetlen elemet tartalmazott, annak ellenére, hogy a jövődő abszolutizmus legfontosabb hatalmi szerve már ebben is megjelent. A „Reichsratról”, a Kübeck-féle birodalmi tanácsról van szó, amely a kiépülő forradalom-ellenes államrend alapja lett. Eredetileg – legalábbis az 1849. márciusi alkotmány rendelkezései szerint – arról volt szó, hogy ez a tanácskozó szerv meghatározott esetekben tanácsokat ad az uralkodónak és kormánynak. Mint ilyen tulajdonképpen a szétkergetett kremsieri parlamentet kellett volna bizonyos funkcióiban pótolnia. Ha nem is sikerült Kübeck eredeti szándékának megfelelően, a minisztertanács fölé rendelt törvényhozó joggal felruházott testületet létrehozni, a császári abszolutizmusnak mégis jellegzetes, sőt különleges szerve lett, amely alkalmas volt arra, hogy a polgári szabadságjogok minden nyomát kiküszöbölje Ausztria és tartozékainak társadalmi életéből.

Az új szervezetben az abszolutista rendszer másik jellemző mozzanata is felismerhető: szembenállása a sajátosan polgári miniszteriális kormányzási módszerrel. A miniszteriális rendszer ugyanis akár parlamenttel, akár az uralkodóval szembeni felelősséggel – valamilyen alkotmányosságot feltételezett, ami ellentétes volt a Kübeck által képviselt császári abszolutizmussal.

1851. október 4-én Ferenc József császár bizottságot hozott létre az 1849. márciusi alkotmány felfüggesztésének kivizsgálására. A bizottság elnöke Kübeck lett. Jelentése november 27-én készült el, s a minisztertanács december folyamán 8 ülésben részletekbe menően megvitatta. Így jött létre – lényegében a Kübeck által képviselt szellemben (és az 1851. szeptemberében visszatért Metternich közreműködésével) – az ún. Szilveszteri Pátens 1851. december 31-én, amely magában foglalta mindazon elveket és rendelkezéseket, amelyek a császári szuverenitás és a birodalmi egység abszolutista értelmezésében a birodalom rendjét biztosíthatták. A Schwarzenberghez intézett leirat mellékletéből álló okmánysorozat az állampolgári jogegyenlőségen, valamint a jobbágyviszo-

nyok és feudális terhek megszüntetésén kívül az 1848-as forradalom minden eredményét, a polgári szabadságjogokat megsemmisítette, azokat is, amelyek a Stadion-féle alkotmányban megmaradtak. A még megmaradt jogok hatályon kívül helyezése volt az oka a Stadion-féle alkotmány visszavonásának is. További célja volt a rendelkezésnek a birodalmi egység helyreállítása, s ezen belül Magyarország önálló államiságának a megszüntetése. E két rendelkezés kétségtelenül egy objektív történelmi folyamat reakciós célokért, fejlődésellenes eszközökkel erőszakolt, végső fokon tarthatatlan megvalósítása volt.

A rendszer hatalmi bázisát a forradalmat és szabadságharcokat leverő hadsereg tisztikara alkotta, amely a hivatalnokokkal együtt azt a védőgyűrűt létesítette a dinasztia körül, amelynek a jövőben biztosítania kellett az uralmat a társadalom rengései ellen. Az önkényuralom minden velejárója: a térdhajítás és a korlátlan katonai engedelmesség vált a társadalmi érintkezésnek – a polgári formákat teljesen háttérbe szorító – uralkodó megnyilvánulásává.

A Kübeck-féle abszolutizmus végleges formáját Bachtól kapta, akinél többet, talán a katonákon kívül, kevesen tettek a Habsburg-hatalom abszolutista módszerekkel való fenntartásáért. Bach 1848 nyarán már a Wessenberg-kormány igazságügyminisztere volt, ami nemcsak a 35 éves ügyvéd felkészültségét, de politikai tájékozódását is jellemzi. Kétségtelen, hogy mint „forradalmi” igazságügyminiszter megvalósította a kártérítés melletti paraszti földteher-mentesítést, állást foglalt az alkotmányozó nemzetgyűlés határozatainak szentesítésével kapcsolatos császári vétőjog mellett és a magyar szeparatista törekvések ellen. Mindezek az állásfoglalások elegendőek voltak ahhoz, hogy későbbi ellenforradalmi környezetében „forradalmi” múltja miatt, egyre újabb tanúbizonyságait adja a rendszer továbbfejlesztéséhez szükséges tehetségének.

Így került sor a Kübeck-féle abszolutizmus hatásosabb és „fejlettebb” formáinak és módszereinek a kidolgozására. Az a körülmény, hogy e munka során szembekerült a „mű” eredeti szempontjaival, csupán a Bach-féle koncepció modernebb, de az ausztriai német burzsoáziának mindenképpen megfelelőbb elgondolásait igazolja. Olyan állami közigazgatási rendszert teremtett meg, amelyben a korlátlan miniszteri abszolutizmust a szerényen fizetett, de jól szervezett, minden egyes polgárig közvetlenül lenyúló hatósági szervezet valósította meg. A közel egy évszázad alatt olyan hivatalnoktípus fejlődött ki, amely alkalmas volt arra, hogy a központi kormányzat bonyolult ügyeit – beleértve a gazdaság körébe esőket is – el tudta látni. Bach államreformjának alaptétele az volt, hogy Ausztria fennmaradása csakis azzal a feltámasztott császári hatalommal biztosítható, amely az abszolút katonai és polgári bürokratikus tekintélyen alapul. Az 1852. január 1-én megvalósult abszolutizmus a Habsburg-hatalmat ismét egyenrangú tényezővé tette Európa többi nagyhatalmával.

A forradalmak utolsó nyomainak felszámolása olyan belpolitikai nyugalmi állapotot teremtett, amelyben a császár, főleg azonban örökké tettre kész édesanyja a jövő kellemesebb dolgaira fordíthatta figyelmét, mint a népek csendjének őrzésére. A jól megalapozott trón öröklésére is lehetett gondolni, s mikor történjék az, ha nem akkor, amikor a császár 23 éves, s ifjú kora ellenére eddig mindig csak borús államügyekkel foglalkoztatták, az élet derűsebb oldalából a minisztertanácsok nyomasztó aktahalmazaitól nem sokat láthatott.

Zsófia főhercegasszony a trón után a családi élet boldogságát akarta megszerezni császári fia számára. Minthogy pedig az ő szemében ehhez senki sem lehetett elég jó és megbízható, saját népes családja felé fordult, a bajor Wittelsbachokhoz, ahol most is akadt néhány ifjú hercegnő a királyi családban, akikből – gondolta – könnyen tudna osztrák császárnét nevelni – a fia mellé. Elsősorban saját, Ludovika nevű húgának Helena leányára gondolt, aki ugyan nem volt szép, de büszke jellemében és erélyében a császára a maga folytatását vélte felismerni. Az, hogy a kiszemelt ifjú hölgy fiának első unokatestvére volt, nem képezte meggondolás tárgyát, mivel genetikai problémák ekkor még nem érdekelték és nem zavarhatták meg az uralkodóházak házassági terveit. Az első meglepetések nem is erről az oldalról érték Ferenc József anyját, hanem onnan, hogy az ifjú császár szívét – amelynek léte eddigi ténykedései közepette mélyen rejtve maradt – nem a kiválasztott unokatestvér, hanem annak sokkal szebb és főleg bájosabb húga ejtette meg, Erzsébet hercegnő.

Az ifjú császár választása Helena hercegnőn kívül Zsófia főhercegasszonyt érintette a legkínosabban, mert e választás ellen nem tehetett semmit, hiszen Erzsébet éppúgy az unokahúga volt, mint Helena. A két testvér között azonban igen nagy különbség volt, elsősorban azért, mert Erzsébetben családja derűsebb, s főleg II. Miksa bajor király intellektuálisabb tulajdonságai öröklődtek, amelyek a bajor uralkodóházban nem voltak ritkák.

Az ifjú uralkodóban – úgy látszik – Erzsébet nőiessége nagyobb visszhangot keltett, mint Helena uralkodásra termett határozottsága. Ezt pedig a főhercegasszony sem tudta ellensúlyozni, s ezért kénytelen volt közreműködni abban, hogy fia, a császár 1854. április 24-én, Bécsben oltárhoz vezesse az 1837 karácsony estéjén született, ekkor alig 16 és fél éves Erzsébetet.

A házasság első időszaka igen nehéz volt az ifjú, szinte gyermek császárné számára. Elszakadt családját a nagynéniből lett anyós, és az általa kiválasztott udvarhölgyek, az idős Eszterházy-Liechtenstein Zsófia, Lamberg Karolin és Bellegarde Paula grófnők inkább a lépteit lesték és rezdüléseit figyelték, amelyekről be kellett számolniuk, mintsem hogy kellemes közérzetéről gondoskodtak volna. Erzsébet valójában egyedül maradt, mert császári férjét az uralkodás feladatai túlságosan elfoglalták ahhoz, hogy az estén kívül törődhessen nejével. A magány kétségbeesésbe sodorta, s régi szórakozása, a versírás a legszomorúbb hangulatú rímeket váltotta ki belőle, amelyeknek titkait – a rab madárról – őrzői elől féltve kellett elrejtenie.

A helyzet akkor sem változott, amikor Erzsébet 1855. március 5-én megszüli első leányát Zsófiát, majd pedig 1856. július 15-én a második leányt, Gizellát. A gyermeket az anyós vette gondozásba. Az ellentétek a két császári hölgy között kiéleződtek. A kétgyermekes anya nyilván alig vállalhatta, hogy anyósa kiskorúnak tekintse, s gyermekei nevelésében megfossza cselekvési szabadságától. A férj pedig – a császár – ütköző volt szeretett neje s anyja között, akinek trónját köszönhette, s akit élete minden kérdésében, még birodalmi politikájában is legelső tanácsadójának tekintett.

A császári család légköre mindjobban elromlott. Az ifjú császárnéban a tiltakozásnak és az ellenállásnak egészen különös formája alakult ki: a lovaglás szenvedélye. A lovaglás korábban szórakozása volt, szenvedéllyé e sport akkor vált, amikor a száguldás és a vágtatás azokat az energiáit kötötték le, amelyeket élete egyéb területein képtelen volt felhasználni. Erzsébet ellentéte környezetével egyre mélyebb és áthidalhatatlanabb lett.

Erzsébet tekintélye bizonyos mértékű emelkedésének óhatatlanul be kellett következnie, mert a császári reprezentáció aktusai nem mehettek végbe a császári hitves nélkül. Volt azonban még egy mozzanat. Az ötvenes évek közepén túl a rendszer kezdte szükségét érezni – főleg az első kudarcok nyomán – az alávetett népekkel, olaszokkal, csehekkel és magyarokkal való békülésnek. Ennek egyik legjobb módját az uralkodói pár látogatásaiban vélték megtalálni, s ezek során a rokonszenves ifjú császárné személyes varázsának különös jelentőséget tulajdonítottak. Az első látogatásra Olaszországban került sor 1856–57 telén. A fogadtatás azonban, amely Triesztben és Velencében, Veronában, Bresciában, Milánóban és végül Cremonában várta az uralkodópárt, hűvös, sőt rideg volt. A fogadásokon és díszelőadásokon a meghívott helyi arisztokráciának a töredéke sem jelent meg, sok esetben a méltóságok helyett alárendelt alkalmazottak ültek a páholyokban. Az olasz nemzet helyenként – pl. Bresciában, Haynau véres működése színhelyén – igen ridegen adta tudtul az osztrák császárnak, hogy meg van sértve. Az olaszokat nem vesztegette meg az ifjú Erzsébet bája és szépsége. A császárné kedvessége legfeljebb a merényleteket és inzultusokat hátrította el, de nem változtatta meg az olaszok viszonyát az osztrák elnyomáshoz. Az ifjú uralkodópár sietve, úgyszólván dolgavégezetlenül hagyta ott Itáliát.

A következő, a magyarországi utazás sem változtatott ezen, mert bár a fogadtatás itt sokkal szívélýesebb volt, az a tragikus körülmény, hogy a császári pár magával hozott két kisgyermeké közül az idősebb, a kis Zsófia főhercegnő megbetegedett és meghalt, Erzsébetet súlyosan megviselte.

A házasság egy dolog, a politika a másik. Nem lehetett tőle elszakadni a viszonylag nyugalmas években sem. Így volt ez az állam és az egyház viszonyával.

A XVIII. század végén II. József, az egyetlen a Habsburg-uralkodók hosszú sorában, aki a társadalom és a birodalom korszerű szükségleteit és érdekeit felismerve, a maga uralkodói hatalmában látta mindkét feladatkört a legjobban

betölthetőnek. Az egyház társadalmilag szükséges funkcióinak állami feladattá nyilvánítása kívánta azt a folyamatot befejezni, amelyet a hosszú történelmi korszakon keresztül önállóan végzett: a kultúra terjesztésének, s az emberi együttélés erkölcsi normáinak fenntartását. A jozefinizmus a Habsburg-birodalom keretében élő népek felvilágosodásának sajátos történelmi formája, amely fél évszázadon át meghatározta és serkentette szellemi fejlődésüket.

Az 1848–49-ben lezajlott forradalmak bukása után azonban Ausztriában ennek a fejlődést valóban előrelendítő történelmi jelenségnek is ütött az órája. Lehet hogy azért, mert József felvilágosult abszolutista rendszeréről valóban kiderült az, hogy abszolutista gyökerei és vonásai sokkal mélyebbek és markánsabbak, mint a felvilágosultságé. Schwarzenberg, Kübeck és Bach neoabszolutizmusában a felvilágosult elem fért meg a legkevésbé, s ezt küszöbölte ki magából a leghamarabb, méghozzá olyan alapossággal, hogy a rendszerben nyoma sem maradt.

Nem kétséges, hogy a forradalmak vereségével a háttérbe szorult eszmék helyébe a győztes rendszernek megfelelő ideológiák nyomultak. Így főként a harcos katolicizmus. A jozefinizmus a katolikus humanizmus megnyilatkozásait is létrehozta, amely Klemens Maria Hofbauerben, Anton Rosminiben, Anton Güntherben, Johann Emanuel Veithben, Vincenz Eduard Milde hercegérsekben s számos valóban keresztényi emberszeretettől áthatott papban a korszerű felvilágosult vallásosság példáit teremtette meg. A neoabszolutizmusnak azonban nem erre a típusra volt szüksége, hanem azokra, akik a zelóták türelmetlenségével idézték fel ismét a vallási ellentéteket. 1837. január 12-én császári jóváhagyással utasították ki a zillertali protestánsokat s kényszerítették őket kivándorlásra a családjukkal együtt, ha nem voltak hajlandók a katolikus hitre térni. A száz család kiűldözésének Friedrich Schwarzenberg herceg bíboros, a későbbi miniszterelnök fivére volt a fő szervezője. Ez a szellem követelt szabad terjeszkedést, s ez vált a neoabszolutizmus ideológiai kifejezési formájává az 1849. március 4-i alkotmány meghirdetése után.

Az első lépés ezekben a napokban püspöki gyűlés összehívása volt. Ez az esemény önmagában véve ellentétben állott a jozefinista szokásokkal és a közigazgatás elveivel, amelyben a püspöki kar, mint az állam része, nem alkothatt önálló testületet. Gróf Stadion nem járult hozzá e tanácskozás megszervezéséhez, csupán ahhoz, aminek nem volt elvi akadálya, hogy néhány püspököt kérjenek fel véleményadásra. Schwarzenberg bíboros és Joseph Othmar von Rauscher azonban Stadion megkerülésével mégis keresztülvitte az akaratát, 1849. március 31-én szétküldték az osztrák birodalmi püspöki értekezletre szóló meghívókat.

A püspöki gyűlés 1849. április 30-án, rendkívül ünnepélyes külsőségek, hangzugas közepette kezdődött és június 17-ig tartott. A kormány a megnyitáskor tudomására hozta az érdekelteknek, hogy nem országos értekezletről, hanem

csupán vélemények meghallgatásáról van szó. Az államra kötelező határozatokat nem hozhattak. A tanácskozáson Schwarzenberg bíboros elnökölt.

A Rauscher bíboros által előadott püspöki javaslat lényegében a jozefinista rendelkezések felszámolását célozta, azaz a püspökök szabad érintkezését a Szentszékkal, a házassági jog egyházi jellegének visszaállítását, a feloszlatott kolostori birtokok alárendelését az egyházi igazgatásnak, a rendek külföldi rendfőnökeikkel való szabad érintkezését, s nem utolsósorban az oktatásügynek egyházi felügyelet alá helyezését. Ugyanakkor viszont a püspöki gyűlés magát a püspöki hatalmat nem kívánta a központi pápai hatalom alá rendelni, s óvakodott minden olyan rendelkezéstől, amely egyházi jogkörét a Szentszékkal szemben szűkíthette volna. Ez az óvatosság elsősorban azzal a félelemmel függött össze, hogy a IX. Pius pápa által képviselt római egyház kapcsolatban állhat az olasz nemzeti mozgalmakkal, s ezért kívánták az osztrák egyházat ettől a befolyástól megkímélni. A megválasztott öttagú bizottság folytatta a kormányval a további tárgyalásokat. A humanizmusáról ismert bécsi érsek, Milde, nem volt a bizottság tagja.

A tárgyalások elhúzódtak. Nem mintha az államvezetést a felvilágosodás szellemének hirtelen féltése fogta volna el. Az ellenállásnak két másik oka volt. A magas bürokrácia egyfelől valóban félt attól, hogy hatáskörének egyes részeit és bizonyos államigazgatási területeket kiengedjen hatalmából. Másrészt nem találta a papságot eléggé megbízhatónak, mivel jelentős része a birodalom különböző részeiben maga is részt vett a forradalmakban. Így kétségtelen, hogy a hivatalos államvezetés és a tisztikar, sőt a vezérkar nem volt az egyházi befolyás növelésének a híve.

Az egyházfők követelése azonban egyre erőteljesebbé vált, míg végül Ferenc József 1850 márciusában engedett a nyomásnak és elfogadta Thun oktatás- és vallásügyi miniszternek, minisztertanácsai ellenére, a püspöki követeléseknek megfelelő, uralkodói utasításra elkészített javaslatait. Ezeket a minisztertanács 1853. március 18-án és 23-án hagyta jóvá.

E rendelkezések szerint mindenekelőtt megszűnt a pápai bullák és püspöki pástorlevelek, valamint ezekhez hasonló egyházi iratok nyilvánosságra hozatalának korlátozása. Megszűnt az állam minden joga, hogy az egyházi bíráskodást a papok fölött korlátozza, továbbá egyházi büntetésekre vagy kiközösítésre vonatkozóan. A püspök teljhatalmat gyakorolt a papság fölött, elzárásra vagy fizetésmegvonásra ítéltetett. A büntetés végrehajtásánál a püspök az állami hatóságok segítségét is igénybe vehette, amennyiben igazolta, hogy a peres eljárásnál betartották a kánonjogi formákat. A lelkész az állami és püspöki hatalom kettős nyomása alá került. Nem véletlen, hogy a papságot a rendelkezések nem lelkesítették.

Ez új rendelkezések megszüntették a jozefinista államnak azt a jogát is, hogy beavatkozzék az istentiszteletek rendjébe. Ez az intézkedés azonban igen különös következményekkel járt. József császár 1783-as intézkedései ugyanis a

legtöbb esetben babonás szokások, csodatevő kegyhelyzarándoklások, s hasonló, a felvilágosult szellemmel ellentétes megnyilatkozások megszüntetésére vonatkoztak. Az 1850. márciusi rendeletek e tilalmakat feloldották, a kegyhelyek és szentképek ismét művelhették csodáikat, és az ördögűzés ismét szabad volt.

A teológiai és a vallásoktatás színvonala csökkent, mivel teljesen az egyház s főleg a püspökök kezébe került, s mert megszűnt az állami felügyelet és a vizsgakötelezettség is.

Az 1850 márciusában hozott egyházpolitikai intézkedések nem a római Szent-szék, hanem az osztrák püspöki kar, elsősorban pedig Rauscher és Schwarzenberg bíborosok kezdeményezésére és erőszakos követelésére jöttek létre. Nem kétséges, hogy az ehhez szükséges erőt és hatalmat az ausztriai egyház másfél millió holdra tehető, akkori értékben több mint 200 millió forintot érő birtokai biztosították, ami európai viszonylatban szinte a legnagyobb egyházi vagyonnak felelt meg. Ennek a vagyonnak politikai aktivizálódása igen súlyos hatással volt az osztrák társadalomra.

Ez a hatás pedig tartós volt, bár nem egyenlő intenzitással érvényesült. Az abszolutizmus szervezeti rendszerének kiépítésében nyilván ennek az erőnek része volt, befolyásának tetőfokát azonban az ötvenes évek közepén érte el, s a római Szentszékkal való konkordátum jelzi a csúcspontját. Hangsúlyozni kell hogy nem az 1855. augusztus 18-án megkötött osztrák konkordátum, hanem az osztrák püspöki kar s ennek képviselőiben Rauscher és Schwarzenberg bíborosok ragadták magukhoz a politikai hatalmat az osztrák abszolutizmuson belül és kényszerítették behódolásra a világi államvezetést számos igazgatási területen: elsősorban az iskolaügyben és a házassági jogban. Kétségtelen, hogy ennek az irányzatnak Ausztriában az ifjú Ferenc József császár volt a legfőbb képviselője, aki édesanyja, illetve Zsófia főhercegnőn keresztül Rauscher bíboros szuggesztíója alatt a XVII. századbeli klerikális reakció uralmát honosította meg egy időre ismét a Habsburg-monarchiában. A konkordátum e folyamat látványos megkoronázása volt. Az osztrák püspöki kar semmiképpen sem kívánta hatalmának egyes elemeit a római pápára átszármaztatni, csupán a legmagasabb szentesítést kívánta megszervezni. Erre a „világi” osztrák abszolutizmusnak is szüksége volt a birodalmi egység létrehozásánál. Ez volt az oka, hogy a konkordátumnak a világi államvezetésben alig volt ellenzéke. S ennek tulajdonítható az is, hogy amikor a konkordátum 18 évi érvényesség után mint államközi szerződés felmondható volt és – ha nem is küzdelem nélkül – hatályát veszítette, az egyházpolitikai rendelkezések, amelyeket Rauscher és Schwarzenberg a vallásszabadság nevében kényszerített a húszéves császárra, az egész osztrák társadalomra és a birodalomra, évtizedekig súlyos nyomokat hagytak a szellemi életben. S ha az osztrák kultúra ezekben az években mégis tudott minden területen jelentőset alkotni, az elsősorban a XVIII. században felhalmozódott anyagi és szellemi erőknek, nem utolsósorban II. József felvilágosodásának és konok erőfeszítéseinek tulajdonítható, amelyeknek eredményeit már nem lehetett agyonnyomni.

A Habsburg-diplomácia tévelygései

A belpolitika csendje, amely az abszolutizmus művének befejezése után következett, s a császárt családalapításra készítette, a birodalom európai helyzete számára nem volt ilyen egyértelmű. A forradalmi korszak lezárulásával megindul a zajlás a nagyhatalmak viszonyában, amelynek irányát és jellegét első pillanatban fel sem lehet ismerni. A négy abszolutista-diktatorikus nagyhatalom: Franciaország és a Habsburg-hatalom, a cári birodalom és Poroszország berendezkedésének rokonsága feltételezhetővé tette, hogy külpolitikai irányuk összeegyeztethető. Bár Alexander von Hübnér báró, a bécsi kormány párizsi nagykövete valóban azt hitte, hogy III. Napóleon a konzervatív kormányokkal kíván szövetkezni, a feltételezés nem volt teljesen indokolt, mert a francia császárt ideológiai szempontok vezették a legkevésbé. Bécsben és Berlinben sejtették ezt, s tartottak hódító terveitől. E bizalmatlanság gróf Karl Ferdinand Buol-Schauenstein, az új osztrák külügyminiszter igen furcsa és ellentmondásos utasításaiban jutott kifejezésre, ami nemcsak Hübnert, de a porosz és a cári kormányt is megzavarta. Így történt a III. Napóleon megszólítása körüli protokollvitában, amelyben a három kormány előbb megállapodott a „testvér” kifejezés mellőzésében, de Buol mégis visszariadt e gesztus következményeitől, visszavonta a javaslatát, amiről azonban csak a poroszokat értesítette, a cárt nem. Az orosz uralkodó így, tartva magát a megállapodáshoz, egyedül maradt a III. Napóleonra nézve hátrányos megszólítás alkalmazásában.

Ausztria a Schwarzenberg-féle politika miatt Poroszországgal feszült helyzetbe került. A hesseni választófejedelemségben zavargások támadtak, s I. Frigyes Vilmos választó a Német Szövetséghez fordult segítségért a rend helyreállítására. Poroszország azonban maga kívánta ezt az ügyet elintézni, a Szövetség közbenjárása nélkül, ami Ausztria tekintélyét sértette. Már majdnem kitört az osztrák–porosz háború, az orosz császár azonban 1850 októberében Ausztria mellett foglalt állást, tárgyalásokat javasolt, s így november 29-én Olmützben kötötték meg az egyezményt, amelynek értelmében a hesseni fejedelemségben nem a porosz, hanem a bajor csapatok teremtettek rendet. Ez a megállapodás, az „olmützi pontációk”, ahogy akkoriban nevezték, Poroszország súlyos megalázása volt.

A birodalom németországi vezető szerepének hangsúlyozása érdekében fel-

vetődött az a terv, hogy Ausztria valamennyi tartományával együtt lépjen be a Német Szövetségbe, a német vámszövetség ezzel a birodalom egész területét is magában foglalná, Magyarországgal, Galíciával és Dalmáciával. Egy 70 millió lakosságú nagy gazdasági egység bizonyára sok haszonnal járt volna a gazdasági fejlődés szempontjából. Poroszország azonban beleegyezését attól tette függővé, hogy akkor megosztózzék Ausztriával a Német Szövetség elnöki tisztségében, amely eddig kizárólag Ausztriát illette meg. Ezt az osztrák kormányzat túlságosan nagy árnak tartotta, ezért visszavonták a javaslatot. Ausztria végül is a korábbi helyzetnek megfelelően csupán a német és cseh tartományaival foglalta el elnöki helyét a Német Szövetségben.

Az 1849-es intervenció és az 1850-es diplomáciai támogatás Ausztria fő partnerévé ekkor Oroszországot tette. Az orosz kormányzat a segítség fejében hasonló támogatást várt. A cár 1853-tól kezdve igen határozott lépéseket tett a Balkán és főleg Konstantinápoly megszerzésére, mivel feltételezte, hogy Buol külügyminiszter hozzájárul Moldva és Havasalföld orosz megszállásához. Holott Buol éppúgy emlékezhetett arra, mint maga a cár, hogy Schwarzenberg egyszer már kifejezésre juttatta: Ausztria nem tűrheti a dunai fejedelemségek orosz megszállását, még akkor sem, ha a török uralom keresztény alattvalóinak védelméről van szó – ahogy azt az orosz diplomácia megindokolta. A török Porta hadat üzent Oroszországnak, Anglia és Franciaország 1854. március 14-én véd- és dacsövetséget kötött Törökországgal. Oroszország Paszkievics vezetése alatt 140 ezer emberből álló sereget küldött a Balkán előzőnlésére.

A Balkánon kibontakozó válság a Habsburg külpolitika irányítóit hamarosan csoportokra osztotta. Az egyik csoportot Windischgrätz, Radetzky és a tábornoki kar alkotta. Radetzky emlékiratokban fejtette ki nézetét a császárnak, mely szerint az oroszokkal meg kell egyezni Törökország felosztásában. Szerbiát, Boszniát és Albániát, tehát az olasz tartományok megtartásának katonai feltételeit biztosító nyugat-balkáni és adriai partokat meg kell szerezni, anélkül azonban, hogy az oroszokkal és a poroszokkal fenntartott jó viszonyt – amely a megszállt területek megtartásának feltétele – elrontanák. A másik csoportosulást Bach, Buol, Hübnér és a hozzájuk tartozó polgári szemléletű politikusok alkották, akiknek oroszellenessége napról napra nőtt. Elgondolásuk szerint Franciaországgal kell szövetséget kötni, ezzel kettős célt érnének el. Egyfelől hátvédet biztosítanak a Monarchiának Oroszország további hódításainak megakadályozásához, másfelől pedig az olaszországi birtokok megtartásához szövetségest szereznek III. Napóleonban. Ezzel elháríthatnák, hogy mind az olasz, mind pedig az ott gyülekező magyar nemzeti erők, Mazzini, illetve Kossuth a franciákkal szövetkezhessenek az osztrák uralommal szemben. A Buol–Bach-féle elgondolást a császárral sikerült elfogadtatni. Ferenc József ugyanis már huzamosabb ideje terhesnek érezte a cár intenzív barátkozását, s szívesen engedett a kapcsolat lazítására irányuló törekvéseknek. Erre mutat az is, hogy I. Miklós cár külöнкövete előtt már 1854 februárjában igen határozottan fejtette ki a

balkáni törekvések elutasítását. A cárt felháborította és bibliai átokra fakasztotta az ifjú Habsburg állásfoglalása és hálátlansága, de ez mit sem változtatott azon a tényen, hogy Buol 1854. augusztus 8-án szerződést kötött a nyugati hatalmakkal. E szerződés 4. pontja szinte teljes mértékben a franciák és az angolok oldalára állította a Habsburg-monarchiát. Nemcsak a Balkánról kívánta az orosz befolyást visszaszorítani – ennyiben osztrák érdekeknek tett eleget, – hanem olyan kikötést is tartalmazott, hogy a Dardanellákat kívül álló hatalom tengeri támogatása ellen biztosítani kell, azaz angol és francia követeléseket rögzített.

Ferenc József és környezete valóban életveszélyesnek tekintette birodalma szempontjából a balkáni orosz terjeszkedést. A harmadik irányzat koncepcióját, amelyet Bruck képviselt, szintén igen nehezen lehetett megvalósítani. Az elképzelés lényege az volt, hogy Ausztriát Nyugattal és Kelettel szemben egyaránt függetleníteni kell. Nemcsak az orosz terjeszkedést, de az angol földközi-tengeri térhódítást is meg kell akadályozni, aminek egyik legfontosabb előfeltétele a porosz kormánnyal való szoros együttműködés. Bruck Poroszországra és a Német Szövetségre támaszkodva akarta a Habsburg-monarchia európai helyzetét megszilárdítani.

Buol, Bach és a tábornoki csoport azonos véleményen volt abban a kérdésben, hogy Oroszországot ki kell szorítani a román fejedelemségekből, hogy azokat a Habsburg-monarchia szállhassa meg. Ezzel nemcsak önvédelmét biztosítja a Monarchia, de szétválasztja az oroszokat és a törököket, sőt a törökök angol és francia szövetségeseit is távol tartja tőlük. E megszállás 1854. augusztusában be is következett. Ferenc József 1854. októberében egész hadseregét hadiállapotba helyezte, s ezzel teljes mértékben megakadályozta I. Miklóst abban, hogy az ekkor már a Krímben összpontosított haderejét bevethesse. S bár Bruck és Hess tábornok közbelépésére az osztrák mozgósítást egy hónappal később leállították, a háború menetén s végül a cár vereségén ez nem változtathatott.

A francia és az angol kormánykörök, amikor a Habsburgok oroszellenes fellépésében felismerték az ingadozást, s félrevezetést gyanítottak, diplomáciai megszakítással fenyegették meg az osztrák kormányt. Buol, hogy Ausztriát az elszigetelődéstől megmentse, 1854. december 2-án szerződést kötött az angol és a francia kormánnyal, amely szerint, ha 4 héten belül, tehát 1855. január 1-ig nem jön létre a békekötés, akkor új megállapodásra kerül sor a három kormány között.

Csak hogy a Monarchia pénzügyi helyzetét a hadsereg lábón tartása szinte ugyanúgy kimerítette, mintha ténylegesen hadviselő lett volna. A csödre jellemző, hogy az államvasutak egy részét el kellett adni. A súlyosabb rendszabály akkor érvényesült, amikor 1854. júniusában a kiírt államkölcson jegyzését, illetve elosztását a vagyon arányában kötelezővé tették, s szükség esetén behajtották. Mindez nem enyhítette lényegesen az állam terheit, olyannyira, hogy a hadsereget 1855. júniusában – dolgvégezetlenül – békelétszámmra kellett visszaállítani. Csupán a román fejedelemségek megszállását tartották fenn, abban a

meggyőződésben, hogy ezeket a területeket megtarthatják majd. Az osztrák kormányköröknek az új tartományok berendezésére és kiaknázására kész ter-
vük volt, amelybe az út- és vasútépítéstől a parasztság tehermentesítéséig szá-
mos, igen hasznos intézkedés beletartozott, – mindezt nem került sor. Az an-
glok és franciák katonai győzelmet arattak az oroszok fölött 1855 nyár végén,
amely már nem is passzív osztrák asszisztenciával, hanem az osztrák hadsereg
leszerelése után következett be, ami Ferenc Józsefnek végül is igen sokba
került.

Az 1856. március 30-án kezdődött párizsi kongresszus Oroszországnak meg-
tiltotta, hogy a Fekete-tenger térségében hadihajókat és erődítményeket tartson,
s osztrák javaslatra Besszarábia egy részét Moldvához kellett csatolnia, hogy a
Duna torkolatától távol tartsák. Az osztrák javaslat arra épült, hogy Moldva
Habsburg fennhatóság alá kerül. A párizsi kongresszuson azonban Ausztria
egyáltalán nem számított győztes hatalomnak. Így az osztrák csapatoknak ki
kellett vonulniuk Moldvából és Havasalföldről, e területek a szultán fennható-
sága alatt visszanyerték önkormányzatukat. A jövő körvonalai sejlettek fel,
amikor a párizsi kongresszus tárgyalásain a piemonti küldöttség a krími har-
cokban résztvevő egységei elismeréseképpen a francia és az angol küzdőfelek
oldalán vívott ki magának helyet az osztrákokkal szemben.

III. Napóleon 1857 áprilisában Bismarck tudomására hozta, hogy az olaszok
Ausztria elleni mozgalmát, Lombardia felszabadítását fegyveresen is támogatni
fogja. A Habsburg-birodalom tehát 1857-től kezdve igen erőteljes nagyhatalmi
csoportosulással találta magát szemben, amelynek nem Franciaország, sőt nem
is Oroszország, hanem éppen Poroszország lesz majd a legveszélyesebb tagja.
A Bismarck által képviselt csoport ismerte fel a leghamarabb azt, hogy Ausztria
a hanyatlás útjára került, s a közép-európai vezetés örökségét csakis Porosz-
ország ragadhatja magához.

Amikor 1859. január 1-én Párizsban az újévi diplomáciai fogadáson III. Na-
póleon mindenki hallatára közölte Hübnerrel, az osztrák nagykövettel, hogy
kormányához való viszonya „már nem olyan jó, mint a múltban”, akkor ez
hadüzenettel volt egyértelmű. A fegyveres összeütközés, amelyet a császár is
sürgött, egyre közeledett. Az osztrák államvezetés feltételezése szerint ez volt
az egyetlen lehetőség a teljes gazdasági csőd elodázására.

Ferenc József, aki ekkor már – legalábbis elvben – maga irányította külpoli-
tikáját, 1859. április 29-én ultimátumot küldött Turinba, Viktor Emánuelnek,
Piemont és Szardínia királyának, amelyet Cavour miniszterelnök azonnal el-
utasított. E lépésnek – azonkívül, hogy a tényleges hadiállapot beálltát jelen-
tette – két jelentős mellékhatása is volt. Az egyik, hogy Buol, minthogy az
angol és orosz támogatásra számító elképzelései nem váltak be, lemondott.
A másik, hogy az osztrák ultimátum Ferenc Józsefet mint támadó felet meg-
fosztotta a megtámadott számára könnyebben adódó szövetségéstől, ez esetben

Anglia segítségétől, az egyetlen hatalomtól, amelyet érdekei nem állítottak szembe a Habsburg-birodalommal. Sőt, a Német Szövetség támogatásától is elesett. Az elmaradt szövetségesnél mindenestre könnyebben volt pótolható Buol külügyminiszter személye, akinek utóda Bernhard von Rechberg gróf lett.

A háború kitört, a katonai vezetést nem Radetzky munkatársára és utódjára, a tehetséges és tapasztalt Heinrich von Hess tábornokra bízta, hanem gróf Gyulay Ferencre. Engels néhány hónappal később helyesen ábrázolta a valódi helyzetet: „Hess polgári származású és nem szíveli azt a reakciós és jezsuitabarát nemesi klikket, amely Ferenc József kamarilláját alkotja. A Grünne–Thun–Bach triumvirátus, a gyenge Ferenc Józsefet, aki Grünnevel együtt egy fura és Hess által keserűen megbírált hadműveleti tervet dolgozott ki, az öreg stratégia ellen uszította; így a hígvelejű főnemes Gyulay megmaradt főparancsnoknak és az ő hadműveleti tervét – a Piemontba való betörést – fogadták el.”* Az eredmény hamarosan megmutatkozott.

A vereség után Ferenc József személyesen vállalta a hadsereg vezetését. Ez az elhatározás minden valóban romantikus vonása mellett elsősorban felelőtlenség volt, mert mint be is bizonyosodott, nem értett a hadvezetéshez. 1859. június 24-én a vezetésével lezajlott Solferino melletti ütközetben szintén vereséget szenvedett az osztrák sereg. Engels egy héttel később, június 30-án szinte a szemtanú ábrázoló képességével a következőképpen írja le az eseményt: „...amilyen ragyogóan viselkednek a csapatok a túlerővel szemben, olyan szálnalmas megint a vezetésük. Határozatlanság, ingatagság, ellentmondó parancsok, mintha a csapatokat éppenséggel szándékosan akarnák demoralizálni – ez az, amivel Ferenc József három nap alatt jóvátehetetlenül lejáratta magát hadserege szemében. Siralmasabbat el sem lehet gondolni, mint ezt az arrogáns ifjoncot, aki nekiáll hadsereget vezényelni, és aki, mint szélben a nád, a legellentmondóbb befolyásoknak enged, ma az öreg Hessnek fogad szót, hogy holnap megint Grünne úr ellenkező tanácsára hallgasson, ma visszavonul és holnap hirtelen támad, és egyáltalán maga sem tudja soha, mit akar.”**

A Habsburg-monarchia sorsa nem Solferinónál dőlt el, de abszolutista rendszerének csődje itt vált ország-világ előtt nyilvánvalóvá. Különben Engelsnek az a megállapítása is helytálló, hogy Solferino a háború esélyeit is csak kevésbé változtatta meg. Igaz, hogy az osztrák hadszervezés csődbe került, az osztrák katonák sokszor éheztek, a hadseregszállításnál súlyos korrupciókra derült fény, mégis az volt a helyzet, hogy az osztrák hadsereget nem a franciák stratégiai fölénye győzte le, hanem saját belső katonai és politikai gyengesége, a vezetés dilettantizmusa. Ferenc József számára különlegesen szerencsés fordulat volt, hogy röviddel a solferinói csata után III. Napóleon fegyverszüneti javaslattal fordult hozzá.

* *Marx-Engels művei* 13. köt. Bp. 1965. 423. l.

** *Marx-Engels művei* 13. köt. Bp. 1965. 400. l.

Az osztrák császár nem sokat töprenghetett a javaslat elfogadásán, tulajdonképpen éppoly keveset, mint ellenfele annak megtételén. Ferenc József csalódott és súlyosan érintette, hogy a poroszok és a német államok cserbenhagyták az „összességgel” folytatott harcában.

Sokkal jobb helyzetben a győztes III. Napóleon sem volt. Solferino utáni gyors békeajánlatára igen nyomós okok késztették olyannyira, hogy ezek hatása alatt nagy nemzeti felszabadítási programja, Itália egyesítése ugyanúgy, mint a magyar emigránsok forradalmasítási tervének megvalósítása, szinte pillanatok alatt üres ígéretté és elavult okmánydarabbá hervadt. Ausztria veresége forradalmi kezdeményezések számára alkalmas talajt teremtett nemcsak Magyarországon, de a délszlávoknál is. Így nem meglepő, ha Ausztria megleckéztetését elérve, francia részről Ausztria túlzott legyőzésének radikális következményeire vonatkozó aggodalmak is kifejezésre jutottak.

De még ennél közvetlenebb veszély is felmerült a francia császár számára, német oldalról. Itt tudniillik az történt, hogy amint Ferenc Józsefet az olasz hadszíntéren vereség érte, Ausztria helyzete és jelentősége Poroszország számára megváltozott, csökkent mint jelentős ellenfél a német államok közötti egyeduralom megszerzéséért folytatott harcban, de ugyanakkor nem lehetett prédaként feláldozni III. Napóleon németellenes törekvései számára. Ezért a hat porosz és német szövetségi hadosztály mozgósítása a Rajnánál mind fenyegetőbbé és veszélyesebbé tette a háború folytatását a franciák számára. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy mind az olasz nemzet egyesítése, mind a magyar nemzeti függetlenség helyreállítása III. Napóleonnak nem volt létérdeke.

Az adott helyzetben a megoldást a közvetlen tárgyalás segítette elő. A két császár találkozójára 1859. július 11-én került sor, eléggé furcsa körülmények között. III. Napóleon azzal a hazugsággal zsarolta meg ellenfelét, hogy közte, valamint a porosz és az angol kormány között megállapodás áll fenn, amely szerint Ausztria Milánót és Velencét is átadja a franciáknak. Ferenc József felült a manővernek, s annak befolyása alatt folytatta tárgyalásait. E zsarolás nem sokat változtatott az eredményeken, inkább a tárgyalófelek jellemét mutatta.

Ausztria elvesztette Lombardiát, s ezzel az olasz nemzeti mozgalom igen jelentős eredményt ért el. Még akkor is, ha Velence és a várnégyszög (Peschiera, Legnano, Mantua, Verona) osztrák kézen maradt, ami Ferenc József számára siker volt, bár azok a kívánságai, hogy a különböző elkergetett közép-itáliai dinasztiák visszakerülhessenek trónjaikra – nem teljesülhettek. Ugyanis az itáliai Habsburg szekundogenitúrákat a háború elnyelte. Toscanát még 1850-ben osztrák csapatok szállták meg, felfüggesztették a forradalom idején kivítt alkotmányt, 1852-ben forma szerint is helyreállították II. Lipót nagyherceg abszolutisztikus uralmát. A háború kitörésekor a nagyherceg Ausztriába menekült, ideiglenes kormány alakult, amely Viktor Emánuel segítségét kérte. A vissza-

állított alkotmány értelmében nemzetgyűlést választottak, s ez augusztus 16-án kimondta a dinasztia trónfosztását. A következő év márciusában népszavazás útján a nagyhercegség csatlakozott a piemonti királysághoz.

Modenában V. Ferenc herceg a magentai ütközet után csatlakozott csapataival az osztrák seregekhez, augusztus 19-én a nemzetgyűlés itt is kimondta trónfosztását. Az olasz nemzeti lelkesedés mellett ebben még külön közrejátszott V. Ferenc apjának, IV. Ferencnek 1814-46 közti kegyetlen és bosszúálló abszolutisztikus uralma, amely ezt a Habsburg-oldalágat ebben a kis hercegségben különösen gyűlöltté tette. Lombardia és a másik két állam elvesztése után az Olaszország feletti Habsburg-uralom már lehetetlenné vált.

Kísérletezés és kiegyezés

Ferenc József 1859. július 15-én közzétett kiáltványában írta: „Sajnos elkerülhetetlen volt, hogy Lombardia legnagyobb része a császárságból kiváljon. Ezzel szemben jólesik szívemnek, hogy szeretett népeimnek ismét biztosíthatom a béke áldásait... s egész figyelmemet és gondoskodásomat ezután zavartalanul szentelhetem feladatomban eredményes megoldására: hogy Ausztria belső jólétét és külső hatalmát gazdag szellemi és anyagi erőinek céltudatos fejlesztésével, valamint törvényhozásának és közigazgatásának időszerű javításával tartósan megalapozzam.”

Az Olaszországban bekövetkezett vereség nyomán megindult változás nem valamilyen átfogó reformterv keretében ment végbe, hanem csupán azokon a pontokon, amelyeken a rendszer a legkisebb áldozatokkal kísérrelhetette meg a konszolidálást, majd pedig a hatalmi helyzetének további megszilárdításához szükséges nyugalmi helyzet megteremtését. Társadalmilag a birodalmi arisztokrácia uralmának visszaállítása, az összbirodalmi egyensúly helyreállítása szempontjából pedig a magyarországi helyzet nyugalmi állapotának létrehozása látszott a legsürgősebbnek. A neoabszolutista rendszer az arisztokráciát – mint láttuk – meglehetősen háttérbe szorította, ami abból a szempontból volt indokolt, hogy a polgárosuló törekvéseket ez az osztály mindenképpen gátolta. Most viszont a kormányzat az arisztokrácia felé fordult, különösen a magyar, úgynevezett ókonzervatív csoportosulás felé. A magyar nemzeti függetlenségi törekvések ugyanis a Habsburg-monarchia területén megindult hasonló jellegű mozgalmak között kétségtelenül a legerősebbek voltak. Követeléseit nem lehetett figyelmen kívül hagyni, áldozatokat igénylő megoldásuk a leghamarabb hozhatott eredményt a birodalmi egyensúly helyreállítása terén. Az abszolutizmus ellen küzdő magyar mozgalom fejlett államisággal rendelkező nemzet önállóságáért folytatott küzdelme volt, amely ha bizonyos vonatkozásban lehetett példakép a többi nemzeti emancipációjáért küzdő nép számára, ezektől más vonatkozásokban erősen különbözött és elhatárolódott. A magyar függetlenségi mozgalom ugyanis a közös ellenség ellen folytatott küzdelmében sem kapcsolódott össze a népek emancipációért folytatott harcával, a magyar társadalomnak az osztrák hatalommal szemben tanúsított ellenállása szinte 1867-ig nem annyira a példakép, mint az irigyelt vetélytárs szerepét játszotta. Magyarország nem magyar

népeinek jogai kétségtelenül ugyanúgy szemben állottak a magyar integritás elvével, mint a Habsburg-birodalom népeié – a magyarokat is beleértve – az osztrák hatalomával.

Éppen ez volt azonban az a pont, amelyen a magyar uralkodó osztályok önállósági törekvései találkozhattak a Habsburg-hatalom fennmaradásának érdekeivel, vagy legalábbis közeledhettek hozzá. Ugyanakkor persze egyre távolabb taszították az egész magyar függetlenségi mozgalmat a táj többi népeinek nemzeti emancipációs törekvéseitől. A Habsburg neoabszolutizmus első vereségének közvetlen kihatása a birodalom népeinek viszonyára abban állott, hogy a magyar fejlődés elvált a többi elnyomott nemzet további sorsának egy történelmi pillanatban – kb. 10 esztendőig tartó – útjától és régi uralkodó osztályainak vezetésével kezdett visszatérni a valóban uralkodó nemzetek sorába. A kezdeményezés ebben a vonatkozásban a Habsburg uralkodó részéről indult meg.

Ferenc Józsefnek a magyarországi belső helyzet alakulása valóban komoly gondot okozott, mert a belső elégedetlenség kirobbantására az emigrációs mozgalmak és támogatóik nem is egészen meddő erőfeszítéseket tettek. Másrészt azonban volt a magyar társadalomnak egy olyan – bár politikailag a neoabszolutizmusban háttérbe szorított – főúri osztálya, amelynek aktivizálása a dinasztia számára bármikor közvetítőként szolgálhatott. Igaz, hogy Ferenc József még 1857-ben eléggé becsmérőleg nyilatkozott azokról a magyar főurakról, akik a magyar kérdésben feliratokkal zaklatták. A változott helyzetben mégis módosítania kellett Schwarzenbergtől örökölt ellenszenvét e főurak iránt. Meg kellett kísérelnie, hogy az ő közvetítésükkel fogjanak hozzá Magyarország beleillesztéséhez a Habsburg-birodalom egységébe. A magyar arisztokrácia valóban meg volt győződve arról, hogy erre képes, mivel a közben újból feltámadt osztrák arisztokrata csoportosulással együtt ismét jelentős politikai tényezőnek érezte magát. Az uralkodó kényszerhelyzetében ennek a hozzá társadalmilag a legközelebb álló csoportnak a tanácsait fogadta el leginkább, remélve ettől a birodalmi egység megszilárdulását.

Nem kétséges, hogy az átmenet első lépésének megtételénél a magyar főurak közül gróf Szécsen Antalnak és gróf Esterházy Móricnak volt a legjelentősebb szerepe. E szerep két szempontból tekinthető pozitívnak. Egyfelől biztosította a neoabszolutizmus talajától való eltávolodást, másrészt az átmenet csakis alkotmányos formában, főként pedig csak a magyar alkotmány visszaállítása útján mehetett végbe. A változás az elkövetkező két esztendőben három szakaszban bonyolódott le: az első volt az ún. Birodalmi Tanács (Reichsrat) átalakítása, a második az Októberi Diploma, a harmadik pedig a Februári Pátens. A feltámasztott Birodalmi Tanács tagjait a Bach-féle szellemben létrehozott tartományi gyűlések képviselőiből válogatták össze. A császár által kinevezett előkelőségekkel együtt e főurakból, főpapokból és főhivatalnokokból álló testület összesen 38 tagot számlált, de volt néhány kereskedő és nagyiparos résztvevője is.

E testület létrehozásával a neoabszolutizmustól való eltávolodás első lépése megtörtént, s ezzel az egész „reform” befejeződött volna, ha a magyar részről kibontakozó, s ekkor még a főurak által is sürgetett mozgalom a megindult folyamatot tovább nem lendíti. Az uralkodó kénytelen volt a megkezdett „reformtevékenységét” folytatni.

Az Októberi Diploma a „megerősített Birodalmi Tanács” 1860. május 31-től szeptember 27-ig tartó ülészakán, valamint az ugyancsak ebben az időben tartott osztrák minisztertanácsi értekezleteken született. A főként a magyar ókonzervatívok tanácsára és sürgetésére október 20-i dátummal kibocsátott rendelet, számos kiegészítő rendelkezéssel együtt a birodalom állandó és visszavonhatatlan alaptörvényeként került kihirdetésre. Az Októberi Diploma az eddigi abszolutizmus helyébe forma szerint alkotmányos rendszert léptetett életbe, bár a külügyek és a hadügy felett hallgatólagosan a császár továbbra is fenntartotta kizárólagos joghatóságát. Egyéb ügyekben azonban a kormányzat ezen túl az egyes tartományok parlamentjeivel és a Birodalmi Tanáccsal kívánta megosztani a törvényhozást. A Birodalmi Tanács az egész Monarchiát érintő ügyekben volt illetékes, ide tartozott a súlyok és mértékek ügye, a vámkérdés, a kereskedelem, a közlekedés, a hadsereg-kiegészítés (kivéve az újonclétszám), az adózás és a hitelügy. Minden egyéb a tartományi parlamentek hatáskörébe tartozott. Magyarországra vonatkozóan az egyik rendelkezés felszámolta az abszolutizmus korában bevezetett kerületi beosztást, és helyreállította a magyar, erdélyi és horvát országgyűlést. A Birodalmi Tanács tagjainak a számát százban állapították meg, az egyes tartományok lakosságával arányos képviselő formájában. Magyarország esetében mindez nagyjából a forradalom előtti helyzetet állította vissza, újra működésbe lépett a magyar és az erdélyi udvari kancellária. A birodalmi belügyminisztériumot és a kultuszminisztériumot megszüntették, mert ezek ügyei a tartományok illetékesei körébe kerültek. Az eddigi centralizált birodalmi szervezet helyébe a nagyburzsoázia helyett a Habsburg-hű arisztokráciára támaszkodó föderalista átalakulás körvonalai bontakoztak ki.

Az Októberi Diploma feladata volt, hogy a neoabszolutizmus megkövesedő rendszerét, amely politikai és gazdasági csődbe taszította a birodalmat, elmozdítsa a holtpontról. Ezt a hivatását pedig a Diploma a maga konzervatív módján teljesítette. Megindított egy bizonyos föderalisztikus dezintegrációs folyamatot a bürokrata-burzsoá látszategységen belül. Ez a „dezintegráció” a Habsburg-monarchiában elsősorban Magyarországnak a neoabszolutista „birodalmi egységből” való kiemelkedését jelentette, ebben az értelemben pedig a dualista fejlődés irányába mutatott. Minthogy valóban a bürokrata-burzsoá neoabszolutizmus és a feudális arosztokrácia harcának a következménye volt, és mivel e küzdelem úgy alakult, hogy Ausztriában az előbbi, tehát a hivatalnok-nagytőkés osztályösszetételű rendszer, Magyarországon pedig fő- és középnemesi alapon

működő erők voltak túlsúlyban, ezért a dualizmusban osztályérdekeken alapuló különbségek is jutottak kifejezésre. Igen jellemző, hogy az osztrák–magyar viszonyoknak ez a jellege a dualizmusnak mindvégig sajátos vonása maradt. A dualizmus ilyen értelemben valóban igen mesterkélt államszerkezet megvalósulási formája, amelyet különböző jellegű és összetételű ellentétes érdekek alakítottak ki.

Az Októberi Diploma határozott és azonnali visszautasítása a magyar nemzet képviselői részéről az osztrák abszolutista államvezetés válságát újabb szakaszába sodorta. Ha az idősebb Agenor Goluchowski gróf kormánya alatt végrehajtott próbálkozás során a birodalom a feudális dezintegrálódás jegyeit mutatta, s ennek a magyar arisztokraták voltak a fő képviselői, akik azonban távolról sem adták fel a birodalmi egység abszolutista értelmezését, akkor a következő fejlődési szakasz ellentétes mozzanatokat tartalmaz. A belső hatalmi súlypont a feudális-főúri kísérlet kudarca után ismét visszakerült a bürokrata-nagyburzsoá csoportokhoz, amelyeket ezúttal a régi Schwarzenberg–Stadion–Bachféle nemzetfölötti neoabszolutizmussal szemben a tudatosan német jelleg határozott meg. Ez a mozzanat kétségtelenül az ausztriai burzsoázia erősödésére enged következtetni.

Amidőn Ferenc József 1860. decemberében elejtette Goluchowskit, s báró Anton Schmerlinget nevezte ki a helyébe államminiszterré, akkor a belpolitikai fordulat nyilvánvalóvá vált. Schmerling ugyanis nem volt új ember az osztrák államvezetésben. Schwarzenberg kormányában is jelentős szerepe volt, s ha ebből már 1851-ben kilépett, úgy ez valóban német polgári szabadelvűsége miatt történt, amelyet az akkori rendszer még nem tudott elviselni, bár centralista nézeteiben alig különbözött az uralkodó rendszer képviselőitől. Az ekkor 56 éves államminiszter nemesi származását igen jól össze tudta egyeztetni a burzsoázia egyre erőteljesebb hatalmi törekvéseivel, s elkövetkező politikájában ezeket érvényesítette.

Schmerling kormányalakítása után alig két hónap alatt Hans v. Perthaller jogtudós segítségével elkészítette az új alkotmányt, amely formailag ugyan az Októberi Diploma folytatásának vagy befejezésének tekinthető, intencióit és tartalmát tekintve azonban azzal éppen ellentétes irányú. Nem tagadható, hogy e 180 fokos hirtelen fordulatnak, amely nem véletlenül főképpen a központi hatalomnak Magyarországhoz való viszonyában vált láthatóvá, elsősorban az a viszonylagos külpolitikai csend volt a háttérében, amely mind az olasz kérdésben, mind a poroszokkal folytatott hatalmi játszmában pillanatnyilag beállott.

Az Októberi Diplomával szemben kibontakozó elégedetlenség az osztrák kormányban ellentétes irányú intézkedéseket érlelt: a centralista módszerekhez való visszatérést siettetette. Két – bár ellentétes forrásból eredő – illúzió összeközléséből különös helyzet alakult ki: magyar részről az Októberi Diplomából az uralkodó rendszer megingására és a nemzeti függetlenség helyreállításának lehetőségeire következtettek; osztrák részről pedig arra, hogy az olaszországi

vereség utáni ijedelemben adott engedmények indokolatlanok s minél előbb visszavonandók. E két illúzió által sugalmazott cselekmények és szándékok tükröződtek a Februári Pátensben. A Februári Pátens nem tekinthető a dualizmus felé közeledés közvetlen folytatásának, mert az Októberi Diploma bukásával a folyamat valójában megszakadt. A dualista irányzat 1860–61 fordulóján elsősorban azért tört meg, mert az uralkodó és a centralista német bürokrata-burzsóá érdekszövetség az adott pillanatnyi helyzetben nem érezte magát arra kényszerítve, hogy hatalmát a magyarokkal megossza, sőt elég erősnek tartotta magát, hogy a már megtett engedményeket folyamatosan leépítse. Ebből is nyilvánvaló, hogy a dualista koncepció nem a neoabszolutizmus válságából szervesen kinőtt új birodalomépítési elgondolás, hanem valóban az ellentétes erők küzdelméből létrejött kényszermegoldás, amelynek minden egyes megvalósulási szakasza ellentétes érdekek kemény harcának eredménye.

A Februári Pátens 1861. február 26-i keltezésű, nem csupán azért, mert ekkor készült el, hanem mert siettetett megjelenésével akarták elkerülni a rossz emléké márciusi alkotmányra való emlékeztetést. Több vonatkozásban ismétli az Októberi Diploma szövegét. Megállapítja, hogy a szóbanforgó Pátent állami alaptörvénynek tekinti, és fenntartja azt a szándékát, hogy Magyarország, Horvátország és Erdély régi alkotmányát visszaállítsa.

A Pátenshez csatolt első okmány a birodalmi képviseletről szóló alaptörvény. Az első pont megállapítja, hogy a birodalmi képviseletre a Birodalmi Tanács jogosult, amely az Urak Házából és a képviselőházból áll. Az előbbi tagjai az uralkodóház nagykorú tagjai, a nagybirtokkal rendelkező főnemesi családok tagjai, akiknek az uralkodó az örökletes tagság jogát megadja. Tagjai továbbá az egyházi méltóságok, azok, akik az állami, egyházi, tudományos, vagy művészeti területen jelentős érdemeket szereztek.

A képviselőház tagjainak a számát 343-ban állapítja meg. Ebből Magyarországra 85, Csehországra 45, a Lombard-velencei Királyságra 20, Horvátországra és Szlavóniára 9, Erdélyre 25, Alsó-Ausztriára 18, Felső-Ausztriára 10, Stájerországra 13 stb. képviselő jut.

A tartományok igazgatási szervezetét a Februári Pátens igen nagy mértékben uniformizálta. Ez az igazgatási egységesítés abban állott, hogy a tartományi gyűlések mindenütt „virilistákból” állottak, akik hivataluknál fogva voltak tagjai (számuk 241 és 20 között változott), valamint a választott képviselők közül. A választás mindenütt vagyoni cenzushoz kötött, a választók 4 kúriába tartoztak: a földbirtokosok, a kereskedelmi és iparkamarák, az egyéb, választójoggal rendelkező városi és falusi lakosság külön választotta meg képviselőit. Minthogy az első két kúria kevés számú szavazója ugyanannyi képviselőt küldhetett, mint a másik kettő, az uralkodó osztályok fölénye biztosítva volt.

A Pátens a birodalom részére 353 tagú „kibővített Birodalmi Tanácsot” hozott létre, a Lajtán inneni Ausztria részére pedig a 203 tagból álló „szűkebb Birodalmi Tanácsot”. Az egyes országok részére tartományi gyűléseket (Trieszt

részére „városi tanácsot”), Magyarország részére pedig az Októberi Diploma által felújított 1848 előtti alkotmányt hagyta helyben, azzal, hogy a magyar minisztérium helyébe a parlamentnek nem felelős udvari kancelláriát hozta létre, az 1848-i magyar alkotmány nyílt megsértésével.

A Februári Pátensnek az Urak Háza és a képviselőház létrehozásával végrehajtott intézkedése a régi állandó Birodalmi Tanácsot s a kibővített Birodalmi Tanácsot feloszlatta, helyébe Államtanácsot alkotott, kizárólag tanácskozó jelleggel, amelynek miniszteri rangban levő elnökét a császár nevezte ki. A Februári Pátens utolsó intézkedései a különböző tartománygyűlések, illetve a magyar és a horvát országgyűlés összehívásáról, valamint az ezekkel kapcsolatos teendőkről rendelkeztek.

A Februári Pátens alkotmányjogi megalkotása igen átgondolt, koncepciózus munka volt, amelynek célja, hogy a külpolitikai helyzetben beállott lélegztvételi szünetet az abszolutista uralkodói hatalom regenerációjára használják fel.

A választási rendszer a burzsoáziának és általában a nagypolgárságnak jelentős helyet biztosított a parlamentben, teljesen függetlenül attól, hogy ennek a tényleges törvényhozásra mekkora befolyása volt. A képviselőháznak ugyanis két kúriája – a censzosos alapon megválasztandó városi lakosságé és a kereskedelmi és iparkamaráké – a polgári elemeket illette. Ezeknek a kúriáknak a cenzusa – a lakóhelytől függően – 20, illetve 10 forint közvetlen adó fizetése volt. A városi lakosság, illetve annak rendszeresen adót fizető része mind Ausztriában, mind a birodalom többi részében német volt. A német burzsoázia súlya tehát nem csupán közvetve, gazdasági befolyásán keresztül érvényesült egyre erősebben, de a Pátenssel „korrigált” neoabszolutizmuson belül politikai téren is érezhetővé vált. Ez a mozzanat a Monarchiában élő különböző nemzetek mindennapos érintkezése és sűrűlódása folytán sajátos szint és jelleget nyert azáltal, hogy ezek a különbözőségek az előző neoabszolutista korszakhoz képest tudatosakká, kiélezettebbekké váltak. Ennek az irányzatnak Schwarzenberggel, Stadionnal szemben Schmerling már tudatos német képviselője – távol minden nemzetföllötti illúziótól. Gyakorlatilag ennek egyik leglényegesebb kihatása az, hogy a szűkebb Reichsrat 203 képviselője közül (ti. a Képviselők Házában) 130 Schmerling embere. Mindezek lényegében centralisták. A kisebbséget alkotó föderalisták csehekből, lengyelekből és szlovénekből állottak, meg a német konzervatívokból.

A Schmerling által képviselt irányzat tehát nem csupán új szint, hanem új fejlődési szakaszt is képviselt az osztrák belpolitikában. A német polgárság gazdasági és politikai szerepének tudatos térhódítását. Ez nyilvánult meg abban is, hogy a nagybirtokosok választási testületei mellé a városok és vidéki községek képviselőit helyezték, itt a magas cenzussal és a választási körzetek ügyes beosztásával igyekeztek a cseheket, szlávokat és az olaszokat lakóterületeiken a németekkel szemben hátrányos helyzetbe hozni. A tartományi gyűléseket egyrészt helyi ügyekkel foglalkoztatták, másrészt különböző fogásokkal úgy szervezték,

hogy a központi kormányzat számára mindig szilárd német többség álljon rendelkezésre. Így Ferenc József Schmerlingben valóban először ismert meg nagyvonalú német pártpolitikust, aki – mint a birodalmi egység centralista képviselője a magyar föderalista törekvésekkel szemben is – igen hamar megnyerte az uralkodó bizalmát.

A centralizmussal és a Schmerling-rendszerrel való szembenállásuknak az egyes népek különbözőképpen adtak kifejezést. A csehek, lengyelek, horvátok, sőt a tiroliaiak határozottan elleneztek, a velenceiek pedig el sem küldték képviselőiket a birodalmi tanácsba. A csehek később vonták vissza küldötteiket. Mindez mégsem rendítette volna meg a Schmerling-féle centralizmus helyzetét. A rendszer erőpróbája akkor kezdődött, amikor a magyar ellenállás indult meg ellene.

A magyar függetlenségi küzdelem Deák Ferenc 1861. május 13-án, a magyar országgyűlés képviselőházának ülésén tartott beszédével új szakaszához érkezett. A magyar függetlenségi mozgalomnak és Deák Ferenc működésének jelentősége abban állott, hogy a neoabszolutizmusnak és a Februári Pátensnek a történelmi fejlődéssel ellenkező egyoldalúságait kimutatta és megindította ellenük a küzdelmet. Deák Ferenc 1861-i, majd pedig az ugyancsak erősen abszolutisztikus császári leiratra válaszoló augusztus 8-i felirati beszédének alapvető történelmi érdeme az volt, hogy újból megjelölte Magyarország helyét a Habsburg-uralkodó által képviselt birodalomban. Deák a Pragmatica Sanctio érvényességének alapjára helyezkedve kimutatta, hogy Magyarország a Habsburg-ház által elismert formában Ausztriával egyenlő rangú hatalmi tényező a birodalmon belül, amelynek ereje és közreműködése nélkül az fenn nem tartható, s minden ellentétes irányú kísérlet a magyar nemzet ellenállásával találkozik.

A Deák-féle álláspont nem csupán magyar, hanem birodalmi viszonylatban is a legális, alkotmányos fejlődés útját képviselte, Schmerling pedig azt, amely erről ismét letért, s magyar vonatkozásban visszakanyarodott az abszolutizmus-hoz. Így az történt, hogy míg Ausztriában és az örökös tartományokban a Februári Pátens viszonylagos és igen korlátozott alkotmányossága érvényesült, addig a magyar országgyűlés feloszlásával az alkotmány helyreállítására tett ígéret teljesítését felfüggesztették. Nem kétséges, hogy a Deák által megfogalmazott magyar követelések teljesítése kimondatlanul is Ferenc József addigi – közel másfél évtizedes – uralkodása valamennyi abszolutista ténykedésének elvi elítélését foglalta magában trónfoglalásától a Bach-rendszer bukásáig. Schmerling kormánya újból felmelegítette a magyarok „jogeljárásának” elvét, kormánybiztosokat küldött a megyékbe.

Schmerling és pártja két vonatkozásban félreismerte a helyzetet. Egyfelől lebecsülte vagy nem ismerte fel a magyar államnak a Habsburg-monarchián belüli helyzetét és tényleges szerepét. Másfelől azonban – s ez még súlyosabb volt – Ferenc József császár szándékait és uralkodói szempontjait sem mérte fel, arról nem is beszélve, hogy a jellemét nem ismerte. Így nem tulajdonított jelen-

tőséget annak, hogy az uralkodó a magyar Ház felosztása pillanatában sem ejtette el egészen az országot, fenntartotta a Diploma és Pátens érvényességét Magyarországra is, Forgách Antalt udvari kancellárrá, Esterházy Móricot pedig tárca nélküli miniszterré nevezte ki, akik mindketten arra törekedtek, hogy az új abszolutista hullám káros kihatásait némileg csökkentsék. Ferenc József ezt nyilván nem a magyarok iránti rokonszenvéből tette, hanem azért, mert birodalma és dinasztikus hatalma fenntartása érdekében levont bizonyos következtetéseket vereségeiből. De félreismerték a német liberálisok az uralkodó egyéb szándékait és nézeteit is. Így többek között azt, hogy az egész parlamentesditi lenézte és a legnagyobb gyanakvással szemlélte. Számára csupán az volt a fontos, hogy az új Birodalmi Tanács ugyanúgy megszavazza az új adókat, mint az előbbi, s hogy külföldi kölcsönök felvételét megkönnyítse. Ezenkívül több bizalma volt Schmerling sajtócenzúrájához és egyéb önkényuralmi intézkedéseihöz, mint a képviselők – szerinte illetéktelen – beavatkozásaihoz az állam ügyeibe. Az osztrák birodalmi parlament különös megbecsülésének egyébként külső jelei is voltak: üléseit egy hevenyészetten összeácsolt faépületben tartotta – nyilván nem azért, mert Bécs palotái között nem lett volna számára alkalmasabb hely. A bécsi néphumor nem tévedett, amikor azt „Schmerling-színháznak” titulálta. Az így kialakult helyzet hovatovább tarthatatlanná vált. Ebben nem csupán a magyar ellenállás játszott jelentős szerepet, hanem a szlávoké is, akiknek képviselői hamarosan ugyancsak kivonultak a parlamentből. A német alkotmánypárt is egyre nagyobb mértékben került szembe a Schmerling-kormány módszereivel. Az osztrák belpolitika kezdett ismét felbomlani, amit fokozott az a körülmény, hogy Schmerling egyre bizonytalanabbá vált cselekedeteiben, a császár pedig ismét „második vonalat” épített ki magának a kormányon kívül, és ismét megközelíthetővé vált külső befolyások számára. Ezúttal Esterházy Móric egyébként igen tehetséges tanácsai felé fordult, aki figyelmét ügyes sugalmazásaival a magyar kérdés rendezésének egyre elkerülhetetlenebb tényei felé fordította. Esterházy a császárt a Schmerling-féle „kivárási” politikával igyekezett szembeállítani, amely a külpolitikai helyzet megélénkülésével amúgy is mind bizonytalanabbá vált. Mind az olasz, mind pedig a német kérdésben új fejlemények voltak kibontakozóban, amelyek az uralkodóház tagjait arra ösztönözték, hogy a birodalom belső viszonyait stabilizálni igyekezzenek, mielőtt a Monarchia számára két legfontosabb külpolitikai területen a válság újból robbanáshoz közeledhet.

Ezúttal Albrecht főherceg, a császár nagybátyja képviselte a józan megfontolás szempontjait, aki a leghamarabb ismerte fel, hogy az egyensúly helyreállítása csakis a magyarokkal való viszony rendezése útján érhető el. A Magyarország-hoz való közeledés első lépésére – Albrecht főherceg tanácsára – a Deák Ferencel való kapcsolat felvételével került sor 1864 végén, tehát még Schmerling kormányzása idején. Igaz, hogy nem hivatalos lépésről volt szó, hanem magánakcióról, a tény azonban mégis bekövetkezett, Augusz Antal báró helytartótanácsi

osztályvezetőn keresztül, aki felsőbb utasításra kereste fel Deákot, hogy véleményét Magyarország és a birodalom viszonyáról részletesen megismerje. Deák ezt több beszélgetés során részletesen kifejtette. Álláspontját, s egyben ellentétét Schmerling rendszerével abban foglalta össze, hogy míg az államminiszter számára a februári alkotmány az alap, amelyhez a császári osztrák állam minden alaptörvényét, tehát Magyarországot is, hozzá kell igazítani, addig Deák szerint a Pragmatica Sanctio az a „politikai biblia”, amely Ausztria számára is „örök időkre” kell hogy alapul szolgáljon. Ebben rejlenek a Monarchia egységének és nagyhatalmi helyzetének biztosítékai. Tehát nem a Pragmatica Sanctiót kell a Februári Pátensnek, hanem utóbbit az előbbinek alárendelni. Ha pedig ettől az alapelvtől eltérnének, ő ahhoz sohasem adná hozzájárulását.

A rendezés tartalmának konkrét pontjait a közös érdekek közös védelmében, tehát a közös honvédelemben, az államadósságok és a kereskedelmi szerződések közösségében jelölte meg. E közös ügyek intézésére felvetette a delegációk eszméjét, majd pedig a koronázás szükségességét hangsúlyozta, és egy olyan trónbeszéd, illetve hitlevél kiadását, amely mindazt magába foglalná, ami a Pragmatica Sanctio alapján a birodalmi érdekek elengedhetetlen alapjául szolgál.

Deáknak ez a megnyilatkozása a néhány hónappal később megjelent *Húsvéti cikk* kiindulópontja, s tulajdonképpen a kiegyezés fontos előzménye. Ennek megjelenése tarthatatlanná tette Schmerling helyzetét. Kezdték felismerni: a Deák-féle magyar álláspont a birodalom számára több biztonságot jelent, mint egyfelől az erőltetett centralizmus, másfelől a nem német nemzetek önállósági törekvései. A magyarokkal létrehozandó dualizmus az adott kül- és belpolitikai helyzetben számukra is legelfogadhatóbb megoldásként kezdett kibontakozni.

Ferenc József nem volt különösen szentimentális munkatársai elejtésében. Bármilyen reményeket fűzött Schmerling terveihez államminiszteri meghívása idején, azonnal megvált tőle, amint felismerte, hogy koncepciója és módszerei nem vezetnek a kívánt célhoz. Ferenc Józsefnek legfőbb szempontja hatalmának fenntartása, külpolitikai és katonai érdekeinek előmozdítása volt. Bármilyen közel álltak hozzá ifjúkora tanítómestereinek, főleg Schwarzenbergnek neoabszolutista módszerei, annyira sem ehhez, sem pedig a centralista nézetekhez nem ragaszkodott, hogy ezáltal birodalma egységét és fennállását veszélyeztesse. Márpedig Schmerling esetében ugyanaz a veszély fenyegetett, mint öt évvel azelőtt a Bach-rendszer csődjénél: a teljes külpolitikai és katonai vereség. S bár ez az 1859. évinél néhány évvel később sokkal súlyosabb formában következett be – nem állítható, hogy a császár nem követett el mindent, hogy ezt megelőzze. Kétségtelen, hogy Schmerlingből nem hiányoztak a képességek, hogy Bismarckkal egyenrangú államférfivá nője ki magát. A Habsburg-birodalom helyzetén és szerkezetén múltott, hogy ez nem következhetett be.

Az új államminiszter Richard Belcredi gróf lett, Csehország helytartója, aki a Monarchia fejlődésében ismét a soron következő antitézist, a feudális föderalizmus újabb változatát képviseli, amelynek során ismét a főurak kezébe kerül a hatalom. A különbség az Októberi Diploma által teremtett helyzethez képest abban állott, hogy ekkor, 1864-ben már volt egy, Deák által megfogalmazott határozott magyar álláspont, amelynek alapján fel lehetett mérni, milyen feltételek mellett kíván Magyarország az összbirodalom fenntartása érdekében a birodalom többi részével együttműködni. Ennek eldöntése volt az országgyűlés feladata, amelynek összehívását az uralkodó kilátásba helyezte. Ezen országgyűlés határozatai alapján kellett az uralkodó és a magyar nemzet viszonyát, a Deák-féle koncepciónak megfelelően, e két hatalmi tényező megegyezésével rendeznie. E megegyezés lényegét a magyar állam és az összbirodalom érdekeinek törvényes alapokon végrehajtott egyeztetése képezte. Ennek alkotmányjogi szempontból egyik legegyszerűbbnek látszó kiindulópontja éppen a februári alkotmány felfüggesztése volt, ami 1865. szeptember 20-án a császári kiáltvánnyal bekövetkezett. E kiáltvány legjellemzőbb megállapításai közé tartozik, hogy a császár szándéka, az összállam érdekeit alkotmányos jogalkotás útján biztos védelemben részesíteni – teljesületlen maradt. A birodalom nagy része, a csehek és lengyelek tartósan távol maradtak a közös törvényhozói munkától, s a jogi megfontolásukat az alaptörvények különböző meghatározásaival indokolták. A császár uralkodói kötelessége nem engedi, hogy elzárkózzék olyan tény elől, amely a szabad alkotmányos élethez vezető szándékát zavarja és a népek jogait alapjaikban fenyegeti. Ezért a magyar és a horvát országgyűlés elé terjeszti elfogadásra az 1860. évi Októberi Diplomát és az 1861-i Februári Pátent. Minthogy azonban jogilag tarthatatlan, hogy a birodalom egyik felét kötelező törvény a birodalom másik felében tárgyalás alapját képezze – szükségesnek látszik a birodalmi képviselőtről szóló törvény hatályát felfüggeszteni. Az ugyanekkor kiadott császári pátens ugyanezen rendelkezéseket fogalmazta meg törvény formájában.

Ebben az intézkedésben nemcsak a magyar államnak mint a Monarchia egyik fő tartóoszlopának az elismerése, de Ausztriával egy sorba helyezett egyenrangúsága is bennfoglaltatik. A Habsburg-monarchia dualista jellegének tudatosodása és törvényesítése ezzel jelentős lépést tett előre, amit az is kidomborít, hogy ezzel a rendelkezéssel a birodalom két részének viszonyára olyan rendezést helyezett kilátásba, amely nem egymással fenntartott közvetlen kapcsolat, hanem csak az uralkodó közvetítésével realizálódik. Ez egyébként a Deák-féle koncepció győzelme is.

Az a magyar nemzeti mozgalom, amelynek ekkor még a legfőbb célja az uralkodóval létrehozandó megegyezés volt a dualista monarchia megteremtéséről, nem fogadhatta el újabb erők jelentkezését a birodalom alapjainak további kiszélesítésére. A Habsburg-monarchia az osztrák alapról az osztrák–magyar struktúrára való átépülését is csak súlyos válságok közepette élte túl. A folyamat

során nemcsak az osztrákok kanyarodtak vissza a burzsoá-bürokrata színtről a konzervatív-feudális osztályuralomhoz. A magyar törekvések is szembekerültek a birodalom többi népeinek hasonló igényeivel. Bár kétségtelen, hogy az adott körülmények között csak e feudális erők voltak képesek a Habsburg-monarchia belső helyzetét a neoabszolutizmus holtpontjáról elmozdítani, tény, hogy ez a mozzanat a további magyar fejlődésen tartósabb nyomokat hagyott, mint az osztrákon, amelynek polgári osztálya az elkövetkező évtizedekben sok vonatkozásban hamarabb kinőtte a konzervatív, nemesi hatásokat.

Az uralkodó és a magyar nemzet viszonyának végleges rendezéséhez azonban még néhány lépést meg kellett tenni. A magyar országgyűlést az uralkodó 1865. december 10-re Pestre hívta össze és Majláth György udvari kancellár javaslatára az uralkodó négy hónapra hitvesével Budára költözött. Az országgyűlést trónbeszéddel nyitotta meg, amelyben mindenekelőtt azt kívánta leszögezni, hogy a „jogeljárás” és a jogfolytonosság ellentétét, amely a két fél megértését akadályozta – mindenképpen kiküszöböli. Magyarországnak és tartományainak jogfejlődése és közigazgatása számára az új állami alaptörvény önállóságot biztosít, amely egyben elszakíthatatlan kötelékkel fűzi a császári kormány vezetése alatt a királyságok és tartományok összességét nagyhatalommá. Hasonlóképpen kívánja az uralkodó a Pragmatica Sanctio mindazon rendelkezéseit szűkítés nélkül fenntartani, amelyek a magyar korona integritására vonatkoznak. Ezért hívta össze az erdélyi fejedelemség országgyűlését is, hogy az 1848. évi 1. cikkelynek megfelelően megtárgyalja a Magyarországgal való egyesülést. Ugyanígy eljárásra hívta össze a horvát országgyűlést is. Bár a trónbeszéd közeledett a magyar álláspont elfogadásához, lényeges pontokon még mindig érezhető volt az ellenállás az alapvető magyar követelésekkel szemben. Nem volt szó a trónbeszédben sem a felelős magyar kormány kinevezéséről, sem a megyei szervezet működésének megindításáról. A trónbeszéd csalódást okozott Deáknak és pártjának, azt mutatta, hogy a teljes kiegyezés a magyar nemzettel, illetőleg képviselőivel, az uralkodó részéről – bármilyen messzire jutott is szükségességének vagy kényszerű elkerülhetetlenségének felismerésében – csak a külső és belső körülmények együttes nyomása alatt jöhet létre, lépésről lépésre.

A Habsburg-birodalmon belüli folyamatokat egyre nagyobb intenzitással határozták meg külső viszonylatai, elsősorban a porosz-osztrák viszony alakulása. Nem kétséges, hogy a magyarok, illetve elsősorban Deák, e problémával teljesen tisztában voltak. 1861. május 13-án Deák az országgyűlésen tartott beszédében – többek között – az ausztriai örökös tartományok és a német szövetség viszonyáról szólt. Ennek során a következőket mondta: „Németországnak lehet háborúja a saját érdekében, határai megtámadtathatnak és azon háborúban Ausztria köteles részt venni, köteles lesz védni a megtámadott határokat. De az ő háborújuk nem a mi háborúnk; az ő érdekeik nem a mi érdekeink... Azon Birodalmi Tanácsban, melynek túlnyomó többsége a Német Szövetségnek éppen a szövetség értelmében le van kötelezve, mi biztosítana minket, hogy akkor, mi-

dön a mi érdekeink és a Német Szövetség érdekei nem ugyanazok, jogaink méltányoltatni, s érdekeink kíméltetni fognak? A szorosabb kapcsolat alárendel minket a német többségnek, sőt alárendel a reánk nézve teljesen idegen Német Szövetség politikájának is, melytől mi viszonzásul semmit sem követelhetnénk.” E szavakból szervesen következnek Deák 1866 júniusában tett kijelentései, a porosz–osztrák háború kitörésének napjaiban, amidőn arról volt szó, hogy elnapolják-e az országgyűlést vagy sem. Deák az elnapolás mellett volt, mert nem tudta s nem is akarta megakadályozni azt, hogy a katonaaállítás a háború részére mint törvénytelen meg ne támadják... „én nem kezeskedhetem” – mondotta –, „hogy ha új újoncozás történik, ez mint törvénytelen meg ne támadtassék; védelmezni én nem tudnám. Ha felhozatik az, hogy e háború nem magyar háború, hogy azt ő felsége, mint a Német Szövetség tagja kezdi és folytatja, és ennél fogva nem is olyan, melyet mi a Pragmatica Sanctiónál fogva viselni tartoznánk, sőt olyan, a melyre nézve 1861-ben kimondtuk, hogy a Német Szövetség háborúja nem a mi háborúnk: ki fog ezeknek ellentmondani tudni? Mi fog akkor történni, ha az osztrák seregeket megverik? Ekkor is azt kívánják, hogy jótálljunk? Én nem tudok jótállani, és ha a fentebbi megtámadás előfordul én a törvénytelen újoncozást védelmezni nem is tudom, nem is akarom...” Később Gorove István foglalta össze Deák megállapításait: „Hova lesz az irány, melyet mint vezérünk kitűztél, melyet a nemzet elfogadott, magáévá tett: mi lesz ebből az irányból a háború alatt és annak eshetőségei közt és utána? Ha Ausztria győz, a katonai párt kerekedik felül, s ekkor szóba sem fognak velünk állani; ha Ausztria megveretik, tért nyer a forradalmi politika...”

A Belcredi-kormánynak és Deáknak az osztrák és a magyar felek közötti kiegyezés ügyében teljesen ellentétesek voltak a szempontjai a kérdésnek a háború kimenetele előtti eldöntését illetően. Osztrák részről halogatni igyekeztek, Deák viszont a kiegyezés alapjait képező közös ügyi munkálatokat, s főleg ezek elvi tartalmát olyan fokra akarta fejleszteni, hogy az mindkét felet a háború minden eshetőségére biztosítsa. Hogy melyiket tartotta nagyobb veszélynek, Ausztria győzelmét-e vagy vereségét – ezt abban a pillanatban maga sem dönthette volna el. Hogy hitt-e Ausztria győzelmében, az kétséges, következményeit azonban tisztán látta.

Schmerling folytatta a Habsburg-uralkodó német egyeduralmi terveinek megvalósítását. Ezúttal Julius Fröbel – az 1848-as forradalom egyik megkegyelmeztetett halálra ítéltje – emlékiratát vette alapul. Eszerint Ferenc József császár elnöklete alatt a német fejedelmek gyűlését kellene Frankfurtban összehívni, amely a német egységet képviselné, s az országgyűlések képviselőiből álló kamara segítségével intézné az ügyeket. Ferenc Józsefnek rendkívüli módon megtetszett a terv, s azonnal hozzáfogott a megvalósításához. Rechberg külügyminiszter, akit szándékosan csak az előkészületek megkezdése után tájékoztattak a tervről, kilátástalannak minősítette azt és igen határozottan ellenezte. Amidőn

azonban a császár visszautasította a lemondását, Rechberg mégis kieszközölte, hogy Schmerling helyett ő kísérje a császárt Frankfurtba, ami nyilván utóbbi nyílt háttérbe szorítása volt. Rechberg magatartását nem a hiúság diktálta. Schmerling illúzióit akarta eloszlatni, aki azt hitte, hogy az egész németiség boldog lesz, ha Ferenc Józsefet császárrává választhatja. A Ferenc József által Frankfurtban 1863-ban előterjesztett alkotmányjavaslat azonban jóval kevesebbet adott, mint az 1866 után bevezetett népképviselő Németországban, amely az általános választójogra épült. A német fejedelmek közül mégis igen számosan csatlakoztak Ferenc Józsefhez, így Schmerling terve már szinte sikeresnek tűnt 1863 augusztusában. Az is tény, hogy a császár a tárgyalásokat igen ügyesen vezette. A határozatokat a többség elfogadta. A porosz uralkodó azonban nem jelent meg a német fejedelmek találkozáján. Bismarck a leghatározottabban ellenezte, hogy porosz király olyan szövetségi gyűlésen részt vegyen, amelyen leszavazhatják. Ezzel pedig az egész terv zsákutcába jutott. Rechberg ugyan még tervezett egy konferenciát, amelyen Poroszország kirekesztésével hoznak létre szoros szövetséget Habsburg vezetés alatt, ebbe azonban az eddig Habsburg-hű államok nem akartak belemenni. Ez ugyanis túlságosan kiszolgáltatna volna őket a Habsburgoknak, holott az osztrák–porosz egyensúly időszakában igen jól megvoltak a két hatalom közti hintapolitikával. Az osztrák egyeduralkodó megszerzésének kísérlete mindenesetre kudarcot vallott, s ez megrendítette Schmerling helyzetét.

A német fejedelmek frankfurti találkozása után Bismarck rövid időre taktikát változtatott Ausztriával szemben. Igyekezett együttműködésre jutni egyes kérdésekben. Olyan helyzetet akart teremteni, amelyben az ellentétek kiéleződésének felelősségét átháríthatja. Erre a Schleswig-Holsteinben kitört újabb bonyodalmak szolgáltattak alkalmat. A dán kormány ugyanis az 1852-i londoni megállapodással ellentétben be akarta kebelezni Schleswiget, Frigyes augusztburgi herceg bejelentette igényét a két hercegségre, ezeket azonban a poroszok is meg akarták szerezni. Bismarck – a Német Szövetség megkerülésével – Rechberggel megállapodást kötött közös katonai akcióra, amelynek értelmében 1864 januárjában bevonultak Schleswigbe, illetve Holsteinbe. Mindkét hadsereg győzött a dánok felett. Dánia 1864. október 20-án kénytelen volt megkötni a bécsi békét, amelyben a porosz és az osztrák uralkodó javára lemondott Schleswig-Holsteinről. A hercegségek birtoka körül azonban megkezdődött a vita. I. Vilmos átadta volna azokat az augusztburgi hercegnek, de azzal a feltétellel, hogy serege porosz főparancsnokság alatt maradjon. Ezt Rechberg ellenezte, s emiatt majdnem törésre került a sor. Végül 1865. augusztus 14-én Gasteinben olyan megállapodást kötöttek, mely szerint Schleswig porosz, Holstein osztrák közigazgatás alatt marad, Lauenburgot pedig Ausztria 2 és fél millió tallérért átadja.

Gróf Alexander Mensdorff-Pouilly, aki a gasteini megállapodás idején lett az új osztrák külügyminiszter, azok közé a diplomaták közé tartozott, akik a készülőkben levő háborút jóval kockázatosabbnak tartották, mint a katonák, s ezért igye-

kezett azt vagy elodázni vagy elkerülni. Ez ekkor azonban sem rajta, sem Ferenc József császáron nem múlt, mert Bismarck a béke árát már elég magasra emelte és kijelentette, hogy csakis abban az esetben lehetséges, ha „Ausztria Poroszországnak helyet csinál”. Közben megkezdte tárgyalásait III. Napóleonnal, hogy a franciák semlegességét biztosítsa. Ezen túlmenően egyik fél sem kötelezte magát semmire. Csupán arra vonatkozólag kérte ki Bismarck a francia császár véleményét, kössön-e szövetséget – Ausztriával szemben – Itáliával. III. Napóleon ezt teljes mértékben helyeselte. Így 1866. április 8-án megkötöttek három hónapra a porosz–olasz megállapodást, amely ugyan ellenkezett a Német Szövetség alapokmányával, Bismarck irányvonalába azonban jól beleillett. E megállapodás rendkívül egyoldalú volt, mert csupán Olaszországot kötelezte hadba lépésre Poroszország oldalán, ha ez Ausztriát megtámadja. Ha azonban Ausztia intéz támadást olasz területek ellen, úgy a poroszok nem kötelezték magukat segélynyújtásra. A szerződés így az olaszok gyengeségéről tanúskodott.

Ferenc József is kötött megállapodást III. Napóleonnal, amelynek értelmében átadta volna neki Velencét, ha területi gyarapodáshoz jut, s ha az olaszok a háborúban semlegesek maradnak. Utóbbira azonban ekkor már nem sok kilátás volt, mert az olasz király már nem a franciák útján akart Velencéhez hozzájutni, hanem a saját jogán.

A szerződés egyik leglényegesebb pontja az volt, hogy Ferenc József beleegyezett minden osztrák területi gyarapodásnak megfelelő francia területi növekedésbe német földön. Ezzel a Habsburg-uralkodó alapvető német érdekeket sértett meg. Azáltal pedig, hogy III. Napóleonnak módot adott a német államok belső területi változásaiba való beleszólásra, a német egység problémájának elodázását idézte elő.

A békét különben már nehéz lett volna megmenteni. Az osztrák hadvezetőség ugyanis április 20-i emlékiratában azonnali hadiállapotot követelt a kétoldali megtámadtatás veszélyének megelőzésére. Az olasz készülődésekre feleletül április 21-én a déli hadsereget mozgósították, 27-én pedig az északi hadsereget. A poroszok május 3-án mozgósítottak. Szinte kapóra jött, hogy az osztrák helytartó Holstein hercegségben megint a rendekhez fordult, hogy nyilatkozzanak kívánságaikról, ami nyilván valamilyen Ausztia-barát megoldást jelentett volna éppúgy, mint az, hogy az osztrák kormány a hercegségek ügyét a Német Szövetségi Gyűlésnek kívánta átutalni döntésre. A poroszok mindkét mozzanatot a gasteini megállapodás megsértésének minősítették, s bevonultak Holsteinbe. Június 14-én bajor javaslatra a német középállamok négy hadtestjét mozgósították, amire Poroszország kilépett a Német Szövetségből. Ezzel lényegében beállott a hadiállapot Poroszország, illetve Ausztia és szövetségesei: Bajorország, Württemberg, Baden, Szászország, a két Hessen, Nassau és Hannover között.

A Habsburg-hatalom számára kétfrontos háború kezdődött: Olaszország és Poroszország ellen. Katonailag az olaszok ellen megindult hadműveletek az

1859-es francia–olasz háborúhoz képest lényegesen könnyebbek voltak, gyakorlatilag azonban mégiscsak megosztották az osztrák haderőt, amely így a déli olasz fronton 75 ezer főből, északon a poroszok ellen küzdő csehországi fronton pedig 238 ezer emberből állott, amihez még 23 ezer szász katona járult.

A hadvezetés volt az egyik olyan személyi kérdés, amely fölött Ferenc József képtelen volt úrrá lenni, bár nem vonható kétségbe, hogy politikai téren – talán első választásától, a Schwarzenberg után következő Buol-Schauenstein külügy-minisztertől eltekintve – általában megtalálta a koncepciójához illő minisztereket. Ferenc József ugyan elsősorban katonának tekintette magát, de sem az 1859-i olasz, sem az 1866-i porosz háborúhoz nem tudta megtalálni a megfelelő hadvezért. Másodízben is félrefogott annak a személynek a kiválasztásában, akire nemcsak a hadseregét, de birodalma sorsát is bízta. Mint Gyulay tábornok 1859-ben, úgy 1866-ban Benedek Lajos is az olaszországi hadszíntéren Radetzky mellett nevelődött akkori viszonylatban tehetséges hadvezérré. Mindkettő a császár kifejezett kívánságára, saját akarata ellenére vállalta e feladatot. Benedek Lajos arra hivatkozott, hogy nem ismeri eléggé a terepet és hadszínteret.

A másik lényeges mozzanat az 1866. évi porosz–osztrák háborúban a két hadsereg szervezeti s technikai különbségét illetően a poroszok döntő fölénye az osztrákokkal szemben. Számos jel mutatott erre már a dániai „próbaháborúban”. is. Így elsősorban arra, amit Engels hangsúlyozott: a hátultöltő gyújtótűs szerkezetű puská fölényére az osztrák előltöltővel szemben, amellyel egész hadsorokat lehetett lekaszálni. A porosz hadszervezet, főleg pedig az altisztek kiképzésének fölénye évszázados múltra tekintett vissza. Végül pedig a porosz vezérkar szerkezeti fejlettsége volt a két hadsereg minőségi különbségének alapja. Külön-külön is igen lényeges előnyök, együttesen azonban alapvető társadalmi szerkezeti eltérésekre utaló mozzanatok, amelyek nemcsak utólag magyarázzák, de eleve meghatározták az események alakulását. Ilyen lényeges mozzanatoknak tekinthetők – Ausztriával szemben – elsősorban Poroszország rendezett pénzügyei, céltudatos, minden kísérletezéstől mentes külpolitikája, s bár sok vonatkozásban reakciós, mégis rendezett államügyei.

Az a körülmény, hogy az osztrák seregek Olaszországban Albrecht főherceg és Franz von John báró tábornok irányítása alatt hamarosan nagy győzelmet arattak Custozánál június 24-én, valamint az, hogy a háború végén július 20-án Wilhelm von Tegethoff admirális Lissánál nagy tengeri ütközetet nyert, megsemmisítve az olasz flottát, a maga periferikus jellegénél fogva sem a háború kimenetelére, sem Ausztria további sorsára kihatással nem volt.

Az osztrák északi hadsereg sorsát nem a lényegében azonos létszám kisebb-nagyobb eltérései döntötték el. 1866. június 18-án a poroszok megszállták Szászországot, Hannover és Kurhessen fővárosait, s Csehországba, tehát az osztrák birodalom területére nyomultak be. Az osztrák seregek egymás után szenvedték el kisebb vereségeiket, nem csupán azért, mert Benedek és beosztott

tábornokai között ellentétes stratégiai nézetek uralkodtak, hanem mert különböző félreértések is adódtak közöttük. Benedek felismerte a helyzet veszélyeit, s „minden áron” kötendő békét sürgetett. Ferenc József ezt július 1-én határozottan visszautasította, s a döntő csatát hiányolta. Ez július 3-án Königsgrätznél (Sodová) következett be, ahová Frigyes Károly porosz herceg Eduard Clam-Gallas seregeit visszaszorította. A résztvevő seregek lényegében azonos létszámúak voltak – osztrák részről 220 ezer és a poroszoknál 215 ezer ember, de az osztrák tüzérség jelentős fölényben volt. Frigyes porosz trónörökös seregei csak később érkeztek a helyszínre. A bajt – többek között – az okozta, hogy az osztrák jobbszárny egy idő után kilépett tüzérsége védelméből, és rohamra indult. Ekkor jutott érvényre a porosz hátultöltő gyorstüzelő fegyver, amely súlyos rendet vágott a fehérruhás osztrákok soraiban. A döntést Frigyes trónörökös seregei idézték elő, amelyek az osztrákok hátába kerülve megfutamtították őket. Az osztrák tüzérség csak egy részük rendezett visszavonulását volt képes fedezni. Az elszórt harcok július 22-ig elhúzódtak.

Ferenc József a königsgrätzei vereséget nem viselte méltó módon. A vereség felelősségének teljes súlyát Benedekre hárította. A császár azt sem vette tudomásul, hogy Benedek két nappal a vereség előtt sürgős békekötést javasolt, amelyet attól való félelmében nem fogadott el, hogy a poroszok előli meghátrálás az uralkodóház és a birodalom végét jelenti. Königsgrätz után ez a perspektíva mindenesetre sokkal közelebb került.

Ferenc József és környezete számára meglepő módon Bismarck kedvező békét ajánlott Ausztriának, ha Ferenc József hajlandó kiszállni a Német Szövetségből és Németország szervezeti átalakítását rábízta Poroszországra. Bismarck a királlyal és a porosz hadvezetéssel ellentétben nem kívánt újabb győzelmeket, Bécs megszállását sem. Nem akarta a Habsburg-birodalmat szétrobbantani, s manőverezése a Klapka-légióval, ennek észak-magyarországi betörése csupán az osztrák államvezetés ijesztésére történt. Valójában a Habsburg-monarchia külpolitikai átirányítását kívánta a nagynémet irányzatról a balkáni tájékozódás felé.

1866. augusztus 23-án került sor Prágában a Poroszország és Ausztria közötti béke megkötésére. Területi veszteségek a Habsburg-birodalmat nem érték, csupán 20 millió tallér hadi kárpótlást kellett fizetnie.

A háború politikai következményei döntő jelentőségűek voltak. A Német Szövetséget feloszlatták. Poroszország Hannovert, Kurhessent, Nassaut, Majna-Frankfurtot, Schleswig-Holsteint bekebelezte, s ezzel földrajzilag egységes és zárt területet sikerült kialakítania. A Habsburg-hatalomnak hozzá kellett járulnia ahhoz, hogy az északnémet államok porosz vezetés alatt egyesüljenek. Bár III. Napóleon kívánságára megalakult a Délnémet Szövetség, nemzetközi státútummal, a prágai béke részeként, a Badennel, Württemberggel és Bajorországgal kötött porosz titkos megállapodás arról intézkedett, hogy háború esetén ezek az államok porosz főparancsnokság alatt küzdenek. Így a német egység

lényegében ekkor – 1866-ban – létrejött, s az 1870–71-es háborúban már érvényesült.

Ausztriának a háború befejezéséhez ezután még Olaszországgal kellett békét kötnie. Ez október 3-án Bécsben történt meg. Az olaszok megkapták Velencét. Az általuk követelt tiroli területekről azonban le kellett mondaniok. A königräzi csata után Bismarck, a porosz miniszterelnök többet követelt, mint amit a király és a hadvezetés legmerészebb vágyai és igényei kifejezésre juttattak: nem területi annexiót vagy hadi kárpótlást, hanem a vesztes állam olyan szerkezeti átalakulását, amelynek szerves következménye a Habsburg-monarchia kilépése volt Poroszország politikai hatóköréből. Ez a probléma merült fel akkor, amikor Bismarck 1866. július 9-én Robert von der Goltz párizsi porosz nagykövethoz intézett táviratában közli, hogy az osztrákokkal folytatandó béketárgyalásokon a többi feltételeken kívül „Ausztriával szembeni jövődő helyzetünk érdekében Magyarország nemzeti követeléseinek teljesítését, s a magyar alkotmány biztosítását fogjuk kérni”. Azáltal, hogy Ausztriának a német egységből való kiszorítása egyaránt érdekük volt a poroszoknak a kisnémet egység megvalósítására irányuló törekvésükben, és a magyaroknak alkotmányuk az adott körülményeknek megfelelő helyreállításában, e két folyamat összekapcsolódása megtörtént.

A porosz háború után bekövetkezett a fordulat az osztrák államvezetésben. Az irányváltozás igen éles belső ellentmondásokat hozott felszínre. Belcredi miniszterelnök a hovatovább elkerülhetetlenné váló megegyezést a magyarokkal szinte azonnal ellensúlyozni akarta a birodalomnak a szlávok segítségével végrehajtott föderatív átalakításával. Nem meglepő, ha ezt a tervet a német-ausztriaiak azonnal megbuktatták. Belcredi feloszlatta a tartományi gyűléseket, mert német többségükkel nem tudott mit kezdeni, új tartományi gyűléseket, s ezek alapján „rendkívüli birodalmi tanácsot” akart összehívni, azzal a feladattal, hogy ez dönt majd Ausztria és Magyarország viszonyában. Belcredi a cseh, morva, galíciai és krajnai tartományi gyűlésekben nagybirtokos arisztokratákból álló s céljának megfelelő föderalista többséget akart magának létrehozni, ezzel nemcsak a magyarokkal kötendő megállapodást, hanem a német liberálisokat is hátba támadta. Ténykedésén keresztül az ausztriai német liberálisok és a magyarok között sajátos sorsközösség bontakozott ki a Belcredi által kezdeményezett feudális és szláv föderalista koalícióval szemben.

Az osztrák császár az egykori szász külügyminisztert, Ferdinand Beust bárót nevezte ki osztrák kancellárnak. Az ő irányzata sem volt mentes a súlyos ellentmondásoktól. Beust ugyanis poroszellenes beállítottsága miatt került a Habsburg-állam miniszteri székébe. Ferenc József Beust meghívása idején még nagymértékben el volt telve a poroszellenes reváns érzelmeivel, s a szász diplomata képességeitől várta mindazt, amit Bismarck ellensúlyozására nem kapott meg saját osztrák államférfiától. Beust sok vonatkozásban alkalmas volt erre a sze-

repre, bár a Habsburg-birodalom belügyeivel nem volt teljesen tisztában. Azt hamarosan felismerte, hogy belpolitikai szilárdságának helyreállítása csakis a magyarokkal folytatott tárgyalások befejezésétől várható. Ennek előmozdítására ugyan előzőleg az ausztriai német liberális körökkel is bensőséges kapcsolatokat akart kiépíteni, amit a Schmerling-féle alkotmány visszaállításával sikerült is náluk elérnie. A magyarokhoz való viszonyát csak ezután helyezte szilárdabb talajra. A magyarokkal való megállapodás a Monarchia német egységen kívüli helyzetének erősítését jelentette. Hogy a dualista koncepcióban Beust ugyancsak hamarosan felismerte Ausztria új hatalmi helyzetének egyedül lehetséges alapjait, az kétségtelenül reálpolitikai érzékére vall. Felismerte, hogy a Belcredi által képviselt arisztokrata-szláv irányzattal szemben az új Habsburg-monarchia csakis a német liberálisok és a Deák-Andrássy által megfogalmazott magyar törekvések kielégítésén épülhet fel. E felismerés tanulságait az uralkodó vonta le: Belcredit felmentette, és 1866 februárjában Beustot nevezte ki miniszterelnökké. Bár Belcredi figyelmeztetései, hogy a szlávok mellőzése a Monarchia felépítendő szerkezetében súlyos veszélybe sodorhatja a birodalmat, teljesen indokoltak voltak, az is kétségtelen, hogy a német nagyburzsoázia ellenére ekkor Ausztriában már nem lehetett kormányozni. Beust számára a magyarokkal való megállapodás volt a legfőbb feladat. Július 18-án a császár kérdésére mind Deák Ferenc, mind pedig Andrássy Gyula egybehangzóan kijelentette, hogy a magyar nemzet nevében támasztott követeléseik a háború után is ugyanazok, mint előtte. 1867. február 17-én a császár helyreállította a magyar alkotmányt és kinevezte a felelős magyar minisztériumot, miután egy február 4-i legfelső elhatározás a rendkívüli birodalmi tanácsot alkotmányossá minősítette és megbízta a Magyarországgal kapcsolatos törvényjavaslatok megtárgyalására. Ezzel a Magyarországgal való kiegyezés előmunkálatai tulajdonképpen befejeződtek. Amidőn a rendes birodalmi tanács május 22-én összeült, már készen találta a magyarokkal kötött kiegyezést, amely ilyenformán nemcsak elvben, de a gyakorlatban is az uralkodó és a magyar nemzet megállapodása lett.

Hét törvény képezte az uralkodóval történt megegyezés alkotmányos alapjait. E törvények lényege az uralkodónak és a nemzetnek a Pragmatica Sanctión alapuló új megállapodása a módosított 1848-as áprilisi törvények felújításáról és az új követelményekhez való alkalmazásáról. E törvényekben egy fontos történelmi mozzanat került tudatos megfogalmazásra: Magyarország a Habsburg-birodalom szerves alkotóeleme, amelyet csak az uralkodójával közvetlenül létesített kapcsolat és kiegyezés kötelez arra, hogy az uralkodó másik államával fenntartandó együttműködés érdekében szuverenitásának bizonyos elemeit megossza. Tagadhatatlan, hogy ennek a „törvényesített” dualizmusnak a Pragmatica Sanctióban már olyan sajátos múltbeli előzménye és gyökere volt, amely ezt a birodalomalkotási formát az adott feltételek közötti egyedül lehetséges államrendszerként hozta létre. Ennek felismerése és következetes keresz-

tülvitele Deák Ferenc nevéhez fűződik. Így jött létre a XIX. század közepén a táj népeinek az az igen ellentmondásos társadalomszervezési elve, amelyen belül nemzetté válásuk végbement és amelyben az önálló államiságra való érettség fokáig juthattak, egyre erősebben veszélyeztetve a két uralkodó nemzet helyzetét. Magyarország addigi történeti múltja hozzájárult ahhoz, hogy az osztrák és a táj többi nemzetének vezető köreiből elterjedt a magyar túlsúllyal kapcsolatos nézet és ezen mesterségesen is táplált szemlélet, mely a későbbi évtizedekben hozzájárult a táj népei között kialakult ellentétek kiéleződéséhez.

Magyarország közjogi és belkormányzati szempontból önálló lett. A közös biztonság azonban közös védelmi kötelezettséget írt elő. Ez közös külügyet és a közös védelem fedezéséhez közös pénzügyet hozott létre. A magyar király udvartartásának költségeit az országgyűlés külön szavazta meg. Mindaz, ami az egész hadseregnek, tehát a magyar hadseregnek vezényletére és szervezetére vonatkozik „Ő Felsége által intézendőnek ismertetik el”. Az újoncok megajánlásának jogát azonban, „a szolgálat idejét, a katonaság elhelyezését, élelmezését illető intézkedéseket a magyar törvényhozás magának tartja fenn”. A pénzügy annyiban közös, amennyiben közősek bizonyos költségek is, de minden egyéb magyar államköltséget a felelős minisztérium előterjesztésére az országgyűlés határoz el. Az adókat a magyar minisztérium „minden idegen befolyás teljes kizárásával saját felelőssége mellett veti ki, szedi be és kezeli. Kölcsönös alku tárgyát képezi az arány, amely szerint a magyar korona országai a Pragmatica Sanctio folytán közöseknél elismert ügyek terheit és költségeit viselik”. Az alkut a magyar országgyűlés és az uralkodó többi országainak gyűlése által választott egyenlő számú küldöttség köti meg, másodfokon pedig az országgyűlések, végső fokon – megegyezés híján – az uralkodó hozza meg a döntést. A teljes alkotmányosságnak minden országban és tartományban életbe kell lépnie. A két fél között a közös ügyek kezelésére „a mellőzhetetlen feltétel a teljes paritás”. Ezért a magyar és a többi országgyűlés mindegyike meghatározott számú delegációt választ, amelynek létszáma a 60-at meg nem haladhatja, s évenként vagy ülésszakonként újraválasztandók. A magyar törvényhozás óhajtja, hogy az ülések Pesten és Bécsben felváltva tartassanak, a tanácskozások csakis külön történhetnek, a határozat pedig mindig abszolút többséggel hozandó. A bizottságok csakis közös ügyeket tárgyalhatnak, s ezek közül a közös költségvetés megállapítása évenként megismétlődő feladatuk legfontosabb része lesz. Az így megállapított költségvetést az egyes országok már nem tárgyalhatják. Olyan államadóságok, amelyek az ország törvényes beleegyezése nélkül jöttek létre, Magyarországot nem terhelhetik. Az ország azonban kész méltányosságból a meglévő államadóságok egy részét átvállalni. Az országgyűlés továbbá kész arra, hogy egyfelől az ország, másfelől az örökös tartományok között vám- és kereskedelmi szövetséget kössön, s vállalja, hogy a külfölddel eddig kötött kereskedelmi szerződések érvénye Magyarországra is kiterjedjen.

A közös államügyek költségei a magyar korona, illetve az uralkodó többi or-

szágai között 30:70 arányban viselendők. Ez a hozzájárulási arány tíz évig, azaz 1877-ig marad érvényben. E törvényekkel a magyar alkotmányosság az 1848-as áprilisi nyomán – bár az új viszonyoknak megfelelő módosításokkal, s a változott hatalmi helyzetet tükröző új rendelkezésekkel – formailag legalábbis életbe lépett. Az 1867. március 17-i minisztertanács határozata előszentesítés címén minden lényeges és fontos döntést az uralkodó előzetes jóváhagyásához kötött. Nem kétséges, hogy ez a mozzanat az abszolutista uralkodói hatalomnak nemcsak maradványa, de a dualista Monarchia felbomlásáig érvényben levő, virulens megnyilatkozása. E rendelkezésnek csupán egyetlen „mentő körülmény” magyarázza, ha nem is menti a létét, hogy megfelelője Ausztriában is érvényben volt.

A magyar kiegyezési törvényeknek az osztrák törvényalkotásban az 1867. december 21-i keltezésű, illetve 22-én nyilvánosságra hozott, öt törvényből álló ún. Decemberi Alkotmány felel meg. Egyes tagjai a következőkre terjednek ki: törvény, amely az 1861. február 26-án kelt birodalmi képviselétről szóló alaptörvényt megváltoztatja; állami alaptörvény a Birodalmi Tanácsban képviselt királyságok és tartományok állampolgárainak általános jogairól; állami alaptörvény a birodalmi bíróság felállításáról; állami alaptörvény a bírói hatalomról; állami alaptörvény a kormány és a végrehajtó-hatalom gyakorlásáról. Végül pedig a nem alaptörvény jellegű törvény, amely az osztrák monarchia minden tartományának közös ügyeire vonatkozik és ezek kezelési módjára. A terület egészét a köznyelvben gyakran Ciszlajtániának (a Lajta folyón innen) területnek is nevezték, a magyar korona országait összességükben pedig Transzlajtániának (Lajtántúlnak).

Az osztrák kiegyezés alapját képező törvények tehát alapvetően különböznek a magyartól. A Decemberi Alkotmány ugyanis a társadalmi élet minden területére kiterjedő szabályozó, amelyen belül a „Monarchia minden tartományának közös ügyére” is csak egy törvény vonatkozik. Kétségtelen, hogy az „alaptörvények” közül több igen liberális és a létrehozó osztrák nagypolgárságra jellemzően pozitív jellegű. Vonatkozik ez az állampolgárok törvény előtti egyenlőségére, vallás- és lelkiismereti szabadságára, a tudomány és tanszabadságra, s a népek meghirdetett egyenlőségére. De haladónak lehet ugyanakkor tekinteni a birodalmi bíróság felállításáról szóló alaptörvényt is, mert – többek között – elválasztotta legalábbis elvben, a bírói és a végrehajtó hatalmat, s mert jogorvoslatot helyezett kilátásba az állampolgárok panaszaira alkotmányosan biztosított politikai jogait ért sérelmeiket illetően.

Az új törvény minden esetben szükségrendeleti megoldást is tartalmazott, amelyekben a Birodalmi Tanács nem gyakorolhatta törvényalkotói jogát. Bár ezt a megoldást számos korlátozó feltételhez kötötte, s hatályosságát időben is (egy évre) leszűkítette, mégis a 14. tc. az uralkodónak azt a jogát biztosította az alkotmány megkerülésével, hogy bizonyos körülmények között a parlament megkérdése nélkül hozott döntéseket vigyen keresztül. A Habsburg-monar-

chiának végső soron ez a rendelkezés biztosította konzervatív alapjait. De tükrözött 1867 még mást is, amit az osztrák Redlich a következőképpen fejezett ki: „Az a mód, ahogy (ti. Ferenc József. – *G. I.*) a »kormányrendszereket« eddig elfogadta, majd ismét elvetette, alkotmányokat meghirdetett, majd ismét fel-függesztett, nem teszi alaptalanná azt a feltételezést, hogy 1867. januári megá-lapodását Magyarországgal is csak azzal a belső fenntartással kötötte, hogy a jövő kedvezőbb körülményei között ismét visszatér a centralista eszméhez, és akkor Magyarországgal szemben is visszaállítja császári előjogainak teljes mér-tékét. Végső soron a magyarok javára fordult önmérséklete is kizárólag azon a megítélésen nyugodott, amely a Poroszországgal és Olaszországgal viselt há-ború következményeképpen a Habsburgok számára kedvezőtlenül alakult euró-pai hatalmi viszonyokból következett... Ebből a szempontból a dualizmus mint birodalmi alkotmány csak két évvel később lépett teljes jogerőre, amidőn 1870 augusztusában és szeptemberében a második francia császárság összeom-lásával Ferenc József minden reménye szertefoszlott, hogy a győzelmes Hohen-zollern-dinasztiától elszenvedett vereségét ismét viszonzhassa.”

Az az eseménysorozat, amelyet az újkori közép-európai történelem a Habs-burg uralkodó és a magyar nemzet kiegyezése alatt tart számon, számos erő és tényező bonyolult kereszteződéséből és összefonódásából jött létre. Az osztrák történetírás – az egykori és a jelenkori egyaránt (Friedjungtól Redlichen át H. Hantschig) – szinte egységes abban a felfogásában, hogy létrejött kizárólag a porosz-osztrák ellentétnek, illetve az ebben kivívott porosz győzelemnek tu-lajdonítható. Véleményük szerint a magyar politikai körök a történelmi magyar alkotmány helyreállítását csakis a porosz győzelem következményeképpen vár-hatták, ezért a magyar államiság helyreállítása és a porosz politika céljai között belső – bár nem személyeken múló – politikai összefüggés állott fenn. Így köz-vetett formában, de valóban az történt, hogy a magyar államiságnak az osztrák uralkodóval kötött kiegyezésen alapult helyreállítása a német egység porosz megoldásának egyik párhuzamos jelensége, s annak minden kísérő tünetében osztozik.

A Habsburg-hatalom történelmi és európai nagyhatalmi helyzetének átalaku-lása elsősorban Ausztria németjei számára hozott megrázkódtatást. A fennálló osztrák intézmények és a rendszer egész szerkezetének hanyatlása teljesen indo-koltan alakította ki azt a közvéleményt, hogy Ausztria széthullása küszöbön áll. A birodalom „kettéosztása” amellet, hogy a hatalmat a két fő nemzet, az ausztriai német és a magyar között úgy osztotta el, hogy valamennyi többi nép az előbbi kettő által alkotott államhatárokon belül azok alávetettje maradt – mégis igen jelentős előrelépést jelentett az eddigi állapotokhoz képest. A magyar alkot-mányosság elismerése ugyanis nem csupán azért, mert az 1867. XII. tc. ezt ki-mondotta, de azért is, mert a „felelős” magyar minisztérium elve magában fog-lalja a parlamentarizmus bizonyos formáit, s ezt Ausztriában is feltételezi. Ezen elv elfogadása Ferenc József részéről fontos engedmény.

Beust ezt az engedményt csak a német nagypolgárságra támaszkodva érthette el, amely az alkotmánypártba szerveződve a súlyos vereségek nyomása alatt hajlandó volt a magyarokkal kötendő kiegyezés további perspektíváinak hatása alatt az új rendszer szolgálatába állni. Az új kilátások tartalmát az Ausztriában élő nem német nemzetek fölötti egyeduralom alkotta. Ugyanennek a problémának a megfelelő változata Magyarországra is érvényes volt: a magyarországi nemzetiségek ellenállása a magyar uralommal szemben tette szükségessé azt, hogy a magyarok a dualista rendszerben éppúgy védelmet kapjanak, mint ahogy ezek az ausztriai németeknek is segítséget nyújtanak a csehek és a délszlávok ellen. Emellett természetesen felismerték a különböző iparvidékek német iparosai a közös nagy gazdasági terület előnyeit is, amit a Schwarzenberg–Bruck-féle módszerrel képtelenek voltak megvalósítani.

Mindez a sok irányban harcra kényszerülő alkotmánypárt helyzetét nagyon megnehezítette, mert a szlávokkal, a klerikális alpesi parasztsággal, az antiliberalis udvarral és hadvezetéssel szemben egyaránt meg kellett állnia a helyét. Ilyen körülmények között kénytelen volt feláldozni „a győztes magyarnak” a habsburgi összbirodalom ideálját. Megnyilatkozásai világossá tették, hogy „a most kezdődő német–magyar együttműködés az ausztriai németiség számára csak nagy önmegtagadással és igen keserű szájjal vállalt érdekházasságot jelentett”. Osztrák szempontból a kiegyezés ilyenformán mindenképpen „magyar győzelmet” képviselt, amely mint történelmi „alapélmény” száz esztendő óta a politikai közvéleménynek és a történetírásnak egyaránt igen komoly megterhelése.

1867 jelentősége Deák szerint viszont főképpen abban áll, hogy nem egyenes folytatása 1848-nak, hanem a kölcsönös engedmények, az opportunitás alapján létrejött alkotás. A ténylegesen ható és reális talajon működő politikai erők közül kétségtelenül Deák képviselte a liberalizmusnak azt a válfaját, amely nemzeti alapon állva nem a sérelmi politikát, hanem az adott lehetőségek között a konstruktív együttműködés irányzatát képviselte. Ebben a tekintetben egyetlen osztrák párt, irányzat vagy vezető személyiség sem jutott el az általa képviselt szintre. Ugyanakkor tény, hogy a deáki koncepció magyar viszonylatban sem volt sokáig tartható. Nem csupán azért, mert a Lónyay Menyhért közreműködésével létrehozott uralkodói előszentesítési jog eleve igen mély sebet ütött a Deák által képviselt parlamentáris elven. Még súlyosabb volt ennél az az irányzat, amely Andrássy Gyula révén került egyre erőteljesebben előtérbe, s amelynek perspektíváit a magyar „győzelmet” gyászoló osztrák és a magyar „vereséget” sirató Kossuth-féle politikai irodalom nemcsak hasonló élességgel, de – sajátos módon – igen rokon jellegű igazságtartalommal rajzolt meg. S bár a Deák szellemében fogant 1868-i XXX. tc., a magyar–horvát kiegyezés és az 1868. évi XLIV. tc. a nemzetiségi egyenjogúságról a kor leghaladóbb törvényalkotásai voltak, amelyek a Szent István-i korona országainak népeit a legmeszebbmenő társállami és állampolgári jogaiban kívánták részesíteni, a polgári fej-

lődés akkori törvényszerűségei ezeket hamarosan háttérbe szorították. A visszanyert magyar alkotmányosság nagy liberális hevületében létrejött törvényalkotások átültetése a gyakorlatba néhány év alatt erősen lelassult, csupán a horvát kiegyezés hatalmi eszközökkel biztosított érvényessége maradt viszonylagosan épségben a korszak végéig. Az Andrássy által képviselt magyar uralkodó réteg egyre növekvő visszariadása a nem magyar népek előnyomuló egyenjogúsági törekvéseitől hamarosan kiváltja a dualista rendszer első szerkezeti válságát. Ennek felszámolása után a Monarchia végre zavartalanul indulhatott el a nagyhatalmi politika útján, amelyen Ferenc József kárpótlást nyerhetett az 1870-ben Németországban örökre hajótörést szenvedett illúzióiért és némi igazolást kaphatott „hűtlensége” is Schwarzenberg és Bach csődbe jutott abszolutista hagyatékához.

A korszak sajátos epizódja volt Ferenc József legidősebb öccsének, Miksának mexikói császársága. A bátyjánál két évvel fiatalabb főherceg eléggé ellentétes személyiség volt, engedékenyebb és liberálisabb és lényegesen intellektuálisabb Ferenc Józsefnél; halála után több kötetben adták ki útleírásait, verseit és aforizmáit. 1857-ben éppen azért nevezték ki a Lombard-velencei Királyság főkormányzójává, hogy itt enyhébb rezsimet vezessen be. Liberális hajlandóságai indították Napóleont arra, hogy mexikói beavatkozásának eszközéül őt használja fel, ezzel az 1859-es háború emlékét is feledtetni szeretne volna.

Mexikóban a polgári demokratikus forradalom létrehozta köztársasággal szemben a földbirtokosok és az egyház ellenforradalmi szervezkedésbe kezdtek. A francia császár ezt akarta felhasználni arra, hogy befolyást szerezzen az amerikai kontinensen, a katolikus egyház támogatásával hazai egyházi támaszát erősítse, és megrendült uralmát újabb külpolitikai sikerekkel állítsa helyre. Csapatokat küldött Mexikóba, és a monarchikus államforma bevezetését sugalmazta. Az ellenforradalmi erők, amelyek a nagy létszámú francia sereg segítségével az ország jó részét kezükbe kerítették, 1863-ban felajánlották Miksának a császári trónt. Miksa 1864. áprilisában lemondott esetleges ausztriai trónutódlási ígényeiről, május 28-án partra szállt Veracruzban, június 12-én bevonult székvárosába, a mai Mexico-Citybe. Bazaine tábornagy 25 ezer főnyi hadserege biztosította az utat.

Miksa nyilván nem tudta, milyen ingoványos talajra lépett. Az ország túlnyomó többsége szemben állt vele, Benito Juárez elnök vezetése alatt harcot folytatott a francia megszállók ellen. Miksa határozatlansága, ingadozása nem volt alkalmas arra, hogy akárcsak minimális mértékben kiszélesítse azt a rendkívül vékony társadalmi bázist, amelyre támaszkodhatott. Amíg a francia csapatok ott voltak, és ahol ott voltak, addig és ott uralma biztosítva volt. Az Egyesült Államokban épp a polgárháború zajlott, az Unió kormánya nem tudott fellépni. Mihelyt a polgárháború lezárult, a helyzet megváltozott. Az Egyesült Államok kormányának nyomására Napoleon 1866-ban visszavonta csapatait. Ezzel Miksa

helyzete reménytelenné vált, a köztársasági csapatok felülkerekedtek. 1867 februárjában Miksa néhány zsoldossal Querétaro erődjébe menekült, ez maradt meg a császárságból. Május 15-én Miksát árulás révén elfogták, egy hónappal később bíróság elé állították, és június 19-én haza árulóként kivégezték. 11 nappal volt ez Ferenc József magyar királlyá koronázása után. A XVI. századi Habsburg világbirodalmi kísérletnek félbesikerült, dicstelen felújítása volt az egész. Olyan epizód, amelynek csak a Habsburgok történetében van valami helye, de ott sem elsőrendű fontosságú.

A rendszer megszilárdítása befelé és kifelé

A kiegyezés még jó ideig nem hozta meg Ausztriában a nyugalmat. Az 1868. január 19-én megalakult új kormány, a Carlos Auersperg herceg miniszterelnöksége alatti úgynevezett „polgárminisztérium”, amelynek többsége valóban polgári származású értelmiségiekből állott, néhány igen fontos felvilágosult szellemre utaló törvényt alkotott, a polgári házasságról, az iskoláztatás államosításáról, és a vallás szabad választásáról 14 éven felül, egyfelől azonban a törvények konzervatív ellenzéke, másfelől a szláv népek indokolt igényei a magyarokhoz hasonló alkotmányjogi helyzetük megteremtésére, az osztrák belpolitikát erősen megterhelték. 1868 szeptemberében Auersperg helyére Eduard Taaffe gróf került, aki azonban szintén képtelen a feladatokkal megbirkózni, úgyhogy másfél év után az uralkodó 1870. április 12-én gróf Alfred Potockit bízta meg a kormányalakítással. Ezúttal a tartományok szélesebb körű autonómiájával kezdtek kísérletezni, annál is inkább, mivel az újonnan választott tartományi gyűlésekben igen jelentős konzervatív kisebbség korlátozta a német liberálisok szabad mozgását, a cseh tartományi gyűlésben pedig a csehek túlsúlyba jutottak a németekkel szemben. Ehhez járult az 1870-es első vatikáni zsinatnak a pápai csatlakozhatatlanságról elfogadott dogmája, amely az osztrák belpolitikában szintén súlyos bonyodalmakat okozott. Egyrészt mert Rauscher, Friedrich Johann Nepomuk Schwarzenberg és a diakovári Josip Strossmayer a dogmát határozottan elutasította, nyilván azért, mert eddigi korlátlan egyházi hatalmukat korlátozta. Másrészt a kormány is indíttatva érezte magát, hogy a konkordátumot felmondja, nem annyira vallási, hanem külpolitikai okokból, hogy Beust a liberális Franciaországgal és Olaszországgal könnyebben hozhasson létre poroszellenes hármasszövetséget. Ebbe a koncepcióba illett bele annak a konzervatív föderalizmusnak a további erősítése, amely már a Potocki-kormány tevékenységében is kezdett érvényesülni, s a következő hónapokban bontakozott ki. A császár, aki kezdettől fogva határozott ellenszenvvel viseltetett mindenféle liberális eszmékkel és megnyilatkozással szemben, az első alkalmat felhasználta, hogy liberális nézetektől szabad konzervatív főurat nevezhessen ki az osztrák kormány élére, még akkor is, ha ez politikailag sokkal problematikusabb irányzattal kívánná hatalma alapjait kiszélesíteni. Az 1870-es esztendő, a francia–porosz viszony kiéleződésének ideje, Ferenc József számára alkalmasnak látszott arra,

hogy a kiegyezéssel stabilizált helyzetet ismét megkísérelje elmozdítani. E kísérletben illuzionista és hazard elemek keveredtek a szláv nemzeti demokratizmus messzemenő követeléseivel és a konzervatív föderalizmus antiliberalizmusával. Ezen eklektikus kormányprogram elfogadását Ferenc József részéről egyetlen szempont magyarázhatja: hogy a kiegyezés esetleges meglazulását előidéző változás idejére – de azon túlmenően is – a hatalom ausztriai alapjait a szlávok, elsősorban azonban a csehek felé kiszélesítsék. E program megvalósítását gróf Karl Siegmund Hohenwart vállalta, aki mint a föderalizmus híve, személyi összetételében is igen széles koalíciót hozott létre. Így bevonta kormányába Albert Schäffle professzort, a föderalizmus német elméletének képviselőjét és Konsztantin Jireček professzort, a cseh történeoszt és nyelvészt. Ez a Hohenwart–Jireček párosítás az újkori osztrák történelem egyik legkülönösebb jelensége, Hohenwart konzervatív-főúri föderalizmusa kozmopolita nemzetföltöltiségből fakadt, Jirečeké viszont a kibontakozó szláv nemzeti eszme megnyilatkozása volt. Ilyenformán Hohenwart és Jireček egymással teljesen ellentétes irányzatokat képviseltek, amelyeknek a konzervatív osztrák miniszterelnök nem ismerte fel egymást kizáró eszmei tartalmát és törekvését. Ezen túlmenően pedig a kormány politikai alapjainak pillanatnyi kiszélesítése fontosabb volt, mint a szláv nemzeti törekvések kibontakozásának későbbi kihatása.

Ferenc József 1871 február elején nevezte ki Hohenwartot osztrák miniszterelnökké, Beust tudta nélkül. A kormány első intézkedései közé tartozott, hogy leszállította a választási cenzust, és hozzáfogott a tartományi gyűlések jogkörének a kiszélesítéséhez. A szlávok, de különösen a csehek, igen jelentős engedményeket kaptak. Hogy a kormány további terveit zavartalanul keresztülvihesse, feloszlatta a birodalmi tanácsot, s egyes német többségű tartományi gyűléseket, s gondoskodott róla, hogy az újonnan választott tartományi gyűlésekben olyan többségek alakuljanak, amelyekből megfelelő föderalista összetételű Birodalmi Tanács kerülhet ki.

Ezután a kormány új nemzetiségi törvényjavaslatot nyújtott be a cseh tartományi gyűlésnek, amely teljes, nyelvhasználati kérdésekre is kiterjedő egyenjogúságot biztosított a cseheknek és németeknek egyaránt. A kisebbségek védelmére és a többségek általi leszavaztatás kivédésére nemzeti kúriákat létesítettek. Albert Schäffle, kereskedelem- és földművelődésügyi miniszter ezután a csehekkel együtt megalkotta azt a 18 „alapcikkelyt”, amelyek Csehországot önálló állam rangjára emelték. Az így megteremtett cseh királyság trónjára Ferenc Józsefet akarták helyezni, akit Prágában koronáztak volna meg. Nem kell különösen hangsúlyozni, hogy a Hohenwart-kormány s főleg az „alapcikkelyek” adta ígéretek a Monarchia összes szláv nemzetét igen rövid idő alatt szinte forradalmi erjedésbe hozták.

A Hohenwart–Jireček–Schäffle-kormány kétségtelenül igen fontos s messzemenő reformokat hozott, viszonylag igen rövid idő alatt. A gyorsaság a politikai helyzetben leli magyarázatát, a reformok tartalmát pedig azok a társa-

dalmi igények alapozták meg, amelyeket a legfejlettebb szláv nemzet, a németekkel immár egy szintre jutott csehek követelései tettek indokolttá.

Amikor a Habsburg-hatalom kénytelen volt a dualizmust fennmaradásának egyedül lehetséges formájaként elfogadni, egyben elvesztette a birodalmi egység „nemzetfölötti” fenntartására szóló igényjogosultságát. Hohenwart tehát alapcikkelyeinek azzal a tételével, amellyel a cseh nemzet létét elismerte, minden konzervativizmusa ellenére szinte szét tépte a Habsburgok nemzetfölletiségéről szóló hiedelmek utolsó foszlányait. A cseh nemzet megkapta történelmi létének elismertetését és igazolását. A modern cseh nemzeti törekvések tulajdonképpen ezzel a mozzanattal váltak a Habsburg monarchia bomlasztó erőivé, amelyek öt évtizeddel később bekövetkezett bukása első legfontosabb közvetlen előidézői közé sorolhatók. Ennél is fontosabbak azonban azok a tényezők, amelyek a Hohenwart-kísérletet megbuktatták: a dualista birodalom határain innen és túl működő német érdekek és a magyar uralkodó osztályok szembehelyezkedése egy újabb „történelmi” nemzet megszületésével. A bismarcki német egység számára a dualista Monarchia volt a – szinte előre kijelölt – hatalmi szövetséges, s minden olyan politikai alakulás, amely ezt a koncepciót megzavarta, az új német birodalom ellenállásába ütközött. A cseh nemzet beépülése a Habsburg-birodalom államrendszerébe beláthatatlan végű folyamatot indíthatott volna el. Hiába sáncolta körül Hohenwart az „alaptételeket” különböző megszorításokkal és a németek számára megmentett előjogokkal, azok elfogadása oly mértékben törte volna át a dualizmus merev koncepcióját, hogy nemcsak a cseh nemzeti egyenjogúság teljes kiépítését, de a Monarchia többi nemzetének függetlenségi mozgalmát sem lehetett volna többé lefékezni. A Habsburg-monarchia újabb átalakítása pedig dualista rendszeréből föderatív szerkezetűvé nemcsak a magyar uralkodó osztályok tiltakozását hívta ki, de az egész újonnan kialakult közép-európai politikai és hatalmi rendet veszélyeztette. A Monarchia föderatív átépítése ugyanis a benne részt vevő nemzetek egyenrangúsága alapján a demokratizmusnak olyan formáját képviselte volna, amelyet az uralkodó hatalmi rendszerek nem fogadhattak el.

Az elmondottak alapján nem okozott meglepetést az, hogy 1871. október 30-án az uralkodó elbocsátotta a Hohenwart-kormányt. Meglepetést okozott viszont az, hogy ezzel egy időben Beustnak is távoznia kellett a külügyminiszteri posztról. Beust politikája a német császárság 1871. januári kikiáltása után tarthatatlanná vált, mivel ezzel nemcsak az osztrák, de a többi délnémet revánstervek a poroszok ellen ugyancsak megbuktak. Beust helyét gróf Andrássy Gyula foglalta el, mint annak az immár Beustéval ellentétes irányzatnak a képviselője, amely nem a németországi osztrák egyeduralom visszahódítását, hanem az új dualista nagyhatalmi politika kiépítését tűzte ki céljául. Andrássy kinevezésével ugyanakkor megszűntek azok a kilengések és kísérletezések is, amelyek a poroszellenes revánspolitikának a dualista rendszert is hajlandók lettek volna – legfelső jóváhagyással – egészben vagy részben feláldozni, vagy

legalábbis a szlávoknak teendő – egyébként indokolt – engedményekkel a magyarok társuralmi helyzetét ellensúlyozni. Ekkor ért véget a Habsburg-Hohenzollern versengés politikája, s ezzel együtt a legfelső jóváhagyással kezdeményezett dualizmusellenes támadási kísérletek korszaka, hogy néhány évtizeddel később új szintről indítva újból kezdődjenek.

A Hohenwart-féle föderalista kísérlet bukása után kezdődött el tulajdonképpen a Monarchia átrendeződése és a dualista rendszer működési formáinak kialakulása a gyakorlatban. A két fő probléma: Ausztria és Magyarország viszonyából adódó mindennapos súrlódások megoldása és a beilleszkedés az új európai helyzetbe. Mindkét problémakör igen bonyolult volt. Az Adolf Auersperg herceg vezetése alatt álló új kormány, amelyet Ferenc József tiszta liberális összetétele ellenére kénytelen volt kinevezni, az ausztriai fejlődés sajátosan dialektikus mozgástörvényeinek engedelmeskedve, ellentétes irányú folyamatot indított el: a tartományi gyűlések feloszlatása és új helytartók beiktatása után olyan választási reformot vitt keresztül, amely a föderalizmus minden elemét és megnyilatkozását kizárta. Ennek megfelelően úgy intézkedett, hogy a Birodalmi Tanácsot ezután ne a tartományi gyűlések, hanem a választási kúriák tagjaiból válogassák össze. Ez természetesen ismét a német liberálisok hatalmának helyreállítását, illetve a csehek, lengyelek, kirekesztését vonta maga után.

A Monarchia belső helyzetének másik fő problémája az osztrák és a magyar állam egymáshoz való viszonyának kialakítása volt. Magyar részről e viszony jellegét nagymértékben befolyásolta, hogy a pártviszonyokat osztálymeghatározottságaikon túl a nemzeti létkérdésekkel szembeni állásfoglalások alakították ki, így elsősorban a kiegyezéshez való kapcsolatok. A nemzeti érdekek értelmezése szinte kizárólag ezen a szemponton keresztül ment végbe. Két nagyobb csoport alakult ki: az egyik Deák körül, a másik az emigrációban élő Kossuth körül. Hangsúlyoznunk kell azonban azt, hogy a két magyar vezető férfiú valójában csak a kiegyezést képviselő és vállaló, illetőleg azt megtagadó irányzatok kifejeződési központjait képviselte. De Deáktól Andrássyn keresztül Lónyay Menyhértig és Tisza Kálmánig a kiegyezés alapján álló irányzatnak is számos árnyalata bontakozott ki, mint ahogyan a kossuthi függetlenségi politika is kénytelen volt a helyzet adottságait és alapvető tényeit tudomásul venni. A kiegyezési politika ezen állandó jellegű, s a korszak végéig hullámozó intenzitással ható ellenzéke döntő szerepet játszott az elkövetkező évtizedek eseményeinek alakulásában. Túl azon, hogy a magyar uralkodó osztályok a maguk anyagi érdekeinek védelmében az osztrák uralkodó körökkel állandó harcban állottak, a kiegyezés maga létük és gyarapodásuk feltételét képezte. Ezért mindazok az ellentétek, amelyek közöttük és osztrák ellenfeleik között a kiegyezés konkrét anyagi területein felmerültek, a kereskedelmi és vámszövetség kérdéseiben, az önálló magyar vagy a közös osztrák–magyar bank vonatkozásában, az új dualista rendszer megszilárdulásának tartozékai voltak. Még akkor is, ha a kölcsönös engedmények vagy előnyszerzések a szemben álló felek szemében min-

dig és mindvégig ellentétes előjelű értékelésben részesültek. 1875-ben Tisza Kálmán kormányalakításával azonban mégis bekövetkezett a magyar belpolitikában az a stabilizálódás, amely elindította azt a nagyhatalmi politikát, amely a dualista Monarchia létrejöttének tulajdonképpeni célja és értelme volt.

1871 ősze volt a Habsburg-monarchia történetében az a fordulópont, amelyben az új szerkezetének és hatalmi helyzetének megfelelő külpolitikai irányzat érvényre jutása elkezdődhetett. Az új irányzat több próbálkozás eredménye volt, első reformja az ún. Három Császár Szövetsége, amelynek realitását inkább a reakciós ideológiai tartalma adta meg, mint a német birodalom, a Habsburgok és a cári orosz hatalom külpolitikai érdekei. Ezt a reakciós érdekközösséget a Párizsi Kommün és az európai munkásmozgalom első nagy fellendülése idézte elő. A Monarchia szempontjából azért volt ennek különös jelentősége, mert az európai külpolitikai befolyását és jelentőségét veszített birodalomnak ez volt az első alkalma, hogy újból bekapcsolódjék a „nagypolitikába”. Bizonyos vonatkozásban ugródeszkát jelentett számára az elszigeteltségből a diplomáciai aktivitásba. Gróf Andrassy Gyula, aki 1871 őszén vette át Beusttól a külügyminiszteri tárcát, azonnal hozzáfogott az új teendők megszervezéséhez, illetve a Monarchia és az új bismarcki német birodalom viszonyának rendezéséhez, sőt, jó viszonyának megteremtéséhez. Így került sor 1872 szeptemberében Ferenc József berlini látogatására I. Vilmos császárnál, ahol ugyanekkor II. Sándor cár is megjelent, és ahol ekkor rakták le a Három Császár Szövetségének alapjait. 1873-ban a bécsi világkiállítás alkalmából a német és orosz császár is járt a fővárosban, sőt Viktor Emánuel olasz király is megjelent, s ezzel látszólag helyreállt a közép- és kelet-európai hatalmi egység. Ehhez még hozzáfűzzük, hogy 1876 júliusában a csehországi Reichstadtban Ferenc József ismét találkozott II. Sándor cárral, ahol közvetlenül a szerb-török háború megindulása után megállapodtak abban, hogy a török vereség esetén a Monarchia kapja meg Bosznia-Hercegovina nagy részét, hogy ezzel a balkáni hatalmi egyensúly fennmaradását biztosítsák.

Utóbbi cél elérése azonban sokkal bonyolultabbnak bizonyult, mint ahogy azt a reakciós ideológiai szövetségben levő uralkodók kitervelték. Az úgynevezett Három Császár Szövetséget ugyan 1881-ben, majd pedig 1884-ben megújították, ez azonban mit sem változtatott azon a tényen, hogy ezen az ideológiai érdekközösségen a valóságos hatalmi érdekek igen hamar komoly repedéseket támasztottak. Az 1876-ban kitört szerb-török háborúban, amelyben a szerbek éppen a Habsburg külpolitika által igényelt két délszláv tartományt akarták megszerezni, az előbbieket annyira szorult helyzetbe jutottak, hogy az oroszok kénytelenek voltak a segítségükre sietni. A cár a két tartományt 1877 januárjában és márciusában titkos megállapodásában ugyan ismét a Monarchiának ígérte, ennek teljesítése azonban éppen a törökök fölött aratott orosz győzelem folytán egyre nehezebb lett. Az 1878. március 3-i San Stefanó-i

béke, a balkáni államoknak – így Szerbiának is – jelentős területi gyarapodást hozott. Az új Habsburg külpolitikát kialakító Andrássy sem a nagyszerb államalakulat létrejöttét, sem az oroszok balkáni befolyásának jelentős megerősödését nem tűrhette el. A Monarchia és a cári birodalom hatalmi ellentétei a Balkánon az ötvenes évekhez képest is fokozott erővel jelentkeztek. Minthogy pedig Anglia és Franciaország oroszellenes beállítottsága, a tengerszorosokkal kapcsolatos ellentétekből eredően, még mindig fennállott, ezért a velük való együttműködés kedvezőbben alakult, mint a krími háború idején. Így történt, hogy amikor a cár az európai nagyhatalmak együttes fellépésére kénytelen volt hozzájárulni a berlini kongresszus 1878. június 13-ára kitűzött megnyitásához, az Andrássy által tervezett Habsburg diplomácia hosszú évtizedek után először ért el jelentős győzelmet. E kongresszus ugyanis a San Stefanó-i orosz–török béke fontos pontjait módosítva, nemcsak a balkáni államok területi terjeszkedését akadályozta meg, de a cár balkáni befolyását is korlátozta. Azzal, hogy a Bismarck „pártatlan” elnöklete alatt határozó kongresszus Ausztria–Magyarországot hatalmazta fel Bosznia–Hercegovina és a Novipazari szandzsák (a Szerbia és Montenegro közt húzódó tartomány) megszállására – még ha a török főhatóság fenntartása mellett is –, a Habsburg-hatalom délkeleti irányú terjeszkedésének első eredményét könyvelhette el. Ferenc József ezzel a „birodalomgyarapító” uralkodók sorába lépett, még akkor is, ha e hódításnak számtalan szépséghibája volt. Az egyik, amelyet ő maga rendkívül fájlalt, hogy e „hódítás” nem katonai győzelem, hanem nemzetközi megbízatás eredménye volt, amit nem tartott egyenértékűnek, s a szultán főhatalmának fenntartása miatt teljesnek. Elégedetlenségét azzal juttatta kifejezésre, hogy a tartományok három évtizeddel később bekövetkezett bekebelezéséig, az 1908-ban végrehajtott annexióig nem lépett földjükre.

Voltak azonban az 1878-as okkupációnak ennél súlyosabb problémái is. Elsősorban az, hogy a tartományok elfoglalása a mohamedán és az ortodox szerb lakosság súlyos ellenállása miatt csak igen erőteljes katonai lépések árán volt megvalósítható. Így Andrássynak az a reménye, hogy nagy diplomáciai győzelmének eredménye könnyen lesz betakarítható, megghiúsult, az akció igen súlyosan megterhelte a Monarchia költségvetését. Az osztrák és a magyar pártok is elleneztek az „óriási” győzelmet, az előbbieket azért, mert – mint az alkotmánypárt – az egészet értelmetlennek látták, az utóbbiak pedig a növekvő szláv túlsúlytól féltették a birodalom belső egyensúlyát. Ezenkívül a tartományok jogi hovatartozása is vitás volt. Ezt a kérdést később úgy oldották meg, hogy a két tartományt a közös pénzügyminiszter közigazgatási hatáskörébe utalták. A delegációk hozzájárultak az okkupáció végrehajtásához, és megszavazták az ehhez szükséges összegeket.

A Habsburg-monarchia a cári birodalommal folytatott rövid barátságos közjáték után, ismét az azonos irányú balkáni terjeszkedés miatt, szembekerült e hatalommal, mint 1854-ben. A különbség csupán az volt, hogy most már nem

volt egyedül, Bismarck német birodalmát maga mögött tudta. A Habsburg-monarchia már „megérte” Bismarcknak, hogy végső fokon feladja érte azt a cári hatalmat, amely szinte évszázados szövetségese volt az egykori porosz államnak, s amely a szárnyai alatt „nevelte fel” a német birodalmat is. Bismarck tehát felajánlotta Andrásynak, majd pedig keresztül is vitte annak a német-osztrák-magyar szövetségnek a megkötését, amely nem csupán szerződésileg, de alkotmányjogilag is biztosította szoros együttműködéséről a két hatalmat. Ez az 1879. október 7-én Bécsben megkötött szerződés a Monarchia számára a birtokállomány érinthetetlenségét, a német birodalom számára pedig a bekerítéstől való védelmet jelentette. Ezzel pedig olyan új formájú dualizmus jött létre a két egymást kiegészítő német vezetésű közép-európai hatalom között, amely belpolitikai változásoktól úgyszólván függetlenül szavatolta a közép-európai status quót. A szövetséghez 1882-ben a Franciaországgal ekkor éles ellentétben álló Olaszország is csatlakozott, majd titkos szerződés révén Románia.

A dualizmus működésben

Az 1867-es rendszer továbbfejlesztése, a csehek beemelésével az uralkodó nemzetek közé – s ezzel perspektívában a többi nemzet egyenjogúsítása felé – nem ment. A dualizmus kényesen kiegyensúlyozott, mondhatni borotvaélen táncoló szerkezete sem ekkor, sem később nem bírt el változásokat, semmilyen irányban. Az uralkodónak, a politikusoknak, a nemzeteknek ebben a keretben kellett tovább életüket berendezniök.

A keretek egy és más szempontból hosszú ideig, mondhatni az egész korszakon keresztül nem is voltak olyan rosszak. A gazdasági fejlődést erősen elősegítették. A nyugati, ciszlajtán tartományok és Magyarország között a vámhatárt már az abszolutizmus idején felszámolták. Az osztrák–magyar birodalom a századfordulón már 50 milliós lakosságával, területét tekintve Oroszország után a második helyen, a kapitalista fejlődés számára kedvező körülményeket kínált. Roppant nagy terület, egységes gazdasággal, egységes piaccal, ugyanakkor a gazdasági feltételek szempontjából változatos területtel a teljes szabad tőkés fejlődés esetén igen gyors fejlődésnek indulhatott volna. A polgári forradalom felemás lezárása, a mindenütt gondosan megőrzött feudális maradványok, persze, nem biztosítottak korlátlan lendületet. A birodalom osztrák fele a maga jól kiépült hitelszervezetével már egyre kevesebb külföldi tőkét igényelt a befektetésekhez, jutott belőle nemcsak a már addig legfejlettebb osztrák és cseh tartományokra, hanem a Monarchia egyéb területeire is, így Magyarországra. Az első nagy fellendülés után pedig az elmaradottabb területeken is kiépült a hitelszervezet, a befektetések egyre növekvő részét már hazai forrásokból lehetett fedezni. A kiegyezés megteremtette azt a politikai nyugalmat, azt a biztonságot a közel egy évtizedes kísérletezés után, amely a külföldi és hazai törekvéseket egyaránt megnyugtatta és tőkéjük gyümölcsöztetésére készítette.

Már az első években újabb és újabb vállalatokat, részvénytársaságokat alapítottak, gomba mód nőttek ki, nem annyira az üzemek, mint a vállalkozások. Az 1873-as nagy tőzsdekrach és az utána bekövetkező pangás egy időre lefékezte a fejlődést, de egyúttal kiküszöbölte a megalapozatlan, káros, nem produktív kísérleteket, és a továbbiakban a nagy, szolid üzemek kialakulásának kedvezett.

Ha Engels valamikor azt mondta, hogy a gőz roppantja szét az osztrák birodalmat, most tanúja lehetett annak, hogy – lényegesen módosult belső körülmények között – a gőz, a vasút éppenséggel a gazdasági fejlődés motorjává változott át, különösen Magyarországon és az egyéb, elmaradottabb területeken. Az 1880-as évek a leggyorsabb gazdasági növekedés időszaka, az alacsonyabb indulási szint miatt Magyarország növekedési üteme még valamivel meg is előzte Ausztriáét, s a kettő együtt előkelő helyen állt a korabeli Európában.

Vasutak és kikötők épültek, gyártornyok magasodtak, a mezőgazdasági termelés mennyisége is nőtt. A viszonylag gyors növekedés a Monarchiának legalább egyes tartományait már az akkor legmagasabb nyugat-európai szinthez közelítette. A falusi lakosság nagy tömegekben áramlott a városokba, különösen a két fővárosba meg a tartományok székhelyeire. Még manapság is, ha valaki körültekint akármelyik volt monarchiai nagyvárosban, rengeteg középületet, gyárat, hidat, palotát lát, amely ebben a korszakban épült. A leggyorsabb fejlődés, persze, a két fővárosban mutatkozott meg. Gondosan ügyeltek egymásra, egyik sem maradhatott el a másik mögött. Bécs az egykori erődtételek helyén nagy körutat épített? Nosza, Pesten, sőt 1873-tól Budapesten is meg kellett építeni a belső és a nagykörutat. Neoreneszánsz opera épül Bécsben? Budapesten sem maradhat el. Klasszicista stílusú parlament magasodik Bécsben a belső körúton? Akkor Budapestnek gótikus kell, de a Duna partján, hogy még mutatósabb legyen, kupolával. Budapest nemcsak utánzott, olykor elől is járt. A kontinens első földalattiját itt építették meg.

Ha a fejlett nyugati tartományokban elsősorban a textilipar meg a gépgyártás fejlődött, Magyarországon a bányászat, kohászat meg az élelmiszeripar. Budapest jó ideig nemcsak Európa, az egész világ legnagyobb malomipari központja volt, magyar találmánnyal erősített gőzmalmai jóformán az egész Monarchia számára őrölték meg a lisztet. A Magyarország ezeréves fennállásának megünneplésére készített ezredévi kiállítás, ma is álló műemlékutánzataival, a látványos fejlődést mutathatta be, ahogy a birodalom nyugati felében két évvel később, Ferenc József uralkodásának ötvenéves évfordulója nyújtott alkalmat a magabiztos seregszemlére. Természetes, hogy az amúgy is fejlett tartományok gyarapodtak a legnagyobb arányban, de a szegényebbek is megindultak a felfelé vivő úton. A magyar mezőgazdaság sokkal kevésbé érezte meg a század utolsó két évtizedének agrárválságát, mint akárhány európai ország, mert az egész Monarchia vámhatárai megvédték, és biztos piacot kínáltak. A nyugati tartományok iparcikkei csak egy időre tudták megakadályozni a magyarországi ipar addig hiányzó ágainak a fejlődését, néhány évtized múltán már ezen a téren is változás következett be. És megindulhatott a szakosodás, a specializálódás, amely előbb vagy utóbb a Monarchia minden tartományában kedvező eredményeket hozott.

Valóban olyan egyértelműen ragyogó, biztató a kép? A sok fény mellől nyilván nem hiányoztak az árnyak sem. A galíciai, a kárpátaljai vagy erdélyi pa-

raszt még vajmi keveset húzott a gazdasági növekedés előnyeiből. A nagy gyárak vidékről frissen felkerült, tapasztalatlan és könnyen kiuzsorázható segédmunkásai bizony nagyon csekély bérért görnyedeztek a munkapadok mellett. Impozáns utcasorok, városi villamosok, de tőlük nem messze, csak éppen gondosan kendőzve, nyomortanyák. Száguldó gyorsvonatok és úttalan sáros utakon baktató nyomorúságos szekerek. A kor legfejlettebb technikája és babonás tudatlanság. Az ellentétek számát lehetne szaporítani. A tendencia mégis egyértelmű: a kapitalizmus kibontakozása egyre inkább a maga képére gyúrta át a gazdasági életet.

Csak azt? A társadalom képe is változott óhatatlanul, csakhogy sokkal lassabban, mert sokkal több volt itt a fékező elem. A nagybirtokos és most már a gazdasági élet egyéb ágaiban is részt vállaló főnemesség meg a nagy vállalatokat, bankokat létrehozó nagyburzsoázia továbbra is ott állt a társadalmi hierarchia tetején, összefonódva, családi kötelékekkel és a nagytőkéseknek juttatott arisztokrata címekkel. Alattuk a középosztály, a nyugati tartományokban már valóban polgári, a kis gyár tulajdonosától le a szatócsokig és házmesterig, Magyarországon az elszegényedett, birtokát vesztett nemesség. S azután a dolgozó osztályok, még mindig legnagyobb létszámban a parasztság, bármennyire fogyott, bármennyire csökkent az aránya. A munkásosztály pedig növekvő mértékben már valóban modern, gyári proletariátus. Gyors gazdasági fejlődés és félf feudális társadalmi hierarchia csak az egyik nagy, alapvető ellentéte volt a Monarchia egész fejlődésének.

Akadtt ilyen egyéb is. De vegyük csak sorra. Az egész birodalom gazdasági fejlődésében, mint már utaltunk rá, nagy szerepet játszott a közös vámterület, az, hogy az egész Monarchia a maga vámpolitikájával hozzá tudott járulni ennek a fejlődésnek a biztosításához. Ennek a bizonyos mértékig egyfajta közös, egységes gazdaságpolitikának leglényegesebb lépése az 1890-es évek első felében a nagy valutareform volt. A nagy tőkés országok már sorra áttértek az aranyalapra, a Monarchia azonban még mindig ezüstpénzt veretett, holott az ezüst értéke az aranyhoz képest egyre fogyott. Az 1892-ben törvénybe iktatott reform értelmében Ausztria–Magyarország is áttért az aranyalapra, a forint helyét 1:2 arányban a korona váltotta fel, az első világháborúig Európa egyik legszilárdabb pénze.

A vámszövetséget, a gazdasági közösséget a kiegyezés értelmében tízévenként meg kellett újítani. Megannyi lehetőség a politikai egyezkedésekre, válságok kirobbantására, a két birodalomfél kölcsönös szemrehányásaira. Az előnyöket mindenki természetesnek vette, el sem gondolkodott felettük, még a szakemberek sem látták egész világosan, miben is állnak voltaképpen ezek az előnyök. A hátrányokat annál jobban ismerte mindenki, felhánytorgatta írásban és szóban, kormányok tárgyalásain, parlamenti kifakadásokban, szenzációt hajhászó újságcikkekben és nagy lélegzetű tanulmányokban. A nézeteltérések a birodalom két fele közt egyre csak növekedtek, a kötelékek lazultak, ezzel vi-

szont a figyelemre sem méltatott előnyök csökkentek, a tényleges hátrányok nőttek, az elidegenedés fokozódott.

Hiszen a dualizmus, a két államfél egyenjogúsága, ahogy ezt sokan értelmezték, megkívánta ennek az egyenjogúságnak a manifesztálását gazdasági téren, ahogy egyéb, kevésbé lényeges, sőt éppen lényegtelen kérdésekben is. Az osztrák–magyar viszony volt a Monarchia másik nagy ellentéte. Mindkét fél úgy látta, és még sokkal nagyobb hangerővel hirdette, hogy ebben a kényszerházasságban a rosszabbik rész jutott neki. Az osztrák kormányzat a fejletlenebb Magyarországot saját fellendülése koloncának tartotta, és elfeledkezett róla, hogy az ausztriai iparcikkek így találnak biztos piacra. A magyar kormányzat és mögötte még hangosabban a magyar (nemesi) közvélemény az állami függetlenség hiányát panaszolta fel, az osztrák elnyomást emlegette, ahányszor csak tehette. Lesz még olyan idő is, amikor a magyar miniszterelnök osztrák kollégáját előkelő idegennek titulálja, akinek éppúgy nincs beleszólása Magyarországot ügyeibe, mint mondjuk a dán kormányfőnek. Ha volt versengés városépítésben vagy általában gazdasági téren, ennek még lehetett is haszna, az egyéb méricskélések inkább csak kárt okoztak.

Az egyenjogúság a két államfél tüntetően hangsúlyozott különbözőségére vezetett. Ausztriában császári–királyi volt minden, más címerrel, más zászlóval, Magyarországon magyar királyi, a királyt császárnak nevezni már majdnem egyenlő volt a hazaárulással.

A nagy versengésben és elkülönülésben éppen csak arról feledkezett meg a legszívesebben mindenki, hogy az egész rendszer annak idején éppen az összbirodalom helyzetének megszilárdítása érdekében jött létre, az volt a célja, hogy belső stabilitást adjon az 1860-as évek viharjaiban oly érzékeny veszteségeket szenvedett építménynek.

A következő nagy ellentmondás éppen itt volt, hiszen nem egyszerűen osztrák–magyar ellentétéről vagy osztrák–magyar viszonyról volt szó, hanem az egész birodalom és a két birodalomfél ellentétéről vagy viszonyáról a legtöbb esetben, még legfelső körökben sem mertek alaposan utánanézni ennek a kérdésnek. A birodalom kifelé, legalábbis jó ideig, egységesnek számított. A kiegyezés józan egyezkedése megszabta, mi az, ami a birodalom ügye, ami közös. Csakhogy a gyakorlatban már nem festett olyan egyszerűen a dolog. Bécs úgy tekintette, hogy a birodalom egysége fennmaradt, csak éppen két központtal működik, viszont ezek közül nyilván csak egy az igazi központ, az pedig Bécs, ahol az uralkodó székel, meg a közös miniszterek. De ha ez az igazi központ, mert minden államnak végül is csak egy központja lehet, akkor Bécs és a hozzá tartozó területek alkotják igazában a birodalmat, Magyarország külön léte csak valami rendellenesség, amelyet meg kell tűrni. A birodalom miniszterelnöke az, akinek Bécsben van a rezidenciája.

Természetesen szó sem lehet erről, hangzott rögtön Budapestről. A birodalomnak nincs miniszterelnöke, csak a két félnek. A birodalomnak csak közös

miniszterei, közös minisztériumai vannak, meg közös hadserege, sajnos. Budapestről nézve viszont ez látszott rendellenességnek, anomáliának, amelyen előbb vagy utóbb segíteni kell. Az osztrák túlsúlynak, erősebben megfogalmazva (és a dualizmus korában ezekben a kérdésekben szerettek erősen fogalmazni) az osztrák elnyomásnak előbb vagy utóbb véget kell vetni, a kiegyezés szellemét meg kell valósítani.

Véget kell vetni, persze, hangzott vissza Bécsből, de a magyar túlsúlynak. Magyarország élvezi a Monarchia nagyhatalmi állásának minden előnyét, de nem hajlandó érte semmi áldozatot hozni, még az államadósságokból és a közös kiadásokból is csak 30 százalékot hajlandó fedezni. (A 30 százalékos részesedést az évtizedek során sikerült valamelyest feltornászni, a tízévenként esedékes, és olykor csakugyan az esedékesség időpontjában megkötött újabb egyezmények során.)

Magyarország erején felül vesz részt a közös terhek vállalásában, replikázott azonnal Budapest. Hiszen gazdasági élete alá van rendelve az osztráknak, a közös vámterület lehetetlenné teszi a magyar ipar fejlesztését. Jóformán nem volt olyan évtized, amelyben a magyar kormány ne hozott volna újabb iparfejlesztő törvényt, részben a korabeli általános gazdaságpolitika értelmében, részben csakugyan és sikeresen, az erősebb osztrák ipar egyensúlyozása érdekében. Ilyen aránytalanságok mellett, ilyen nagy anyagi áldozatok ellenére a magyar részvétel a közös minisztériumokban és intézményekben mégis hallatlanul csekély, egyenesen megalázó.

Bécs megint felhördülhetett: hiszen a közös külügyminiszter magyar (sokszor csakugyan az volt, legalább honossága szerint), a közös pénzügyminiszter magyar (egyszer valóban az volt, és hosszú ideig), a külhatalmaknál magyar arisztokraták képviselik nagykövetekként a birodalmat, és így végső fokon a Monarchia külpolitikája a magyar érdekekhez igazodik.

A magyar érdekekhez? Az a birodalom, amely Oroszországgal kacérkodik, a magyar szabadság eltiprójával? Az 1849-es élmény már nem volt olyan friss, de mesterségesen lehetett táplálni, hiszen nem annyira az oroszellenesség volt a fontos a magyar közvélemény számára, hanem az, hogy ezen a címen is fel lehetett habo-rod-ni az osztrák túlsúlyon.

Igenis a magyar érdekekhez, ezért nem folytathat a birodalom német politikát, hangzott a válasz Bécsből. Azt már nem tették hozzá, hogy nem is akar német politikát folytatni, eltekintve attól, hogy nem is tud.

Különben is az osztrák elnyomás legkézzelfoghatóbb jele a közös hadsereg, a maga átkos német vezényleti nyelvével. A közös hadsereg, amelynek helyőrségei mindenütt ott vannak Magyarország városaiban, idegen tisztikarral, idegen szellemmel, a császár (!) iránti hűséggel, nem az alkotmányos magyar király alattvalói. (Ilyenkor a legszívesebben azt is elfelejtették, hogy a császár és a király, bárhogy mesterkednek mindkét oldalon, mégiscsak egy személy.) A közös hadsereg kérdésében a bécsi válasz sohasem volt olyan nagyhangú,

mint a többi kérdésben. Egyrészt itt valóban nehéz volt a tényeket tagadni: a magyarok közül sohasem került ki a közös hadügyminiszter, de a hadsereg vezérkari főnöke sem, vagy főfelügyelője (ezt a tisztséget hol fenntartották, többnyire egy főherceg számára, hol egyáltalában szüneteltették). Az is igaz, hogy a közös hadsereg valóban idegen test volt Magyarországon (de vajon a csehek vagy a lengyelek nem ugyanilyennek érezhették?) Igaz, hogy a birodalom és a legfőbb hadúr iránti hűséget képviselte, nem a magyar alkotmány (és a király) irántit. Persze, ha végszükség esetén be kellett vetni lázongó parasztok ellen, akkor már nem volt a magyar közvélemény olyan érzékeny, csak az ilyen eseteket szívesen elfelejtette.

A közös hadsereg német vezényleti nyelve ugyancsak botránykő volt. Eltekintve attól, hogy azóta sem akadt olyan soknemzetiségű állam, amely megengedhette volna magának a sokféle vezényleti nyelv luxusát, a közös hadseregben a vezényleti nyelv mellett megvolt az ezredekben a kiképzés során használatos nyelv is, és ez általában az ezredekhez beosztott legénység anyanyelve volt. Bécs azzal is replikázhatott (nem gyakran tette, mert ebben az ügyben nem volt tiszta a lelkiismerete), hogy hiszen Magyarországnak megvan a saját külön hadserege, a honvédség, magyar vezényleti nyelvvel, és csakis magyarral, s ezt már szívesen emlegették Bécsben (és nem jutott eszükbe, hogy Horvátországban viszont horvát ezredek voltak a honvédség kötelékén belül). Persze a ciszlajtániai félnek is volt hasonló hadserege, a népfelkelés, csakhogy ez német nyelvű volt, meg nem fejleszthették valami nagy buzgósággal, így hát fel sem tűnt.

A közös hadsereggel az alapvető baj az volt, hogy ez a közös hadsereg, még a magyar kiegyezési törvény értelmében is, a legfelsőbb hadúr alá tartozott, vagyis az uralkodó jogkörébe. A két parlament ugyan elég bonyolult eljárással megszavazhatta a hadsereg költségvetését és az újoncok létszámát, s ezzel némi befolyást gyakorolhatott, ezen túlmenően azonban már nem volt hozzá köze. Itt újabb ellentmondásba ütközünk. A Monarchia két fele alkotmányos ország volt, választott parlamentekkel, Magyarországon még az országgyűlésnek felelős kormánnyal is, de az osztrák államfélben is figyelembe kellett vennie a kormánynak a parlamenti többséget, ha érdemleges munkát akart végezni. A kiegyezés idején olyan kormányok álltak a két államfél élén, amelyek a liberalizmus elveit vallották.

Nyilvánvaló, ha két államfél alkotmányos és liberális, akkor a kettő összege, vagyis a birodalom is az. Csakugyan? Illetve, megint a régi kérdés és ellentét: a birodalom egyszerűen a két államfél összege, vagy sem? Nyilvánvaló, hogy nem, ennyit legalább egyértelműen el lehetett dönteni. Több vagy kevesebb? Ezt már nehéz lett volna eldönteni. Ferenc József úgy kötötte a kiegyezést, hogy biztos volt benne: több. A két államfél kormányai úgy kormányoztak, mintha biztosak lennének benne: kevesebb. Birodalmi törvényeket nem lehetett hozni, hiszen az alkotmányos államban a törvényhozáshoz törvényhozó testület kell.

A delegációk rendszere nem volt az. De ha nincsenek birodalmi törvények, akkor birodalom sincs. Csakhogy mégis, van három minisztere, meg vezérkara, meg diplomáciai képviselet, meg az udvar? Megint ott vagyunk a kiindulási pontnál: ha mégis van birodalom, akkor ez alkotmányos. Persze olyan értelemben, hogy az uralkodó nem kormányozhat abszolutisztikus módon, hanem csak kormánya vagy ennek híján miniszterei révén. Ezeket a minisztereket a delegációk ellenőrzik majd. Ha ez nem is az igazi alkotmányosság, valami alkotmányos íze mégis van az egész berendezkedésnek. Csakhogy a delegációk ellenőrzési joga eléggé bizonytalan volt, a miniszterek nem a delegációknak tartoztak felelősséggel, hanem pusztán az uralkodónak (s itt megint el lehetett tűprengeni azon: a császárnak vagy a királynak). Az Osztrák–Magyar Monarchia egész rendszerében itt valami úr mutatkozott, az uralkodónak csakugyan igen nagy beleszólása volt a közös ügyek vitelébe, valójában valamiféle fél abszolutisztikus, fél alkotmányos rendszer ékelődött itt a két birodalomfél közé, s alkalmasint a két fél politikai nyomásán és Ferenc József lankadó ellenállásán múlt, hogy az alkotmányos látszat teljes megőrzése mellett a mindennapos gyakorlat is inkább az alkotmányosság irányába térítette el a politikát.

Alkotmányos országok tehát, félig abszolutisztikus kormányzattal legfelül. A birodalom vezetése nem lehetett könnyű. A dolgot azonban további körülmények bonyolították. Az egyik, vagyis a ciszlajtán oldalon a birodalmi tanács mint központi parlament mellett ott voltak az egyes tartományok, nagyon sok, a maguk külön parlamentjeivel, amelyek számukra kijelölt, nem is nagyon szűk körben, törvényeket is hozhattak. A transzlajtán birodalomfélben csak egy ilyen intézmény volt, a horvát országgyűlés (sabor). Ez könnyebbé tette itt a kormányzást, annál is inkább, mert az 1868-as magyar–horvát kiegyezés értelmében a horvát országgyűlés képviselői helyet foglalhattak a magyar országgyűlésen, ha az egész transzlajtán területet érintő törvényekről volt szó. Ilyenkor az országgyűlés épületén a magyar mellett a horvát nemzeti zászló is ott lengett. A ciszlajtán tartományoknak ilyen joguk nem volt, igaz, hogy az első időben a tartományi parlamentek választották meg a Birodalmi Tanács képviselőit, bár rövidesen áttértek a képviselők közvetlen választására. A tartományok élén a központi kormány által kinevezett képviselő állt, akár bánnak hívták, akár tartományi főnöknek, személye tehát a központi akaratot képviselte, általában.

Az ügyek intézése persze ebben a rendszerben, akár alulról kérvényezett valami, akár felülről rendelkezett, nem volt könnyű. Mikszáth egyszer regényt akart írni erről, hogyan jut el egy ügy Horvátországból Bécsbe, Zágrábon és Budapesten keresztül. Csak töredékig vitte.

Hogy ténylegesen mégsem volt minden annyira bonyolult, az legalább a birodalom nyugati felében azon fordult meg, hogy a neoabszolutizmus korában kiépült modern, személyektől függetlenített közigazgatási rendszer a legtöbb esetben dolgukat értő és az államhatalom iránt feltétlenül lojális hivatalnoki gárdával rendelkezett, amely az esetek túlnyomó többségében hatékonyan mű-

ködött. Oly hatékonyan, hogy majd 1918 őszén a Monarchia felbomlása is sok helyt a hivatalnoki pontosság következményeként simán mehet végbe.

De ott még nem vagyunk, ha nem is messzire tőle. Az ellentmondásokat még lehetne folytatni, de előbb vessünk egy pillantást arra, hogyan működött ez a mechanizmus a nagypolitika szintjén a két birodalomfélben.

A kiegyezés, pontosabban a belőle következő decemberi alkotmány a cislajtán államfélben is lezárta a polgári átalakulás folyamatát. A keretek megvoltak, s hogy ezeket a gazdasági fejlődés nagyjából jól ki tudta tölteni, azt már láttuk. Mi lehet még hátra az adott kereteken belül, ha egyszer a kereteket nem szabad bolygatni? A cseh kísérlet lezárta után továbbra is a liberálisok voltak kormányon Ausztriában, 1872–79 közt az egyszer rövid ideig kormányfőséget viselt Carlos Auersperg fivére, Adolf Auersperg, herceg, előkelő nagyúr, de kormányában néhány polgári miniszterrel, és az a csoportosulás, pártnak talán ne nevezzük, amely mögötte állt és parlamenti többségét biztosította, még mindig az az osztrák nagyburzsoázia meg a vele szövetkező főnemesség. Ez a volta-képpen centralista csoportosulás kénytelen-kelletlen tudomásul vette a kiegyezést, és most a megmaradt birodalomfélben, amelyet majdnem azonosnak tekintett a birodalommal, próbálta nem annyira ezt a centralizmust, mint inkább ugyancsak régóta meglevő és valójában egyre inkább megkopó liberális elveit a részletekben megvalósítani. Az Auersperg kormány hét évét úgy szokták tekinteni, méltán, mint a liberális éra csúcspontját Ausztriában, és mint azt a korszakot, amelyben a kormányzat még megbízható parlamenti többségre tudott támaszkodni. Ez a kormányzat iktatta törvénybe az előbb már említett reformot, amelynek az értelmében – továbbra is a négy kúria szerint – a birodalmi tanács képviselőit közvetlenül választották az egyes tartományokban. A választási körzeteket meg az egyes tartományokat az egyes kúriákban megillető helyek számát elég gondosan úgy szabták meg, hogy a liberális, polgári és német ajkú elem számára biztosítsák a többséget, abból a meggondolásból (az 1848-as Birodalmi Tanács emléke is kísértett), hogy a törvényhozás fontos dolog, hozzáértést, szakértelmet kíván, nem lehet a kiskorúakra bízni, vagyis a kellő műveltséggel és kellő vagyonnal nem rendelkező többségre. A korszak minden liberális kormányzata így gondolkodott, bárhol Európában, csak a tehetősekre és műveltekre kívánta bízni az államhatalom irányítását és ellenőrzését.

A kormányzat abban is komolyan vette liberalizmusát, hogy törvénybe iktatta a felekezetek egyenjogúságát, vagyis most már nemcsak a protestáns egyházak teljes szabadságát biztosította, hanem a zsidó vallást is egyenrangúnak ismerte el, és e hitfelekezet tagjait ezentúl semmiféle korlátozás nem érte hivatalviselésben, pályaválasztásban. Az esküdtszék intézményét bevezették. A liberális, cenzusos, alkotmányos Ausztria készen állt. Nem volt többé mit tenni.

Az Auersperg-kormány azonban nem azért bukott meg, mert csakugyan nem talált magának teendőt. Sok tényező játszott ebben közre. A kormány környeze-

tében nyüzsgő üzletemberek, a liberális állami főtisztviselők korrupciója. Az 1873-as válságért is a liberálisok gazdaságpolitikáját vagy inkább ennek hiányát lehetett okolni. Az egykori 48-as szövetségesek, a demokraták nem elsősorban a rendszer korrumpálódása, hanem antidemokratizmusa miatt fordítottak hátat a kormánynak. De ők már kevesen voltak, állásfoglalásuk nem volt döntő. Az Auersperg-kormányt alkotmányos-liberális illúziói buktatták meg. Úgy vélték – a keleti válság idején vagyunk éppen – a Monarchia állásfoglalásába, a két török tartomány okkupációjába a kormánynak is lehetne beleszólása. Ennyire komolyan mégsem gondolta Ferenc József az alkotmányos látszatot. A kormánynak mennie kellett, s ezentúl a liberálisok mint párt vagy csoport már nem kerültek soha többé kormányhatalomra, még ha egyes képviselőik, olykor igen előkelő képviselőik egy-egy kormányban részt is vettek.

Az új kormányt a Habsburg-arisztokrácia tipikus képviselője, Eduard Taaffe gróf alakította meg. Ősei valamikor Írországból kerültek az arisztokraták és szakemberek előtt mindig nyitva álló Monarchiába. Taaffe a császár iránti lojalitásból vállalta el a feladatot, mindig is a császár tisztviselőjének tekintette magát, nem valamiféle parlamenti többség meghatalmazottjának. Bár a parlamenti többséget 14 éven keresztül meg tudta tartani, a többséget azokból szervezte, akikből tudta. A liberálisok természetesen nem támogatták az új kormányt, ezért maradtak az arisztokraták, a klerikálisok, a nemzetiségek egyes képviselői. Az arisztokraták támogatták, hiszen az állam az ő érdekeiket szolgálta, legfontosabb pozícióit köztük osztotta szét. Támogatták a Habsburg uralkodó iránti lojalitásból, ami immáron évszázadok óta ennek a vegyes származású arisztokráciának legfőbb politikai mondanivalója volt. A Habsburg császár iránti lojalitás vezette a katolikus klérust és az általuk irányított paraszti választókat (a negyedik kúriában), amikor ugyancsak támogatták a kormányt. A nemzetiségi támogatás is érthető, ha előbb még az első két csoportról szólnunk egy szót.

Az arisztokraták abban különböztek többek között a liberálisoktól, hogy nem voltak az általuk elképzelt centralizmus hívei, hanem – megint régi hagyományaikat követve – a tartományok nagyobb önállóságát kívánták. A korábbi osztálypolitikából már ismerjük őket, s azt is tudjuk, hogy föderalistáknak nevezték őket, s ettől az elnevezéstől maguk sem idegenkedtek. Ez a tartományok jogait a központtal szemben védelmező vagy legalább hangsúlyozó föderalizmus, persze, az arisztokraták, vagy akár a klerikálisok esetében korántsem jelentett valódi nemzeti elkülönülést. Csakhogy mégis szakítás volt a centralizálással, annak német jellegével, s ez a fő ok, amiért a nemzetiségi politikusok közül többen is támogatták.

Taaffe erre a rendkívül heterogén, sok kis pártot és csoportocskát tartalmazó, változékony és képlékeny többségre építette fel parlamenti kormányzását. A „valahogy csak továbbjutunk” kifejezést nem ő találta ki erre a rendszerre, hanem az egyik liberális politikus, Eduard Herbst, de Taaffe valóban értett hozzá, hogy továbbjusson minden nagyobb megrázkódtatás nélkül. Nagymes-

tere volt az ideiglenes megoldásoknak, kompromisszumoknak, s hovatovább már mindenkinek a meggyőződésévé vált, a dolgok láttán, hogy Ausztriában az ideiglenes megoldások a maradandók.

A Taaffe-kormány nem volt a nagy szólamok és messzire tekintő programok kormánya. Az addigi liberális vívmányok megőrzésére törekedett, de konzervatív volt abban, hogy nem látott lényeges új teendőt. Jelentősége abban rejlett, s ezt a kortársak sem vették teljesen észre: ez a kormány valójában levonta a következményeket abból a tényből, hogy a Monarchia soknemzetiségű ország, és nem óhajtott az egyik vagy a másik nemzet kizárólagos kormánya lenni. A gyakorlatban kissé a nemzetiségek koalíciós kormánya volt, csak hogy ezt nem volt hajlandó elismerni. Nemzetek fölötti akart lenni, illetve voltaképpen császári. Ferenc Józsefet ez kielégítette. Csak hogy a nemzetállamok Európájában ez már nem volt időszerű. És még ezt az álláspontot sem tudta teljesen megvalósítani, hiszen a németek mint az osztrák államfél uralkodó nemzetének a helyzetét nem módosította, nem is próbálkozott vele. Császári kormány volt a németek feje fölött, de nem ellenük. Ez magyarázza, hogy viszonylag sokáig maradhatott hivatalban, de ez magyarázza azt is, hogy végleges megoldást nem tudott hozni.

Konzervatív volt és nem német. Ugyanakkor nem volt eléggé konzervatív ahhoz, hogy minden jobboldali erőt maga mögé tömörítsen, sem eléggé nem német ahhoz, hogy minden nem németet maga mögé állítson. Viszont annyira volt mégis mindkettő, hogy a németeket és a nem konzervatívokat maga ellen fordítsa. S ha az előbbieket nem is voltak sokan, az utóbbi gyűjtőfogalomba már nagyon sokan belefértek, liberálisok, demokraták, a társadalmi bajok megérzői jobbról és balról – széles kormányellenes koalíció volt ez, csak azért nem ártalmas rövid távon, mert többnyire a parlamentből kirekesztett elemeket gyűjtötte össze. Olyan elemeket, amelyek csak igen rövid történelmi pillanatig működhettek együtt.

Ez a rövid történelmi pillanat mégis adódott, az 1880-as évek elején. Egyik, méghozzá igen lényeges összetevőjeként éppen a társadalmi kérdések elintéztelen volta kínálkozott. A gazdasági fejlődés sok áldozatot követelt, a modern proletárok éppúgy kiszolgáltatottjai voltak, mint a régi társadalmi szerkezetből fennmaradt rétegek. Az államhatalom, akár liberális kormány állt az élén, akár konzervatív, azokat támogatta, akiknek sikerük volt – hogy még több legyen –, az erőseket, a tőkéseket. Ez az egész Európában ebben a korban általános felfogás ellenhatást váltott ki, az is bírálta, ellene fordult, aki a gyári munkás sorsával ismerkedett meg, az is, aki a nagytőkével szemben tehetetlen kispolgár sorsát siratta, vagy a parasztot próbálta megvédeni uzsorástól és banktól egyaránt.

A másik összetevő a sértett nemzeti önérzet volt, ezúttal a németeké. A cislajrán államfél németül gondolkodó és beszélő lakossága még nem felejtette el 1848-at, a nagynémet egység lehetőségét, és keserű testvérharcnak érezte 1866-ot, Ausztria kirekesztését az egységessé váló Kis-Németországból. Lelke-

sedett az új német birodalom tüneményes felemelkedésén, európai hírnevén, megéljenezte Bismarckot még bukása után is, amikor ellátogatott Ausztriába. Habsburg-lojalitását még nem adta fel, legalábbis a legtöbb nem, így beletörődött az 1866 után kialakult helyzetbe. Még a kiegyezésbe is, a magyarországi németekre már nem is számított, azok már lelkes magyar honfiak lettek közben, vagy legalább a legjobb úton voltak ebben az irányban, már a nevük megmagyarításán gondolkodtak. De itt, Ciszlajtániában mégis a németek a vezetők, ők a kultúra, a civilizáció hordozói. Lehet hogy a birodalom lakosságának a fele, sőt többsége szláv, nem német, mit számít ez, szemben a német kultúrával. És ezt a német kultúrát, magyarán a német fölényt veszélyezteti az a kormányzat, amely nem hajlandó magát németnek mondani, bár nyelvén az, mi más is lehetne.

Társadalmi elégedetlenség, reformvágy és német nemzeti önérték egyesült 1881-ben a linzi programban. Ez a program testesítette meg azt a rövid történelmi pillanatot, amelyre az imént céloztunk. Program volt ez a Monarchia további fejlődése számára. A Habsburg-kormányzattal ez a program sem mert szakítani. Nem csupán a cenzúrára való tekintettel, hanem egyszerűen azért, mert a német érzületű lakosság nagy részénél még számolni kellett a dinasztia-hoz fűződő lojalitással. A linzi program tehát fenn akarta tartani a Monarchia egységét, csakhogy minden reális kapcsolat nélkül, pusztán az uralkodó, vagyis a dinasztia közösségére leszűkítve, perszonális unió formájában. Még ezen belül is az adott helyzet olyatén módosításával, hogy Galícia a másik birodalomfélhez tartozzon, meg Dalmácia, az így megmaradt osztrák és cseh tartományok sokkal erősebben német jellegűek lennének, a németek kétségtelen számbeli túlsúlyával. És ez az immár német Ausztria kedvező pillanatban könnyen csatlakozhatott volna Németországhoz. Erről már nem volt szó a linzi programban, mert összeállítói közül sem látta volna mind szívesen ezt a megoldást.

Sokuknak éppen a program további pontjai voltak a fontosabbak. Szociális reformokat helyezett kilátásba a tervezet, a tőke által megnyomorítottak megsegítését, a progresszív adó bevezetését, hogy a nagyobb jövedelműek nagyobb terheket is viseljenek. Az általános választójog is ott szerepelt ebben a programban, a legjelentősebb gazdasági intézmények állami kézbe vétele, hogy a magántőke mindenhatóságát felszámolják. A munkásokat pedig szakszervezetbe kívánták tömöríteni a kiáltvány szerkesztői, még hozzá kötelező erővel.

Nagyon vegyes program, ha kissé végiggondoljuk, hiszen haladó, demokratikus elképzelések keverednek itt nacionalista ízűekkel, sőt későbbi korok jobboldali diktatúráinak kötelező munkásszervezetei is felrömlenek, bizonyára a kiáltvány szerkesztői erre nem gondoltak, hanem éppen az izgatta őket, hogy az egyházi vagy polgári befolyás alatt álló munkástömegek osztályöntudatát ébresztgessék. Hogy milyen vegyes volt, arra éles fényt vet, ha az aláírók közül három nevet emelünk ki: Georg Schönererét, Karl Luegerét és Viktor Adlerét. Az utóbbi kettővel hamarosan találkozunk még, egészen más helyen. Mert hár-

man – háromfelé mentek a rövid történelmi pillanat után, amely egységbe hozta őket. Ki a munkások felé, a tőkével szemben internacionalista alapon, ki a kispolgárok felé, a tőkével szemben antiszemita alapon, ki a német nacionalizmus felé, a tőkével szemben legfeljebb antiszemita demagógiával.

Schönererről van szó ebben a harmadik esetben, róla kell itt most még röviden szólnunk. Már 1873 óta volt a birodalmi tanács képviselője, a nacionalista német irányzat elszánt híve. A linzi program pillanatnyi egységének az eltűntével egyre szélsőségesebben hirdette a német programot. Ha 1881-ben még tekintettel kellett lennie sokak Habsburg-lojalitására, később szakított ezzel is, a szociális jelszavakból antiszemita programot kovácsolt, arra hivatkozva, hogy a nagytőke képviselői idegenből jött zsidók. A dinasztiaiával és az osztrák katolicizmussal egyaránt szembefordult, mint az „El Rómától!” irányzat szószólója a katolikus egyháztól való elválást egyszerűen német nemzeti feladatnak tartotta.

A birodalmi német nacionalizmusnak csakugyan következetes, átgondolt képviselője volt. Csakhogy német nacionalizmusával a nem németeket egészen természetesen elriasztotta magától. Egyházellenességével az osztrák parasztság és kispolgárság nagy tömegei nem tudtak mit kezdeni, tehát elutasították. Ugyanabban az irányban hatott Habsburg-ellenessége is. Az antikapitalista-antiszemita demagógia pedig üresen csengett, hiszen nem tudta olyan pozitív programmal ötvözni, mint majd később Lueger, nacionalizmusa pedig az internacionalizmust nap mint nap gyakorló proletariátust tartotta távol tőle. Mozgalma tovább élt, a Monarchia egész fennállása alatt, de vékony polgári és értelmiségi támogatókon túl másokra nem talált, a választásokon sohasem ért el látványos eredményeket. A fejlődés fő sodrától haláláig elmaradt, mozgalmával együtt. Csak késői utódai és tisztelői tudják majd a mozgalmat központi jelentőségűvé emelni, nacionalizmussal és antiszemitizmussal. A XX. századi olvasónak nem kell bővebben utalni rá, kik voltak az utódok.

A szociális elégedetlenség mégis lépésre készítette a Taaffe-kormányt. Először politikai lépésre szánta magát 1882-ben a választójogi cenzus leszállításával, ez a harmadik és negyedik kúriában bővítette a választók sorát. Azután jöttek a további, a társadalmi kérdésekkel foglalkozó intézkedések, az ipartörvény, majd a munkásvédelmi törvény 1885-ben, amely 11 órában maximálta a munkanapot, két évre rá vezették be a kötelező baleseti biztosítást. A kormány a német birodalom munkástörvényhozását próbálta másolni. A munkások korábbi, teljes kiszolgáltatottságát mégis módosította, és valamelyest hozzájárult öntudatosodásukhoz.

Még nagyon sok volt a teendő. Igen ám, csakhogy minden ilyen törvényhez parlamenti többség kellett, és az a vegyes összetétel, amely Taaffe mögött állt, épp ezen a téren egyre nehezebben volt mozgósítható.

Sem a konzervatívok, sem a liberálisok nem voltak már Ausztriában úgy, hogy csak maradás vagy reformok útján való továbbhaladás tengelye körül szervezkedjenek. Megosztotta őket, hogy a birodalom egyik vagy másik nemzetéhez

tartoztak, s ez erősebb köteléknek bizonyult a politikai elkötelezettségnél. Konzervatívok, klerikálisok és liberálisok mindegyik nemzet soraiban akadtak, de lojalitásuk inkább a nemzethez vonzotta őket. Az előtérbe a nemzeti ellentétek kerültek.

1893-ban Ferenc József Tisza Kálmán után másik erős emberét is elvesztette, Taaffe lemondott. A soron következő kormányok olykor már csak egy negyedévre jutottak hatalomhoz, mire nagyobb programba kezdhettek volna, már megbuktak. A birodalmi tanács már nemegyszer működésképtelen volt a nemzetiségi és egyéb pártok obstrukciója következtében. Pedig a kormányokban tehetséges emberek is kerültek egyes tárcák élére. Az első Gautsch-kormányban a korszak egyik legnevesebb polgári közgazdásza, Eugen Böhm-Bawerk, az ismert polgári közgazdász volt a pénzügyminiszter. De mit lehetett tenni, ha Alfred Windischgrätz kormánya például 1895-ben azon a kérdésen bukott meg, hogy legyen-e a szlovéniai kisvárosban, Zilliben (ma Celj, a magyar Cille) négyosztályos szlovén al gimnázium vagy sem. Nem az a kardinális kérdés, amilyeneken ebben a korszakban egy nagyhatalom kormányának (vagy egyik fele kormányának, hogy a budapesti replikákról se feledkezzünk meg) illet megbuknia. Pedig a gyakori kormányváltozások éppen a nemzetiségi problémák miatt következtek be. Az adott pillanatban a cseh nemzet okozta a legtöbb problémát, különös tekintettel arra, hogy a három cseh tartományban majdnem a lakosság felét tették ki a németek nemcsak a peremvidéken, elkülönítve a csehektől, hanem a városokban mindenütt. Már Taaffe hozott egy nyelvrendeletet, amely a belső közigazgatás nyelvét a németet hagyta meg, de az ügyfelekkel való érintkezésben a cseh nyelv egyenjogúságát biztosította. A továbbiakban a különböző kormányok mind nagyjából hasonló megoldásokkal próbálkoztak, olykor a községi önkormányzatra bízták, hogy maga szabja meg az ügyintézés nyelvét. A kétnyelvűséget mindenképpen fontosnak és kötelezőnek tartották, ami persze a cseh polgárságnak kedvezett, hiszen a csehek mind beszéltek németül, viszont a németeknek meg kellett volna tanulniuk csehül. Így, ha a kormány bevezette a kétnyelvűséget, ezen a cseh tartományok németisége háborodott fel, és velük mások is, és az obstrukcióval megakadályozták a törvény módosítását, viszont mihelyt a kormány visszavonta a rendeletet, akkor a cseh képviselők kezdtek nem kevésbé adáz és nem kevésbé hatékony obstrukcióba. (Az egyik képviselő valamelyik obstrukciós hadjárat során 14 órán át beszélt egyfolytában – nyilvánvaló, hogy már teljesen mindegy volt, mit mondott.) A politikai légkör egyre bizonytalanabb lett. Az amúgy is gyenge lábon álló ausztriai alkotmányosság akadozott.

Mielőtt a birodalom másik felére áttérnénk, vessünk egy pillantást a két fél közt elhelyezkedő uralkodó családi problémáira.

A trónörökös születése nagy ünnep minden birodalomban. Az uralom a folyamatosságot biztosítja, s védi a rendszert a belső megrázkódtatásokkal szemben.

A Habsburg-monarchiában azonban ez sem volt olyan egyszerű. Nem csupán

azért, mert az uralkodó 1858. augusztus 21-én fiának, Rudolfnak születése napján múlt három nappal huszonnyolc esztendő, s ha a természet neki hosszú életet szánt, úgy a trónörökös bizony túljuthat élete delén, mire maga a trónra juthat. A hosszú várakozási idő önmagában is okozhat nehézségeket, hacsak az uralkodó bölcs megfontolással nem találja meg a módját annak, hogy utódját az érettség korának elérésétől kezdve fokozatosan bevonja a kormányzás bonyolult problémáiba és megossza vele annak gondjait és titkait.

A Monarchiában ez nem így történt. Az ifjú főherceg ugyan kiváló, a jövőendő uralkodásra alaposan előkészítő nevelésben részesült, bizonyos nevelési hibák azonban itt is történtek. Nem csupán az, hogy a gyermek Rudolfot édesanyjától elkülönítve, annak szellemi befolyásától teljesen elszigetelve tartották. Ez nem akadályozhatta meg Rudolfban számos olyan adottság kibontakozását, amely feltűnően hasonlított édesanyja szabadabb világfelfogására. A felnövekvő Rudolf és Erzsébet között a közeledés és egymásra találás később be is következett. Több mint pedagógiai balfogás volt, hogy a hatéves, meglehetősen gyenge és ideges gyermekre egyik nevelője, gróf Gondrecourt olyan katonai edzési módszereket kényszerített, amelynek erőltetése súlyos veszélyeket rejtett az ifjú trónörökös számára. Erzsébet igen határozott fellépésére volt szükség a nevelő eltávolításához, s Joseph Latour von Thurmburg gróf kinevezéséhez, aki 1865-ben vette át a trónörökös nevelését, s igen jó pedagógiai érzékkel hamarosan eredményeket ért el. Nevelői közt szerepelt Rónay Jácint is.

Hamarosan kiderült, hogy a trónörökös szabadgondolkodó, s kitűnő íráskészsége van, ami a Habsburgoknál különösen szokatlan. Utazásai – így elsősorban az angliai – főleg gazdasági ismereteit alapozták meg, látókörét kiszélesítették, s ezek nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy korán önálló véleményt alakítson ki a Monarchia belső problémáiról. Rudolf Taaffe konzervativizmusával szemben állt, s bármennyire rokonszenvezett a magyarokkal, Tisza Kálmán módszereit sem fogadta el. Barátkozásai ugyancsak figyelemre méltóak és – meglepőek: Karl Menger, a szociológus és Alfred Brehm, a természettudós gyakoroltak rá hatást, ami az ő esetében azért jelentős, mert édesapja nem engedélyezte egyetemi tanulmányait, s így szinte társadalmi úton szerzett hajlamainak megfelelően ismereteket. Brehm szellemi hatása alatt indítja meg Rudolf *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* című sorozatát, amelyben nemcsak kezdeményező, de szerző is volt. Különös jelentőséget ad e műnek, hogy a Monarchia népeinek és tájainak ábrázolásával a soknemzetiségű birodalom összetartozását, egyenértékűségét kívánta bizonyítani.

Az évek múlásával, a trónörökös egyéniségének és képességeinek kiteljesülésével azonban egyre nehezebbé vált az, hogy a trónörökös is bekapcsolódjon a birodalom ügyeinek intézésébe. Ferenc József sem mint atya, sem mint uralkodó nem mutatott hajlandóságot hatalma bármilyen mértékű megosztásába. Ennek nyilván számos oka volt. Egyrészt még túl fiatalnak és egészségesnek érezte magát, hogy 35–40 évi uralkodás után megossza hatalmát fiával, a törvé-

nyes trónörökösrel, másrészt voltak közöttük erős szemléleti különbségek is. Rudolf sohasem titkolta el kritikai véleményét Őfelsége osztrák vagy magyar kormányának tevékenységével szemben. Bár ez a körülmény nagyban hozzájárult a Monarchia vezető kormányköreinek bizalmatlanságához a liberális szemléletű trónörökösrel szemben, ami miatt szinte állandó megfigyelés alatt tartották, tény viszont, hogy Ferenc József évekkal később a konzervatív Ferenc Ferdinánddal szemben ugyanúgy őrizte hatalma oszthatatlanságát. Tehát az uralkodói hatalom oszthatatlansága az, amelyet a császár nemcsak politikai ellenfeleivel szemben őriz féltékenyen, de saját családján belül is, nem utolsósorban a következő uralkodói generáció rovására.

Rudolf tudatos háttérbe szorítása a trónörökös új tájékozódásra készítette. Ebben Moriz Szepsszel, a *Neues Wiener Tagblatt* szerkesztőjével fenntartott szinte baráti jellegű kapcsolata volt segítségére, amennyiben lehetőséget adott a trónörökösnek publicisztikai tevékenységre, és pedig a német liberálisok szellemében, ami ekkor éppen a Taaffe-kormány ellen irányult.

A trónörökös és a szerkesztő Szeps számára nem volt könnyű a „konspirációs” problémákat megoldani. Egyes információk forrását, megfogalmazását úgy kellett módosítani, hogy a szerző személye titokban maradjon. Jellemző vonása volt ennek a publicisztikai tevékenységnek: szembenállása a „feudális-klérális-föderalista rendszerrel” és Oroszországgal.

A trónörökös családi tragédiája azzal kezdődött, hogy az udvar illetékes körei 1881-ben Stefánia belga hercegnővel házásították össze, mivel más, katolikus uralkodói családból nem találtak megfelelő házastársat. Édesanyja, Erzsébet nem rajongott e frigyért, nem a szokásos anyai féltésből, hanem mivel a kiválasztott hölgyet kissé jelentéktelennek találta, s attól tartott, hogy színes és sokoldalú fia szellemi igényeinek nem lesz képes megfelelni. A házasság ennek ellenére az első években sikerültnek látszott. Hamarosan kiderült azonban, hogy Rudolfot ez a házasság és a családi élet valóban nem tudja lekötni, figyelmét nem tereli el azokról a problémákról, amelyek trónörökösi mellőzöttségéből, az udvar és a kormányzó körökkel szembeni ellenszenvéből adódtak. A reá bízott jelentéktelen reprezentációs megbízásokat unalmasaknak, ha nem sértőknek tekintette. Ennek tulajdonítható az is, hogy idejének jelentős részét vadászatokkal, s mint édesanyja, lovaglással töltötte, bár azok az egykorú híresztelések, hogy fiatal élete utolsó szakaszában ivásra adta magát, nem igazolódtak be.

Rudolf trónörökös tragédiájának utolsó szakasza 1888 végén kezdődött, amikor feltételezhetően Larisch grófnő közvetítésével megismerkedett a fiatal s igen csinos Vetsera Mária bárónővel, egy görög származású özvegy, társaságbeli hölgy fiatalabb leányával. E közvetítés célja homályos, következményei azonban végzetesek lettek. Tény, hogy a fiatal főhercegnek sok női hódolója volt a bécsi társaságban, az azonban egy pillanatig sem lehetett kétséges, hogy e kapcsolat nem csupán a trónörökös családi állapota, de egyéb okok folytán sem léphette túl egy főhercegi flört kereteit. Hogy a kapcsolatból mégis sokkal több lett, az

elsősorban a trónörökös ideg- és lelkiállapotából következett, másrészt az ifjú hölgy kezdeti romantikus ábrándjaiból, hogy e férfiút egészében meghódíthatja. Tény, hogy Rudolf hamarosan közvetlenül a pápához fordult, házasságának felbontását kérve. Az ebből keletkezett szóváltás során, amely Ferenc József és fia között lezajlott, az uralkodó megtiltotta a válási tervet, s azonnali szakításra utasította Rudolfot. A trónörökös nyilván nem tudta és nem is akarta az ügyet megszakítani, s ezért minden egyéb sérelmének sűrűsödése folytán egyetlen megoldásként a kettős öngyilkosságot választotta, amelyet 1889. január 30-án Baden melletti mayerlingi vadászkastélyában végre is hajtott.

A Habsburg trónörökös tragédiájának jelentőségét nem kell eltúlozni. Kétségtelen azonban, hogy a szabadabb gondolkodás még a legmagasabb uralkodói csúcson belül sem tudott magának utat vágni a szinte spanyol sűrűségű zárttség közepette a világosabb és derűsebb életforma két képviselőjének, Erzsébetnek és fiának. Rudolf végső fokon az uralkodói család falai közé szorult abszolutizmusnak esett áldozatul, ami utal a Monarchia bizonyos légköri jelenségeire. Ezt a szellemet Erzsébet mindenkor elviselhetetlennek tartotta. Amikor 1898. szeptember 10-én Genfben az anarchista Luccheni törrel meggyilkolta, akkor már valóban olyan embert ölt meg, akinek nemcsak az uralkodáshoz nem volt köze, de akit az élethez is gyenge szálak fűztek. Ezeket a szálakat ő maga igyekezett évek óta egyre vékonyabbá tenni. Így elsősorban férjéhez, az uralkodóhoz, akit, hogy saját magát nélkülözhetővé tegye a számára, maga fűzött össze a „helyettessel”, hogy távollétének időszakaiban is vigasztalja. Erzsébet hangulatát e cselekedeténél – 1885-ről van szó – aligha jellemezhetné valami jobban, de talán Ferenc József mentalitását sem, aki a gondoskodásnak e sajátos formáját elfogadta, feltételezhetően anélkül, hogy annak indítékait és tartalmát megértette volna. S még valamit: Schratt Katalin, a jó kedélyű és jó szívű, de nem nagy tehetségű bécsi színművésznő nem csupán Erzsébet halála után, hanem Erzsébet életének utolsó 13 esztendejében is képes volt az uralkodói házaspár közötti űrt betölteni. Ferenc József a hitvest a mély tisztelet, a maga helyett felajánlott kedvest a lovagi figyelmesség gazdag jeleivel halmozta el.

Most térjünk vissza Transzlajtániához. Nem feladatunk, hogy Magyarország dualizmus kori politikai történetét akárcsak felvázoljuk. Néhány reflexiót kell csupán felvetnünk.

A kiegyezést létrehozó Deák-párt csak néhány évig tudta az országgyűlési többséget biztosítani. 1875-ben fuzionált Tisza Kálmán balközépi pártjával a szabadelvű (vagyis liberális) pártban, és Tisza Kálmán 1875–1890 közt ugyanolyan viszonylagos nyugalmat biztosított, mint a Lajta túloldalán nagyjából ugyanebben a korszakban Taaffe. Aztán itt is meggyorsult a váltás, a magyar kormányok csak valamivel hosszabb ideig bírták az osztrákoknál. Csakhogy volt egy lényeges különbség: a kormányok váltakoztak, miniszterelnökök és miniszterek mentek, újak jöttek – a kormánypárt ugyanaz maradt. A magas cenzusú

választójog mellett az ország lakosságának csak töredéke szavazott, és a kormányok nemcsak az erőskezü Tisza alatt, hanem máskor is mindig úgy tudták irányítani a választásokat, hogy a többséget megtartották. Nem volt olyan hullámvérés a kormányok programjában sem, mint a túloldalon, hiszen mindegyik kormány a liberalizmus alapelveihez tartotta magát, illetve programjaként hirdette, és valóban ugyanúgy a nagyjából liberális konstrukció további kiegészítésére, elsősorban a központi hatalom erősítésére törekedett, mint az osztrák liberálisok az 1870-es években. A nemzetiségi kérdés nem volt itt olyan égető, legfeljebb a horvátokkal akadt időnként konfliktusok. De ezeknek elejét lehetett venni, mihelyt bánként olyan ember került a horvátországi kormányzat élére, aki a magyar kormány politikáját valósította meg, olykor nem csekély alkotmányellenes erőfeszítésekkel, de végül is eredményesen, rövid távon így látszott.

Még egy ellentét, amellyel a nyugati birodalmi féllel szemben az ellentétek sorát bővíthetjük. Ha nyugaton a kormányválságok hegyomlásokat okoztak, szakadékokat tártak fel, itt csak a területet karcolták meg. Nyugaton folyton elő kellett szedni a 14. paragrafust, amely az alkotmányon kívüli szükségintézkedéseket lehetővé tette. Transzljajtániában nem volt szükség ilyen paragrafusra (amúgy sem volt az ausztriai decemberi alkotmányhoz hasonló paragrafusokba szedett rendtartás).

A kettősség óhatatlanul arra vezetett, hogy a Monarchia keleti fele erősödött az ellentétes fejlődés során, hiszen szilárd alkotmányossággal biztosította a liberális rend további kiteljesítését, nem úrhodott el rajta a máról holnapra této-vázó bizonytalanság, mint a nyugati országfélben. Szinte már úgy tűnt, Ferenc Józsefnek sokkal kevesebb gondja van Magyarországon, mint Ausztriában, uralma sokkal szilárdabb itt, mint amott. Néha már Ferenc József maga is majdnem elhitte ezt.

Az erő, szilárdság és biztonság azonban csak látszólagos volt. Ennek a szilárdságnak ugyanis az volt az oka alapvetően, hogy szemben Ciszljajtánia alkotmányával, amely elvben a nemzetek egyenjogúságát is tartalmazta (és ebből a gyakorlatban valamit megvalósított), a magyarországi rendszer ugyancsak elvben biztosította – a nemzetiségi törvényben – a nem magyar állampolgárok egyéni szabadságjogait, sőt az egységes magyar politikai nemzeten belül valamennyi nemzetiség egyenjogúságát. A valóságban azonban a horvátok kivételével a többi nemzetiségnek ezt az egyenjogúságát csak az egyéni szabadságjogokban biztosította, egyébként viszont szuverén módra eltekintett a nemzetiségek feje felett, abban bízva, hogy előbb vagy utóbb majd csak megokosodnak és mind elmagyarosodnak. A hajlam úgyis megvan rá bennük, csak azt a néhány pán-szláv és dákoromán agitátort kell elhallgattatni, aki ezt a nyugalmat és természetes fejlődést meg akarja akadályozni. Ez pedig pusztán rendőri kérdés.

Ma már pontosan tudjuk, milyen szűkmarkú és látókörű volt ez a politika. A kortársak közül nagyon kevesen figyeltek fel rá magyar oldalról. Aki a nemzetiségiek közül ezt tette, azt egyszerűen hazaárulónak lehetett nyilvánítani (ha ez

az esetek többségében nem is jelentett bírói ítéletet és börtönt). S ha netán külföldi tenné, azt vagy megtévesztették, vagy megfizették.

Ferenc Józsefet viszont az izgatta, hogy ez a magyar nemzet mennyire elégedetlen a fennálló helyzettel, és minden deklaratív királyhűsége mellett (ahol Ferenc Józsefet mindig huszáregyenruhában illett elképzelni, úgy, ahogy minden hivatalos helyiségben a belépőre ránézett, s a császárt elhessegetni mellőle) elégedetlen az osztrák uralommal. Ferenc József számára, nem ok nélkül, ez a birodalommal való elégedetlenséget jelentette. S ha arra nem is terjedt ki a figyelme, hogy a magyarlakta területek általában ellenzéki képviselőket küldtek az országgyűlésbe, arra igenis erősen figyelt, hogy az ellenzék mindig a nemzeti sérelmeket hánytorgatja fel, hol a kvótát tartja soknak, hol az újoncok számát, hol – a változatosság kedvéért – a magyaroknak juttatott jogokat keveseknek. Számára az volt a fontos, hogy a magyar ellenzék tágítani akarja a dualista kereteket, Magyarország számára egyre nagyobb önállóságot követel, s Deáknak ugyan szobrot állít (bár sokkal többet Kossuthnak), de a birodalmi érdekekre egyáltalában nincs tekintettel. Márpedig az uralkodó számára, egyébként érthető módon, mégis ezek voltak a fontosabbak.

Hogy Magyarország úgy, ahogy van, csak a birodalmon belül maradhat fenn, ezt csak a kormányon levők látták világosan, bárhonnan is érkeztek a miniszteri bársonyszékekbe.

Az osztrák–magyar viszony állandó feszegetése, a sérelmek felhánytorgatása, a közösügyi rendszer ócsárlása azonban azzal a súlyos következménnyel járt, hogy ez állt a középpontban, a politikai viták e körül éleződtek ki, és sokkal alapvetőbb társadalmi problémák meg a nemzetiségi kérdés a perifériára szorultak vissza.

Mert hiába, hogy nem beszélnek kormánykörökben sem bizonyos kérdésekről, vagy csak lenézően a legjobb esetben, ezek a kérdések mégis vannak, és megoldást igényelnek.

A nemzeti ellentétek mögött és alatt sokkal jelentősebb társadalmi problémák feszültek, ahogy az imént már utaltunk rá. A kapitalizmus rohamos térhódítása a régi társadalomból megmaradt kézműves és egyéb kispolgári rétegeket nehéz helyzetbe hozta, védekezésbe szorította. Ezeknek az éppen a német ajkú osztrák tartományokban nem is olyan jelentéktelen létszámú rétegeknek ösztönös antikapitalizmusa, amely még a múlt, a régi rend felől fordult szembe a győzedelmes újjal, a nagytőkésben látta ellenségét, és könnyű volt ezt a nagytőkést a zsidóval azonosítani. A kispolgárság elégedetlensége pedig találkozott az ugyancsak antikapitalista arisztokrácia egy-két képviselőjének keresztény ihletésű konzervatív reformizmusával. Ez az arisztokrata „népről való gondoskodás”, amely mögött minden szubjektív jóhiszeműség és őszinte segíteni akarás mellett voltaképpen a tömegektől való félelem rejlett, s az az óhaj, hogy az elégedetlenséget részleges reformokkal hárítsák el, egy ideig még nem tudott közeledni azokhoz a tömegekhez, amelyeknek szánták.

Az egyik vezető képviselője ennek az irányzatnak egy észak-német protestáns

báró volt, Karl von Vogelsang, egy ideig porosz katonatiszt, aki később áttért katolikusnak, a kiegyezés után osztrák területen telepedett meg, 1875-től különböző katolikus lapokat szerkesztett, ezekben hirdette meg programját, a keresztény szocializmust. Ez a program nyíltan antimarxista volt, a munkástömegeket (és persze azokat a kispolgári rétegeket, amelyekről imént esett szó, csak-hogy ez nem állt annyira az előtérben) vallásos alapon akarta visszatartani a nemzetközi szocialista mozgalomhoz való csatlakozástól. Voltaképpen igen korán meghirdette azt a politikai katolicizmust, amely szociális jelszavakkal igyekezett tömegeket megnyerni, s amely később, 1891-ben XIII. Leó pápa *Rerum Novarum* enciklikájában kapta meg legfelsőbb egyházi szentesítését. Vogelsang ausztriai tevékenységének kedvező talajt teremtett az a körülmény, hogy éppen az osztrák területeken a katolikus egyház pozíciói még igen erősek voltak, nemcsak falun, hanem a városi alsóbb rétegek körében is, s ezek a katolikus – és már csak ezért is Habsburg-hívő – rétegek éppen az 1870-es években, a liberális kormány idején érezték szükségét annak, hogy hallassák hangjukat a vallások egyenjogúsítását és egyéb hallatlan dolgokat törvénybe iktató kormányzattal szemben. 1877-ben az első katolikus nagygyűlés ezeknek a tömegeknek a hangját szólaltatta meg.

Az 1880-as évek második felében az addig Vogelsang sajtóagitációjában éledő mozgalom újabb erőre kapott, 1887-ben megalakították a Keresztényszociális Egyesületet, amely a már ismert reformprogramot iktatta teendői sorába. Ekkor kapcsolódott be a másik arisztokrata vezető, Alois Liechtenstein herceg, aki 1891-ben a Birodalmi Tanácsban már részletes keresztényszociális programot hirdetett meg: a magántőke hatalmának korlátozását, egyes üzemek állami vagy községi tulajdonba vételét, a szegények felkarolását, a kistulajdon védelmét, a szociális gondoskodás intézményesítését.

A keresztényszociális reformprogram és a tömegek találkozása azonban csak akkor valósult meg, amikor a mozgalom élére olyan kiváló szónoki képességekkel és jó szervezőkészséggel rendelkező egyén került, aki az arisztokrata jámbor könyörületből valóban tömegmozgalmat tudott csinálni. Karl Lueger volt ez az ember, a linzi program egyik aláírója, aki a szociális igényeket és az antiszemizmust hozta magával. 1888 táján kezdett közeledni a keresztényszociális szervezkedéshez, és hamarosan vezető szerephez jutott. A mozgalom elsősorban a választási rendszerből kimaradt rétegeket nyerte meg, így a Birodalmi Tanácsban vagy az egyes tartományi parlamentekben még nem jutott szóhoz, azután sem, hogy a Kasimir Badeni-kormány 1897-ben választójogi reformot terjesztett be, az eddigi négy kúria mellé felállított egy ötödiket, ebben mindazok szavazhattak, akiknek az első négy kúriában nem volt szavazati joguk, és bizonyos ideig egy helyben laktak. (A végrehajtás már a Paul Gautsch-kormányra maradt.) Ez a reform, félénk lépés az általános választójog felé, még nem hozott lényeges változást, hiszen az ötödik kúriában megválasztható képviselők száma lényegesen kisebb volt az első négyben megválasztottakénál. A községi önkor-

mányzatokban azonban ezek a kispolgári rétegek is hallathatták hangjukat, különösen Bécsben volt erős a befolyásuk, Lueger csatlakozása után a bécsi városi képviselőtestületben már abszolút többséget kaptak a keresztényszociálisok. Nyilvánvaló volt, hogy ennek a többségnek megfelelően a polgármesternek is ebből a pártból kell kikerülnie, és ez akkor nem is lehet más, mint maga Lueger. Persze a fővárosról volt szó, a választási eredmények a kormányt és az udvart is erősen érintették. Az első választási győzelem alkalmával Ferenc József még el tudta érni azt, hogy Lueger helyett mást jelöltek a polgármesteri tisztségre. 1895-ben azonban már nem lehetett Lueger elől kitérni. Az uralkodó mégis újabb két évig halasztotta Lueger választásának a megerősítését, csak 1897-ben járult hozzá.

Miért és honnan ez a kényeskedés? Az a Ferenc József, aki minden nagycsüdtörtökön 12 koldus lábát mosta meg a Szt. István-dómban, Jézus Krisztus mintájára (ahogy ez katolikus uralkodók számára illő volt), s aki valóban vallásos ember volt, mindig érezte, hogy uralkodói tevékenységéért egyszer majd valamilyen felsőbb, még a királyok és császárok felett is álló hatalomnak kell számot adnia, nos, ez a hithű katolikus császár miért idegenkedett az ugyancsak hithű katolikus Luegertől? Azért, mert Ferenc József ugyan katolikus volt, meg vallásos, meg klerikális, de elsősorban mégis uralkodó, aki csak arisztokratákat szeretett maga körül látni, Luegerben viszont a népvezér lépett eléje.

Végül mégis hozzájárult a választáshoz, és Lueger 1910-ben bekövetkezett haláláig megmaradt a polgármesteri tisztségben, biztosítani tudta éppen személyes varázsával pártja többségét. Tevékenysége kétségtelenül maradandó nyomokat hagyott hátra Bécs életében. A város további rendezése, a különböző szolgáltató üzemek községi kézbe való átvétele, egyfajta szociális adópolitika, a kommunális szolgáltatások kiépítése, a szegényebb rétegek lakta városnegyedek rendészetének kiépítése, ezek voltak azok a kétségtelen pozitívumok, amelyek Lueger életében biztosították pártja uralmát a fővárosban. Az általános választójog bevezetése után még a Birodalmi Tanácsban is jelentős szerephez jutott a párt. Csakhogy ez csak Lueger életében volt így. Halála után a párt elvesztette vonzóerejét, választóinak a létszáma csökkent.

Ez az egész mozgalom minden részleges pozitívuma mellett egészében mégis a múltból jött és a múltnak szólt. A jövőt a proletárok jelentették, a nap mint nap épülő új gyárak munkásai, a vasasok, a textilesek, az építők. Ők már gyökeresen szemben álltak a meglevővel, a kapitalizmussal, az osztálytársadalommal, az elnyomó államhatalommal, a Habsburg-uralommal, a birodalommal. Valóban, mindezekkel így együttesen és egyértelműen? Ne siessük el a választ, később még visszatérünk rá. Hogy az egész tőkés rendszerrel szemben állt ez a munkásosztály (még ha egyes tagjai nem is voltak ennek határozottan a tudatában), az mindenképpen biztos.

A munkásosztállyal és a belőle hamarosan kisarjadó munkásmozgalommal újabb ellentét jött létre, a proletariátus és a tőkés rend ellentéte, végső soron

kibékíthetetlen ellentéte. A kiegyezés pillanatában ez még nem látszott olyan világosan. A századfordulóra már egyértelmű volt, s gondokat okozott még azoknak is, akik ezt nem merték bevallani, még maguknak sem.

A kiegyezés pillanatában már létezett a nemzetközi proletariátus első politikai szervezete, az I. Internacionálé, és a Monarchia egyes nagyipari központjaiban megalakultak helyi szekciói, ügybuzgó, külföldet járt, öntudatos munkások leveleztek az Internacionáléval, kérték felvételüket, beszámoltak a munkásosztály helyzetéről. Nem kétséges, hogy ez a szervezkedés még csak a munkásosztály egészen kis részére terjedt ki. A legtöbben, még a valóban nagyipari munkások is, ha egyáltalában szervezkedtek, művelődési egyleteket hoztak létre, vagy polgári befolyás alatt levő reformista szervezetekbe léptek be, nem egy helyen érződött az egyházi befolyás.

A Párizsi Kommün és a nyomában egész Európában fellépő szocialistaellenes terror a Monarchiában is érezte hatását. Csakhogy a munkásosztály léte objektív tényező volt, és ugyanilyen objektív folyamat ennek a munkásosztálynak az állandó gyarapodása. Sőt, a tökéletes fejlődés sajátosságai arra vezettek, hogy a nagyobb központokban éppenséggel nagy gyárak, több ezres tömegeket tömörítő üzemek jöttek létre. Az alacsony bérek, a korlátozatlan munkaidő sztrájkokra vezetett már az 1870-es években. Sztrájkokból és művelődési egyletekből bontakozott ki a munkások szervezkedésének újabb szakasza, először természetesen a pillanatnyi helyzet elleni lázadás, a jobb megélhetés volt a cél, de ezekben a mindennapos, többnyire nem is látványos harcokban bontakozott ki fokozatosan a munkások osztályöntudata. A szocialista tanok, és ekkor már az I. Internacionálé tevékenységének eredményeképpen, elsősorban a marxi tudományos szocializmus is terjedt a birodalom ipari központjaiban, részben munkások, részben értelmiségiek terjesztették, s előbb vagy utóbb lerázták a polgári befolyást, önálló szervezkedésbe kezdtek.

Egy erélyes és szervezőképes ember, a linzi program egyik aláírója, a bécsi orvos, Viktor Adler került a mozgalom élére, aki napi munkája során került közvetlen kapcsolatba a munkásokkal, ismerte meg nyomorukat, nehézségeiket, s ez a személyes élmény állította őt idővel teljes szívvel a munkásmozgalom oldalára. Számára már nem volt kétséges, hogy a munkások osztályalapon párttá történő megszervezésénél csak egy elmélet, egy politikai program jöhet számításba, Marxé.

Adler szervezőtevékenysége először csak a bécsi, szélesebben az osztrák tartományok, elsősorban az iparilag ugyancsak fejlett Alsó-Ausztria munkásságára terjedt ki. A cseh tartományokban, még később Galíciában meg Dalmáciában, a bécsi mozgalomtól függetlenül ugyancsak kibontakozott a munkások szervezkedése. A Monarchia másik fele sem maradt érintetlen, először a fővárosban, meg néhány vidéki városban indult meg a szervezkedés, horvát területen is. És mindenütt előbb vagy utóbb egyletek mellett pártok alakultak, amelyek hol szocialistának, hol csak munkáspártnak nevezték magukat. Magyarországon a

látszatra semleges és törvényes Nemválasztók Pártja elnevezést használták átmenetileg. Egy biztos, akármilyen néven és akármilyen egyéb programok és elképzelések maradványait hozták magukkal, alapjában mind a marxi szocializmus talaján álltak.

A szervezkedésben a fordulat először a nyugati államfélben következett be, 1888–89 fordulóján a szó szoros értelmében, az év utolsó, illetve első napjaiban, amikor az ausztriai szocialista pártok és csoportosulások képviselői megalakították az Ausztriai Szociáldemokrata Pártot. A gyűlés utolsó üléseit az osztrák rendőrség üldözése miatt magyar területen tartották meg. Ezen az első kongresszuson dolgozták ki a párt politikai programját. A példakép, ahonnan a programot meríthették, sok szempontból csak egy lehetett, a németországi szociáldemokrata párt. Már csak azért is, mert hiszen az ausztriai párt jelentős mértékben német ajkú vagy legalább németül is beszélő munkásokból állt. Még inkább azért, mert ebben az időpontban a német párt volt a legtekintélyesebb egész Európában, maga mögött tudhatta Engels személyes támogatását, a kivételes törvény alatti szívós ellenállás hősiegy gyakorlatát és a korszak marxista gondolkodóinak zömét, akik tudásukat ennek a pártnak a szolgálatába állították.

Az ausztriai szocialisták programja elvi részében azt a marxista programot fejtette ki, amelyet a német párt vallott magáénak, az osztály nélküli társadalommal, a szocializmus győzelmével mint végső céllal. Rövid távon a munkásvédelem kiépítése, tehát az állammal szemben felvethető további követelések, az állandó hadsereg felváltása a felfegyverzett nép által. A közelebbi, még a fennálló társadalmi rendszeren belül elképzelhető célok megvalósítása érdekében pedig az általános választójog törvénybe iktatása. Ha nagyon megnézzük a programot, voltaképpen ez volt a legfontosabb politikai követelés, és a továbbiakra is ez határozta meg a párt egész politikáját.

A hainfeldi kongresszus után nem sok idővel, 1890-ben a magyarországi párt is felvette a Szociáldemokrata Párt nevet, néhány évre rá Horvátországban, majd Galíciában is megalakultak a szociáldemokrata pártok. Mindenütt kisebb módosításokkal lényegében a hainfeldi programot vették át, amelyek elvben az illető ország sajátos helyzetéből következtek. Az általános választójog kérdése valóban mindenütt erős hangsúlyt kapott, és ugyanakkor a proletárok nemzetközisége is. És itt álljunk meg egy pillanatra.

Csak eddig négy párt megalakulásáról adtunk számot, mindegyik szociáldemokratának és ennek megfelelően internacionalistának mondotta magát, vezetőik valóban őszintén meg voltak erről győződve. Mindig is hangsúlyozták, hogy a munkásoknak vallási, faji és nemzeti különbségekre való tekintet nélkül kell egyesülniök a tőke elleni harcra. Ezt őszintén gondolták. Miért akkor a négy párt? Hiszen 1889 óta megvolt már a nemzetközi proletariátus új szervezete, a II. Internacionálé, amelyen belül már szóba sem jöhetett, hogy ne a marxi tanok alapján szervezkedjenek a munkások mindenfelé, és amelyik azt is ki mondta, hogy minden államban egy, egységes munkáspártot kell létrehozni.

No persze, minden államban egy párt. De hiszen Ausztria–Magyarország két állam, tehát mindenképpen indokolt két külön párt. Programjuk, ideológiájuk úgyis azonos, az ellenség is közös, együttműködésüknek nem lehet akadálya, s ez biztosítja a munkásosztály egységét. A magyarországi párt csakugyan tartotta magát az internacionalizmushoz, igyekezett az ország minden munkását egye-
síteni, csak idővel szervezett szekciókat a nemzetiségi munkások szervezése érde-
kében, de ez is inkább gyakorlati kérdésnek számított, a magyarul vagy néme-
tül nem értő munkások számára anyanyelven adtak ki lapokat. Horvátország
persze különálló valami a magyar birodalmon belül, tehát indokolt ott a külön
párt létrehozása, az is ugyanolyan internacionalista alapon szervezi majd a mun-
kásokat, mint a magyarországi.

Az ausztriai vezetők is tartották magukat az internacionalizmushoz, az egysé-
ges párthoz. Galícia – az megint kissé külön áll, nagyobb autonómiával, nem
tartozik olyan szorosan az osztrák tartományokhoz. A két államfél egész poli-
tikai szerkezete közti különbség azonban, a nemzetek egyenjogúsága a cislajtá-
niai területen mégsem maradhatott nyom nélkül. Az ausztriai párt, minthogy
eleve különböző, nemzeti környezetből kinőtt, ha nem is nemzeti alapon szer-
vezkedett csoportosulásokból jött létre, kénytelen volt ezeket a különbségeket
tudomásul venni. Az egész kérdés úgyis csak átmeneti – gondolták egy ideig –,
a legfontosabb az általános választójog, ennek nyomán elkerülhetetlen demok-
ratizálódás, netán a birodalom belső szerkezetének a módosulása, és akkor ezek
a nemzeti különbségek már úgysem lesznek érdekesek. Ez az optimizmus a vég-
cél szempontjából teljesen érthető volt, a tényleges politikai helyzet szempontjá-
ból indokolatlan. A párt, amely gyakorlati okokból már az 1890-es évek derekára
nemzeti alapon szervezkedő pártok felső összekötő szervévé változott, ahol ezt
a gyakorlatot a nyelvi nehézségekkel lehetett indokolni, előbb vagy utóbb kény-
telen lesz majd a nemzetiségi problematikával egész súlyában szembenézni.

Mert ez volt a következő ellentmondása ennek a birodalomnak, amellyel még
egy pillanatra foglalkoznunk kell, az az egyszerű tény, hogy az Osztrák–Magyar
Monarchiában az osztrákok és a magyarok voltaképpen kisebbségben voltak a
nemzetiségekkel szemben, vagy – ne ragaszkodjunk a korabeli magyar szóhasz-
nálathoz – az egyéb nemzetekkel szemben. A századfordulóra már csak csekély
kisebbségben, ketten együtt már majdnem kítették a lakosság felét. De lehetett
őket együtt számításba venni? Az eddigiekből is kiderült, hogy egyre kevésbé.
És az is igaz, hogy a velük szemben álló többi nemzet külön-külön csekély lét-
számú volt, akárcsak az osztrákokkal vagy a magyarokkal szembeállítva is.
A szláv egység gondolata már nem volt olyan erős, hogy legalább a birodalom
szlávjait valami nagyobb tömbbe tudta volna összekovácsolni, ahhoz túl nagyok
voltak belső ellentéteik. Együtt mégis a többséget tették ki, s lehettek olyan kér-
dések, amelyekben egységesen lépnek fel.

Új jelenség volt ez a birodalom történetében? Az eddigiekből világosan lát-
hattuk, hogy erről nincs szó. Aényt a Habsburgok eleve tudomásul vették, vol-

tak idők valamikor, amikor maguk is elősegítették a vegyes összetételt. Legkésebb 1848-ban valamennyi nemzet, vagy legalább a nemzet egy rétege tudomásra ébredt a maga különállásának, elő is hozakodott követeléseivel, s ezek a polgári átalakulás lezártáig sem maradtak el; a birodalom soknemzetiségű voltának alkotmányjogi elismerése, következésképpen, valamiféle föderális kibontakozás formájában, úgy tűnt, nem tartozik a lehetetlenségek közé. Csak a kiegyezés vetett ennek véget. Az új berendezés, mint már láthattuk, felerészben vagy negyedrészen legalább tudomásul vette ezt elvben, sőt részben még a gyakorlatban is. A hangsúly itt persze azon volt, hogy részben. Ferenc József még mindig a soknemzetiségű birodalom urának tekintette magát, az osztrák kormányok ingadoztak, a magyarok az egységes politikai nemzet fogalmában vélték megtalálni a megoldás kulcsát. De mit szóltak ehhez a nemzetek?

A nemzetek sorában két nagy csoportot kell megkülönböztetnünk. A csoportosítás a két uralkodó nemzet helyzetével azonos. Az osztrákok, vagyis németek nemcsak a Monarchiában hanem a birodalom területén kívül, sőt, dinamikusan fejlődő másik birodalomban is éltek. A magyarok csak a Monarchia keretein belül helyezkedtek el. A többi nemzet vagy az egyik, vagy a másik típushoz tartozott.

A nem uralkodó nemzetek közül azok, amelyek csak a birodalmon belül éltek, enyhe kisebbségben voltak a másik csoporttal szemben, 4:5 volt az arány.

Az első csoporton belül messze a legerősebb náció a cseh volt. Az osztrák-németek mellett a legfejlettebb, leginkább polgári jellegű nemzet, erős és öntudatos burzsoáziával, elég nagy létszámú munkásosztállyal (České Budějovice lakosainak $\frac{3}{4}$ része munkás vagy hozzá tartozó családtag volt), viszonylag jó módú birtokos parasztsággal, a nemzet legszélesebb rétegeire kiterjedt nemzeti öntudattal, a Szt. Vencel korona történeti hagyományaival, a nemzeti mozgalom kulturális eredményeivel. Igaz, hogy szoros együttélésre kényszerítve a cseh tartományok nem kevésbé öntudatos és nem kevésbé polgárosult németjeivel. A két uralkodó nemzet mellett méltán ez a harmadik jelentkezhett 1867 után a teljes egyenjogúság igényével. A kiegyezés elkeserítette a cseheket, jó ideig a teljes passzivitás álláspontjára helyezkedtek, nem mentek el sem a Birodalmi Tanácsba, sem a tartományi parlamentekbe. Amíg Palacký élt, az ő tekintélye nem engedte ennek a passzivitásnak a felmondását. Igaz, hogy ez egyre hátrányosabbá vált, hiszen a tartományi parlamentben a németek olyan törvényeket hozhattak, amelyek a német területek gazdasági fejlődését segítették elő, a csehek rosszul jártak. A vállalkozó burzsoázia egyre nehezebben viselte ezt a gazdasági cölíbatust, a cseh nemzeti párt ezen kettő is szakadt, a Palackýhoz ragaszkodó ortodox ócsehekkel szemben az ifjúcsehek vették át a vezetést, a századfordulóra már az ő kezükben lett volna az egész nemzet, ha addigra nem alakulnak más pártok. A passzivitást feladták, először a tartományi parlamentbe, Palacký halála (1876) után a Birodalmi Tanácsba vonultak be. Heves harcot folytattak nyelvi jogaikért. És hogyan viszonylottak a Monarchiához, amely ki-

tagadra őket az elsőszülöttségből? Minden erőteljes nacionalizmus mellett a cseh burzsoázia felismerte, hogy milyen óriási előnyöket kínál a cseh ipar számára a Monarchia. Akár passzívan zsörtölődtek, akár aktívan obstruáltak a cseh nyelv egyenjogúságáért, általában a Monarchián belül találták meg a helyüket. S ami még fontosabb, a külpolitikai szempont, az erős Németországtól való félelem is ebbe az irányba tartott.

Más megfontolásokból, de ugyancsak erre a végeredményre jutottak a horvátok, távolról sem olyan fejlett nemzet, mint a cseh, de jelentős nemességgel, mutatóban még néhány arisztokráciával, tollasodó burzsoáziával, és – nem utolsósorban – olyan nemesi vagy polgári származású hivatásos katonatisztekkel, akik a közös hadseregben igen fontos állásokat töltöttek be. Ráadásul: a magyarországi nemzetek közül a horvát volt az egyetlen, amelynek még saját parlamentje, valamiféle saját kormánya volt, az utcai feliratok horvátok voltak, Zágrábban hamarosan egyetem is működött. A katonatisztek, a polgárság meg a katolikus papság hagyományos áhítattal voltak Habsburg-lojálisak, még ha a viszonyt Bécs és Zágráb közt az elmaradhatatlan Budapest be is árnyékolta. Ha a csehek a német birodalomtól való féltükben és józan számvetés alapján ragaszkodtak a Monarchiához, a horvátokat az olasz egység megvalósítása készítette meggondolásra, hiszen Dalmácia, amelynek Horvátországhoz való tartozása a horvát politikusok számára minden kétségen felül állt, sorvadó olasz lakossága miatt az olasz állam figyelmét keltette fel! Hogy azután a Monarchián belül, a Magyarországtól való elválás után milyen legyen Horvátország helyzete, és mi legyen a Monarchia egyéb délszláv lakosaival, ezen már lehetett egymás közt vitatkozni, még a saboron, a horvát parlamenten belül is, amikor éppen ülésezhetett, az alapvető irányzaton ez mit sem változtatott.

A csehek zömmel katolikusok voltak, a horvátok mind, és ez sem volt elhanyagolható tényező, hiszen a Monarchia volt már az utolsó európai nagyhatalom, amely legfelső szinten tartott valami közösséget a katolikus egyházzal. Ez a mozzanat volt a legdöntőbb a szlovének esetében is. Az osztrák tartományok délkeleti csücskeiben, viszonylag kis létszámban, nagyon csekély és inkább az elnémetesedés felé hajló burzsoáziával, kevés paraszttal és még kevesebb munkással, hazafias és politikailag nagyon konzervatív papsággal, a szlovének nem gondolhattak másra, mint hogy a császár oltalma alatt találják meg boldogulásukat. Ha nyelvi igényeiket kielégítik, akkor nincs is más igényük, mint hogy hódolatteljes alattvalói legyenek Ferenc Józsefnek. Ők is félhettek az olaszoktól, hiszen Olaszország szlovénlakta területektől sem riadt volna vissza. De a szlovéneknek a horvátoktól is volt félnivalójuk, hiszen létezett olyan irányzat, amely valamennyi délszlávot horvát vezetés alatt kívánt összefogni.

A szlovákok nagyjából ugyanolyan kevesen voltak, mint a szlovének, ugyanolyan csekély polgársággal, ugyanolyan lojális papsággal, csak éppen a katolikus mellett evangélikussal is. Helyzetük viszont annyival volt hátrányosabb, hogy Magyarországon belül még olyan elismerésre sem számíthattak, mint a szlové-

nek Ciszlajtániában. Gazdaságilag is nehéz helyzetben voltak, a szlovák településterületről Magyarország egyéb, gyorsabban fejlődő területeire elvándorló szlovákok hamarosan az elmagyarosodás áldozataivá váltak. A magyar kormánnyal való egyezkedésre nem volt reményük, a magyar királyban nem bízhattak, a bécsi császárhoz nem fordulhattak, meg különben, az is már hitegette őket valamikor, azután mégis a magyarokat fogadta szívébe. A maroknyi politikus, részben pap, aki nemzete sorsán aggódott, a politikai passzivitást választotta, mint a többi magyarországi nemzetiség. Nem sok okuk volt arra, hogy a Monarchiához ragaszkodjanak. A csehekhez fűződő kapcsolataik még jobban meglazultak, amióta két különböző államfélhez tartoztak. A Monarchián kívül sem akadt, ami vonzotta volna őket, az Oroszországgal való kapcsolatok ápolása csak az evangélikus értelmiség körében talált támogatásra, a nagyobb számú katolikusok ezért sem rajongtak. A passzivitás legalább a sértett önértzet megbecsülését megadta, ezen túl csak a század végén merészkedtek, akkor sem sokan.

A szlovák eset talán a legtipikusabb abból a szempontból, hogy a csak a Monarchián belül élő nemzetek számára a Monarchia – jobb híján mindenesetre – a századvég Európájában pillanatnyilag az egyetlen elfogadható megoldás volt.

Ahol a nemzet nagyobb része a Monarchia határain túl élt, azok tagjai számára a Monarchia nyilvánvalóan a nemzetek börtöne, amelyet minél előbb rombolnak szét, annál jobb. A teljesen logikus feltevés közelebbről megvizsgálva a dolgokat, nem is olyan nagyon igazolódik.

Az ebbe a csoportba tartozó nemzetek sorában nyilván nem gazdasági súlyát, hanem erős nemesi uralkodó osztályát, történeti hagyományait, széles rétegekbe sugárzó nemzeti öntudatát tekintve a lengyel volt a legerősebb. Minimális munkásosztállyal, hiszen Galícia a Monarchia legelmaradottabb területei közé tartozott, nagyon szegény parasztsággal, csekély burzsoáziával. De főnemesei majdnem olyan nagy szerepet játszottak a Monarchia külügyi apparátusában, mint a magyar arisztokraták, miniszter is mindig került ki közülük, a galíciai állami közigazgatás szilárdan a kezükben volt, a közös minisztériumokban képviselve voltak. Mindez persze nem ér fel az egykori önálló lengyel állammal, márpedig annak a helyreállítása mégis a legfontosabb cél. Csakhogy az évszázad néhány sikertelen felkelése már megtanította a lengyeleket arra, hogy a három felosztó hatalom ellen nem érnek célra, amíg azok valamilyen formában együtt haladnak, ezt pedig megteszik, éppen a lengyel zsákmány megtartása érdekében. A lengyelek mindenütt arra rendezkedtek be, hogy a felosztottság állapota még jó ideig eltart. Addig pedig: nos, addig Galícia a maga lengyel hivatalos nyelvével, az ősi krakkói egyetemmel, amelyhez újabban a lembergi is járult, a Lengyel Tudományos Akadémiával, a virágzó lengyel kulturális élettel, mégis elviselhetőbb, mint a porosz területek, ahol a lengyelek lába alól kihúzzák a talajt, elveszik a földjüket, vagy mint az orosz területek, ahol az iskolában még a szünetben sem szabad lengyelül megszólalni, s ahol még az üzleti könyveket is oroszul kell vezetni. Az Akadémiát alapító Ferenc József egyike a legjobb lengyel királyok-

nak, a lengyeleknek tehát addig, amíg nincs újra lengyel állam, a Monarchia biztonságát nyújt.

A Habsburg-lojalitásnak nem csekély súllyal latba eső tényezője volt éppen az, hogy egész Galícia a lengyelek kezében volt. De hát akkor legalább az ukránok, akiket még a lengyelek is elnyomtak, nem elég, hogy Ausztriának kell adózniuk meg katonát adniuk, azok csak szemben állnak a Monarchiával. Kissé ők is olyan helyzetben voltak azonban, mint a lengyelek, a Monarchián kívül élő ukránok még rosszabb sorban éltek, kisoroszoknak számítottak, nyelvük az orosz nyelv egyik nyelvjárásának, amelyen nem szabad könyvet vagy újságot nyomtatni. Míg itt viszont legalább volt tudományos társulatuk, ha nem is egyetemük, voltak politikai jogaik, mint egyéneknek is meg mint nemzetnek is. A helyzet nem rózsás itt az Osztrák–Magyar Monarchiában, de másutt még rosszabb, és nem mindenki vándorolhat ki a tengeren túlra.

Az olaszokban végre rátalálunk arra a nemzetre, amely valóban nem találta helyét a Monarchiában, amelynek nem kellett attól félnie, hogy az elszakadás után netán nehezebb helyzetbe kerül, hiszen a szomszédságban levő egységes olasz államhoz csatlakozhatna. Elég erős a burzsoáziája, értelmisége, az anyaország biztatja, ha nem is teljes erővel, hiszen tekintettel kell lennie a szövetségi viszonyra. De erre az osztrák hatóságok is tekintettel voltak, olyannyira, hogy az olaszlakta területen egy csendőrt azért büntettek meg, mert az osztrák himnusz, a *Gott erhaltét* énekelte akkor, saját lakásán, amikor éppen egy olasz nemzeti agitátor tartózkodott a faluban. Félreértés ne essék, mindez osztrák területen történik, az osztrák császár fennhatósága alatt, akit a himnusz szövege éltet! Az olaszok valóban nem voltak a Monarchián belül való megmaradásnak a hívei, csak éppen ők voltak a legkisebb létszámban, településterületük Dél-Tirol egy részétől eltekintve meglehetősen szétszórta, szláv többségbe beékelve. Ami persze még inkább az Olaszországhoz való csatlakozás mellett szólt.

Kissé hasonló volt a szerbek helyzete. Ők is, ha nem akartak a Monarchián belül megmaradni, egy meglevő önálló nemzeti államhoz csatlakozhattak volna kínálkozó alternatívaként. Persze ez nem olyan nagy ország volt, mint Olaszország, gazdaságilag sokkal elmaradottabb a Monarchiánál. A szerb parasztokat meg a szerb burzsoáziát viszont nem vonzották a Monarchián belül olyan előnyök, mint mondjuk a cseheket, nem kellett félniök se a németektől, se az olaszoktól, s ha a Monarchia délszláv területei valahogy egybekerülnek szerb fennhatóság alatt, amire olykor szerb részről gondoltak is, akkor a gazdasági hátrányok valahogy kiegyenlítődnének. A szerb nemzeti álláspont tehát bizonytalan volt, a teljes elutasítást viszont jó ideig megakadályozta, hogy a szerb állam maga is a Monarchia védőszárnyai alá helyezte magát, s így innen biztatást az elszakadásra nem lehetett várni.

És szinte pontosan ugyanez volt a helyzet a románoknál, ők is vágyódhattak a román királysággal való egyesülésre, politikai vezetőik ugyanúgy passzivitásba vonultak 1867 után, mint mondjuk a szlovákok, kis számú polgárságuk és értel-

miségük csak paraszti tömegeket tudott volna megmozgatni nemzeti követelései mellett. Ők már több biztatást kaptak Romániától, mint a szerbek, bár a nyílt támogatást a szövetségi viszony itt is megakadályozta. Viszont még egy: nekik már megint akadt félnivalójuk a Monarchián kívül. Félő volt, hogy a cárok birodalma rátenné a kezét a gyenge Romániára, ha az nem volna a Hármasszövetség oltalma alatt. Ezt az oltalmat pedig közvetlenül csak a Monarchia tudja nyújtani, s akkor azt nem szabad meggyengíteni a Romániához való csatlakozással.

Talán elég ennyi ebből az ellentmondásból, amely rövid távon nem tűnt egy-magában olyan veszélyesnek. A többivel együtt persze már nagyon bonyolulttá tette a Monarchia kormányzását az uralkodó számára, akinek ott kellett állnia mindenki felett, végső igazságosztóként, ahogy sokan remélték, a minden pillanatban felborulással fenyegető egyensúly őrzőjeként, ami a valóságban volt.

Ebben az annyi ellentétből szabdalt Monarchiában szinte az utolsó pillanatokban olyan kulturális élet ragyogott fel a századfordulón, amilyen ritkán adatik meg egy országnak. A bécsi egyetem nemcsak a Monarchia legkiválóbb tudósait vonzotta magához, a bécsi orvosi iskola világhírű volt, és végső fokon innen indult az az orvos, aki a századforduló után nagyon sok téren mozgatta meg az elméket, Sigmund Freud. A zene most is egyik nagy csúcsa volt ennek a kultúrának, Brahms romantikus műveitől a zenekar még sohasem hallott színpompáit felvillantó Richard Strausson keresztül a gyökeresen újat mondó Arnold Schönbergig és Alban Bergig. Ha valamikor a barokk adott sajátos stílust az egész Monarchiának, most a bécsi szecesszió formálta a maga képére valamilyen módon az épületeket, a táblaképeket és plakátokat, még sokkal több oldalról körülfogva a kor emberét, mint hajdan a barokk templom, csak éppen most a nyugalom helyett az új, a modern élet nyugtalanságát ötvözve kissé fáradt, a hanyatlást szinte élvező szenvtelenséggel. Hugo von Hofmannstahl vagy Rainer Maria Rilke ugyanezt a furcsa, szinte kimondhatatlan életérzést öntötte szavakba, klasszikus veretű mondatokba.

Nem kétséges, Ferenc József, a hivatalos Ausztria–Magyarország minderről nem vett tudomást. Ez a kultúra sem ennek a birodalomnak a megörökítésére szánta magát, mint valamikor a barokk. Sőt, többnyire ellentétben volt a hivatalos állammal, ellenzékben állt, tisztában volt a rendszer hibáival, ezek kritikáján nőtt fel többek között. Ha Johann Strauss *Császárkeringője* valóban egyfajta hódolat volt a császár előtt, messzemenően nem ez jellemezte ezt a sokszínű, tudatosan túlságosan is csillogó kultúrát. És mégis: ez az egész kultúra, ellenzékiiségével, modernségével, a Monarchia archaikus épületétől való gyökeres különbségével nem volt elszakítható attól a ténytől, hogy egy olyan birodalomban él és működik, amelyik a maga létével teszi természetessé sokszínűségét, ellentmondásaival váltja ki ellenzékiiségét, liberalizmusával teszi lehetővé működését, anyagi gyarapodásával egyenesen létezését, történeti hagyományaival teremti meg tekintélyét. És mindez, a birodalom előnyei és hátrányai, csillogása és mély árnyai, mindez már a századfordulóra mindenki tudatában egy ember-

ben testesült meg, Ferenc Józsefben. Mindenki tudta, hogy nem nagy egyéniség, még kevésbé nagy uralkodó, sokan ismerték hibáit, még többen hittek meg nem levő hibáiban, alkalmasint még többen bíztak benne, mint a szigorú, de mindenkiről gondoskodó atyában, de mindenki tudta, hogy a Monarchia – ez ő. Hogy a történelemben nincsenek csak pozitív vagy csak negatív jelenségek, hogy az élet mindig sokoldalúbb az elméletnél, az a századforduló Ferenc József szimbolizálta Monarchiájában nagyon élesen és intően mutatkozott meg.

A dualizmus válságban

A magyar millennium és az ausztriai uralkodói jubileum fényei világították meg a századfordulót, de nemcsak ezek jegyében lépte át a Monarchia az új század küszöbét, hanem a nemzetiségi viszályok, az erősödő társadalmi elégedetlenség, a Monarchia további fejlődési perspektívái, vagy talán már ezek hiánya is benne volt ebben az egész Európában nyugtalan, régi és új heves harcát reveláló századfordulóban.

A gazdasági fejlődés üteme az előző évtizedekhez képest valamelyest lelassult, ehhez járult az új század első éveinek tartós válsága. A lelassulás viszont ugyanakkor az érettség, a beérkezett fejlettség jegye is volt, hiszen nyilván egész terjedelmében már sokkal nagyobb volt a birodalom nemzeti jövedelme, mint valamikor a kiegyezés idején, az alacsonyabb növekedési ráta a korábbinál számszerűen nagyobb növekedést jelentett. És ami még fontosabb: ez a növekedés most már a Monarchia elmaradott területein is kezdte éreztetni a hatását, a voltaképpen még mindig csupán ideiglenesen megszállt Boszniában és Hercegovinában is felmutatott a rendszer valamelyes eredményeket, egyfajta kezdeti iparosodást.

A társadalmi változások még nyilvánvalóbbak voltak. A Monarchia nyugati felében az agrárlakosság már elvesztette abszolút többségét, még ha a viszonylagos többséget meg is tartotta, és keleti felében is már alig rendelkezett az abszolút többséggel. A tőkés fejlődés egyre inkább a maga képére gyúrta át a társadalmat. A kézműves-kispolgári rétegek száma ugyan nem csökkent olyan ütemben, mint a városba vagy a tengerentúlra áramló parasztok száma, de stagnálása voltaképpen már elmaradást jelentett. A nagyburzsoázia létszáma sem nőtt nagy méretekben, de gazdasági ereje annál inkább, a Monarchia befektetéseinek zöme már a hazai tőkéből került ki, a külföldi erősen háttérbe szorult. És ha nem is volt olyan erős ez a hazai tőkeképződés, hogy nagyarányú tőke kivitelbe kezdetett volna, a közel fekvő balkáni országokba már jutott belőle. Tünetesen gyors volt továbbra is a gyári proletariátus létszámának növekedése, és ugyancsak a gazdasági érettségre mutatott, hogy a szolgáltató ágakban foglalkoztatott lakosság aránya is emelkedőben volt. Gyarapodtak az új értelmiségi foglalkozások, műszaki képzettségű emberekre, a magánkézben levő vállalatok tisztviselőire egyre nagyobb számban volt szükség. A modern

társadalom igényei az általános kulturális szint emelését követelték meg, az analfabétizmus hátraszorítását, amiben ugyancsak nagy eredmények születtek, ha nem is egyforma mértékben a birodalom valamennyi tartományában. Ehhez persze ki kellett építeni a korszerű közoktatási hálózatot, a már régebben törvénybe iktatott hat-, illetve nyolcéves általános iskolakötelezettség a lakosság zömét valóban el tudta látni a legszükségesebb tudnivalókkal.

A társadalmi fejlődés különösen szembeűnő változásokat hozott, ha nem az országos vagy birodalmi átlagokat nézzük, hanem ezt a Monarchia nemzeteinek a viszonylatában próbáljuk megvizsgálni. Az osztrák–német és a cseh mellett a magyar, az olasz, sőt a szlovén és a szlovák társadalom is polgáribb jelleget öltött, a magyaroknál és a szlovákoknál a bérből élők arányának nagy megugrásával, bár itt még jelentős részük a mezőgazdasági (és építőipari) bér munkásból került ki. Valamelyest ettől elmaradva zajlottak le hasonló változások az ukránok és a horvátok körében. A ciszlajtániai területen a lengyel társadalom őrizte meg leginkább félféudális jellegét, a magyarra emlékeztetően a nemesség nagy számával, a galíciái olajmezők kezdő kiaknázása az utolsó években viszont itt is sejtette a fordulatot. A magyarországi szerb társadalom már korábban polgáribb jellegű volt az átlagnál, nagyszámú városi kereskedő polgárságával, ezen már lényeges változás nem történt, a román társadalom pedig még leginkább őrizte paraszti jellegét, ennél archaikusabb társadalmi összetétele már csak a kárpátaljai ukrán lakosságnak volt. De még ezeknél is, még inkább a többi magyarországi nemzetenél igen lényeges volt a nemzeti mozgalmak szempontjából az értelmiség számának növekedése, különösen a román és a szlovák értelmiség jelentős része ment gazdasági pályára, pénzügyekben játszott vezető szerepet.

Az alul egyre inkább polgárosodó, modernizálódó társadalom azonban mégis belemerevedett a korábbi korszakból öröklött társadalmi hierarchia rendszerébe, amely már egy emberöltővel korábban elmaradt és korszerűtlen volt. A társadalmi értékítéletek nem a tőkés rend szempontjaihoz igazodtak, hanem a feudalizmusból örökölt hagyományokhoz. A nagy polgári vagyoni is csak akkor jelentett biztos belépést a legmagasabb körökbe, ha legalább nemesi, vagy inkább főnemesi cím járult hozzá, s ezeknek a címeknek az eladásából az állam a Monarchia mindkét felében nem csekély jövedelmekhez jutott. A tudás még kevésbé jelentette a társadalmi emelkedés lehetőségét, ha nem járult hozzá legalább azonos mértékben a vagyoni gyarapodás, és végső fokon megint csak a nemesi rétegbe való beépülés. Csak az értelmiségi hierarchia csúcsain levők, az egyetemi tanárok például, akiket kinevezésük alkalmával Ferenc József minden esetben személyesen fogadott, ők engedhették meg maguknak, hogy ne tülekedjenek nemesi címekért, megbecsülést anélkül is kaptak, mondjuk a felsőházi tagság formájában, mint Jaroslav Goll, a korszak talán legkiválóbb cseh történésze, hogy csak egy példát mondjunk. A politikai pálya volt még járható azok számára, akik ki akartak emelkedni eredeti társadalmi

helyzetükből, Ciszlajtánia területén ez voltaképpen minden nemzetiségű polgár előtt szabadon állt, Transzlajtániában már csak nagyon kevesen tudták ezt megvalósítani, mert itt a társadalmi emelkedés alapfeltétele az elmagyarosodás volt.

Ezzel kapcsolatban hadd ejtsünk egy szót legalább az asszimiláció kérdéséről. A kapitalista társadalomban már csak a földrajzi mobilitás, a sokkal gyakoribb lakóhely-változtatás következtében is, különösen soknemzetiségű környezetben, az asszimiláció természetes jelenség, a korszak munkásmozgalmi vezetői is így értékelték. A ciszlajtán birodalomfélben is folyt az asszimiláció, méghozzá nem is egyértelműen csak egy irányban. Az osztrák tartományokban ugyan, és főképp a birodalom minden részéből az embereket magához vonzó Bécsben ez az asszimilálódás a német ajkúak irányába történt, de már Csehországban sokkal inkább a csehekhez asszimilálódtak, még az eredetileg németek is (Prága a korszak elején még felerésznt német város volt, az első világháborúban már zömmel cseh), Galíciában pedig a lengyel nemesség tekintélye hozta magával az ellengyeledést. Horvátországban és Dalmáciában nem volt olyan gyors a gazdasági fejlődés, hogy nagyobb változásokat hozott volna a területi elhelyezkedésben és ezzel az asszimiláció ütemében, bár a jelenség itt sem volt ismeretlen, és megint főképp a még megmaradt német lakosságot érintette. Az biztos, hogy Magyarországon volt a legerősebb és teljesen egy irányú a változás, csakis a magyar nemzetbe való beolvadás volt az elképzelhető, járható és bőven is járt út. Az egységes politikai nemzet fikciójából adódó sajátos politikai körülmények éppúgy elősegítették ezt, mint a gazdasági növekedés és az ennek következtében erős mobilitás. A magyar uralkodó osztályok szívesen látták ezt a folyamatot, elő is segítették, sőt a századforduló után még a korábbinál nagyobb erővel próbálták ott is erőltetni, ahol természetes úton nem ment. Ez viszont jóformán hatástalan maradt, sőt inkább ellenhatást váltott ki, az egyéb nemzetek tagjainak erősödő nemzeti öntudatában.

A nagy vonásaiban modern, forrongó és gyorsan alakuló tőkés társadalom fölé pedig az arisztokrácia és a beléje tagozódó nagyburzsoázia úri társadalma boltozódott, a Monarchia urai, a főbb állami tisztségek viselői, különösen keleten, az uralkodó elit állandó tartaléka. Ha egyre többen is voltak már, akik gyűlölték ezt a főúri-nagytőkés társaságot, valószínűleg még többen voltak, akik hagyományos, beidegzett tisztelettel tekintettek fel rá. Holott ennek a tiszteletnek, néhány kivételtől eltekintve, semmi reális alapja sem volt már. A Habsburg főherceg, aki fogadásból meztelenül lovagolt ki Bécsben az utcán, csak egyenruhát festetett magára, csak egyik szélsőséges megnyilvánulása volt annak, hogy ez a felső úri társadalom milyen hitvány és felelőtlen már ebben a korban.

Úri társadalom és hivatásos politikus egyaránt. A Birodalmi Tanács már hírhedt volt arról, milyen jelenetek szoktak itt lejátszódni a nemzetek jogaiért vívott harc jegyében. A századforduló osztrák miniszterelnöke, Ernst von Koerber már nem is próbálkozott azzal, hogy a parlament tagjaira támaszkod-

jék, nem rossz érzékkel felismerte a sajtó jelentőségét, és a félhivatalos megkormánypénzeken fenntartott sajtó útján próbálta népszerűsíteni programját: a nemzetiségi viszályok háttérbe szorításával a gazdasági fejlődés további nagy terveit, a Monarchia átalakítását ténylegesen modern, korszerű gazdasági struktúrával rendelkező nagyhatalommá. De ez a józan és ambiciózus program sem tudta a kedélyeket lecsillapítani, a vitázókat olyan kérdésekben egybefogni, amelyek megoldása mindenkinek az érdekében állt volna. S ha Ciszlajtániában a nemzetek már permanensen egymás torkát szorongatták, a másik oldalon a nemzeti követelések vetettek egyre nagyobb hullámokat, a nehezen fenntartott kormánytöbbséget már nem is egy, hanem több párt ostromolta, s mind valamilyen formában az osztrák önkényt kárhoztatta a bajokért. Az önkényt, amely továbbra is a közös hadsereg formájában jelentkezett szerte az országban, egyre több konfliktust kiváltva. Talán itt volna az a pont, ahonnan sarkaiban lehetne kifordítani a meglevő rendet. A közös hadsereg magyarországi ezredeiben is be kell vezetni a magyar vezényleti nyelvet, és az egész intézményen belül megvalósítani azt a paritást (ez is a kor bűvös szava volt), amely Magyarországot méltán megilleti.

A közös hadsereg szokásos őszi hadgyakorlatait 1903-ban Galíciában tartották, és Ferenc József Chlopyban a hadgyakorlat alkalmával kiadott napiparancsában egyértelműen elutasította a magyar ellenzék követeléseit, röviden utalt arra, hogy a hadsereg az uralkodó ügye, mert ez a birodalom nagyhatalmi létének a záloga, és annak a biztosítója, hogy a birodalom valamennyi néptörzse együtt és egyenlően virulhasson tovább, sajátosságait fejlesztve.

A magyar nemzeti öntudat még nagyobbat lobbant. Hogy is ne, a magyar csak a birodalom egyik néptörzse?! Hát nem Ausztria–Magyarország vagyunk, hanem ismét a neoabszolutista osztrák egységes birodalomban?! Az ellenzék nagy hévvel mozgósította az országgyűlésen az obstrukció minden eszközét.

Magyarországon az obstrukcióval munkaképtelenné tett vagy legalább ezzel fenyegető parlament, a kormánypárt védekezésére szoruló tanácsstalansága az ellenzék rohamával szemben, Ciszlajtániában ugyanaz a helyzet, csak más nemzeti színekben – a kormányzatnak elég nehéz lett a helyzete. És mindennek tetejébe hamarosan olyan furcsa hírek Oroszországból, hogy ott megmozdult a nép, tüntet, kastélyokat éget fel, gyökeres változást követel, s még az ottani jó társaságbeli urak sem áttallanak követelésekkel fellépni. Mi lesz, ha itt a birodalomban is hasonló helyzet áll elő? Mi lesz, ha a nép megmozdul? A sztrájkok száma már amúgy is vészesen növekszik, mindenki elégedetlen.

Ferenc József már túl volt hetvenedik életévén, olyan korban, amelyben miniszterei már nyugdíjba mentek, ha netán hivatalban érte őket ez a magas kor. Első évtizedeinek politikusai, jó vagy rossz tanácsadói már rég elhaltak mellőle, olykor már maga is egy régmúlt korszak maradványának tekintette önmagát. És nemegyszer játszott a lemondás gondolatával. Sok már a baj, vége nincs a panaszoknak és az elégedetlenségnek.

De csak játszott a gondolattal. Valójában nem vette komolyan isteni elhivatottsága miatt, amelyről most is éppúgy meg volt győződve, ahogy több mint fél évszázaddal korábban Olmützben, amikor trónra lépett. És nem vette komolyan, mert maga is érezte: ő tartja össze a birodalmat. És a Habsburgok ekkor már közmondásos meg történeti munkákban is megörökített szívóssága sem hagyta, hogy engedjen.

Végül is, nem lehetne éppen a bajokat felhasználni a gyógyításra? A gondolat túlságosan magasröptű volt ahhoz, hogy Ferenc Józseftől származzon. Egy Emil Steinbach nevű osztrák politikus sugalmazta először Ciszlajtánia ügyeinek megoldására a varázsszert: meg kell valósítani az általános választójogot, ez lecsendesíti azokat a tömegeket, amelyek ezt követelik, többek között éppen a szociáldemokráciát, amelytől a legjobban kell félni, megváltoztatja a Birodalmi Tanács összetételét, az eddigi politikusok mellé vagy helyébe, akik csak a nemzeti ellentétekben tudnak és akarnak gondolkodni, olyanok jönnek majd, akik hajlandók lesznek az építő gazdasági feladatok megvalósítására. Ferenc József voltaképpen tőle szokatlan rugalmassággal egyre inkább megbarátkozott ezzel a gondolattal. Hátha ez csakugyan hoz valami megoldást. A pillanatnyi miniszterelnök, ezúttal ismét Paul Gautsch von Frankenthurn báró, ugyancsak látott fantáziát az elgondolásban. A császár 1905. november 3-án döntött végül a választójog mellett. A további már a parlamenti procedúrára várt. A Birodalmi Tanács képviselői tisztában voltak vele, hogy mit jelent ez a lépés, milyen következményekkel járhat, mennyire bizonytalanná teszi eddigi békés harcaikat. A törvény keresztülvitele nem volt könnyű, Gautsch bele is bukott. A teendőt örökbe hagyta az új miniszterelnökre, Max Wladimir von Beck báróra (aki egyébként Gautschhoz hasonlóan a trónörökös, Ferenc Ferdinánd embere volt). Beck azután megvalósította a reformot, ügyelve a választási geometriára, a választókörzetek olyan megoszlására, hogy a német elem mégis természetes arányán felül legyen képviselve. 1907-ben választották meg először a Birodalmi Tanács képviselőit az általános választójog alapján, 516 tagja közül 231 volt a német, 254 a szláv, a maradék a többi nemzetet képviselte (olaszokat és bukovinai románokat). Az új választók berobbanása valóban változásokat hozott, az addig kirekesztettek vonultak be viszonylag a legnagyobb számban, első helyen a keresztényszociálisok, de második helyen már a szociáldemokraták.

Még mielőtt kiderülhetett volna, vajon a reform beváltja-e a hozzá fűzött reményeket, a birodalom másik felében is megvalósíthatónak tűnt a fordulat. 1905 elején itt is gátszakadás történt, a szabadelvű párt, először (és utoljára) az egész dualista korszakban, vereséget szenvedett a választásokon, nem kapta meg a többséget, az a nemzeti jelszavakkal közösen fellépő ellenzéki pártoknak jutott. Azoknak a pártoknak, amelyek hivatalos szólamaikban mindig bírálták a dualista rendszert, esetleg ennek a perszónálunióig is elmenő fel lazítását kívánták, konkrétan most, másfél évvel Chlopy után, a magyar vezény-

leti nyelvet. Ezzel a kormányprogrammal a király nem bízhatta meg az ellenzéket a kormányalakítással. A dolog egy pillanatig egyszerűnek látszott. Itt is azt kell tenni, ami Ausztriában bevált: hivatalnokkormányt kell kinevezni, a parlamenti többségtől függetlenül, azután majd meglátjuk. Az addigi honvédelmi miniszter, báró Fejérváry Géza vállalta ezt a feladatot.

Kiderült, hogy az osztrák módszer nem megy. A király kegyelméből kinevezett kormány ellen óriási méretű nemzeti ellenállás indult meg, az alsóbb fokú közigazgatási szervekben, a passzív ellenállás volt a jelszó, az adók megtagadása, a kormány rendelkezéseinek az ignorálása. A Fejérváry-kormány tehetetlenné vált. De ha itt is bevezetnék az általános választójogot? Hiszen Magyarországon is sokan követelték, többek között a szociáldemokraták. Velük kellene netán összefogni, ők hajlanának is rá. A belügyminiszter, Kristóffy József tárgyalásokba kezdett. Az általános választójog fordulatot hozhat a belpolitikában, véget vethet a dzsentrí egyeduralmának a parlamentben. A haladás csak nyerhet, még ha a király is kínálja fel. (Ady Endre is állást vállalt a Fejérváry-kormány hivatalnokapparátusában, ennek a várakozásnak a jegyében.)

Csakhogy az általános választójognak egyéb következményei is lehettek Magyarországon, nemcsak az osztályszempontból kirekesztettek bevonulása. Az ellenzéki politikusok sokkal jobban féltek attól, hogy a választójog kiterjesztése az országgyűlés magyar jellegét változtatja meg. Akkor pedig a nemzetiségek tömegei is szavazhatnak, s netán majdnem annyian lesznek, mint a magyarok. Magyarország megszűnik magyar ország lenni.

Az ellenzék ettől riadt meg, Ferenc József az ellenállástól meg az általános választójog esetén adódható gyanús szövetségesektől, az alkotmányos úrtól, amely Magyarországon sokkal nagyobb zavarokat okozott, mint Ausztriában, mert hiányzott az a bizonyos 14. §. A két fél megriadásából pedig egyfajta újabb kiegyezés született. Az uralkodó fogadta az ellenzék vezéreit, és közölte velük, milyen feltételek mellett hajlandó a parlamenti többség alapján álló alkotmányos kormányt kinevezni. A leglényegesebb a magyar vezényleti nyelvről való lemondás volt, az a követelés, amelyet a koalíciós pártok annyit hangoztattak. A nemzeti téren tett engedmény jutalma az általános választójog fenyegetéséről való lemondás volt. Mindez néhány perc alatt zajlott le, a politikusok nem is válaszolhattak. Az „ötperces” audiencia persze újabb nemzeti sérelem volt, sokat cikkeztek róla az újságok, többnyire felháborodottan, olykor némi kárörvendéssel, mindenképpen a királyt elítélő hanggal. A lényegét mégis mindenki tudomásul vette. 1906 áprilisában megalakult a koalíciós kormány, a régi szabadelvű párti politikus és jelentős közgazdasági szakember, Wekerle Sándor vezetése alatt.

Az eddigi rendszeren pedig alapelvén véve semmi sem változott. Az egykori ellenzéki pártok most miniszteri székekben ülő politikusai olykor még emlegették a választójog reformját, roppant nagy elmeélt fordítva arra, hogyan lehetne egy netán általános választójog mellett (hiszen Ausztriától mégsem illik el-

maradni) a magyarok hegemoniáját a nemzetiségek felett és az uralkodó osztályok hegemoniáját a nép felett megtartani. Nehéz lenne eldönteni, melyik volt számukra fontosabb. Végeredményben semmit sem tettek ezen a téren, egyébként pedig az előző kormányok teendőit vitték tovább, a rendszer alkalmazását a tőkés viszonyokhoz, meg kísérleteket tettek a magyarosításra (megint csak nagyobb füsttel és még nagyobb ellenérzéseket keltve, mint amilyen az eredmény volt). A tényleges eredmények például az iparfejlesztés további kiépítésében és a szociális törvényhozásban mégsem kendőzhettek el az egész koalíciós kormányzat alapján véve fából vaskarika jellegét, sőt pontosabban: látszatjellegét. Hiszen a koalíciós egykori ellenzéki pártok a dualista rendszert támadták, ha nem is egyforma erővel és nem is azonos célokkal. Ez a támadás, ennek a politikának a nemzeti köntöse biztosította már régebben is választóikat, hadd hangsúlyozzuk újból, elsősorban a magyarlakta területeken. A nemzeti felzúdulás különlegesen erős hulláma adta meg neki a parlamenti többséget. Igen ám: de a legharcosabb ellenzéki negyvennyolcas, még ha Kossuth Lajos tulajdon fia lett legyen is, nem gondolta komolyan a dualista rendszer felbontását. Nem gondolta komolyan, mert éppen azt a magyar és úri hegemoniát biztosította, amely számukra osztályszempontból elengedhetetlen volt, s a magyar felsőbbség megőrzése szempontjából, Magyarország területi integritásának megtartása szempontjából még elengedhetetlenebb. Viszont dualistaellenes vehemenciával dualista politikát folytatni s ehhez a választókat is megnyerni, rövid távon sem lehetett. Az egykori szabadelvű pártból egy kíméletlen és dölyfös, de kétségtelenül a magyar uralkodó osztályok érdekeit a legtöbb esetben okosan mérlegelő politikus, aki mint házelnök és rövid ideig miniszterelnök már sikeresen kivívta a haladó gondolkodású ellenzékiek gyűlését, az egykori szabadelvű vezér, Tisza Kálmán fia, gróf Tisza István új pártot szervezett, a Nemzeti Munkapártot, s ez a koalíciós kormány bukása után ott folytatta a kormányzást, ahol elődje abbahagyta. A birodalom keleti felének a parlamenti viszonyai megint megszilárdultak, nem kis erőszak árán persze, de újra a stabilitás biztonságát mutatták a nyugati féllel szemben.

Ott ugyanis kiderült, hogy az általános választójog sem hozott alapján véve lényeges fordulatot, nem teremtette meg a gazdasági és szociális reformok fölötti egyetértést, nem idézett elő változást a parlamenti mechanizmusban. Hiába voltak egyre nagyobb számban szocialisták is a Birodalmi Tanácsban, még mindig csak kisebbséget jelentettek, még akkor sem tudtak volna véget vetni a nemzetiségi összeütközéseknek, ha teljes erejükből erre törekedtek volna. A választójogot megvalósító Beck megbukott, mert nemhogy a Birodalmi Tanács, még Ferenc Ferdinánd sem támogatta többé. A bécsi parlament épülete 1909-ben már a legvadabb jelenetek színhelye lett, a parlamenti obstukció, ismét a nemzeti ellentétek jegyében, végképp lehetetlenné tette a normális törvényhozási tevékenységet. Ferenc József megint Gautschsal próbálkozott, azután 1911-ben a stájerországi tartományi kormány vezetőjét,

Karl Stürgkh grófot bizta meg a miniszterelnöki teendőkkal. Az új kormányfő sem tudott olyan programmal előállni, amely akár a minimális támogatást megkapta volna a parlamentben. 1914 márciusában a Birodalmi Tanács üléseit elnapolták. Ebben a percben persze még senki sem sejthette, hogy ez évekre szól, s a Birodalmi Tanács békeidőkben nem ül többé össze.

Békeidők? A kortársak még nem ismerték ezt a fogalmat, túlságosan hozzászoktak ahhoz, hogy a birodalmon belül mindig háború van, a nemzetek háborúja egymás között. *A nemzetek harca az államért* – így fogalmazta egyik könyve címében a szociáldemokrácia egyik jelentős teoretikusa, Karl Renner. A cím még azt sugallta, hogy a nemzetek azért harcolnak, hogy az állam az övék is legyen, vagyis minden nemzet állama, az alkotmányban biztosított egyenjogúság tényleges megvalósításával. Indokolt volt ez az optimizmus? A nemzetek a századforduló után is ragaszkodtak a Habsburg-birodalomhoz?

Az abszolút lojalitás bizonyítékeként szoktak arra hivatkozni, hogy amikor az annexió válság kellős közepén a Monarchia 200 millió koronás államkölcsönt bocsátott ki, a kölcsön papírjait tizenháromszorosan túljegyezték. Hogy a tizenháromszoros összeget csakugyan be is fizették-e, azt már nem lehet olyan biztosan tudni. Azt pedig természetesen végképp nem, hogyan oszlottak meg a jegyzők nemzetiség szerint. A jegyzés különben lehetett hazafias tett is, de ugyanennyi joggal jól mérlegelt befektetés. Persze az nyilvánvaló, hogy aki csak biztos jövedelmi forrásként vett állampapírt, annak meg is kellett győződve lennie arról, hogy az állam, amelynek hitelez, belátható időn belül még fennáll.

És erről a Monarchia lakosai közül nagyon sokan lehettek meggyőződve még az új század elején is. Az 1882-ben nyelvi alapon megosztott prágai egyetem cseh folytatásának filozófiaprofesszora, egyébként birodalmi tanácsi képviselő, Tomáš G. Masaryk 1913-ban a bécsi parlamentben még azt mondta, Ausztria nem fog szétesni, ezért kell belső szerkezetének javítására törekedni. Az orosz ideológia fejlődéséről írt munkájában is arra utal, hogy „nálunk Ausztriában” hogyan szoktak bizonyos kérdéseket tekinteni. Eljövendő harcostársa, Eduard Beneš pedig 1908-ban a párizsi Sorbonne-on védte meg disszertációját, amely ugyancsak a Monarchia további fennmaradásából indult ki, és ezen belül javasolt változtatásokat.

Az érvek és megfontolások, amelyeket az előző fejezetben sorjáztunk, alapjában véve változatlanul érvényesek voltak. Csakhogy az egyes nemzetek társadalmi összetételének az a változása, amelyről az imént szóltunk, az érvek rendszerében és súlyában is módosulásokat hozott, a távolabbi perspektívák mások lettek, és a nemzeti kérdések mellett továbbra is, sőt nagyobb erővel érvényesültek egyéb megfontolások. És ami a legfontosabb: a polgári társadalom kiépülése a nemzeti mozgalmaknak óhatatlanul nagyobb lendületet adott. Ami persze a két államfél különböző szerkezete miatt eltérő módon és eltérő intenzitással mutatkozott meg. Ha Ciszlajtániában már a nyelvi egyenjogúságon túlmenő követelésekkel is lehetett fellépni, a magyarországi nemzeteknél

egyáltalában nagy fordulat volt az, hogy felhagytak a passzivitással és az aktív politizálás útjára léptek.

Az ausztriai pártviszonyok már a kiegyezés első évtizedeiben is eléggé nehezen áttekinthetők voltak, hiszen nemzeti, világnézeti, osztályalapon történő pártalakulások keresztezték egymást, a századforduló után ez még bonyolultabbá vált. Korábban az egyes nemzetek polgári vezető rétege, politikusai többnyire egy pártban tömörültek, s ez lehetett inkább liberális színezetű, mint a cseheknél, vagy inkább konzervatív, mint a lengyeleknél vagy a szlovénoknál, de mindenképpen a burzsoá nemzet egységes képviselőjének tekintette magát, ócsehek és ifjúcsehek ellentéte is sokáig úgy tűnt, mint az egységes nemzeti párt belső megoszlása taktikai kérdésekben.

Az 1890-es években azonban éppen a cseheknél következett be a legélesebb differenciálódás, természetes következménye annak, hogy a cseh volt a legfejlettebb, legpolgárabb az osztrák-német mellett. Az elkülönülésnek számos indítéka és jelszava volt. Az agrárpárt a cseh parasztságot igyekezett maga mellé állítani, arra hivatkozva, hogy az ifjúcsehek szűk burzsoá érdekeket képviselnek, a tőke által kiszípolozott parasztokkal szemben. A paraszti mozgalmak más nemzeteknél is elkülönültek. Ugyancsak paraszti és kispolgári érdekek képviselőjében jelentkezett a cseh néppárt, csak hogy egyházi ihletéssel, katolikus papi vezetéssel. A burzsoázia egy része még a munkásmozgalom térnyerése után is megpróbálkozott azzal, hogy a proletárokat kivonja a szociáldemokrácia befolyása alól, és rövid távon egyértelműen reformista programjának sok pontját átvéve, nemzeti szellemben tömörítse a munkásokat. A nemzeti szocialista párt már nevében is jelezte ezt a programot. (Akkor még senki sem sejtette, hogy néhány évtized múlva milyen vésszesen cseng majd ez az elnevezés.) Az államjogi párt már nevében a cseh történeti államjogra hivatkozott, amely sokkal régebbi az egész Habsburg-monarchiánál, ez volt az egyetlen cseh párt, amely határozottan ellenezte már a Monarchiát, s Oroszországtól várta a cseh nemzet felszabadítását. Vezetője, Karel Kramář gazdag kijevei kereskedőcsaládból nőtt, ennek révén is ápolta orosz kapcsolatait. Még Masaryk is külön pártot alapított, realista pártnak nevezte, ő is a polgári rend fenntartása érdekében lépett fel, a nemzetközi munkásmozgalomtól idegenkedve, csak hogy sokkal okosabban a szocialisták legtöbb ellenfelénél, a társadalmi problémák iránti nagy érzékenységgel szociális reformokat sürgetett, a nemzeti kérdés megnyugtató megoldását a birodalom keretein belül, még a dualista rendszer külsőségeit sem kérdőjelezte meg. Úgy vélte, valamiféle nagyvonalú szociálpolitika és a nyelvi és kulturális nemzeti igények kielégítése tompítja majd a nemzeti ellentétek élet és ismét visszavezethet a normális parlamenti élethez. A Monarchián belül gondolkodva az ő programja volt kétségtelenül a legjózanabb, a legrealisabb polgári szempontból, alkalmasint ezért is volt messze a legkevesebb támogatója a választók körében, csak az értelmiségre meg a Monarchia egyes szláv nemzeteire volt hatással.

Itt talán álljunk is meg, nem volna értelme, hogy minden egyes ciszlajtániai nemzet minden egyes pártját akárcsak ilyen futólagosan is áttekintsük. Túl messzire vezetne fő témánktól. Arra azonban ismét utalnunk kell, hogy az államjogi párt kivételével a többi cseh polgári párt még egyaránt a Monarchián belül gondolkodott. A gazdasági ösztönzők ereje nem lankadt.

A lengyeleknél annyiban módosult a helyzet, hogy az 1905-ös orosz forradalom után az orosz birodalomban a különböző lengyel pártok, amelyek addig csak az emigrációban szervezkedhettek, most törvényes keretek között léphettek politikai programjaikkal és különbségeikkel, s ez nem maradt hatástalan Galíciában sem, ahol többnyire az orosz-lengyelországi pártokat másoló, nevüket is felvevő pártok vagy legalábbis csoportok alakultak. Az eleve nemzeti programmal fellépő, a lengyel szociáldemokrácia nemzeti közömbösségét, az orosz forradalmi mozgalommal való egységet hirdető politikáját élesen bíráló Lengyel Szocialista Pártnak Galíciában is megvolt a hatása, s ez a párt továbbra is Oroszországban látta a lengyel függetlenség helyreállításának legnagyobb ellenségét. Ezért továbbra is Galíciát tekintette a lengyel mozgalom igazi hazájának, s a Monarchiával szövetségben tervezte Lengyelország helyreállítását. Rövid távon tehát nyilván a Monarchia mellett foglalt állást. És ez a századforduló után külpolitikai megfontolásokból már csak igen rövid, könnyen belátható távot jelentett, hiszen az egykori felosztó hatalmak közötti jó viszony már nagyon törekenynek mutatkozott. Persze ebből az ellenkező oldal mellett is lehetett érveket felsorakoztatni, és a Lengyel Királyság vezető burzsoá pártja, a nemzeti demokrácia az új helyzetben már orosz szövetségben kívánta a lengyel függetlenség megoldását, valahogy az 1815 utáni helyzethez hasonlóan. S ha a galíciai lengyel uralkodó körök nem is bíztak ilyen megoldásban, a Monarchiához való kötöttséget azért már ők is csak idő kérdésének tekintették, ezért nem is nagyon érdeklődtek már a Monarchia belső reformjának a lehetőségei iránt.

A Monarchia ukránjai számára is új helyzetet teremtett az oroszországi változás, az alkotmányos politikai élet lehetőségeivel. A forradalmárok az oroszországi forradalmi mozgalommal való együttműködésre gondoltak, ha ezt nem is hirdethették meg nyilvánosan, s ennek megfelelően már nem a Monarchia távlataiban gondolkodtak, amelynek antidemokratikus társadalmi és politikai berendezkedése úgyszólván csak taszíthatta őket. A burzsoázia képviselői viszont azt láthatták, hogy az orosz burzsoázia ugyanúgy nem akart tudomást venni az ukrán nemzet külön létéről, ahogy a cári abszolutizmus sem, az alkotmányos Oroszországban sem lehet számukra hely, legföljebb a forradalom további térnyerése során, de ezt meg nem szívelhették. És így az oroszok és a most már egyre inkább a Monarchiából kitekinthető lengyelek között annál inkább ragaszkodtak éppen ehhez a Monarchiához, amely társadalmi helyzetüket biztosította az alullevőkkel szemben, s még nemzeti vonatkozásban is adott annyt, vagy legalább elvben adhatott annyt, ha akart, ami elegendő számukra.

Ha a dualista korszak elején a cseh kérdés jelentette a legnagyobb problémát, a századforduló után a délszláv, és ez már mindkét birodalomfelet egyaránt érintette. Különösen azóta, hogy 1903-ban Szerbiában államcsíny révén dinasztiaaváltozás következett be, s az új király, a Karagyorgyevics-dinasztiából származó Péter kormányzata aktív délszláv politikát kezdett, a Monarchia ellenében, azzal a nem is nagyon titkolt céllal, hogy a Monarchia valamennyi délszláv lakosát egyesítse egy független nagy délszláv államban. Horvátoknak, szerbeknek, szlovéneknek egyaránt állást kellett foglalniok ebben a kérdésben. A ciszlajtán területek délszláv képviselői, akik Dalmáciát és Isztriát képviselték, 1904-ben – nem véletlenül, hanem nagyon is szándékosan – Fiumében határozatot hoztak a délszláv nemzet szabadságáról, amelyet érvényesíteni kell, a horvátországi horvátok és szerbek együttműködéséről, és támogatásukról biztosították az akkori ellenzéki magyar pártokat, még Ausztriával szemben felvetett nemzeti követeléseik terén is. Ha hivatalosan nem is szólhattak a Horvát Királyság, még kevésbé Bosznia-Hercegovina nevében, nem kétséges, hogy a délszláv nemzetbe ezeknek a területeknek a lakosságát is beleszámították. Ki mellett és ki ellen kell a nemzet szabadságát biztosítani? Ne bocsátkozzunk részletekbe, hogy melyik párt milyen álláspontot foglalt el. Érdemben úgylis csak kétféle válasz volt elképzelhető: a Monarchia mellett, vagy a Monarchia ellen. Nos, a válaszok megoszlottak, már csak az egyes pártok társadalmi tartalma, a szociális kérdésekben elfoglalt álláspontja miatt is, meg külpolitikai megfontolásokból, és még sok más okból. Az biztos, hogy az egyik válasz a Monarchia mellett szólt, tehát a délszláv területek egyesítését Habsburg uralkodó alatt kívánta, nyitva hagyva a kérdést további megfontolások számára, mi lesz akkor az önálló Szerbiával. A délszlávok lakta terület messze nagyobb része pillanatnyilag a Monarchia fennhatósága alatt állt. Ezeket a tartományokat egy nagyobb egységbe összevonni, nem törődve ciszlajtán és transzlajtán területi különbségekkel, hanem éppenséggel ezt a kettősséget robbantva, ez volt az egyik elképzelése. Végző soron a rendszer módosítása, a dualizmus helyébe a trializmus, ahol az osztrák, a magyar és a délszláv fél áll egymás mellett egyenrangúan. A gazdasági megfontolások egyértelműen ilyenfajta megoldás mellett szóltak, igaz, hogy messzemenően nem mindenki igazodott csak gazdasági megfontolások szerint. De a szlovén burzsoázia szinte egészében, már csak a pravoszláv szerbekkel szemben is, a horvátok nagy része, még Dalmáciában is, ezt a megoldást tartotta megfelelőnek. Még Bosznia-Hercegovinában is akadt ennek híve, azon kevesek körében, akik egyáltalában elgondolkoztak ilyen problémákon.

Nyilvánvaló, hogy a szerbek számára a másik megoldás volt az egyedül járható út. Vagyis a délszlávok egyesítése a szerb királyság vezetése alatt, elszakadásuk a Monarchiától. A Monarchia további sorsa azután már nem érdekelte őket. A magyarországi és horvátországi (szerémségi) szerbek erre gondoltak, de a horvátországi horvátok egy része is. Az utóbbiak voltak azok, akik a horvát-

országi szerb pártokkal koalíciót alakítottak, ezt nevezték szerb-horvát koalíciónak. A sajátos csak az, hogy a trialista megoldás mellett álló horvát pártokkal szemben, amelyek a Magyarországtól való függést mindenképpen tűrhetetlennek tartották, s ezért nem voltak hajlandók a magyar kormányokkal való egyezkedésre, a szerb-horvát koalíció ezt nem utasította vissza, hiszen az egész meglevő rendszert már csak átmenetinek tekintette, s ebben az átmeneti állapotban hajlandó volt a magyarokkal való együttműködésre. Amiből azután az következett, hogy a magyar kormány abban a pártcsoporthoz talált partnert, amely a Monarchiától el akart szakadni, erre támaszkodott horvát politikájában, s egyre inkább eltaszította azokat a pártokat, amelyek a Monarchia mellett foglaltak állást. A napi politizálás Zágrábban persze így könnyebben ment, ha a szerb-horvát koalíció pártjai többségben voltak a saborban, még meg is lehetett engedni a parlamenti játékokat.

Az ideiglenesen megszállt tartományok, Bosznia-Hercegovina most már a nemzetközi jog szerint is a Monarchiához tartoztak, a kormányzat megindított itt valamiféle társadalmi reformot, a még meglevő feudális viszonyok felszámolását, amitől eddig visszariadt, 1910-re még az egyes osztrák tartományokra emlékeztető korlátozott önkormányzatot is megadott, részben választott tartományi gyűléssel. Ez az egész voltaképpen a trialista megoldás esélyeit növelte. Másrészt viszont az 1909-ben Zágrábban lefolytatott felségárulási per, amelyben vezető délszláv politikusokat hazaárulással vádoltak meg és ítélték el, érthetően csökkentette a Monarchia mellett állást foglalók számát, különösen azután, hogy néhány hónapra rá az ún. Friedjung-perben kiderült, hogy a vád nagyon kétes hitelességű iratokon alapult. A Monarchia erőt akart mutatni, de csak saját gyengeségét bizonyította be.

A magyarországi nemzetiségek megmozdulásai sokkal kisebb méretekben jelentkeztek, de a változás itt is erősödött. Előzményei még az 1890-es évekbe nyúlnak vissza, amikor a magyarországi román egyetemi hallgatók kiáltványban jelentették be sérelmeiket, s az erre válaszoló magyar egyetemi hallgatóknak újabb, a sérelmeket tovább konkretizáló feleletet adtak. A *Replica* szerzőit perbe fogták és elítélték. Ugyanez a sors érte a román nemzetiség általános sérelmeit előszámláló *Memorandum* szerzőit is. Azzal a megindokolással, hogy a magyar kormánytól nem remélhetik az orvoslást, a *Memorandum* szövegét 300 tagú küldöttség vitte az uralkodóhoz. Ferenc József magyar királyi oldaláról mutatkozott meg, a szöveget felbontatlanul elküldte a magyar kormánynak, az meg a helyi hatóságokhoz, s ott elakadt. Forma szerint így nem is lehetett tudni, milyen lázító elképzelésekért ítélték fogságra a *Memorandum* szerzőit.

Az ügynek nemzetközi híre támadt, a magyarországi nemzetiségek folytatták kísérleteiket, időnként összejöttek követeléseik egyeztetése céljából, és mindenestre felhagytak a politikai passzivitással, amiben a szerbek meg az erdélyi szászok amúgy sem vettek soha részt. Megválasztott képviselőik most már elmentek az országgyűlésre, az adott körülményekhez képest szinte meglepően

nagy számban. A Szlovák Nemzeti Párt nagyrészt evangélikus vezetőivel szemben a katolikusok a magyar Néppártnál tájékozódtak, egyházi segítséget remélve igényeik eléréséhez. Az aktivitás egyébként nemcsak egyszerűen a politikai taktika kérdése volt, a csupán nemzeti képletekben gondolkodó, alapjában véve konzervatív idősebb nemzedék és a társadalmi problémák iránt is érzékeny, szlovák részről Masaryk tanaira figyelő demokratikusabb ifjabb nemzedék ellentétéről is volt itt szó.

Hogy a nemzeti viszályt legalábbis átmenetileg lehet tompítani, ideiglenes megoldásokat találni, azt a ciszlajtán területen, igaz, hogy kis méreteken és a háború mellékes hadszínterein kötött egyezmények biztosították. 1905-ben Morvaországban sikerült a cseh nyelv egyenjogúsítását úgy megoldani, hogy azt az ottani németek is elfogadták. 1910-ben a távoli Bukovinában, ahol német, lengyel, ukrán és román nemzetiségű lakosok nagyjából kiegyensúlyozták egymást, ugyancsak rendezték a nyelvhasználat kérdését. 1914 júliusában még a galíciai lengyel–ukrán vitát is sikerült megoldani, igaz, hogy ez a gyakorlatban már nem lépett érvénybe. Értelmetlen az utólagos töprengés, vajon ezek voltak az első lépések amelyeket továbbiak követhettek volna, vagy csak kivételek, helyi sajátosságokból és pillanatnyi erőviszonyokból fakadó egyedi esetek. Az tény, hogy megtörténtek, s még a magyar politikai vezető réteg egyes tagjait is meggondolkoztatták. A nemzetiségi kérdésben nagyon türelmetlen koalíciós kormányzat után a munkapárti kormány, amikor éppen Tisza állt az élén, korábbi kísérletek után komolyabban foglalkozott a gondolattal, hogy a leg-erősebb, és Románia szomszédsága miatt legveszélyesebb román nemzetiséggel valamiféle megoldást keres. Több ízben folytak tárgyalások, a követelmények azonban mindkét oldalról még messze álltak attól, amit a másik fél elfogadhatónak tartott.

És az új században már nem csupán a nemzeti kérdés jelentkezett a korábbinál összehasonlíthatatlanul nagyobb hevességgel és szélesebb társadalmi rezonanciával. Noha a parasztság aránya visszaszorulóban volt, a paraszti tömegek még nem lebecsülhető számot jelentettek, most egyszerre ők is felléptek igényeikkel, birtokos parasztok és agrárproletárok egyaránt, ha többnyire nem is együttesen. A cseh agrárpártról már esett szó, az osztrák–német tartományok parasztjai is mozgolódtak, még erősen egyházi vezetés alatt, és csak a birtokos parasztság igényeivel (számottevő agrárproletariátus nem is volt). Galíciában már régóta szervezkedett, ugyancsak egyházi irányítással, a birtokos parasztság, s a századforduló után a kevés számú agrárproletár és a sokkal nagyobb számú szegényparaszt már külön pártba tömörült. A magyar mezőgazdasági munkások agrárszocialista mozgalmi már az 1890-es években döbbenet keltek a földbirtokosok (vagyis a politikai uralkodó réteg) soraiban, s nemsokára a birtokos parasztok is pártokat alapítottak. A Horvátországban megalakult parasztpárt már a köztársaságot tűzte ki célul. S ha a szlovák néppárti szervezkedés messze volt ugyan ettől a radikalizmustól, lényegében ez is a parasztság

mozgalma volt. És akár mezőgazdasági munkások, akár birtokos parasztok szervezkedtek, elképzeléseik még annyira laza szálakon sem fűződtek a múlt-hoz, mint mondjuk az osztrák keresztényszocialisták tervei. Ha a birtokos parasztság mindenképpen visszariadt valamiféle szocialista távlattól, s az agrár-proletariátus sem állt egyértelműen és mindenhol e mellé, a meglevő rendszer valamiféle demokratizálását mindegyik képviselte a maga módján, a maga nemzeti módján, a maga nemzeti igényeivel együtt. Az utóbbi évtizedek felfokozott nemzeti ellentétei nem múlhattak el nyomtalanul a parasztság feje fölött sem. Hát a munkásosztály, amely pártjaiban az internacionalizmus alapján állt? Minthogy eleve így kell fogalmazni: pártjaiban, s nem írhattuk azt, hogy: pártjában, már ebből sejthető, hogy a kérdésnek itt is fel kellett vetődnie.

Hiszen láttuk már, hogy a század végén nemzeti alapon szervezett pártok együttesévé alakult át az Ausztriai Szociáldemokrata Párt. 1899-ben a brünni pártkongresszuson hét szekció alkotta a pártot, a szekció elnevezés arra volt szánva, hogy valamelyest leplezze a tényleges helyzetet, az egység hiányát. A központi pártvezetőség, Adler mellett a már említett Renner meg Otto Bauer, a fiatalabb vezetők másik jellegzetes személyisége, mind a munkásság internacionalista összefogásának a hívei voltak. Ebben mások sem kételkedhettek, hiszen ezek a szocialista vezetők egyúttal a nemzetközi munkásmozgalom, a II. Internacionálé elméleti vezérférőfői közé is tartoztak, mindjárt a német párt teoretikusai után, a marxizmus gondolatvilágának őrzőiként tartották őket számon baráti és ellenséges oldalról egyaránt.

Éppen elméleti meggyőződésükből következett, hogy a Monarchia nagyon sok bírálható intézménye és berendezése mellett (amelyeknek a bírálatát igen keményen el is végezték) tisztában voltak azzal, hogy milyen lényeges problémája a Monarchiának éppen a nemzeti kérdés. Ők tudták a legjobban, hogy Marxnál és Engelsnél találnak ugyan bőven utalásokat nemzeti kérdésekre, csak a lengyel problémákról írott műveiket kellett elővenni; meg találnak igen sok fontos mondanivalót a német egységről is, s ez már a Monarchia kérdését is érinti. De receptet, hogy mit kell ebben a Monarchiában tenni, ahol a nemzetek már olyan rossz viszonyban vannak egymással, aligha találtak a két nagy klasszikus bőséges életművében. Amikor a kérdés kiéleződött, már Engels sem volt életben, nem lehetett a tanácsát kikérni. Maguknak kellett valami megoldást találniuk, amely a kérdést átmenetileg addig rendezi, amíg a szocializmus győzelmével nem válik, véleményük szerint, önmagától túlhaladottá.

A meglevő keretet, a Monarchia egészét, gyakorlatilag persze csak ciszlajtán részét, adottnak kellett tekinteniük. Ha viszont egyszer elfogadták ezeket a kereteket, akkor tudomásul kellett venniük néhány más dolgot, elsősorban azt az egyszerű ténnyt, hogy a Monarchia 11 nemzete meglehetősen összekeveredetten él együtt ebben a birodalomban, a meglevő közigazgatási határok korántsem esnek egybe az etnikai elkülönüléssel, Bécsben éltek, nap mint nap tapasztalhatták, hogy a főváros kicsiben reprodukálja az egész állam soknemzetiségű

voltát, s azt is, hogy határokat nehéz volna megvonni. Karl Renner, akit a párt amúgy is a nemzetiségi kérdés szaktekintélyének tartott, ezekből az adottságokból indult ki, amikor megoldást javasolt a problémára. Ha a nemzetek nem élnek egymástól elkülönítve, s ha nemzeti igényeik nyelvi, kulturális megönkormányzati kérdésekre terjedtek ki, s az önkormányzat is elsősorban nyelvi-iskolai-közművelődési szempontból fontos számukra, akkor csak egy dolgot lehet csinálni: a nemzeti önkormányzat szervezetét, intézményeit függetleníteni kell a területi felosztástól. Aki valamelyik nemzet tagja, beletartozik ennek a nemzetnek a közösségébe, teljesen függetlenül attól, hogy a Monarchia melyik zugában él. Ennek a kulturális közösségnek az intézményei vonatkoznak rá, ezeknek van alávetve, ezek révén kapcsolódik az államhoz. Anyanyelvét ennek keretein belül szabadon használhatja, anyanyelvén iskoláztathatja gyermekeit, támogathatja a nemzet kulturális intézményeit. Egyébként pedig a birodalomnak egyenjogú állampolgára.

A megoldás bírálói marxista részről, például Lenin, igen nagy élességgel éppen ebből a szempontból kifogásolta az egész elképzelést: a munkás így elsősorban saját nemzete közösségébe ágyazódik bele, egy táborba kerül saját burzsoáziájával, és ugyanakkor óhatatlanul elszakad a más nemzeti közösségekbe tartozó proletároktól. Hogyan vívják meg az osztályharcot, internacionalista alapon, az egész burzsoázia ellen, amikor a cseh munkás érdekei sok szempontból a cseh tőkés érdekeivel lesznek azonosak, és valahol ennek következtében ellentétbe kerülnek a német munkás érdekeivel. Az egész konstrukció az osztályharc letompítását szolgálja majd, ahelyett, hogy a munkásokat fő feladatulakra, az osztály nélküli társadalom kiharcolására irányítaná.

A kritikának alapvetően igaza volt. Ha az osztályharc a legfontosabb, nemcsak a mindennapi kis gazdasági engedményekért, hanem a nagy célokért, akkor ez a megoldás csak hátráltathatja. A kérdés persze az, vajon az ausztriai szocialisták valóban az osztályharcot, a társadalmi forradalomra való felkészülést tartják-e legfontosabb és máris soron következő feladatuknak. Ha igen, nem választhatják ezt a megoldást. Ha nem, akkor jó lehet ez a megoldás, de akkor voltaképpen eleve lemondtak a forradalomról (s ezt már sokszor szemükre vetette Lenin). Akkor a forradalmat csak távoli célnak tekintik, politikai előfeltételeinek a megteremtését sem látják közeli teendőnek.

Valamiképpen csakugyan ez volt a helyzet. A századforduló után az osztrák szocialista vezetők, a német teoretikusok nagy részéhez hasonlóan, nem is beszelve a német párt gyakorlati politikáiról, úgy látták, hogy a szocialista forradalom felé még hosszú út vezet, előbb a tőkés rendszert kell teljesen kiépíteni, a feudális maradványokat következetesen kisöpörni, a munkásosztály számát gyarapítani, öntudatát erősíteni. Ha már a munkások lesznek a nagy többség a maroknyi tőkéssel szemben, akkor jöhet a nagy, a végső összecsapás. És ennek a reformista elképzelésnek a megindoklásánál, hogy nevén nevezzük a dolgokat, az osztrák szocialisták nem álltak egyedül, a II. Internacionálé még

nagyobb tekintélyei is valami effélét hirdettek. A végcélről, a forradalomról persze a szavakban nem feledkeztek el. De erről Adler és Renner sem feledkezett el.

A brünni pártkongresszuson nagy viták zajlottak a kérdésről, sokfelől bírálták a megoldást, elméleti oldalról és a gyakorlati megvalósítás felől egyaránt, beleértve ebbe a meglevő államhatalom állásfoglalását. A viták eredményeként, bár nem kevesen látták meg az elképzelés előnyeit rövid távon, a többség mégis hagyományosabb megoldás mellett foglalt állást, a nemzeti kérdés megoldását a Monarchia föderatív állammá való átalakításától várta, e mellé kötötte le a pártot. Vagyis elvetette a rendszeren belül kétségtelenül nagyobb eredményekkel biztató megoldást, ugyanakkor mégis engedményt tett ismét a nemzeti különállásnak, s ezzel vállalta a további nemzeti harc eltűrését.

A dolgoknak megvan a maguk logikája. Ha a szocialista párt elfogadja a nemzeti kérdés elsőrendű jelentőségét, ha magát a pártot is gyakorlatilag ezen az alapon engedi megoszlanı, akkor nincs megállás. A szakszervezetek, a munkásosztály mindennapos harcának szervei, amelyek itt és a transzljajtániai félben egyaránt nehezen voltak elkülöníthetők a párttól, de korábban szervezkedtek elemi formában, jó ideig még a szakmai elv alapján álltak fenn, a nemzeti hovatartozástól függetlenül. 1907-ben Csehországban a szakszervezeteket is megosztották nemzeti alapon, a cseh vasasok is külön szakszervezetet alkottak, a német vasasok is és így tovább. Ez ugyan még a II. Internacionálé vezetőinek is sok volt, elítélték ezt a nemzeti különválást, felszólították az ausztriai pártot, legalább a szakszervezetekben tartsa fenn egységét. A határozatot meghozták, de fogamatja nem lett. Ahol megtörtént a szétválás, nem csinálták vissza, legfeljebb nem valósították meg mindenütt és minden nemzet vonatkozásában. Tegyük hozzá: a Renner-féle terv elfogadása és pártprogrammá emelése is alkalmasint valami hasonló megoldás felé vezetett volna.

Szerencsére a munkások mindennapos osztályharca, a sztrájkmozgalmak a legtöbb esetben mégsem a nemzeti különállás jegyében, hanem éppen az internacionalista szolidaritás jegyében zajlottak le. A proletariátus egészséges osztályösztone többnyire felülkerekedett.

A magyarországi szocialistáknak nem voltak ilyen gondjaik. Horvátország ugyan különállt a maga szociáldemokrata pártjával, de hát ez valamiféle állami különállásban gyökerezett. Egyébként egységes volt a párt, a nemzetiségi szekciók nem önálló pártokat jelentettek, hanem csupán a belső szervezkedés keretét. A szlovákok kísérleteztek 1905-ben külön szlovák szociáldemokrata párt megalakításával, de nem egészen két év múlva, a magyarországi politikai válság elültével, maguk a vezetők számolták fel ezt a kísérletet. Sajátos analógia: ahogy a magyarországi politikai helyzet szilárdabbnak látszott az ausztriai parlamenti zűrzavarnál, a magyarországi szociáldemokrácia is erősebbnek tűnt a maga egységével, szemben az ausztriai megosztottsággal. A magyarországi párt egyébként mindig tiltakozott az erőszakos magyarosítás ellen, hangoztatta

a nemzetiségek jogait, valóban nem tett semmit a párton belül a magyarosítás érdekében. De ellene sem, és a természetes magyarosodást maga is voltaképpen helyeselte, azzal a meggyőződéssel, hogy ez is megkönnyíti a munkásosztály egységét. A pártvezetőséget ezért a párton belül nem érte soha bírálat. Sokkal inkább a forradalmár ellenzék részéről, amely az ausztriai bírálatoknál jóval erősebben ítélte el a párt ténylegesen meglevő reformizmusát, megalkuvását a fennálló helyzettel, lemondását, legalábbis rövid távon, a gyökeres társadalmi átalakításról, lemondását a parasztság körében végzendő agitációról. De ennek a részleteibe sem kell elmélyednünk.

Mert témánk szempontjából az egész munkásmozgalomnak, a szociáldemokrata pártnak mindkét államfélben az a jelentőségük, hogy alapjában véve az egyik nagy erőt jelentették, amely ezt az egész furcsa államalakulatot meg kívánta tartani. A II. Internacionálé vezetői nemegyszer foglaltak állást a mellett, hogy a munkásosztály számára a minél nagyobb államterület, amely ennek megfelelően minél nagyobb gazdasági egységet jelent, nagyon is előnyös. Rövid távon azért, mert a gazdasági fejlődés nagy belső piac mellett gyorsabb, és ennek megfelelően a munkásosztály anyagi helyzete is javulhat, hiszen, ha csökkenő mértékben részesednek is a nemzeti jövedelemből, ha ez gyorsan nő, még így is egyre több jut belőle a munkásoknak. Hosszabb távon pedig még előnyösebb a dolog, hiszen a gazdasági fejlődés előbb vagy utóbb elvezet ahhoz a bizonyos ponthoz, amikor már a kisajátítók kisajátítása kerül napirendre. A nagy birodalom előnyeit a munkásmozgalom számára Lenin is minden alkalommal kifejtette, amikor egyébként a nemzeti kérdés megoldására a nemzeti önrendelkezés elvét javasolta, ami mellett egyébként az Internacionálé is már lekötötte magát egyik régebbi kongresszusán.

Az internacionalista érületű munkásosztály, a burzsoá osztályrend halálos ellensége, nem is beszélve a monarchikus berendezkedésről, amelyet a legreformistább munkásvezér sem mert volna szavakban vállalni – ez a fennálló rendszert alapjaiban támadó erő – a Monarchia fenntartásának egyik tényezője? Nagyon furcsa, de a válasznak igenlőnek kell lennie, az imént kifejtettek értelmében.

Volt még néhány tényező, amely szintén a Monarchia, vagyis a fennálló osztrák–magyar államterület összetartása mellett jöhetett számításba. Ilyen volt a közös hadsereg, a maga tisztikarával, amely bármilyen nemzetből származott, továbbra is a legfőbb hadúr iránti tiszteletben nőtt fel, ennek értelmében tevékenykedett. Az adott korszakban a hadsereg állásfoglalása nem volt jelentéktelen szempont, ha nem is volt olyan döntő, mint majd későbbi korszakokban lesz Európában és azon kívül.

Nem jelentéktelen tényező a közös hadsereg mellett, legalábbis a ciszlajtániai államfélben és Bosznia-Hercegovinában is, a Monarchia államapparátusa, az az államhivatalnoki kar, amely megint csak, nemzeti származásától függetlenül, az állam, a Monarchia, a császár iránti feltétlen engedelmesség jegyében mű-

ködött. És bármilyen sokat is bíralták ezt az apparátust pontatlansága, lassúsága, önállótlanysága, fantáziátlanysága miatt (a negatívumokat még hosszan lehetne sorolni), működött, nem is egészen olyan rosszul, mint szeretnék mondani, és mindenesetre életben tartotta ezt az olyannyira bonyolult gépezetet, amelyben valóban nehezen ismerhette ki magát a kívülálló. Ha már a XIX. század első felének a vonatkozásában Engels azt mondhatta, hogy ez a hivatalnoki gárda voltaképpen az osztrák nemzet, a megállapítás ugyanúgy érvényes most is, ha ugyan nem még indokoltabban, mint akkor. Nemcsak németek, hanem csehek, ukránok, szlovének, még lengyelek is voltak szép számmal ebben az apparátusban, akik mind a Monarchia mellett álltak. Mondhatjuk erre, hogy ez természetes, hiszen a Monarchiából éltek. A dolgok azonban sohasem ilyen egyszerűek, a végső fokon érvényesülő anyagi érdekek mellett az emberek tudatában más motívumok is szerepelnek. Ennek a hivatalnokgárdának a tudatában is, amely éppúgy nap mint nap a császár-király arcképe alatt ülve végezte teendőit, ahogy a tisztikar is a császár-király hűségére esküdött fel.

Anyagi érdekeinél fogva, a gazdasági fejlődés nagyobb lehetőségeivel tisztában lévén, a nagyburzsoázia ugyancsak nem gondolt a Monarchia felbomlasztására, éppen a csúcson, a legnagyobb vállalatok, üzemek, bankok tulajdonosai és vezérei. Mi hasznuk lehetett volna ennek a ragyogó profitokat biztosító egységnek a felbontásából? Még ha ennek a legfelső burzsoá rétegnek egyes egyénei le is kötötték magukat valamelyik nemzet mellett (és akkor ez többnyire végül is a német-osztrák volt), a nemzeti kérdéseket nem tekintették olyan veszélyeseknek és megoldhatatlanoknak.

A nagyburzsoázia állásfoglalása nagy anyagi erőt képviselt. És ugyancsak vagyónánál, birtokainál és politikai pozícióinál fogva nagy erőt jelentett a Monarchia arisztokráciája. Kezdve a császári dinasztia főhercegeitől (Magyarországon természetesen királyi hercegeknek illett őket titulálni hivatalosan), akiknek birtokai a Monarchia legkülönbözőbb tartományaiban terültek el, s akik esetében, persze, nem is érdemes hangoztatni, hogy a Monarchia további fennállása mellett voltak. Az osztrák, cseh, lengyel, horvát arisztokraták meg a többiek, az egészen vegyes származásúak; az ír Taaffét már láttuk, de olasz meg portugál származású is akadt köztük. Badeni, egyszer miniszterelnök, maga is olasz származású eredetileg, de családja már oly régóta lengyel honos, hogy maga a lengyel arisztokráciát képviselte. Ezek persze mind, udvari fogadások állandó meghívottjai, udvari méltóságok viselői, miniszterek és tábornokok, tartományi főnökök és főrendiházi tagok, a voltaképpen nem is osztrák, hanem egyenesen Habsburg-nemzetiségűek, mind a Monarchia fennállásának oszlopai voltak. A magyar arisztokratákat, és velük együtt az egykori József nádor leszármazottait, a „magyar” Habsburgokat, Józsefet például, aki a cigány nyelvnyelvtanát állította össze, gyerekei pedig magyar nyelven publikáltak könyveket, csak azért nem emlegettük rögtön együtt a többiekkel, mert minden lojalitásuk mellett tartottak valami kapcsolatot a dzsentri különálló Magyarországgal, a

királyhoz fűzték őket elsősorban a lojalitás kapcsolatai, de nem kisebb erővel, mint a többieket a császárhoz.

És itt volt még az egyház, a katolikus egyház, a katolikus uralkodó megbízható szövetségese még akkor is, ha az az állam érdekében beleszólt az egyházi főemberek és a pápa kapcsolatába, hiszen ezek múlandó dolgok, de az uralkodó isteni elhivatottsága az egyház védelmezésére örökkévaló. A monarchikus hatalmat isteni glóriával körülfonó egyház nemcsak nagybirtokosokat jelentett, gazdasági tényezőt, hanem még hatalmat is a lelkek fölött. A vallásos érzés még széles tömegekben élt, s ez is az uralkodóhoz, ezzel az államhoz kötötte. A többi egyház nem dicsekedhetett azzal, hogy olyan intim közösségben van az uralkodóval, mint a katolikus, de kissé távolabbról, talán kissé hűvösebben, mégis szem előtt tartotta, hogy meg kell adni a császárnak, ami a császáré, s ez itt a birodalomban a hűséget és engedelmességet jelentette. Ezt vállalta mind-egyik, s ezt oltotta bele híveibe.

Az olvasóban persze ennél a pontnál joggal felvetődhet a kérdés: hát ha csakugyan ennyi erő állt a Monarchia oldalán, hogyan lehetséges az, hogy ez a Monarchia nem egészen két évtizeddel a századforduló után szinte pillanatok alatt darabjaira hullott szét? Hát hol voltak akkor a Monarchia fenntartóerői?

Az iménti fejtegetésekben egy alapvető kérdést megkerültünk. A fogalmazásban olykor céloztunk rá. Azt a kérdést ugyanis, hogy milyen Monarchia fenntartása mellett foglaltak állást ezek az erők? Mert ez volt a dolgok lényege. A főhercegek, az arisztokrácia, a tisztikar, az egyházak nyilván nagyjából a meglevő Monarchia mellett, netán annak valamiféle olyan átalakításával, amely a birodalom egységét az eddiginél erősebben hangoztatja, netán a magyar különállás erősítése mellett – a hangsúlyeltolódások csak elméletben voltak érdekesek. Gyakorlatban ezek az erők a meglevő állapotot óhajtották tartósítani, főképp a társadalmi erőviszonyok szempontjából.

Nyilvánvaló, hogy a szociáldemokrácia nem ezt akarta. Bármint is vélekedjünk távolabbi céljairól, forradalmi vagy reformista voltáról, a Monarchia fenntartása mellett csak abban az értelemben foglalt állást, hogy a nagy gazdasági egységet kívánta fenntartani, s még rövid távon is az egész rendszer nagyfokú demokratizálódását tartotta szükségesnek, a meglevő kiváltságok eltörlését, a tényleges népképviselést a politikai életben, a tényleges alkotmányosságot, valamennyi nemzet egyenjogúságát, nemcsak papíron, hanem a valóságban is. Monarchia vagy köztársaság alternatíváját megint nem pusztán opportunizmusból nem vetette fel, rövid távon csakugyan nem tartotta kardinális kérdésnek.

A nemzetek, vagyis a nemzeti burzsoázia ugyancsak nem a meglevőt akarta megtartani egészében, hanem nagyon is lényeges módosításokat kívánt. Itt aztán már nagyon sokszínűvé váltak az elképzelések. A paraszti pártok ugyan-csak valamiféle demokratikusabb rendszert kívántak, a kifejezetten polgári pártok elsősorban a nemzeti kérdés valamilyen új rendezését vagy éppenséggel

a meglevő megtartását, sőt megerősítését. A német-osztrákok már 1899-ben a birodalom német jellege mellett foglaltak állást. A délszlávok trialista elképzeléseiről már volt szó, de sok híve volt a Monarchia valamiféle föderatív átalakításának. A román és szerb probléma megoldására olyan javaslatok is felvetődtek, hogy ezt a két országot szorosabban kellene a Monarchiához kapcsolni, valahogy úgy, ahogy a német birodalomban a császár mellett még akad néhány király meg nagyherceg, miért ne lehetne a császár-király mellett, illetve alatt szerb és román király? Külföldön is akadtak tanácsadók, azok is többnyire a föderáció valamilyen formája mellett foglaltak állást.

A tervezgetésekben nagy szerepe jutott az új trónörökösnek, Ferenc Ferdinándnak.

Az Osztrák–Magyar Monarchiának 1896-ban új trónörököse lett. Ferenc Ferdinánd volt az, Ferenc József unokaöccse, Károly Lajos nevű fivérének és második nejének, Mária Annunciáta szicíliai Bourbon hercegnőnek 1863. december 18-án született idősebb fia. Atyja halála után hárult rá ez a tisztség. A trónöröklés problémái ezzel formailag megoldódtak, a régi probléma azonban ismét felmerült: az uralkodó és leendő utódjának a viszonya. Az a megoldás, hogy Ferenc József a közel fél évszázados uralkodás után lemondjon a fiatal utód javára – fel sem merülhetett. A hatalom megosztásának szükségessége mindvégig megoldhatatlan része volt Ferenc József uralmának, családi vonatkozásban is. Ferenc József hatalma, hosszú életével együtt a Monarchia fennmaradásának fontos „intézménye”, majdhogynem előfeltétele volt, bármilyen családi tragédiák forrása is lett. Kétségtelen, hogy e mozzanat a Monarchia belső gyengeségének egyik lényeges tünete.

Ferenc Ferdinánd a nehéz természetű egyéniségek közé tartozott, akit ifjúkori betegségei bizalmatlanná és összeférhetetlenné tettek. Ferenc József nem tartozott azok közé, akik e tulajdonságait lecsiszolhatták volna, ellenkezőleg, inkább ingerelték és elmélyítették azokat. Így történt akkor is, amikor a trónörökös 1898-ban házassági szándékát bejelentette, és pedig nem az uralkodó jóváhagyásával kiszemelt személlyel, hanem a cseh származású Chotek Zsófia grófnővel, Frigyes főherceg nejének egyik udvarhölgyével. Ferenc József két-éves huzavona után azzal a feltétellel adta beleegyezését a házassághoz, ha az udvar és a titkos tanácsok gyülekezete előtt ünnepélyes esküvel ígéri, hogy lemond e házasságból származó gyermekei trónöröklési jogáról. Az eskütétel 1900. június 28-án ment végbe, a trónörökösön soha be nem hegedő lelki sebet ejtett, amely azzal sem enyhült, hogy az uralkodó Ferenc Ferdinánd nejét később a Hohenberg hercegi rangra emelte. A magyar törvényhozás, amely nem ismerte az ún. „morganatikus házasság” intézményét, 1900-ban kénytelen volt külön törvényt alkotni a trónörökös ígéretének a magyar alkotmányba való beillesztésére, amely azonban nem érinthette Ferenc Ferdinánd hitvesének elismertetését jövőendő magyar királynéként.

Ferenc Ferdinánd politikai szemlélete alapvetően különbözött elődje, Rudolf

trónörökös nézeteitől, s most tűnt ki igazán, hogy a Monarchia jövőjét illetően a trónöröklés kérdésében mily borús kilátásoknak néz elébe. Ha Rudolf egyéniségét a kortársak szerint a szeretetreméltóság, politikai felfogását pedig a liberalizmus jellemezte, úgy az új trónörökös legfeljebb legszűkebb családjához fűzték melegebb szálak, szemlélete pedig a teljes ellentéte volt elődjének. Politikai meggyőződésének három sarkalatos pontja a klerikalizmus, az antidemokratizmus és a magyarellenesség volt. Világnézetének alapját olyan, a XVII–XVIII. században is túlhaladott nézetek alkották, hogy a politika az uralkodó dolga, a népeké és a tömegeké pedig az engedelmesség. Ennek megfelelően gyűlölte a munkásmozgalmat és a szociáldemokráciát. Viszont Lueger klerikalizmusa és antiszemitizmusa miatt igen közel állott hozzá. A kiegyezést és a reá épülő dualista rendszert elvetette, s vele együtt Ferenc József egész rendszerét, amelyet csupán a magyar túlhatalom előtörésének eszközéül tekintett, s a legszívesebben a Februári Pátens alkotmányát állította volna vissza. Ifjabb Andrássy Gyulát és Tisza Istvánt a katonai erővel is megsemmisítendő magyar függetlenség képviselőiként igyekezett minél távolabb tartani magától.

Ferenc Ferdinánd trónörökösi működése 1898-ban kezdett kialakulni. 1913-ban a hadsereg főfelügyelőjévé nevezték ki. Egyelőre azonban lépésről lépésre kellett a feladatköröket az uralkodótól elhódítani. A trónörökös hamarosan komoly segítséget kapott olyanoktól, akik a leendő uralkodótól pályájuk fellendülését remélték. Ezek közé tartozott a kitűnő szervező, a fiatal Alexander Brosch von Aarenau őrnagy, aki az 1908-ban megalakult „kis katonai hivatal” főnöke lett. E szerényen induló intézményből igen hamar új politikai központot alakított ki, amely jó szervezettségével és hírszerző tevékenységével a hivatalos központi hatalom veszélyes ellenpólusává lett, s amelynek jelentős munkatársai a Monarchia ellenzéki elemeiből, főleg azonban a magyar vezető hatalom ellenfeleiből kerültek ki. Ezek közé tartozott Alexandru Vajda-Voevod román politikus, Milan Hodža szlovák politikus, gróf Ottokar Czernin cseh arisztokrata, sőt az általános választójog magyar bajnoka, Kristóffy József volt magyar belügyminiszter is, aki ekkor még nem vette észre azt, hogy jelenléte a trónörökös környezetében nem demokratikus törekvései felkarolásának tulajdonítható. Az általános választójog magyarországi bevezetésére vonatkozó terve felkarolásával ugyanis Ferenc Ferdinánd nem a magyar demokrácia fejlődését kívánta előmozdítani, hanem a demagóg eszközök igénybevételével csupán a függetlenséget képviselő uralkodó osztályok helyzetét akarta megrendíteni. Igen jellemző különben, hogy a Kristóffy-féle választójogi tervet az osztrák választójog kidolgozásánál használták fel.

Ferenc Ferdinándnak, illetve az általa képviselt csoportnak voltak bizonyos trialista tervei, csak azt nem tudták eldönteni, hogy a három központúvá fejlesztendő birodalom harmadik súlypontjába a délszlávok, a csehek vagy a lengyelek kerüljenek-e. A délszláv kérdés problémáját Ferenc Ferdinánd kamarillája számára a szerb, illetve a horvát kérdés jelentette: a katolikus horvátok,

akik 1848-ban oly felbecsülhetetlen szolgálatokat tettek a Habsburg-udvarnak, előszeretettel részesültek a trónörökös környezetében. Igaz, hogy ezzel viszont a szerbek féltékenységet idézte maga ellen, ami a későbbi tragikus fejlemények egyik oka lett.

Ferenc Ferdinánd belpolitikai szemléletével teljesen megegyezett külpolitikai elképzelése is. A cári hatalommal való viszony megjavítása és az 1870-es évek Három Császár Szövetségének helyreállítása e koncepció részét képezte. E külpolitikai szemlélet kialakulásában nem lebecsülendő része volt II. Vilmos császárral kialakult barátságának. Ennek eredete a német uralkodó megkülönböztetett figyelmessége volt a trónörökös hitvesével szemben, amellyel nagyban hozzájárult e hölgy udvarképességének megalapozásához, és amellyel igen jó érzékkel kötelezte le a Monarchia jövődjének uralkodójának háláját a német birodalom iránt. Ha mindezekhez hozzáfűzzük, hogy e bel- és külpolitikai szemlélet katonai vonatkozásainak kidolgozója a Monarchia nem német nemzeteinek egyik legfőbb ellenfele, Franz Conrad von Hötzendorf volt, akit először Ferenc Ferdinánd tanácsára helyeztek vezérkari főnöki tisztségbe, akkor világosabban kezdenek kirajzolódni azoknak a politikai kilátásoknak a körvonalai, amelyekkel a birodalom trónjának a várományosa uralkodása alatt szembenézhetett.

A Ferenc Ferdinándról adott néhány vonásnyi képről sem hiányozhat még egy mozzanat: elődjével, Rudolffal szemben az intellektuális érdeklődés csekély volta. Ez volt az egyetlen vonás, amelyben Ferenc Józsefhez hasonlított. Könyvet alig olvasott, színházban elsősorban a balett és a vígjáték érdekelt, mert az élet problémái szerint nem tartoztak a színpadi ábrázolás körébe.

Ez volt az uralkodójelölt, akitől a Monarchiának a kiteljesedését kellett várnia a XX. században.

Az esedékes trónváltozás félelmeket és várakozásokat keltett egyaránt. Mindenki akart valamit, még ha a meglevőt is, akkor is mást, mint mások. Hogyan is volt 1848-ban? Akik az egyik kérdésben egy álláspontot képviseltek, a másik, ugyanolyan lényeges kérdésben esetleg homlokegyenest ellenkezőt akartak.

Csak egy volt biztos, az új században még inkább, mint az előzőben, s minden évvel egyre biztosabb: amíg az öreg uralkodó ott ül Bécsben, a Burgban vagy Schönbrunnban, addig a Monarchia fennáll. Ha kevés is a valószínűsége annak, hogy még az ő életében valami nagyobb változásra kerülhet sor, az sem kizárt. Az általános választójog elég nagy változás volt, mégis az ő beleegyezésével történt, erre mindenki emlékezhetett. És a történelemből megtanulhatta mindenki azt is, hogy Ferenc József valamikor régen a legkülönbébb megoldásokkal kísérletezett. Most sincs ez kizárva. De akkor is Monarchia marad, mert az már egyet jelent Ferenc Józseffel. A legöregebb emberek is már csak rá emlékezhetek, mint uralkodóra, s a legfiatalabbak is csak az ő képét láthatták az iskolák falán. „Engem és a Metternichet még kibír” – mondta valamikor nagyon régen Ferenc császár. Ferenc József már csak önmagára gondolhatott. Gondolt is, nemegyszer emlegette, hogy talán azért kell olyan sokáig élnie,

mert ez biztosítja a Monarchia fennmaradását. Nemcsak a birodalmon belül, egész Európában is így látták sokan, felelős államférfiak és munkásmozgalmi vezetők, miniszterek és nagykövetek. A Monarchia nemzetközi viszonylatban is Ferenc Józseffel volt azonos.

A katasztrófa felé

Ha azt mondjuk, hogy a külföld is Ferenc Józseffel azonosította a Monarchiát, ez nemcsak az európai politikai közvéleményt jelentette, hanem a hivatalos Európát, a kormányokat is. Ők is fokozódó bizalmatlansággal nézték ezt a nagyhatalmat, amelynek belül annyi problémája volt, hogy a jövőjét már mindenki bizonytalannak látta. Akadt olyan kormány, amely aggodalommal figyelte a Monarchia belső gyengeségét. De akadt olyan is, és ezek már többen voltak az új században, amelyik reménykedéssel tekintett a hanyatló birodalom várható felbomlása elé. Különösen a szomszédok, Olaszország, hiszen az a Monarchia olaszlakta területeire aspirált, eléggé bőkezűen értelmezve azt, melyek is ezek az olaszlakta területek. Szerbia 1903 után az eljövendő nagy balkáni délszláv állam területeit kívánta megszerezni a birodalomtól, Románia a románok lakta területeket. A kormányok hivatalosan még nem vették fel programjukba, de elnézték, sőt titokban biztatták a hazai közvéleményt, amely ilyen igényeket hangoztatott.

Egyéb okok is lehettek arra, hogy valamelyik kormány a Monarchia meggyengülését, nagyhatalmi állásának a végét várta. Olaszország is szemet vetett a Balkánra, legalább nyugati felén meg szeretne volna vetni a lábát, s ugyanúgy támogatta az albánok mozgalmait, különösen a katolikusokét, ahogy a Monarchia. Az orosz kormány számára pedig még kedvezőbb lehetőségnek látszott az, hogy a balkáni befolyáson nem kell osztoznia a Monarchiával. Vagyis a birodalomnak jóformán minden szomszédja alapjában véve szívesen látta volna a Monarchia végét.

Csak egy szomszéd nem, de ez nem volt elhanyagolható mennyiség. A német birodalom éppen azért aggodott, hogy a Monarchia gyengül, hiszen az volt legfőbb szövetségese. A századforduló táján pedig Németország imperialista politikája már nemcsak Franciaországgal állította szembe, ez már nem volt új jelenség, hanem a német flotta fejlesztésének nagyszabású elképzelései Anglia ellenérzését is kiváltották. Az Oroszországhoz fűződő jó viszony, még Bismarck idejében a német külpolitika egyik alapvető elve, 1890 óta ugyancsak megromlott, sőt, az orosz és francia kormány már katonai szövetséget kötött egymással, ha netán háború törne ki, Németországot két oldalról is megtámadhatnák.

Németország és a Monarchia számára tehát egyaránt nagyon fontos volt a

Hármasszövetség, az első nagy európai állandó jellegű koalíció az 1871 utáni Európában. Végeredményben ez a szövetségi rendszer biztosította az Osztrák–Magyar Monarchia nagyhatalmi állását, amely felért a kontinens két végének hatalmait egyesítő orosz–francia összefogással.

A harmadik partner, Olaszország ugyan minden esedékes alkalommal hozzájárult a szövetség megújításához, hiszen az olasz nagyhatalmi státushoz még inkább szükség volt két másik nagyhatalom támogatására. De az olasz partner már régóta kifelé tekintgetett a szövetség házából, s azt mérlegelte, honnan szerezhetne új, megbízhatóbb szövetségest. Hiszen Olaszország a Monarchia egyes területeit a maga jogos örökségének tartotta, s a Monarchia balkáni befolyását is szívesen elfogadta volna örökségbe. 1902-ben már kiegyezett a francia kormánnyal, véget vetett a két ország közt folytatott vámháborúnak, a hajdani okok, amelyek Németország és Ausztria–Magyarország mellé állították, már nem álltak fenn.

Minden hivatalos további baráti és szövetségesi gesztus nem feledtethette senkivel, mi tulajdonképpen az olasz kormányzat igazi álláspontja. Ezt Bécsben jól tudták. A külügyminisztériumban, a vezérkari főnökségen egyaránt. A századelő keménykötésű vezérkari főnöke, Conrad von Hötzendorf nemegyszer javasolta: a kérdést dűlőre kell vinni, Olaszország ellen megelőző háborút kell indítani, hogy ambícióit lenyesegezzék. Hogy ez szövetséges elleni háború volna, az nem feszélyezte a tanácsadást, de ilyen aggályokon a kormányzatok vezetői Európában már amúgy is régen túl voltak.

Conrad von Hötzendorf nemcsak Olaszország ellen akart háborút. Legalább ugyanannyiszor felvetette a Szerbia elleni háború szükségességét is. Az 1903-as dinasztiaaváltozás után Szerbia egyértelműen Oroszország mellé állt, más szóval, az eddigi helyzettel szemben, amikor a szerb külpolitika, titkos egyezményrel is megerősítve, a Monarchia külpolitikai igényeihez igazodott, most éppenséggel szembefordult vele, s a Monarchia valamennyi délszláv területére, Boszniával és Hercegovinával együtt igényt tartott. Ez már tetemes terület volt, s fennállt a veszély, hogy elvágja a Monarchiát a tengertől. Holott ebben a korszakban az volt az általánosan elfogadott felfogás, hogy nem igazi állam az, amelynek nincs kijárata a tengerhez. Ezt lehetne megelőzni Szerbia eltiprásával. Még addig, gyorsan, amíg a szerb–orosz viszony nem mélyül el odáig, hogy a Szerbia elleni fellépés Oroszországot is a porondra szólítja. Mert azzal már végképp nem bírna a Monarchia.

Szerbia megsemmisítése vagy legalább megfenyítése már csak azért is hasznos volna, mert a birodalom előbbre jutna a Balkánon. El egészen Szaloniki kikötőjéig. Bulgária, amelynek az uralkodója amúgy is hajlik a Monarchiával való barátságra, ugyancsak a birodalom befolyása alá kerülne, Románia pedig meghunyászkodna, Albániával is lehetne valamit kezdeni, az olaszok sem férköznének hozzá a félszigethez.

A Monarchiában voltak felelős pozícióban levő személyiségek, akik nagyon

reálisnak tartották ezt a perspektívát. A nagybankok urai gazdasági lehetőségeket vártak ettől, a külügyi szolgálat emberei diplomáciai sikereket, végre kézzelfogható bizonyítékát annak, hogy Ausztria–Magyarország mégis nagyhatalom, az orosz befolyás csökkentését, ami még Anglia jóindulatát is kivívná. Sikert, hódítást, területi gyarapodást.

Ha eltekintünk az elképzelések realitásától (az adott imperialista Európában nem voltak teljességgel illuzórikusak, az biztos), mégis – az a Habsburg császár, akinek az ősei valaha kontinensekben gondolkodhattak, egész Európa fejlődésének a központjában álltak, most nagy eredménynek könyvelhetné el, ha néhány ezer négyzetkilométernyi területet megszerezhetne a Balkánon, de ez nem megy egyszerűen. A dinasztia európai helyzete bizony nagyot változott az utóbbi néhány évszázad folyamán. A Habsburgok valamikor Franciaországgal mérkőztek, s most ez a tizedannyi kis ország, Szerbia okoz komoly gondokat.

A századfordulón egyetlen eset volt, amikor a Monarchia még egyenrangú félként léphetett fel egyéb európai hatalmakkal. Az imperializmus korának az a megható története, amikor a bátor európai csapatok derekas küzdelemben keresztülverekszik magukat Pekingbe és felmentik az ostromlott diplomáciai negyedek, amelyet a bokszeresek fenyegettek. Egy kis osztrák–magyar különítmény részt vett ebben a hősies vállalkozásban, még zsákmányoltak is néhány ágyút, el is hozták a két fővárosba diadalmi jelként. Hogy itt valójában a kínai nép nagy megmozdulásáról volt szó, amely az ország félgymati sorsa ellen lépett fel, azt Európában sehol sem vették szívesen tudomásul azokban a hivatalokban, amelyek ilyen ügyekben illetékesek voltak. Ott csak arra gondoltak, hogy jól meg kell leckéztetni a barbárokat. Nos, ebben a minden tényleges komolysága mellett mégis a korabeli operettek emlékeztető hadjáratban érvényesülhetett a Monarchia nagyhatalmi súlya.

Talán mégsem volt ennyire súlyos a helyzet. Igaz, hogy a Monarchiát sok oldalról ellenségek fenyegették, igaz, hogy nagyhatalmi státusát inkább a hagyományok ereje biztosította, mint tényleges ereje, hiszen se szene, se acélja nem volt elegendő, olaja sem – és most már ezek jelentették az alapot –, még gyarmatai sem, flottája is inkább játékszernek számított, de a németekkel szövetségben mégsem megvetendő ellenfél, ha próbára kerül a sor. De hát kerülhet-e erre sor? Sokan úgy gondolták, hogy a barbár háborúzás már nem illik a felnőtt európai hatalmakhoz, főként egymás között, legfeljebb a barbárok ellen, mint az imént Pekingben. Ha pedig nincs háború, akkor mégis számolni kell a Monarchiával.

Ha Szerbiától félni kellett, ha Olaszországgal szemben legalább gyanakodni illett, az igazi hatalom, amelynek állásfoglalása meggondolkoztató, az Oroszország volt. Részben a balkáni tervek miatt, részben a Monarchia szlávjai miatt, hiszen a század első évtizedében felújultak bizonyos szláv összefogási kísérletek, újra szláv kongresszusokat tartottak, ha hivatalosan nem is politikai jelleggel.

Ezek mögött valahol az orosz kormányt tudták. S hogy a Monarchia ortodox vallású szláv lakosságát az oroszok tekintélyes anyagi támogatásban részesítik, azt mindenki tudta. A Monarchia külpolitikájának a Hármasszövetséghez való ragaszkodás mellett, az esetleges balkáni terjeszkedést továbbra is műsoron tartva, elsősorban az Oroszországhoz fűződő viszonyt kellett valamilyen formában megoldania.

Szövetségre nem lehetett gondolni, ezt nem akarta senki. De valamiféle koegzisztencia kialakítására mindenki törekedett a felelős személyek közt, ha nem is tudta ilyen modern módon megfogalmazni. Az 1894-ben II. Miklós trónra lépését követő kölcsönös látogatások teremtették meg ehhez a kellő légkört, a török birodalom balkáni területeinek a zűrzavarai az alkalmat. A még meglevő török terület szívében fekvő Macedónia a maga roppant vegyes és főképp bizonytalan etnikumú lakosságával, állandó forrongásával, s a szomszédos kis balkáni államok egymást keresztező területi igényeivel nemegyszer felfordulással fenyegetett. Az itteni felfordulás pedig területi változásokra adhat okot, s ezzel beláthatatlan következményekre vezethet. Az osztrák–magyar és az orosz külügyi kormányzat egyaránt visszariadt a komplikációktól, mindkettő a meglevő helyzet fenntartását kívánta. 1897-ben már egy macedóniai mozgolódás közelhozta egy háború lehetőségét, a diplomaták azonban végül meg tudtak alkudni a status quo alapján. 1903-ban az Illés-napi felkelés, a macedóniai lakosság nagy megmozdulása ismét ilyen felfordulással fenyegetett. A diplomaták megint összeültek, megint megegyeztek, hogy maradjon minden a régi-ben. 1903. október 2-án kötötték meg a mürzstegi egyezményt, ennek értelmében a Monarchia és Oroszország közösen rákényszerítették a szultáni kormányzatot, vezessen be reformokat a félszigeten, a rendfenntartást nem mohamedán rendőrségre kellett bízni. Az egyetértés a két vetélkedő birodalom közt ismét felhőtlennek látszott. Az együttműködés ideológiai alapja, a voltaképpen kifelé mindenképpen konzervatív két hatalom összefogása volt ez a kor fenyegető modern veszedelmeivel szemben, ahol a népek azt merik gondolni, hogy sorsuk a saját kezükben van.

Oroszország már egy ideje másfelé tájékozódott, a Távol-Keleten látott nagyobb lehetőséget a terjeszkedésre. Az 1904 tavaszán kitört orosz-japán háború azonban csúfos vereségbe fulladt, az első nagy vereség volt ez, amelyet nem európai állam egy európai nagyhatalomra mért. A nagyhatalmak közül különösen a Monarchia elégedetlen vette tudomásul Oroszország kudarcát. A Monarchia diplomatái nagyobb biztonságban érezték magukat.

Igaz, akadtak vészjtósló mozzanatok is. A Monarchia számára teljesen érdektelen területen, messze, Marokkóban kiéleződtek a német–francia ellentétek, a német kormány meg akarta akadályozni a franciák itteni terjeszkedését. 1906-ra egy európai konferencia, Algécirasban, spanyol területen, eldöntötte a kérdést, háború nélkül, forma szerint a német igényeket is kielégítve, a gyakorlatban a franciák további terjeszkedését előkészítve. Nem maga az ügy volt az

érdekes, hanem az, hogy Németország mellett egyedül a Monarchia foglalt állást (s még az is fenntartásokkal). Hogy Olaszország a másik féllel tart, az napnál világosabb volt, s ha a Monarchia támogatása nem egyértelmű Németország mellett, akkor vajon a Monarchia számíthat-e minden kérdésben német támogatásra?

Ugyanebben az évben indult meg a vámháború Szerbia ellen. A magyar agráriusok sürgetésére a Monarchia új vámtarifájával gyakorlatilag kizárta a szerb húsbehozattal. Szerbia eddig húskivitelének legnagyobb részét a Monarchiában értékesítette, ennek beszüntetése érzékenyen érintette gazdasági életét. A Monarchia vezetői éppen ezt akarták, gazdasági úton térdre kényszeríteni az ellenfelet. Most, gyorsan, amikor Oroszország nyilván nem tudott beavatkozni. A harc 1909-ig húzódott, elmérgesítette az amúgy sem szívélyes viszonyt a két szomszéd között. S még javában folyt, amikor újabb komplikáció támadt.

A török birodalom tisztikara, a társadalom viszonylag legnagyobb látókörű, európai műveltségű eleme, a nagyon csekély számú burzsoázia képviselőitében, már régóta megelégedte az olyasféle megalázásokat, mint legutóbb a mürzstegi, amikor idegen hatalmak diktálják azt, mit kell tenni Törökországban. 1908 tavaszán a balkáni helyőrségek a főváros ellen indultak. Kitért az ifjútörök forradalom, kísérlet a feudális viszonyokban megrekedt török állam polgári átalakítására. A helyőrségek elfoglalták Konstantinápolyt, a szultán új kormányt nevezett ki, a török birodalom is alkotmányos állammá vált. Egy darabig még a birodalom nem török népei is lelkesedtek az új szabadságért, az európai hatalmak meg kénytelenek voltak jó képet vágni az eseményekhez, hiszen az új török kormányzat csak azt akarta, hogy hasonlítson az európai államokra. S minthogy Törökország forma szerint ugyancsak európai nagyhatalom volt, ezt nem vehette tőle senki rossz néven.

Az alkotmányhoz parlament kell, a parlamenthez választások. Ezeket a választásokat a birodalom egész területén meg kell tartani. Függetlenül attól, hogy ez a terület most éppen kinek a kezében van. Nyilvánvaló, Boszniáról és Hercegovináról volt szó, meg a Novi Pazar-i szandzsákról, a Szerbia és Montenegro közt húzódó sávról, amely ugyancsak a Monarchia katonai megszállása alatt volt, bár ideiglenes jelleggel, a törökökkel közösen.

Megengedheti-e Ausztria–Magyarország azt, hogy saját területén a török parlamentbe válasszanak képviselőket? A külügyek intéző. nehéz helyzetbe kerültek. Ha eltűrik, akkor a Monarchia már lemondott Boszniáról és Hercegovináról. Éppen most, amikor Szerbiával amúgy is annyira kiéleződött a helyzet. Ország-világ előtt bevallotta tehetetlenségét, ha lemond a tartományokról, akkor pedig a szerb kormány még nagyobb erővel törhet a délszláv állam megvalósítása felé. Kiderül az is, amit sokan gyanítottak, hogy a Monarchia nem nagyhatalom, hanem éppenséggel Európa beteg embere, az adott pillanatban, az ifjútörökök diadalai közepette még sokkal betegebb, mint Törökország.

Aehrenthal, a Monarchia új külügyminisztere (1906-ban vette át ezt a tisz-

séget), az aktív külpolitika elszánt, nem mindig a legtisztább módszereket alkalmazó híve egyszerűen lehetetlennek tartotta a Monarchia meghátrálását. Az egyetlen lehetséges teendő a tartományok ideiglenes státusának megszüntetése, a Monarchiához való végleges hozzácsatolásuk, annexiójuk révén. A terv már a törökországi forradalom előtt felvetődött, a forradalom csak az utolsó lökést adta.

A berlini kongresszus diplomatikusan fogalmazott rendelkezései kínáltak is lehetőséget a két tartomány bekebelezésére. Az annexió nem hoz lényeges változást, az európai hatalmak már három évtizede hozzászótkak ahhoz, hogy ez a balkáni rész a Monarchiáé, belenyugszanak majd abba is, hogy a megtartás jogcíme más lesz. Szerbia nyilván tiltakozni fog, de most végleg nem szabad ettől megijedni. Az egyetlen bizonytalansági tényező az orosz kormány állásfoglalása. Ha az tiltakozik és Szerbia mellé áll, abból bonyodalmak származhatnak. De ha a Monarchia meghátrál, abból még nagyobb bonyodalmak keletkezhetnek.

Az érvek súlyosak voltak mindkét álláspont mellett és ellen egyaránt. A döntő mégis a nagyhatalmi állás megtartása volt. 1908. augusztus 19-én a közös minisztertanács végül belenyugodott a kockázatos vállalkozásba, az annexióba. A külügyminiszter feladata volt, hogy az orosz állásfoglalást tisztázza, valamilyen formában megszerezze az orosz kormány előzetes beleegyezését. Az orosz külügyminiszter, Izvolszkij éppen európai körútra indult. A kormányzat a távolkeleti kudarc után ismét Európa felé tájékozódott. Szeptember 16-án a buchlaui kastélyban Izvolszkij hosszas megbeszélést folytatott osztrák–magyar kollégájával. Megállapodásra jutottak, bár utólag ennek a megállapodásnak a részleteit mindkét fél némiképp eltérő módon értelmezte, a lényeget illetően nem lehetett vita. Abban állapodtak meg, hogy a Monarchia alkalmas pillanatban annektálja a két török tartományt, ugyanakkor kivonul a szandzsák területéről. Oroszország elfogadja ezt a változást. Ennek fejében viszont a Monarchia ugyancsak alkalmas pillanatban támogatja Oroszországnak a tengerszorosok státusára vonatkozó igényeit. Ezzel a külügyminiszterek elváltak, Izvolszkij továbbutazott Nyugatra. Párizsban volt, amikor október 6-án tudomására jutott: a Monarchia hivatalosan bejelentette Bosznia-Hercegovina annexióját. Végül is, csak arról volt szó, hogy ez alkalmas pillanatban következik be. Azt már nem árulta el Aehrenthal Buchlauban, milyen közelinek tartja ezt az alkalmas pillanatot.

A Monarchia lépése óriási feltűnést keltett, belül és kívül egyaránt. A birodalom szláv lakosai többnyire felháborodtak rajta, még a délszlávok is vegyes érzelmekkel fogadták, a többiek sem rajongtak érte. A berlini kongresszus aláírói rossz néven vették az előkészítetlen bejelentést. Az orosz közvélemény felzúdul. Azt, hogy ez a mozzanat a Monarchia erejét bizonyítaná, nagyon kevesen hitték el. Szerbia pedig forrongott, a közvélemény határozott lépéseket követelt a kormánytól, s a kormány maga is úgy vélte, nem nyugodhat bele ebbe a sérelembe. A levegő puszkaporos volt. Most megtörténhet a preventív háború Szer-

bia ellen, diadalmaskodtak egyesek. Ha Szerbia egymaga marad, a Monarchia eltapossa, mondták mások, örömmel vagy aggódva. Igen ám, de ha nem marad egyedül?

Végül az orosz kormány beadta a derekát. Alig három évvel a Japántól elszenvedett vereség után, amely majdnem egész flottáját elemészttette, egy éppen a tanulságokat levonó, egész évtizedre tervezett katonai átszervezés elején, olyan francia szövetséggel, amely erre az esetre nem szolt egyértelműen, Oroszországnak nem kockáztathatta meg a háborút. Az az előnye is megvolt az orosz kormánynak, hogy a behódolást forma szerint mással végeztethette el, Szerbiával. A harcias szerb trónörökös lemondatták, és 1909. március 31-én a bécsi szerb követ átadta a külügyminisztériumban kormánya jegyzékét, amely szerint az annexió nem sérti Szerbia érdekeit. A Monarchia részlegesen mozgósított csapatait haza lehetett küldeni, a háborús veszély elmúlt, a Monarchia maradt a győztes. Hogy egy kis országot győzött le, az csak szépséghiba volt sokak szemében, a fontos, hogy elérte a célját.

A szerb kormány megalázkodott, de maga sem felejtette el az ügyet, a szerb közvélemény még kevésbé. Az sem engesztelhetette ki, hogy a vámháborúnak végét vetettek. A délszláv területek megszerzése most még sokkal inkább a végső cél maradt, mint korábban bármikor. Titkos egyesületek alakultak, „Egyesülés vagy halál” és hasonló elnevezésekkel, amelyek minden elképzelhető módon a Monarchia ellen dolgoztak, elsősorban Bosznia-Hercegovina területén. Képviselőik ott ültek a legmagasabb állami intézményekben, ha a kormány nem is tudott róla. A Monarchia győzelme csak arra volt jó, hogy még elkeseredettebb ellenfélt állítson magával szembe.

1911-ben Olaszország hadat üzent Törökországnak, hogy megszerezze Líbiát, a török seregek nem tudtak ellenállni. Ez jelszó volt a balkáni államok számára is. Ami eddig nem sikerült, s aminek a kudarcában a Monarchia diplomáciája is részes volt, a balkáni országok kormányai félretették belső ellentéteiket, sorra szövetséget kötöttek egymással, és 1912 októberében megtámadták a török birodalmat. A szövetkezés mögött ott állt az orosz diplomácia, a szövetségesek titkos egyezményben a cárt kérték meg vitás területi kérdéseik eldöntésére. Ezt Bécsben nem tudhatták pontosan, de hogy a balkáni szövetkezés nem ment orosz befolyás nélkül, az világos volt.

A szövetségesek már az első hetekben nagy sikereket értek el, a török seregek mindenütt visszavonultak, nem volt kétséges, ha így mennek tovább a dolgok, a török birodalom kiszorul Európából, a balkáni államok nagy területi nyereségekhez jutnak, a Monarchia pedig kénytelen mindezt tétlenül nézni. Hol marad akkor a nagyhatalmi tekintély? A felső vezetésben fontolóra vették a katonai beavatkozást a török birodalom mellett. A néptömegek azonban beleszóltak a mesterkedésekbe, óriási mozgalom indult meg a háború ellen, népgyűlések, tüntetések egymást érték. Most nem volt semmi olyan előzetes biztosíték az orosz magatartást illetően, mint négy évvel korábban az annexió idején. Hábo-

rút viselni a nemzettestvéreik felszabadításáért harcoló kis népek ellen, a korhadtt török birodalom védelmében (az ifjútörök forradalom már régen befulladt), ez nem volt népszerű vállalkozás. A Monarchia végül is diplomáciai és katonai megfontolásokból nem avatkozott be. A győztesek úgyis hamarosan hajba kaptak egymással, a Balkán-szövetségnek vége volt, Bulgária a balkániak egymás közti háborúját elvesztette, az oroszbarát kormány helyébe ismét a Hármasszövetség hívei kerültek. Az egész változás ugyan kellemetlen volt a Monarchia számára, mégsem annyira, mint az első pillanatban látszott.

És Szerbia fölött még egy győzelmet lehetett aratni, egészen az annexiós világ stílusában. A félsziget nyugati területeit a törökök mindjárt a háború elején kiürítették, a szerb csapatok itt nagyjából akadálytalanul haladhattak előre, az egyik albán kikötőt megszállták azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy onnan többé ki nem mennek. Elvégre ők is tudták, hogy nem igazi ország, amelynek nincs kijárata a tengerre. Itt léphetett megint közbe a Monarchia, s ezúttal a nemzeti jogok védelmében, hiszen már 1912 novemberében megalakult egy albán ideiglenes kormány, s az is követelte magának a kikötőt mint albán területet. Ezt a jogos követelést támogathatta a Monarchia. Végül itt sikerült elérnie célját, a szerb csapatok kiürítették a kikötőt, megalakult az önálló Albánia, és Szerbia továbbra is a félsziget belsejében maradt bezárva. Montenegro csapataival ugyanezt meg lehetett ismételni, csak az osztrák–magyar flottának kellett hozzá felvonulnia.

Az újabb győzelem szinte már feledtette azt, hogy az új balkáni helyzetben a régebbi expanziós célok egészen Szaloniki felé már megvalósíthatatlanok. A Monarchia további terjeszkedésre már nem számíthatott. Akadályozta a szerbek engesztelhetetlen gyűlölete és a megsértett Oroszország. Mindkettőnek több ízben állt útjába, mindkettőt nyíltan vagy a kulisszák mögött megalázta.

1914 nyarán a Monarchia szokásos hadgyakorlatait Boszniában tartották meg, a szerb határ közelében. Nem árt, ha a szerbek értesülnek róla, milyen lelkes hívei a bosnyákok a Monarchiának, s milyen jól mennek a gyakorlatok. A császár–király képviselőjében a trónörökös utazott el a hadgyakorlatokra, éppen június 28-án, Szent Vid napján érkezett meg Sarajevóba, azon a napon, amelyen a szerbek az 1389-es vesztt rigómezei ütközetet, az évszázados török hódoltság kezdetét gyászolták. Nem árt, ha a szerbek éppen ezen a napon veszik tudomásul, hogy a Monarchia nem tűr semmiféle provokációt.

A trónörökös ellen a bevonulás során merényletet követtek el, bombát dobtak autójára, de a szárnysegéd az utolsó pillanatban lesöpörte, a következő autó alatt robbant fel. A menet a városházára ért, Ferenc Ferdinánd szokásos nyers modorában támadt rá a halálra ijedt főpolgármesterre, milyen fogadtatásban van része. Aztán továbbindult, hogy felkeresse a kórházban a merénylet sebesültjeit. Az egyik hídhöz érve egy fiatal szerb diák, Gavriló Princip néhány golyóval megölte őt és feleségét. Verőfényes nyári vasárnap volt, Monarchia-szerte pihenőjükön szórakozó emberek vehették meg az újságok különkiadásait: Meg-

gyilkolták a trónörökös! Ferenc József első kifakadása az volt a hír hallatára, hogy őt már semmitől sem kíméli meg a sors.

A szenzáció sokkal nagyobb volt a gyásznál, hiszen Ferenc Ferdinánd eljövendő uralmától nagyon sokan félték. Most már nem kell többé félni. És annál felszabadultabban lehet felháborodni. Ez meg is történt, Ferenc Ferdinánd ellenségei is elégtételt követeltek. Nyilván csak egy helyen lehetett ezt követelni: a szerb kormánytól. Nem kétséges, a merénylet mögött a szerb kormány áll. Most már nem szabad halogatni, nem szabad elszalasztani az alkalmat a Szerbia elleni hadüzenetre.

A gyors fellépés egész Európa egyetértésével zajlott le. Hiszen mégis gyilkosság történt, és nem is akárkit gyilkoltak meg, Európa legrégebbi uralkodóházának a tagját, egy európai nagyhatalom trónjának várományosát. Melyik kormány merné vállalni a szerbek védelmét?

A közös minisztertanács tárgyalta a Szerbia elleni lépéseket. A cél olyan ultimátum, amely a szerb kormány számára elfogadhatatlan. És akkor jön a háború. A német császár megüzente, hogy a Monarchia mellett áll. Akkor pedig az orosz állásfoglalás sem érdekes. Legyen háború, vessünk véget ennek a lassú haldoklásnak. A minisztertanácson csak a magyar miniszterelnök, Tisza István ellenzte az eldöntő lépést. Nem mintha elvben lett volna ellensége Szerbia megleckéztatásának, akár egy nagyobb európai összecsapás árán is, hanem pusztán azért, mert az adott pillanatot még nem tartotta kedvezőnek a nagyobb erőpróba számára. Csak a július 19-i minisztertanácson fogadta el ő is az ultimátum tervét. Még mindig úgy látszott, minden rendben van, a német támogatás biztos, ha Oroszország beavatkozik, akkor még biztosabb, és ha Oroszország nyomán Franciaország, akkor sincs semmi baj, Anglia kívül marad. Voltak jelek, amelyeket így lehetett értékelni.

Július 23-án adták át az osztrák–magyar ultimátumot, kemény feltételekkel, Szerbia megbünteti a gyilkosokat, a szervezkedőket, elejét veszi minden további Monarchia-ellenes propagandának, elégtételt ad. Ha két nap lejártával nem ad pozitív választ, a Monarchia kénytelen lesz egyéb rendelkezésére álló eszközökhöz folyamodni. Az ultimátum lejárta előtt néhány perccel Pašić miniszterelnök saját kezűleg adta át az osztrák–magyar követségen a szerb választ: a kormány minden feltételt elfogad, egy kivételével; ti. az is benne volt az ultimátumban, hogy az összeesküvők elleni nyomozásban szerb területen osztrák–magyar hatóságok is részt vesznek. Ez persze az állami szuverenitás megsértése volt, amelybe egyetlen állam sem mehetett bele. Hiszen éppen ezért vették be az ultimátum szövegébe. A diplomáciai kapcsolatok megszakadtak, három napra rá, július 28-án a Monarchia hadat üzent Szerbiának.

A diplomáciai játék közben nagyon sok síkon folyt, a végén az is kiderült, hogy Anglia semlegessége nem biztos, akkor már a német császár is megpróbálkozott az engedékenységgel, de addigra már késő volt. Augusztus 1-én Németország hadat üzent Oroszországnak, két napra rá Franciaországnak, azután jött

az angol hadüzenet, augusztus 5-én a Monarchia is hadat üzent Oroszországnak. Kitört a világháború.

Nyilván főlöszleges itt részletesen elmondani, hogy mit jelentett az imperializmus korszaka, milyen ellentétek feszültek a Hármasszövetség, pontosabban Németország és Ausztria–Magyarország, illetve Anglia, Franciaország és Oroszország közt. Lenin fogalmazta meg klasszikusan, hogy az imperializmus gazdasági és politikai tényezők együttese. A nemzetközi monopóliumok osztozkodása a világon, az egyes nagyhatalmak gazdasági igényei, területi óhajai, amelyek a világ újrafelosztását tették elkerülhetetlenné, az ellentétek hatalmas csomópontját alakították ki, a feszültségnek előbb vagy utóbb robbanáshoz kellett vezetnie. Az is nyilvánvaló az elmondottak után, hogy ezekben az ellentétekben nem a Monarchia játszott a főszerepet, hanem nagyon is a második vonalban állt, ha ugyan nem volt már pusztán statisztta. A történelemből kiiktathatatlan véletlen műve volt, hogy az előbb vagy utóbb elkerülhetetlen imperialista összecsapás végső fokon Ferenc Józsefnek a Szerbia elleni hadüzenetet bejelentő kiáltványával indult meg, az emlékezetes szavakkal: „Mindent meggondoltam, mindent megfontoltam.”

A vég

A háború kitörésekor a felszínen minden a legnagyobb rendben levőnek látszott, a katonák harcias indulók hangjára vonultak be, hogy megmutassák az ellenségnek... Nemcsak a Monarchiában, mindenütt Európában az emberek rövid háborúra számítottak. Végtére, több mint fél évszázad óta az európai háborúk mind hetek alatt eldőltek, egy-két menetelés, egy-két ütközet, s azután már jöhetett a fegyverszünet vagy a béke. Mire lehullanak az őszi levelek, mindenki otthon lesz a családjánál.

Vészesen hamar kiderült, hogy egészen másról van szó. A Monarchia hadserege az első négy hét alatt 250 ezer embert veszített halottakban és sebesültekben, és 100 ezer katona esett hadifogságba. Már megvoltak az első halvány jelei annak, hogy a soknemzetiségű Monarchiának messzemenően nem minden nemzetét fogja át a hazafias lelkesedés.

A hadszíntereken rosszul alakult a helyzet. Szerbia, a tizednyi nagyságú ellenfél ellen több ízben indultak meg a seregek, észak és nyugat felől, és három ízben verték vissza őket. Az orosz csapatok Galícia nagy részét elfoglalták, 1915 áprilisában II. Miklós Lvovban, a korábbi Lembergben személyesen jelent meg, hogy bekebelezze a területet, a történeti hagyományok alapján Vörös-Oroszországnak nevezett tartományt az orosz birodalomba. Télen az orosz csapatok már a Kárpátokon át Magyarországra hatoltak be. Igaz, 1915 május elején a német csapatok segítségével végrehajtott gorlicei áttörés ismét visszavetette őket, Galícia legnagyobb részét visszafoglalták, s az arcvonal sokáig nagyjából egy helyben maradt. Nem lehetett több erőt bevetni, mert közben az egykori szövetséges, Olaszország még a galíciai áttörés hónapjában megüzente a háborút, új arcvonalat kellett megnyitni, a nehéz védekezésre berendezkedve. Igaz, 1915 folyamán Szerbiát sikerült lerohanni, amikor Bulgária belépett a háborúba a központi hatalmak oldalán. Szerbia és Montenegro egész területét megszállták a Monarchia seregei. 1916 augusztusában Románia hadat üzent Erdélyért. A betörő román csapatokat ugyan hamarosan visszaverték, sőt Románia területének nagy részét is elfoglalták a központi hatalmak 1916 végére. Csakhogy mindez keveset jelentett, hiszen a fő frontok másutt húzódtak, Franciaországban, orosz területen, s a központi hatalmaknak kedvező döntést sehol sem sikerült kicsikarni. A háború a lövészárkok mindennapos, idegtépő, reménytelen,

kétségbeejtő párbajává alakult át, egyre több anyagot követelve, holott egyre kevesebb állt rendelkezésre.

A hátszágot ugyan a háború közvetlen pusztításai nem érték, a fogyó készletek, a csökkenő termelés, a növekedő élelmezési nehézségek, a kilátástalanság, s az ebből fakadó, egyre növekvő nyugtalanság szinte még súlyosabb problémákat okozott, mint a katonai fegyelmet még nagyjából megvalósító hadszíntereken.

A háborús „közrend” alapvető biztosítását a kormány elsősorban az alkotmány 14. §-a hatályának jelentős kiterjesztésével érte el. E rendelkezés szerint ugyanis mozgósítás vagy háború esetén a háborús hatalom ellen irányuló mindennemű büntetendő cselekedet, amely a mozgósítás vagy a hadsereg biztonságát veszélyezteti, a honvédség, illetve a hadsereg bíraskodásának jogkörébe utalandó. Nehézségek kezdődtek, amikor a katonai törvénykezés illetékességi területét folyamatosan kiterjesztették. A hadsereg-főparancsnokság (AOK–Armeeoberkommando) az így szerzett jogokat igen alaposan kihasználta. Az, hogy bizonyos területeket a katonai főparancsnokok közigazgatásának a hatálya alá helyeztek, nem volt pusztán stratégiai intézkedés. Tekintettel arra, hogy a katonai közigazgatás nem csupán állambiztonsági területre terjedt ki, hanem a hadviselési szükségleteken túlmenően ellenőrzése alá helyezte a joghatósága alá tartozó területek gazdasági erőforrásait, e kivételes rendelkezések a katonai diktatúra politikai és gazdasági berendezkedésével voltak egyértelműek. Az AOK egyre szélesebb körű igényekkel lépett fel a kormánnyal szemben, olyanokkal, amelyeket a kormány elvi okokból nem fogadhatott el, így az 1914 szeptemberi javaslatot sem, amely az „árulók” és a háborús hatalommal szembeni büntettek elkövetőinek vagyonekぼzására vonatkozott. Ausztriában ezt a rendelkezést a tulajdon érinthetetlensége ellen irányuló cselekménynek tekintették. Érthető, hogy Stürgkh miniszterelnök az AOK e javaslatát elutasította, ami nem jelentette azt, hogy a katonai vezetőség belenyugodott a döntésbe.

Az 1915. szeptember 30-i, illetve 1915. november 10-i javaslatok ugyancsak a tulajdonjog érinthetetlenségét védő osztrák törvényekbe ütköztek. A javaslatok 25 kilométer mély határvédő sáv létrehozását indítványozták a Monarchia körül, amelyből az összes külföldieket és megbízhatatlan elemeket ki kell telepíteni, s helyüket, a közismert katonai elképzelések szerint, rokkant katonákkal és tisztekkel benépesíteni, hogy a Monarchián belüli centrifugális törekvéseket elszigeteljék a határokon túl élő rokon népek vonzásától. A terv jelentős ellenállásba ütközött. Stürgkh miniszterelnök az állami alaptörvény 6. pontjára hivatkozott, amely biztosítja az állampolgárok birtokszerzési szabadságát. A kiutasítások pedig megszüntetnék az illetőségi jog azon elvét, amely a szülőföldön (illetőségi helyen) való tartózkodás szabadságát biztosítja. Az AOK javaslatai nem valósultak meg. Egy mozzanat azonban mégis figyelemre méltó: A határörvidék létrehozása kapcsolatban volt a vagyonekぼzási tervekkel. A rokkantak letelepítésének szándékán túlmenően ti. másról is volt szó ebben az akcióban.

Arról, hogy az AOK a délnyugati front területén fekvő olasz állampolgárok birtokait is megszerezze. Ezek közé tartoztak az olasz tulajdonban levő erdő- és faipari üzemek. Érthető tehát, hogy az egész kisajátítási akció tulajdonképpeni kieszelői azok az alpesi ipari és kereskedelmi körök voltak, amelyek az olasz konkurenciát akarták kiszorítani a fakereskedelemben elfoglalt jelentős helyeikből.

Ebbe a politikai keretbe egyébként igen jól beleilleszkedtek a délkeleti front parancsnokának, Jenő főhercegnek azok a rendelkezései is, amelyek során az olasz nyelvű és kétnyelvű táblákat, feliratokat és pecséteteket – a katonai hatóságokét éppúgy, mint a polgáriakat – német nyelvűekkel cseréltette ki. Hasonló rendelkezést hozott a horvát és a szlovén hadseregcsoport parancsnoksága is. A hadihelyzet viszonylagos enyhülésével az AOK az állam egész közigazgatására, sőt iskolarendszerére is kiterjedő reformokat követelt. Bár e követelések között kétségtelenül voltak roppant időszerűek is, mint például az iskolák államosítása, viszont ez az ausztriai német befolyás, illetve a németesítés fokozását jelentette volna, amit a tankönyvek revíziójára vonatkozó követelés, amelyeket az AOK nem tartott eléggé monarchiahűeknek, szintén bizonyít. A másik követelés a katonai szolgálat előtti – tehát nyilván az iskolai vagy az iskolán kívüli – katonai kiképzés. Voltak továbbá az AOK-nak olyan követelései is, amelyek a papság ellenőrzésére vonatkoztak, nyilván, mert a szláv területeken az egyházak nem voltak monarchiahűek. A nemzetiségi kérdés „megoldására” a katonai kerületi közigazgatás bevezetését javasolták, amely a nyelvi-nemzeti határokat eltörölte volna. Ugyanakkor, amikor a tanítókat tisztí alakulatok elvei szerint szervezték volna meg, az állami hivatalnokok választójogát erősen szűkítették vagy egészen felfüggesztették volna, mint ahogy meg akarták teljesen szüntetni a parlamentnek a közigazgatásra vonatkozó befolyását is. Ha mindehhez még három mozzanatot hozzáfűzünk: először is azt, hogy Conrad von Hötzendorf a rendelkezéseket nemcsak a háború alatt, de a békeidőben is fenn akarta tartani, másodsor, hogy mindezt a német államnyelv egyeduralmának megszilárdításával kapcsolták volna egybe, s hogy ezen intézkedések végül az államellenes agitáció megakadályozására az „antimilitaristák” elleni törvény megalkotásával tetőzték volna be – akkor előttünk áll az AOK teljes „reformkoncepciója”, amely olyan német jellegű „pretotalitárius” rendszer ideológiájával volt azonos, amely a konzervatív császári kormány ellenállásán megghiúsult ugyan, mégis egyik közvetlen, szinte legfontosabb oka lett a Monarchia összeomlását előidéző cseh törekvések elmélyülésének és aktivizálódásának.

Az AOK és a kormány közötti viszony meglehetősen lehűlt. Az egyre élesedő ellentétnek a nemzeti kérdésben kiéleződő része ugyan csak az egyik, bár központi jellegű elem volt, de a nézeteltérések más területre is áttértek. A kormányellenes támadások célja a nem német nemzetek ellen intézett támadások előkészítése volt. Ilyen demagóg támadássorozat példáját szolgáltatta az a három jegyzék is, amelyben az AOK 1915 októberében az ellátás okozta ve-

szélyekre hívta fel a kormány figyelmét. A javaslat, amelyet elhárítására beterveztett, abban állott, hogy bízzák meg a katonai parancsnokságokat az élelmszer- és kenyérellátás megszervezésével. Ezzel az intézkedéssel a katonai befolyás a belpolitikában is jelentősen megnőtt volna. Stürgkh már 1914 júliusában köriratot bocsátott ki a tartományfőnökökhöz, hogy háborús konfliktus esetén gondoskodni tartoznak arról, hogy a lakosság a katonai szempontoknak és érdekeknek legmesszebbmenően eleget tegyen. A Legfelsőbb Hadúrnak mindenben, ellentmondás nélkül, rendelkezésre kell állniuk. Így a Stürgkh-kormány valóban elősegítette Ausztriában a katonai diktatúra berendezkedését. A háború első éveiben ennek ellenére szembekerült az AOK-val, amely több kísérletet tett a megbuktatására. Hogy e kísérletek nem sikerültek, az kizárólag az öreg uralkodó ellenállásán múltott. A népek természetesen nem szerezhettek tudomást azokról a veszélyekről, amelyek ekkor a vezérkarok részéről fenyegették a polgári kormányokat. Így az ellenzéki erők küzdelme szinte nagyobb erővel irányult a kétségtelenül reakciós és bukásra érett politikai kormányhatalom ellen, mint a még reakciósabb és még veszélyesebb katonai diktatúra és képviselői ellen.

Az osztrák kormány a háború kitörése pillanatában elvesztette addig is elég nehezen fenntartott „nemzetfölöttiségének” látszatát. 1914 tavaszán a csehek obstrukciója miatt bizonytalan időre elnapolta a Birodalmi Tanácsot. Ez kétségtelenül a németeknek jelentett engedményt. Az ausztriai német Nemzeti Szövetség már 1915 tavaszán olyan terveket készített, amelyek a Monarchia teljes átrendezését foglalták magukban az osztrák egységállam német jellegének kidomborításával és biztosításával. 1916 húsvétján a bécsi Német Klub és néhány értelmiségi szervezet újabb emlékiratban foglalta össze a németiség elsődleges helyzetét megszilárdító követeléseit, s odáig ment, hogy Ausztriában csupán a németek lehessenek teljes jogú állampolgárok, míg a nem német népek érdekeinek vitás esetekben háttérbe kell szorulniuk az előbbiekéi szemben.

A parlament munkájának felfüggesztése rendkívüli módon megnehezítette a Stürgkh-kormány ellenállóképességét azokkal a katonai túlkapásokkal szemben, amelyekkel rendkívül éles harcot folytatott.

Amidőn Friedrich Adler, Viktor Adlernek, az osztrák szociáldemokrata mozgalom megteremtőjének a fia, 1916. október 21-én a bécsi Meissl és Schadn szálló ebédlőjében három pisztolylövéssel lelőtte Stürgkh miniszterelnököt, kétségtelenül a tömegek kétségbeesésének és háborúellenes elkeseredésének adott kifejezést. A Monarchia háborús politikájának ugyanakkor ebben az időszakban már nem ő volt a fő képviselője, hanem a katonai párt, többek között elsősorban Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök.

Stürgkh utóda Ernst von Koerber lett, immár másodszor osztrák miniszterelnök, aki az alkotmánynak a német többség biztosítását célzó átalakítását elvetette. Nem járult hozzá Galiciának a bécsi parlamentből való kirekesztéséhez, s Csehország nyelvterületek szerinti kettéosztásához, amivel kemény ellenfele-

ket szerzett magának. A következményektől csak egy igen jelentős esemény mentette meg.

1916. november 21-én elhunyt I. Ferenc József, az Osztrák–Magyar Monarchia uralkodója. 68 esztendő uralkodása után hagyta itt birodalmát.

Ferenc József kétségkívül még igen sok vonatkozásban a „rég iskola” uralkodója volt, de tagadhatatlan, hogy lényeges kérdésekben megvolt benne a rugalmasság – elkerülhetetlen kényszerűségek nyomása alatt – új tények és megoldások tudomásul vételére. Hogy korszak zárult a halálával, az bizonyos értelemben igaz. Ferenc Józsefet valóban a csúcsponton érte utól a halál.

Ami eredmény és dicsőség a birodalomból kitellett, az az öreg uralkodó földi maradványaival a kapucinusok bécsi kriptájába vonult. Az a bomlás és csőd, ami Habsburg Károlynak, az új uralkodónak maradt, a 68 esztendővel ezelőtt elvetélt lehetőségek – a forradalmak elfojtása – nyomán sarjadt ki. A birodalom széthullása feltartóztathatatlan folyamattá vált.

Habsburg Károly 1887. augusztus 17-én született az ausztriai Persenbeugban. Édesanyja Mária Jozefa szász hercegnő, édesapja Ottó főherceg volt, Ferenc Ferdinánd trónörökös öccse. Így a Habsburg-birodalom új uralkodója az elhunyt Ferenc József unokaöccsének, a volt trónörökösnek az unokaöccse. Károly abban különbözött az elődeitől, hogy az öreg uralkodó kedvelte. Sőt, nemcsak őt, hanem hitvesét, Zita páрмаi hercegnőt és gyermekeit is. A hatalmi féltékenység értelmét vesztette már, mert kora és a zajló történelem mindezt túlhaladottá tette. A trónörökös és népes családja az öreg császár és király meghívására foglalhatta el a helyét a schönbrunni palotában.

Károly 1914 előtt Ferenc Ferdinánd hatása alatt állt, de nem annyira, hogy ez szembefordítható volna Ferenc Józseffel. Az uralkodó isteni elhivatottságának tudatában hitt, mint az öreg uralkodó, de nem annyira, hogy ebben olyan biztos is lett volna a saját személyét illetően. 29 éves volt, amikor – immár egyáltalában nem váratlanul – az uralkodás mesterségét vállalnia kellett. Az örökség a boldog békeidőkben is roppant nehéz lett volna. Ferenc József és a Monarchia egy és ugyanaz, amíg Ferenc József él, a Monarchia megvan – de a halála után már minden bizonytalan. Ferenc József tekintély volt, még a háború idején az ellenséges kormányok szemében is. Károlynak még nem lehetett tekintélye. S mindehhez a háború harmadik esztendeje, a kimerült Monarchia a bomlás egyre felismerhetőbb jeleivel.

Rátermettség, tehetséges uralkodó számára is nehéz lett volna a szituáció, hát még ennek a fiatalembernek, aki legfeljebb emberi jóindulatban hozott magával többet, mint Ferenc József, de államférfiúi képességekben semmiképp sem többet. A Habsburgok ekkorra már közmondásos makacssága is mintha megfogatoskodott volna benne, csak a döntések halogatásában ért fel őseihez.

Trónra lépésekor két célja volt. Az egyik a háború befejezése, hiszen ennek szenvedéseit, pusztító csapásait, ha a saját bőrén közvetlenül nem is érezte, jelentésekből, értesülésekből, olykor utazásaiból azért pontosan ismerte. A má-

sik cél pedig a Monarchia fenntartása, akár még tetemes területi veszteségek árán is, elsősorban a dinasztia megmaradása érdekében. Végül is – Habsburg volt – nyilvánvaló, hogy ez a másik cél volt számára a legfontosabb.

Koerber rövid második miniszterelnöksége után, I., illetve magyar számítás szerint IV. Károly gróf Heinrich Clam Martinic cseh főurat nevezi ki Ausztria miniszterelnökének, aki azzal az ígérettel kezdte működését, hogy a magyar kiegyezés szokásos megújítását parlamentáris úton keresztülviszi, sőt a maga igazolására és a német rokonszenz megszerzésére arról is biztosította a német politikusokat, hogy ha ő maga nem is német, de jó osztrák, aki mindig csak osztrák politikát csinált, s az utóbbi években igen sokat revideált régebbi nézetei közül. Ez egyrészt az általános választójogra vonatkozott, amelyet mindig nyíltan ellenzett. Másrészt láthatóan eltávolodott a csehektől, olyannyira, hogy miniszterelnöksége alatt igen tartózkodó magatartást tanúsítottak vele szemben. A helyzet folyamatos romlásának, a háború igen kényes pillanatában, a februári orosz forradalom kitörése utáni 1917. április 16-i minisztertanácson Ottokar Czernin gróf – 1916 óta a Monarchia külügyminisztere – vetett véget, amidőn az oktrojtervek felfüggesztését és teljes irányváltotatást helyezett kilátásba.

Az irányváltozás – ha késve s nem is kielégítő formában – az osztrák Birodalmi Tanács 1917. május 30-án történt összehívásával megindult. A parlament az eltelt három év alatt teljesen elvesztette a kapcsolatát a vidéki politikusokkal. A válságjelenségek Clam Martinic 1917. júniusi lemondása után tovább szaporodtak és bonyolódtak. Ausztria belpolitikája különösen ellentmondásos folyamat színtere lett: egyfelől a katonai diktatúra hanyatlott, másfelől az Oroszországból kiinduló forradalmi hullám demokratikus erjedéshez vezetett. A küzdelem több síkon folyt. Nem dőlt el, hogy a nagynémet irányzat felülkerekedhet-e a Monarchia többi nemzetének önállósuló törekvésein vagy sem. Amikor a birodalom falait a nemzeti mozgalmak repesztik, s amikor az új uralkodó igen komoly lépéseket kíván tenni a rendszerváltozás felé, belpolitikai szempontból szinte teljesen megmagyarázhatatlanul, egymás után két olyan kormány veszi át a hatalmat, amelynek hangsúlyozottan német nemzeti jellege teljesen ellentmond mind az objektív birodalmi érdekeknek, mind pedig a belső folyamatnak. A Clam Martinic-kormány után 1917 júniusában alakult meg Ernst von Seidler kormánya, s a maga nyíltan nagynémet rokonszenvével kiváltotta a Monarchia népeinek gyűlöletét. A Seidler-kormány nyíltan visszatért a háború kezdetének „civil” katonai diktatúrájához – ugyanakkor, amikor nemcsak a népmozgalmak mélyében, de a kormány kulisszái mögött is más intézkedések érlelődnek (a parlament összehívásán kívül pl. az amnesztia a katonai bíróságok elítéljei számára stb.). Seidler lényegében a német Legfelső Hadvezetőség által előírt politika hű védelmezőjének számított. A háborús politika felmelegítése nem lehetett véletlen. Az is tény, hogy a Heinrich Lammasch-féle irányzat, amelynek kormányba hívásáról az uralkodó Seidler kinevezése előtt tárgyalt, oly nyíltan állott a föderalista, s nem is nagyon titkolt antantbarát alapokon, hogy ennek az irány-

zatnak a kormányba emelése a németek ellenkezését váltotta volna ki. Kétségtelen, hogy nem lehetett kinevezni egy olyan kormányt, amelynek programja nyíltan szemben állott a Monarchia szövetségi kötelezettségeivel. Az uralkodó és az udvar rokonszenvéhez, sőt a Monarchia megmentési törekvéseihez a Lammasch-csoport közelebb állott, mint a Seidler-kormány. A Monarchia belpolitikai erőviszonyaihoz azonban az AOK bukása után a német katonai vezetéstől kölcsönzött nyomatékka a Seidler-kormány sokkal jobban „illett”. A Monarchia ezen eredendő és alapvető ellentmondásában gyökerező válság a háború harmadik évében megmerevedett és állandósult, s még azt sem lehet állítani, hogy az uralkodó akaratából. Az uralkodó „illegális” cselekedetei mindenesetre szemben állottak kormányainak „legális” politikájával. Ezzel kapcsolatban pedig szintén nem a „konspiráció” minden ismérvét kimerítő Sixtus-ügyre gondolunk. Utalunk azonban az 1917. július 2-án elrendelt amnesztiára, amely a hazaárulás címen katonai ítéletek vádlottait szabadlábra helyezte, s amely ugyancsak rendkívül szokatlan körülmények között született meg. A rendeletet, amelyet a minisztertanács teljes megkerülésével adtak ki, Polzer-Hoditz gróf császári kabinetfőnök előkészítése után Seidler miniszterelnök csak aláírta, s Czernin előzőleg állítólag még ennyit sem tudott róla. Az amnesztiarendeletet – az egykorúak valószínűnek látszó következtetése szerint – vagy Lammasch maga, vagy valamelyik közeli munkatársa készítette elő. Így jött létre az a meghökkentő helyzet, hogy miközben a császár Lammasch helyett a teljesen ellentétes irányzatot képviselő Seidlert nevezi ki osztrák miniszterelnökké, a föderalista Lammaschsal dolgoztatja ki, de a nagynémet politikát vivő Seidlerrel íratja alá a Monarchia felbomlásán munkálkodó elemek „bűneire” a bűnbocsánatot és felmentést. Ez az esemény az osztrák császári abszolutizmus önfelszámolásának egyik kísérőjelensége.

A háborús diktatúra két esztendejének, s a kirobbanó orosz forradalomnak az árnyékában a Monarchia nem német nemzetei aligha elégedhettek meg a császár, s főleg számukra rossz hírű miniszterei felemás intézkedéseivel. Ebben a helyzetben különben sem a császár szándékai igazolták minisztereit, hanem ezek kompromittálták a császárt. Így ezek az intézkedések a válság elkerülését nem segíthették elő. Az Ausztriában élő nem német népek értelmiségi rétegeinek növekvő elkeseredése, a hadsereg szláv egységeiben fellépő frontszökések jelenségei akkor kezdődtek el, amikor Ausztria háborús kormánya lépésről lépésre lelepleződött. A szlovén és horvát képviselők letartóztatása és üldözése, ugyanez az eljárás számos birodalmi tanácsi olasz képviselőivel, akikre különben sohasem lehetett rábizonyítani a hazaárulás cselekményeit, Karel Kramárnak és Alois Rašinnak, a háborús politikával szembeni cseh ellenállás képviselőinek letartóztatása, perbe fogása, majd halálra ítéltése, amely cselekményeket számos más képviselő s kiváló cseh és ukrán személyiségek letartóztatása követett. Ezek az események a cenzúra minden szigora ellenére köztudomásúvá lettek az egész

birodalomban, s olyan horderejűek voltak, hogy arról sem a cselekmények elkövetőinek, sem a politizáló AOK-nak sejtelve sem lehetett.

A válság megoldása elsősorban a nemzeti kérdésen állt vagy bukott. Mivel Magyarország hozzájárulása a reformokhoz teljesen kilátástalan volt, ezért az osztrák birodalmi félre korlátozott alkotmányváltozás csak torzó lett volna, amely alig hozott volna belső megbékélést.

Ez egyébként bekövetkezett. A szociáldemokraták, a csehek és a lengyelek egymás után utasították vissza a kormányban való részvételt. A Seidler-kormány viszont az ausztriai német pártokra támaszkodva próbálta ismét a birodalom stabilitását helyreállítani. Első intézkedései közé tartozott tehát az alig összehívott parlament újabb elnapolása, először 1917. július 15-ről szeptember 26-ra, majd december 18-ról 1918. január 22-re.

Az osztrák kormány ezekkel a rendszabályokkal már tulajdonképpen arra is reagált, mint például a cseh újságírók 1917. április 25-én az osztrák miniszterelnökhöz és a cseh képviselőkhez intézett tiltakozása a cenzúra ellen. Egy másik ilyen jelenség volt százötven cseh írónak ugyancsak ezekben a napokban közzétett kiáltványa a cseh parlamenti képviselőkhez, hogy emeljék fel szavukat a nem katonai kérdéseket érintő cenzúra ellen, a parlamenti beszédek és a sajtó szabadságáért, a parlamenti képviselők immunitásáért, amelytől számos cseh és jugoszláv képviselőt megfosztottak.

Harmadik mozzanat a cseh parlamenti képviselők klubjának kiáltványa volt, amely 1917. május 20-án került nyilvánosságra, s többek között azzal a kijelentésével hökkentette meg az osztrák hivatalos köröket, „hogy a képviselők küldetésük tudatában mindenekelőtt a cseh királyság alkotmányának visszaállítását fogják követelni, a cseh diéta összehívását, s nem fogják elmulasztani a Birodalmi Tanács előtt a függetlenségre vonatkozó régi programjukat sürgetni”.

Az osztrák Birodalmi Tanács 1917. május 30-án megnyitott ülészakának fontos megnyilatkozásai közül meg kell említeni a cseh parlamenti képviselők szövetségének, a „Český Svaz”-nak a nyilatkozatát. František Staněk képviselő a Cseh Klubban egyesült képviselők nevében jelentette ki azt, hogy „a Monarchia minden horvátok, szlovének és szerbek által lakott területének a nemzeti elv és a horvát államjog alapján való egyesítését követeli egyetlen önálló, minden idegen uralomtól szabad, demokratikus alapon felépült államtestté, a Habsburg-Lotharingiai-ház jogára alatt”; kijelenti továbbá, hogy a követelés megvalósítását a nyilatkozat aláírói minden erővel előmozdítják.

E két nyilatkozatnak két közös vonása az, hogy egyrészt mindkettő szövetségi állammá akarta átalakítani a Monarchiát, a másik pedig, hogy ekkor még a Habsburg-ház uralmát is vállalták. Pacher képviselő a német Nemzeti Szövetség és a német képviselők Keresztényszocialista Egyesülete nevében éppen e program ellentétét hirdette meg. A Pacher által felolvasott szöveg szerint ugyanis „a cseh államjog, amely által a Szudéta-vidékek németjeinek milliói kényszerülnének akarataik ellenére új államképződménybe, nemcsak ezen, de

minden ország és párt németjei számára egyszer és mindenkorra elintézett ügy. A cseh államjog feltámasztásának minden kísérlete, amely főképpen a csehszlovák németek öngazgatási jogának mond ellent, az államban élő németek legélesebb ellenállását fogja kiváltani. Azok az államjogi törekvések, amelyek a délszláv képviselők nyilatkozatából kerültek leplezetlenül napvilágra, ugyancsak beleütköznek az ausztriai németek határozott elutasításába.”

Minden olyan mozgalom, amely az ausztriai németek egyeduralmának szűkítésére és a föderatív törekvések erősítésére irányult, a Monarchia belső ellentéteinek éleződését, stabilitásának gyengítését mozdította elő. Már az 1917 júniusában előadott kívánságok is erősen túllépték a föderációval kapcsolatos szuverenitáskorlátozásokat. Zdeněk Tobolka bejelentései pedig a csehek és szlovákok egyesüléséről szintén maguk mögött hagyták az egyszerű föderációs elképzeléseket.

Viktor Adler az osztrák Szociáldemokrata Párt nevében hangsúlyozta: „egy pillanatra sem hagyjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy Ausztria azon szükségesség eredménye, hogy népeinek együtt kell lakniuk, s csak akkor maradhat fenn, ha állameszméje tartalmának ezt tekintik... Amit nem akarunk, az a következő: ha mi, német szociáldemokraták hozzájárulunk a többi nemzetek önálló és szabad fejlődéshez való jogának elismeréséhez az Ausztriát alkotó nemzetek szövetségén belül, és pedig nem is valamilyen kegy ajándékaként, akkor másrészt mi sem vagyunk hajlandók elveszteni azt, amit másoknak nyújtunk... Amiképpen mi gondoljuk, hogy sem a németek, sem a birodalom számára nem lehet előny valamilyen nemzetre, akár a csehekre idegen uralmat rákényszeríteni, ugyanúgy a mi népünk számára is szabad fejlődést akarunk ebben az országban, s ezen birodalom egyetlen részében sem akarunk idegen uralomnak alávetve lenni. Ezt a cseheknek is meg kell érteniök.”

Viktor Adler szavai már ekkor elkésették voltak, mert a német–cseh viszony kérdésében nem méltányossági szempontok voltak a döntőek, hanem az erőviszonyok, ezek pedig kezdtek a visszájukra fordulni. Adler, illetve az osztrák szociáldemokrácia álláspontját sem az internacionalizmus, sem az osztrák–német patriotizmus nem tudta annyira alátámasztani, hogy elfogadható lehessen. Az előbbi az adott helyzetben túl gyenge volt, az utóbbi pedig nacionalista alapon túlságosan lejáratott ahhoz, hogy a csehek számára hiteles vagy követendő lehessen. Igen jól bizonyítja ezt az Adler után felszólaló Zahradník cseh képviselő parlamenti beszéde, aki a következőket jelentette ki: „Szilárdan tartjuk magunkat ahhoz, amit a szociáldemokraták Stockholmban mondtak: akarjuk az önálló cseh államot a szuverenitás minden alkotóelemével...”

E szavak az Októberi Forradalom előtt hangzottak el, amikor tehát még sem az oroszországi társadalmi átalakulás, sem pedig az ennek nyomán megindult nyugati diplomáciai manőverek nem éreztethették erjesztő hatásukat a csehszlovákiai nemzeti mozgalmakra. Zahradník kijelentései mégis mindazokat az elemeket tartalmazták, amelyek a későbbi cseh mozgalmak alapját képezték: a teljes

függetlenség követeléseit, az önálló állami szuverenitást összes tartozékaival együtt. Ez pedig azt jelenti, hogy e mozgalom saját belső törvényszerűségeinél fogva is eljutott a teljes nemzeti függetlenség követeléséig, ami a Habsburg-birodalom feloszlásának legfontosabb állomása volt, s ebből a szempontból lényegesen jelentősebb, mint a cseh emigráció ez irányú törekvései. Más szempontból viszont Zahradník birodalmi tanácsbeli felszólalása, az átmeneti állomás a csehek május 30-i nyilatkozata és a következő, január 6-i „háromkirályok napi” deklaráció között, amelyben már szó sem esik a dinasztia iránti hűségről, ami nyilvánvalóvá teszi azt is, hogy a közben lezajlott Nagy Októberi Szocialista Forradalom, majd pedig a breszt-litovszki béketárgyalások megindulása erősítette azt a fejlődési irányzatot, amely a Monarchián belüli nemzeti mozgalmakban jutott kifejezésre.

Seidler osztrák miniszterelnök a január 6-i nyilatkozatra így fogalmazta meg válaszáát és ellenérveit a Birodalmi Tanács 1918. január 22-i ülésén: „A benne (ti. a nyilatkozatban) kifejezésre jutó politikai gondolkodás olyan rendkívül álmellenes értelmezést tesz lehetővé, amelyet minden osztrák csak a legnagyobb felháborodással utasíthat vissza, s amelyet minden osztrák kormánynak minden rendelkezésére álló eszközzel le kell küzdenie.”

Seidler teljesen túlhaladott álláspontja, hogy ti. a soknemzetiségű Ausztria gerince a németiség volt és marad, még mélyebb válságba sodorta az államot, mert 1918-ban már a költségvetés megszavazására sem maradt híve. Az a puccsszerű kísérlete, hogy a német pártok szélsőjobboldalának tagjaival alakítson új kormányt, kudarcot vallott, s 1918. július 22-én a Seidler-kormány megbukott.

A következő napon kinevezett új kormány Max Hussarek elnökletével alakult meg. Ha szándékában nem is tért el lényegesen elődjétől, tapasztalatai elegendőek voltak annak felismeréséhez, hogy kizárólag és nyíltan németekre támaszkodó államrendszerrel az osztrák birodalmat fenntartani nem lehet. Ezért olyan reformtervet igyekezett létrehozni, amely látszólag ugyan eleget tesz a föderalizmus igényeinek, két vonatkozásban azonban megkerüli annak legveszedelmesebb következtetéseit. Az egyik az volt, hogy a cseheket ki akarta hagyni a föderációból, a másik, hogy a nemzeti elvet igyekezett szövetségi quadralizmussal helyettesíteni: Ausztriát, Magyarországot, Horvátországot és Galíciát fogta volna össze valamilyen államszövetségben, olyanformán, hogy ezek mindegyike melléktartományait is magába foglalja. Csehországra vonatkozólag Hussarek elképzelése az volt, hogy Horvátország és Galícia kielégítésével ellensúlyozni tudja majd a cseheket. Ez az elképzelés – 1918 nyarán – már teljesen irreális volt.

Magyarországon, ahol a parlamenti élet nem szünetelt a háború alatt, az uralkodó 1917 tavaszán próbált változást hozni Tisza lemondatásával. Esterházy Móric rövid, az általános választójog gondolatával játszó kormányzata után ismét Wekerle alakított kormányt, továbbra is az eddigi rendszer és a területi integritás fenntartásának programjával. A magyar uralkodó osztályok végképp nem értették meg az idő változását. Még azután sem, hogy az Októberi Forra-

dalom hatására 1918 januárjában az általános sztrájk alapjaiban rendítette meg a Monarchiát.

Az uralkodóváltás és a Monarchia elmélyülő belső válsága szükségessé tette a külpolitikai tájékozódás kiszélesítését, illetve módosítását. Az új uralkodó, Károly, hitvese révén olyan családi kapcsolatokkal rendelkezett, amelyek a háborús arcvonal másik oldala felé bizonyos ösvényeket nyitottak. Az uralkodóház Károly alatt dinasztikus szempontból már nem tekintette magát annyira németnek, hogy trónját és uralmát egy megingott szövetségi rendszer kedvéért kockáztassa. Különösen az uralkodó család Bourbon-Pármái ági része, tehát Zita császár- és királyné, továbbá fiverei, a belga hadseregben szolgáló, lényegében azonban francia oldalon álló Sixtus és Xavér hercegek, végül pedig édesanyjuk, Mária Antónia hercegnő igyekezett a trónt a német oldalról a másik oldalra átmenteni.

A császár és a Bourbon-Pármái-család részvételével megindított „béke” – pontosabban dinasztiamentő – akciónak mindkét részről igen határozott célja volt: a nyugat-európai (angol és francia) royalista körök szolgálatában álló, de egyes itteni kormányköröktől sem távoli Bourbon hercegek úgy kívánták a Habsburg-monarchiát a központi hatalmak szövetségéből kiszakítani, hogy Németország lehetőleg a legnagyobb mértékben meggyöngítve maradjon a csatatéren. Az akció a két Bourbon herceg és Károly 1917. március 23–24-i titokban lezajlott találkozásával kezdődött. A Sixtusnak átadott levélben Károly felhatalmazza a herceget, hogy hozza a francia köztársasági elnöknek, Poincarénak tudomására azt a bizalmas és nem hivatalos közlését, hogy szövetségeseinél támogatni fogja az Elzász-Lotharingia visszaszerzésére irányuló jogos francia követelést, valamint Belgium és Szerbia szuverén államként való helyreállítását. A hercegek a levél birtokában visszautaztak. Az akció második része május 5–12 között folytatódott. Minthogy azonban ekkor Károly a Monarchia integritásának fenntartására vonatkozó biztosítékokat követelt, Sixtus herceg újabb látogatása sikertelenül végződött, ezzel az akció be is fejeződött.

Nem kétséges, hogy az antant egyes kormánykörei és a Bourbon-Pármái-család alkalmi szövetsége elsősorban a központi hatalmak szétválasztására, másodszorban pedig – a család részéről – a dinasztíának a háborún való átmentésére irányult. Károly számára e sorrend fordított volt, oly értelemben, hogy a dinasztia és a Habsburg-hatalom fenntartásának kérdése állott első helyen, s azt lehetőleg a szövetséggel együtt, közösen teendő engedmények alapján, de lehetőleg általános béke keretében kívánta elérni. Akár „béke”-akciónak, akár „különbéke”-kísérletnek tekintjük azonban e diplomáciai mozdulatokat, mindenképpen a Habsburg-monarchia megmentését célozták. Igaz, a „különbéke” fogalma a német szövetséges feladását is magában foglalta. 1917–1918 időszakában – teljesen függetlenül a német kormány állásfoglalásától – már annak is igen komoly jelentősége volt, hogyan ajánlja fel a Habsburg-ház a békét vagy a különbékét az antant nagyhatalmaknak. Mindkettő ugyanis csakis abban az esetben jelen-

tett volna tárgyalási alapot, ha Németország katonai és erkölcsi legyőzésével egyértelmű. A Németországot is magában foglaló általános béke akkor lett volna reális, ha Elzász-Lotharingia átadását, Belgium teljes visszaállítását is tartalmazza. Ausztria–Magyarország különbékéje pedig még sokkal inkább akkor, ha Szerbia helyreállítása és Olaszországgal való megegyezése után, Németországot szövetségesek nélkül szolgáltatja ki az antant katonai hatalmának. Ha e terv, amely a Sixtus-akciónak az alapja volt, gyakorlatilag megvalósítható lett volna, úgy az antanthatalmak említett royalista körei komoly erőfeszítéseket tettek volna a Habsburg-monarchiának bizonyos keretek között való megmentésére. Ez utóbbi lehetőség azonban sem katonailag, sem politikailag, sem diplomáciailag nem volt keresztülvihető.

Katonailag többek között azért nem, mert az osztrák–magyar és német birodalmi katonai egységek oly mértékben voltak összekeverve, hogy különválasztásuk a Monarchia különbéke-szándékainak bejelentése esetén még súlyos belső harcok árán is aligha sikerülhetett volna. Politikailag, ha lehet, még bonyolultabb volt a helyzet, mert nemcsak Ausztria német lakossága és a nagynémetek szálltak volna szembe az „árulás” ezen formájával, de a központi hatalmak szerződésrendszerének fenntartásában érdekelt magyar uralkodó osztályok is. A Monarchia mindkét vezető rétege inkább és hamarabb áldozta volna fel uralkodóját és dinasztiáját, mint azt az uralkodórendszert, amelyen hatalma alapult: az antanthatalmakhoz való átpártolás ugyanis még a számukra a „legkedvezőbb” körülmények között sem mehetett volna végbe a teljes belső status quo fenntartása mellett, hanem bizonyos rendszerbeli átalakulások útján, amelyeket éppen a világháború eredményes befejezésével kívántak elkerülni.

Nem kevésbé tűnt problematikusnak a diplomáciai „átállás”, amely akkor is akadályokba ütközött volna, ha a birodalom teljes uralkodó és vezető rétege egyesül annak egységes akaratában. Erről azonban nem volt szó. Az uralkodó és külügyminisztere között igen jelentős koncepcionális különbségek voltak a Monarchia helyzetét és megmentésének módozatait illetően. Habsburg Károly trónja megmentéséért – végső fokon, s részben családja befolyása alatt – vállalta volna a különbékét, Czernin szerint azonban a Monarchiának a háború folyamán kialakult függősége a német birodalomtól katonai, élelmezési és pénzügyi szempontból olyan méreteket öltött, hogy a különbéke fizikai lehetetlenség volt számára. Habsburg Károly illúziója, amely az antanthatalmak és a központi hatalmak ellentétének egyetlen forrásaként a német háborús célokat tekintette, figyelmen kívül hagyta a Monarchia és Olaszország ellentéteit; ezzel szemben nem volt veszélytelenebb Czernin illúziója sem, amely arra épített, hogy a Monarchia csakis a német szövetségben juthat a háború legkedvezőbb befejezéséhez. Elvi kiindulópontja, amely Tiszáéval is megegyezett, az volt, hogy az antantnak be kell látnia azt, hogy a dunai monarchia status quójának biztosítása, a belügyeibe való beavatkozásról való lemondás a feltétele annak, hogy Bécs nyomást gyakoroljon Berlinre.

A Habsburg-monarchia államvezetésének csúcsán megfigyelhető zavar és bomlás a magyarázata számos, a Sixtus-üggyel kapcsolatos jelenségnek is. Így elsősorban az 1918. április 3-án bekövetkezett válságnak, amelyet Clemenceau francia miniszterelnök robbantott ki, amidőn a Sixtus-levelek tartalmát nyilvánosságra hozta. Czernin 1918. április 20-án beszédében – teljesen hamisan – Clemenceau-nak tulajdonította a Monarchiával való titkos tárgyalások kezdeményezését. Czernin azt állította, hogy nem tudott a császár leveleiről.

Hogy Clemenceau-nak milyen érdekei fűződtek Czernin teljes lejáratásához és hazugnak nyilvánításához, azon túlmenően, hogy valóban véget akart már vetni a meddő béketapogatózásoknak, amelyeket éppen Czernin ragaszkodása a német szövetséghez tett teljesen hiábavalókká – ez világos. Új közép-európai szövetségeseivel szemben vállalt kötelezettségei már régen túlmentek azon a határon, hogy a Habsburgok bármilyen formában tett ajánlata ezeket elejtethetővé tehetné volna. Másodsorban nemcsak Sixtus herceg, de az antanthalmak sem voltak különösen érdekelve abban, hogy a Monarchia különbékéjét az általános békével kapcsolja össze. A Habsburg-hatalomnak a németekről való leválasztása volt a céljuk.

1918. augusztus 9-én Balfour angol külügyminiszter nyilatkozatot olvasott fel, amely szerint Nagy-Britannia Csehszlovákiát szövetséges nemzetnek tekintti, a három csehszlovák hadsereget pedig egységes szövetséges hadseregnek, amely szabályos háborút folytat Ausztria–Magyarország és Németország ellen. 1918. szeptember 3-án Nagy-Britannia kormánya a csehszlovák Nemzeti Tanácsot Csehszlovákia jövődő kormányaként ismerte el, s a Nemzeti Tanáccsal a csehszlovák hadseregére és a diplomáciai kapcsolatokra vonatkozó megállapodást létesített.

Az Egyesült Államok kormánya ugyancsak megtette a maga lépéseit. Lodge szenátor 1918. augusztus 23-án az USA külügyi bizottságában a csehszlovák nemzet önállóságát a béke egyik legfontosabb feltételének nyilvánította. Az Egyesült Államok kormánya 1918. szeptember 2-án kijelentette, hogy a Németország és Ausztria–Magyarország ellen fegyverre kelt, saját tisztjei alatt küzdő cseh nemzetet – amely a csehszlovák Nemzeti Tanácsra mint legfelső politikai hatóságra bízta függetlenségének kivívását – hadviselő félként ismeri el. Ezzel túlhaladottakká váltak volna Wilson feltételei, amelyeket 1918. január 3-án terjesztett elő 14 pontjában, mert ezekben még csak a Monarchia népeinek autonóm fejlődéséről volt szó. Az antant hatalmai, különösen az Októberi Forradalom után, egy ideig még számítottak Ausztria–Magyarországra, a szocialista forradalom ellensúlyaként. A Monarchia nyilvánvaló bomlása azonban más biztosítékok keresésére ösztönözte őket, s ezeket az önálló nemzetállamok együttesében találták meg.

A francia kormány 1918. szeptember 28-án kötött szerződést a Nemzeti Tanáccsal arra, hogy kötelezi magát a csehszlovák államot történelmi határai között helyreállítani. Amidőn pedig Beneš 1918. október 14-én közölte az antant

kormányával, hogy a Nemzeti Tanács szeptember 26-i döntésének megfelelően Párizsban megalakult az ideiglenes csehszlovák kormány, külügyminiszeri jogkörénél fogva kinevezte első követeit is. Másnap, október 15-én a francia kormány ténylegesen elismerte az ideiglenes csehszlovák kormányt.

A cseh s vele párhuzamosan a többi nemzeti mozgalom elismertetése az antanthatalmak részéről már folyamatban volt, amikor a Monarchia vezető köreiből, pontosabban azok osztrák részében felmerült bizonyos reformintézkedések megvalósításának szükségessége. E reformterveket a birodalom népeihez intézendő kiáltványban rögzítették, tartalmának kidolgozásánál pedig Ferenc Ferdinánd és részben az 1848-as forradalmár Adolf Fischhof terveihez nyúltak vissza, amelyek a régi koronatanománnyok határainak megőrzésén alapultak. Az uralkodó nem értett ezzel teljesen egyet, mivel az ilyen alapon történt rendezés nem emelte az egyes nemzetiségeket a szövetséges államok státusába, hanem csupán autonóm területekké váltak volna a történelmi országokon belül. Mindenesetre figyelemre méltó mozzanat a Monarchia összeomlásának történetében, hogy a vontatottan induló reformszándékok csak október 16-án valósultak meg a kiáltvány kihirdetésével. A kiáltványnak, az első közigazgatási reformtervezetet is beleszámítva, a kiadás előtt kb. hat változata volt. Az elvi problémák közül két kérdésnek volt alapvető jelentősége: a magyar kormány állásfoglalásának a birodalmi reformmal kapcsolatban és a délszláv kérdés sürgős megoldási módozatainak a birodalmon belül. E két kérdés nem független egymástól.

A bolgár frontnak 1918. szeptember 24-én bekövetkezett áttörése döbbszerűen rá a Monarchia vezető köreit arra, hogy a belső reform kérdésében, különösen azonban a délszláv probléma megoldásával kapcsolatban egy napot sem lehet veszíteni. Dönteni kell, mert másképp nem lehet elkerülni, hogy a népek maguk vegyék a kezükbe sorsukat és kormányaik feje fölött döntsenek saját jövőjükről.

A Czernin lemondása után kinevezett Burián közös külügyminiszter az 1918. szeptember 27-i koronatanács ülésén a fő nehézségre mutatott rá: a birodalom dualista rendszeréhez való ragaszkodás miatt minden reformnak, tehát a délszláv kérdés rendezésének is, a dualizmus keretein belül kell végbemennie. Wekerle magyar miniszterelnök kijelentette, hogy békefeltételként, ha csak lehetséges, a Monarchia integritásának elvéhez kell ragaszkodnia, ezért meg kell akadályozni Olaszországnak az Adria keleti partvidékén való megtelepedését, s Magyarország érdekében azt, hogy a bukaresti szerződés határkiigazítását érvénytelenítsék. Hussarek osztrák miniszterelnök azonnal felhívta Wekerle figyelmét arra, hogy a Monarchia integritásának fenntartását olasz vonatkozásban a Wilson-féle 14 pont közül a tizedikben foglalt ígéretet igen bonyolulttá teszik. Egyébként ő is az összes délszláv területek egységként való kezelésének a híve, Dalmáciát illetően pedig az a helyzet, hogy a dalmát nemzeti bizottság és az illetékes birodalmi tanácsi képviselők nyilatkozata Dalmácia, Bosznia, Hercegovina, Horvátország és Szlavónia egyesítését követeli – de Magyarországtól függetlenül.

Az egyre növekvő nyomás, amellyel a háború elkerülhetetlen elvesztésének felismerése nehezedett az osztrák és a magyar vezető körökre, a közöttük meglevő ellentéteket nyilvánvalóvá tette. A magyar kormány egyre erőteljesebben igyekezett kiemelni saját érdekeit az egész Monarchiát érintő problémákból. E jelenség az 1918. október 2-i közös minisztertanácson igen jól megfigyelhető a délszláv kérdés megoldási módozatainak tárgyalása során. Burián István gróf közös külügyminiszter ekkor vetette fel a délszláv kérdés uralkodói kiáltvánnyal történő megoldását. Hussarek miniszterelnök szerint Horvát-Szlávia és Bosznia-Hercegovina, valamint Dalmácia egyesítése Ausztria többi horvát és szláv területeinek kímélése mellett is eleget tenne a pillanatnyi politikai szükségleteknek. Hangsúlyozta, szigorúan őrizni kell Ausztria és Magyarország paritásának elvét, aminek az uralkodói kéziratokban is kifejezésre kell jutnia.

Wekerle miniszterelnök fejtegetései a délszláv kérdéssel kapcsolatban már előrevetették a dualista rendszer végső válságának árnyékát, ugyanakkor azonban még betekintést engedtek a magyar kormányzó körök szemléletébe is, amelyek feltételezték, hogy Ausztriához való viszonyuk lazulásával a maguk számára menthetik meg a Monarchia veszendő részeit. Wekerle a Legfelső Kézirat – tehát a manifesztum – kiadásának tervével is szembehelyezkedett, abból az ismert megfontolásból kiindulva, hogy a Monarchiához hű délszláv elemeket nem kell lojalitásukért megjutalmazni.

Ha mindezek után figyelembe vesszük azt, hogy Wekerlének e közös minisztertanácsi hozzászólásában csupán egy olyan kérdése volt, amelyben egyetértett osztrák minisztertársaival – ez pedig a délszláv szubdualizmuson belül kifejlendő paritás az osztrákokkal –, akkor október 2-i állásfoglalásában a dualista magyar kormány perszónálunióhoz való közeledésének egyik állomását ismerhetjük fel.

Talán nem túlzás, ha megállapítjuk, hogy Ausztria és Magyarország különválása és önálló élete ezzel az aktussal kezdődött. Mindez nem jelenti azt, hogy a magyar kormány és parlament részéről szabad utat engedtek Ausztria föderalista átalakulásának. Ezen irányzat nehezen lett volna az osztrák–magyar határnál megállítható, s a Magyarországon élő nemzetiségekre való áttérjedése esetén veszélyeztette volna az ország integritásának elvét s nem tette lehetővé semmiféle egységes nemzeti program vagy koncepció kialakítását. Éppen ezért érthető, ha a magyar vezető körök részéről Tisza István, Apponyi Albert és Andrássy Gyula október 10-én sorban felkeresték az uralkodót, hogy megkíséreljék visszatartani tervezett nyilatkozatának kiadásától. E tervük azonban megghiúsult, mert az osztrákok a Kiáltványt már eldöntötték, mivel a másik oldalról, Ausztria nemzeteinek a képviselői részéről, éppen ellentétes irányban fokozódott a nyomás: 1918. október 12-én a badeni főhadiszállásra audienciára hívott nemzetiségi vezetők közül a csehek „tetteket” követeltek az uralkodótól s az idegen csapatok kivonását Csehországból, a délszlávok nyíltan beszéltek önállóságukról, a lengyelek pedig szóra sem méltatva az osztrák–lengyel megoldást, Lengyelország

helyreállítását, de a Habsburg-birodalommal való összeköttetés formájában csak a „nagy lengyel” jövőt emlegették. Ilyen előzmények után kellett az 1918. október 15-én este 10 órakor összehívott osztrák minisztertanácsnak nemcsak a császári manifesztum kibocsátásáról, de Ausztria további sorsáról is döntenie.

A Monarchia vezető köreinek belső válságát még jobban elmélyítette, hogy az a szakadék, amely a valóság és a remények között fennállott a magyar uralkodó csoportoknál, még sokkal mélyebb volt, mint osztrák oldalon. A magyar kormány, „integritási” koncepciójába merevedve, teljesen útját állta ezen utolsó kísérlet széles körű megvalósításának.

Habsburg Károlyt, akit magyar királyi esküje kötelezett a magyar birodalom területi integritásának óvására és védelmére, a kiáltványában tervezett föderalizálást csakis a magyar kormány hozzájárulásával hirdethette meg, pontosabban, ez a körülmény lényegesen megkönnyítette volna a kiáltvány kiadását. Hogy a Magyarország területi integritásának fenntartására vonatkozó megállapítást a császári manifesztumnak is tartalmaznia kell, azt Wekerle nemcsak nem adta fel, de még az eddigieknél is határozottabban képviselte. Ekkor hangoztak el Wekerle szavai: „ha a manifesztum nem tartalmazza az integritási záradékot, úgy megvonom Ausztriától az élelmiszereket”.

Az 1918. október 15-ről 16-ára virradó éjszakán megtartott osztrák minisztertanácsi értekezleten került sor a császári kiáltvány kibocsátásának elhatározására, s ezzel kapcsolatban a magyar miniszterelnök követeléseinek a megtárgyalására. A kiáltvány célja a minisztertanács szerint „az antanttal folytatandó tanácskozások megkönnyítése Ausztria belpolitikai kérdéseiről, oly módon, hogy az érintett területen kezdeményezőleg lépnek fel”. A belpolitikai szempontok azonban szintén indokolták a beavatkozást, amivel kapcsolatban főleg a csehek által felidézett veszélyekre történt utalás.

Az átalakulást s a kiáltvány tartalmát az osztrák minisztertanács olyan szövetséges állam tervében képzelte el, amelyben a trónöröklés és az uralkodói jogok, a külképviselet, a katonai védelem, s általában a külső kapcsolatokra épülő ügyek közösek maradtak. E közösségre épülnének a nemzeti települési területeken alakuló önálló államok: a német-ausztriai, a cseh, a délszláv és az ukrán. Trieszt különleges helyzetet kapna, a lengyelek pedig, a wilsoni elvek értelmében, a független lengyel államhoz csatlakoznának. „A kiáltványt csakis Ausztriának szánják” –, állapítja meg az osztrák minisztertanácsi jegyzőkönyv, majd folytatja: „a magyar korona országaira nem vonatkozik. A magyar kormány azonban azt kívánja, hogy e tény a kiáltvány szövegében kifejezetten megfogalmazásra kerüljön, s az előadó miniszter szerint is szükségesnek látszik e kívánság teljesítése, mivel az adott viszonyok között rá vannak utalva Magyarország készségére az élelmiszer-szállítások tekintetében.”

Ennek megállapítása után az osztrák minisztertanács néhány részletkérdéssel foglalkozott. Wekerle követelését láthatóan teljesítették. Csupán egy ponton lépték át a magyar vezető körök érdekhatárait. A délszláv területeket is a kiala-

kítandó új „szövetségi” államok közé sorolták és ezzel eleve szinte tárgytalanná és értelmetlenné tették a Wekerle-féle integritási záradékot, még akkor is, ha ez az új délszláv állam formailag nem foglalt volna magában a történelmi magyar határokon belül eső szerb vagy horvát területeket.

Károly 1918. október 16-i kiáltványa kimondta: „... Ausztria népeinek akaratához képest szövetséges állammá alakul át, melyben minden néptörzs saját, külön államközösséget alkot települési területén. Ausztria lengyel területeinek a független lengyel állammal való egyesülését ez semmiképpen sem érinti. Trieszt város és területe népeinek kívánságához képest különleges álláshoz jut.

Ez az új alakulás, mely a magyar Szent Korona országának integritását semmi tekintetben sem érinti, minden egyes nemzeti államnak önállóságát biztosítja. De eredményesen fogja védeni a közös érdeket is és mindenütt érvényesülni fog, ahol a közösség az egyes államok életszükséglete. A népeket, melyek önrendelkezési jogán az új birodalom felépül, felhívom, *hogy nemzeti tanácsaik útján* vegyenek részt a nagy munkában, s hogy ezek a nemzeti tanácsok, melyeket minden nemzet birodalmi tanácsbeli képviselőiből alakít meg, a népek érdekeit egymással szemben s a kormánnyal való érintkezésben érvényre juttassák.” A Károly-féle kiáltvány megjelenése idején a Monarchia alkotóelemeit képező nemzetek önállósága, sőt a nagyhatalmak által elismert állami különállása és függetlensége elismert tény volt, amelyen a császári manifesztum már nem tudott változtatni.

Az ide vezető folyamatot nemcsak meggátolni nem lehetett hatalmi eszközökkel, de a felülről érkező engedmények is csak előmozdítólag hatottak a bomlási folyamatra. Ez az értelmezés éppen az ellenkezője annak az elítélő beállításnak, hogy ti. a Károly-féle manifesztum volt a birodalom bomlásának egyik fő oka. A Károly-féle manifesztum nem volt és nem is lehetett a Monarchia bomlásának elindítója, vagy éppen az oka, annál inkább igazolása annak, hogy a birodalom fejlődésének olyan szakaszába érkezett, amelyben minden mozgás vagy változtatás a felbomlást erősíti s igazolja.

Az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó közös minisztertanácsa legjobb tanúbizonysága annak, hogy vezető rétegét túlhaladta az idő, s teljesen képtelenné vált a birodalom irányítására. A tanácskozás lefolyása azt mutatta, hogy a birodalom fennmaradása mellett minden más kérdés, tehát szerkezeti problémái, a dualizmus, a trializmus és a föderalizmus problémája, alárendelt jelentőségű. Hozzájárul a helyzet összképéhez az is, hogy a tanácskozás napjaiban a dualista Monarchia gyakorlatilag már felbomlott, s hogy ezt a tényt Wilson október 18-i válaszigyzéke leplezetlenül kifejezésre juttatta. Az a körülmény, hogy Burián külügyminiszter e tényt nem akarta vagy képtelen volt tudomásul venni, ami – többek között – azokból a kijelentéseiből világlik ki, amelyekben kétségbe vonta a győztes antanthatalmak s Wilson illetékességét Csehszlovákia de facto elismerésére – csak azt bizonyította, hogy ez a vezető csoport a háború folyamán kívülrekedt a táj történelemformáló erőinek és hatalmainak a körén.

Ha pedig ez a megállapítás az egész Habsburg-monarchia vezető rétegére érvényes, úgy különösen vonatkozik arra a magyar uralkodó csoportra, amely a dualista rendszer felbomlása pillanatában úgy kívánta hatalmi helyzetét megmenteni, hogy kivonja erőit az összbírodalom összeomló épületéből, s megkísérelte, hogy romjain rendezkedjék be újra. Ez a cél tagadhatatlanul primitívebb volt az osztrák vezető körökénél is, amelyek a Manifesztumban megfogalmazott föderációs tervükkel megkísérelték azt, hogy legalább az antant és Wilson szövegeivel egyenértékű koncepciót szerezzenek szembe – ha erősen elkésztett időpontban is. Wekerléék részéről erre sem tellett. Még a perszonáluniós törvényjavaslat beterjesztéséért vállalandó felelősséget sem volt hajlandó kormánya nevében képviselni, hanem igyekezett annak egy részét Károlyiékra áthárítani. Holott október 16-án még maga mondta a képviselőházban, hogy Ausztria föderatív alapon végrehajtandó átrendeződése mellőzhetetlenné teszi, hogy a perszonálunió alapjára helyezkedjünk. A perszonálunióval kapcsolatban pedig ezúttal nem az a kérdés, hogy megfelelő választ jelentett-e az osztrák manifesztum szövetségi államra vonatkozó tervére, hanem az, hogy önmagában véve mennyiben volt az az adott helyzetben valóban reális, a magyar nemzeti függetlenséget és demokratikus fejlődést előrevívó követelés, tekintet nélkül arra, hogy a magyar polgári pártok közül melyik, milyen formában tűzte zászlájára. Abban a formában, ahogy Wekerle és a mögötte álló csoportok képviselték, semmiképpen sem volt az. Ahhoz pedig, hogy a magyar függetlenség ügye valóban a nemzeti fejlődést szolgálja, új osztályoknak kellett történelmi építésébe bekapcsolódniuk.

Az 1918. október 22-i közös minisztertanács befejeztével a dualista Habsburg-monarchia elvileg történelmi pályájának végéhez érkezett, mert a két államalakulat között olyan belső szerkezeti különbségek és politikai ellentétek alakultak ki, amelyek kizárták a közös államvitel további fenntartását. Mindezek a változások még az adott osztálykeretek között érlelődtek, de fokozódtak és bonyolultabbakká váltak azáltal, hogy az osztályviszonyok is átalakulóban voltak, s a Habsburg-bírodalmat mind államszerkezeti, mind nemzeti viszonylatban túlhaladottá tették.

Az események most már, a hatalom látszatával rendelkező személyiségek akarától függetlenül, rohamosan torlódtak egymásra. Október 21-én a Birodalmi Tanács osztrák–német képviselői már határozatot hoztak a német Ausztria külön ügyeinek megtárgyalására. Két napra rá Lammasch vezetése alatt bizottság alakult a Monarchia felszámolására. Aznap nevezte ki Károlyy Andrassy Gyula grófot a Monarchia közös külügyminiszterévé. Másnap foglalta el hivatalát Bécsben; már nem sok dolga akadt. A szeptemberi és októberi eleji próbálkozások után az ő feladata volt, hogy Wilsontól fegyverszünetet kérjen. Ezen a napon, 24-én indult meg az olasz fronton az antant nagy támadása. Október 28-án Prágában a Nemzeti Tanács kimondta a Csehszlovák Köztársaság megalakulását, az osztrák hatóságok átadták a hatalmat. Két napra rá

Turócszentmártonban a Szlovák Nemzeti Tanács bejelentette csatlakozását. 29-én Zágrábban kiáltották ki a szerbek, horvátok és szlovének királyságát, két napra rá Ljubljánban csatlakoztak a szlovének, november 1-én Szarajevóban kimondták Bosznia és Hercegovina csatlakozását. A magyarországi románok már október 27-én az önrendelkezés alapjára helyezkedtek, a lengyelek már régóta nem is törődtek a Monarchiával, ők már az újjászülető lengyel állam polgárainak tekintették magukat.

Magyarországon október 31-én tört ki a forradalom, a következő napon a galíciai ukránok jelentették be az önállóságot. Ugyanezen a napon közölték az osztrák-magyar hadvezetőséggel olasz részről a fegyverszüneti feltételeket, és ugyanezen a napon adta át Horthy Miklós az uralkodó utasítására a Monarchia flottáját a jugoszláv hatóságoknak. November 3-án Páduában megkötötték a fegyverszünetet, a harci cselekményeket hajnali 3 órakor meg kellett szüntetni, az olasz csapatok azonban csak a következő nap délutáni 3. órájában, addig még 300 ezer hadifoglyot ejtettek.

Október 30-án a Birodalmi Tanács német-osztrák képviselői már az új állam címerét és zászlaját is megszavazták, és a külügyekben is saját magukat tekintették illetékesnek. Károly még mindig ott ült Schönbrunnban, egy immár nem létező állam uralkodójaként, és habozott, mit tegyen. Még napokig nem döbbsen teljesen tudatára annak, hogy már senki sem törődik vele. Aztán mégis elhatározta magát, november 11-én kiáltványban közölte, hogy visszavonul az államügyek intézésétől, el is hagyta Schönbrunn, az eckartsau kastélyba vonult vissza. Másnap kikiáltották az osztrák köztársaságot. November 13-án a 11-i kiáltványhoz hasonló tartalmú nyilatkozatot adott át Károly a magyar országgyűlés három képviselőjének, a még általa kinevezett Károlyi Mihály miniszterelnököt felmentette esküje alól. 16-án Magyarország is köztársasággá alakult. Három hét sem telt bele, a Monarchia már a múlté volt, nemzetei egymástól különválva és hamarosan egymás ellen acsarkodva keresték a megoldás új útjait. Forradalmak és nemzeti államalakulások viharában elsüllyedt a Monarchia, még az utolsó pillanatokban is valami bürokratikus fegyelmezettséggel és rendtartással.

★

A viták, vajon ez a vég szükségszerű és megérdemelt volt-e, vagy sem, a bukás másnapján már megindultak, azóta sem szűntek meg, az érvek sem sokat módosultak egyik oldalon sem, legfeljebb a vita heve változott. A megérdemelt bukás szószólói a népek börtönét emlegetik azóta is, arra hivatkoznak, hogy az egykori Monarchia romjain nemzetállamok jöttek létre, a társadalmi és politikai fejlődés legmegszokottabb és legmegfelelőbb keretei. A Monarchiát visszasírók a ferencjózsefi békekorszakon merengenek el, modernebbül a nagy terület gazdasági előnyeit emlegetik, a gazdasági integráció tapasztalatainak az ismeretében, a Monarchia európai szerepére hivatkoznak, illetve az európai egyensúly felbo-

rulására. Éles elítélés és múltba vágyó nosztalgia végpontjai közt kavarnak azóta is az érvek, ténymegállapítások és szempontok.

Az első világháború végén három soknemzetiségű birodalom bukott meg, az Osztrák–Magyar Monarchia, a cári Oroszország és a török birodalom. Az elsőből és a harmadikból sok új állam született, nemzetállam, legalábbis igényei szerint. A másodikból a szocialista forradalom győzelme után a valóban minden elnyomás alól felszabadult népek szabad és baráti közössége. Az összehasonlítás ezen a ponton már lehetetlenné válik, hiszen az egykori Oroszországban olyan történelmi jelentőségű fordulat következett be, amely egészen más képet és irányt szabott a fejlődésnek.

Az egykori Monarchia területén ilyen változás végül is nem következett be. A tőkés rendszer uralma itt még eltartott egy-két évtizedig, a változások ezen belül mentek végbe.

De a tőkések sem akarták már a Monarchiát. Hogyan lehetséges ez? Hiszen korábban egyszer arról volt szó, hogy a Monarchia legtöbb népe, ilyen vagy olyan megfontolásból, hosszabb vagy csupán rövidebb távon, de a Monarchia fenntartása mellett foglalt állást. S most egyszerre mindegyik, kivétel nélkül, nagy örömmel hagyja ott a birodalmat, hogy saját államát építse.

Ne felejtjük el, közben volt a világháború, a maga súlyos bonyodalmaival, amelyek mindenütt megnehezítették az emberek életét, a Monarchiában pedig még inkább elmélyítették az ellentéteket, uralkodó osztályok és elnyomottak, uralkodó nemzetek és leigázottak között. A cári Oroszország megszűnt. Ha korábban sokan attól való féltükben húzódtak a Monarchiához, most már levethették ezt a félelmet. A győztes nyugati hatalmak állásfoglalását is ez szabta meg. S ha itt az új, a forradalmi Oroszországtól még jobban féltek, mint a korábbiól, mégis úgy vélték, a felszabaduló népek nemzeti lelkesedése elég egyensúly lesz az internacionalizmus jelszavával, a társadalmi forradalommal szemben, pótolhatja a Monarchia bukásával megingott egyensúlyt. A német szövetséges melletti kitartás amúgy is ellenszenvessé tette most már a Monarchiát még azok szemében is, akik korábban láttak benne pozitívumokat.

A Monarchia népei pedig saját államuk feltámadását vagy megeremtését ünnepelték, ahhoz csatlakoztak, oda menekültek a romok közül. A lengyelek végre egyesülhettek az új Lengyelországban, a szlovákok csatlakozhattak az önállóságukat kimondott csehekhez, a magyarok megszabadultak a közösüges rendszer átkaitól, a délszlávok elérték a régóta várt egységes délszláv államot, a románok egyesítették az összes románokat Nagy-Romániában, az olaszok megtérhettek egységes államukba.

A romok, amelyek közül a népek elmenekültek, valóban már csak puszták voltak. A Monarchia egész szerkezete kétségtelenül elavult, élén a császárkirály megmaradt abszolutista hatalmával, elmúlt századok örökségét kísértésként még mindig hordozó udvarával, a sok született főméltsággal. Az antidemokratikus társadalmi rendszer, a nagybirtok és nagytőke feudális színezetű

uralmával, a munkások és parasztok kizsákmányolt voltával, konzervatív előítéleteivel, mesterkéltségi hierarchiájával már régen pusztulásra volt ítélve. A Monarchiában mindig az ideiglenes megoldások bizonyultak tartósaknak, a pillanatnyi erőviszonyoknak megfelelő kompromisszumok. Egyik napról a másikra lehetett így politizálni, kedvező körülmények közt elég hosszú ideig. Véglegesnek mégsem lehetett ezt az egész rendszert tekinteni. A Monarchia nem tudott úgy megváltozni, hogy életképes alakulattá formálódjék át, mert ezzel önmagát számolta volna fel, erre pedig nem volt képes, de nem is volt hajlandó. Így csak az történhetett meg, hogy mások számolták fel. Hogy a negatív vonások voltak-e többségben, vagy akadtak pozitív mozzanatok, azt 1918 őszén senki sem mérlegelhette érdemben, hiszen senki sem láthatta, mi következik majd a nagy szétválás után. Hogy ebben a történelmi pillanatban mindenki meg volt győződve a negatívumok túlsúlyáról, az biztos, s ennek megfelelően is cselekedett. A Monarchiának adott formájában mindenképpen meg kellett dőlnie, s vele dőlt visszavonhatatlanul a Habsburgok uralma, ez a sok évszázados európai jelenség.

Betejezés

A Habsburg-ház hét évszázad után a dualista Monarchia széthullásával mint uralkodóház befejezte pályáját. Utolsó koronás feje, Károly a birodalom felbomlása után még megkísérelte, hogy Magyarországon a régi hatalom egy részét visszaszerezze. A kísérlet nem sikerült, nem csupán azért, mert a nemzetközi hatalmi viszonyok eleve kilátástalanná tették. Az egykori császári és királyi szárnysegéd, Magyarország kormányzója azonban, akinek a helyét egykori ura és uralkodója számára ismét szabaddá kellett volna tennie, erre volt a legkevesbé hajlandó és kapható. A próbálkozás így kudarcba fulladt, a Habsburg-ház utolsó koronás sarja visszatért a trónjukat veszített uralkodóházak viszonylag legszerencsésebb menedékhelyére, a száműzetésbe, ahol létüket és emlékeiket megtarthatták. A Habsburg-ház bizonyos szempontból szerencsésnek mondható: az uralkodás hét évszázada alatt mindössze egy tényleges uralkodója veszítette életét forradalmi terror következtében: Miksa császár Mexikóban. Egy királyné: Marie Antoinette, XVI. Lajos francia király hitvese, a francia forradalom guillotine-ja alatt, Ferenc Ferdinánd, Erzsébet császárné és királyné pedig anarchista merénylet áldozataként. A nagy európai uralkodóházakkal összehasonlítva, az angol Tudor-házzal és az orosz Romanovokkal a Habsburgok sorsa sem sorolható a történelem királytragédiái közé. Ebben nyilván az utolsó Habsburg rövid uralkodásának jószándékú, bár meddő próbálkozásainak is része volt, amelyekkel birodalmát ki akarta vezetni a kilátástalan világháború vérözönéből. Két esztendő alatt azonban sem hét évtized hibáit jóvátenni, sem hét évszázad törvényszerűségeit megváltoztatni nem lehet. A Habsburg-család, amely oly hosszú korszakon át Európa legelső és leghatalmasabb családjainak egyike volt, már elvesztette a lehetőségét arra, hogy a jövő történelmének alakulásába beleszólhasson.

Irodalom

A Habsburgok történetére vonatkozó régebbi irodalomról van magyar bibliográfia. Kertész János: *A Habsburg-irodalom bibliographiája 1218–1934*. Bp. 1934. Ez persze nemcsak szemlélete, hanem a benne foglalt anyag jellege miatt is ma már legfeljebb a szakember számára nyújt tájékoztatást. Egyébként a továbbiakban felsorolt nagyobb összefoglaló munkákban az olvasó többnyire bibliográfiai áttekintéseket is kap, elsősorban a kérdés polgári irodalmáról.

A családtörténetek közül elsőnek inkább kuriózumként említhetünk egy nagyon régi, Habsburg-lojális szemlélete miatt már teljesen elavult, inkább a részletes eseménytörténet szempontjából még idézhető munkát, E. Lichnowsky: *Geschichte des Hauses Habsburg*. 8 kötet, Wien 1836–1844. Az utóbbi években Nyugaton több összefoglaló munka is megjelent a dinasztia történetéről, általában Habsburg-barát szellemben, a pozitívumok erőteljes kidomborításával. Ilyen Adam Wandruszka: *Das Haus Habsburg*. Die Geschichte einer europäischen Dynastie. Stuttgart 1956.; Dorothy Gies McGuigan: *The Habsburgs*. Garden City, New York 1966. (német fordításban Familie Habsburg 1273 bis 1918. Wien 1967); Emil Franzel: *Die Habsburger*. Gestalt und Schicksal eines Geschlechts. München 1971.; Edward Crankshaw: *The Habsburgs*. London 1972. Éppen ellenkező előjellel, a negatívumokat hangsúlyozva Paul Frischauer: *Die Habsburger*. Geschichte einer Familie. Wien 1961.

Ezzel kapcsolatban említhetünk még a XIX. századi szereplők vonatkozásában néhány munkát: Joseph Redlich: *Kaiser Franz Joseph von Österreich*. Berlin 1929.; Egon Caesar Corti: *Erzsébet hátrahagyott iratai*. Regényes életrajz. Bp. 1935; Oskar Mitis: *Das Leben des Kronprinzen Rudolf*. Leipzig 1928; Roland Krug von Nidda: *Der Weg nach Sarajewo*. Franz Ferdinand. Wien 1964; Reinhold Lorenz: *Kaiser Karl und der Untergang der Donaumonarchie*. Graz–Wien–Köln 1959. Ezek mind konzervatív beállítottságúak, csakis az eseménytörténet részletesebb megismerésére alkalmasak.

Könyvünk persze nem a szó szorosabb értelmében vett családtörténet bemutatására törekedett, de nem is a Habsburgok országainak a történetére, hanem a Habsburgok mint európai jelenség ábrázolására. Ezért valamelyes eseménytörténeti áttekintést is kellett adnia, szinte az európai történelem egészéről a XV. századtól 1918-ig. Az egyetemes történeti kitekintésekre felhasználható a

Világtörténet III–VII. köt. (Bp. 1962–64). A francia forradalommal kezdődő korszak kitűnő áttekintése Diószegi István: *Klasszikus diplomácia-modern hatalmi politika*. Bp. 1967.

A dunai Habsburg-birodalom problémáiról két nemzetközi konferencia zajlott le Budapesten, 1958-ban és 1964-ben. Az első anyagát lásd *Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie*. (Szerk. Sándor Vilmos és Hanák Péter.) Bp. 1961. (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 51.) Az 1964-es konferencia elsősorban a XX. század elejének kérdéseivel foglalkozott. Anyagát a részt vevő országokban adták ki tárgykörök szerint csoportosítva, Magyarországon a nemzetiségi kérdésnek szentelt kötet jelent meg: *Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900–1918*. (Szerk. Hanák Péter és Szász Zoltán.) Bp. 1966. A dunai Monarchia fejlődésének lényeges kérdéseire lásd még a marxista magyar szakirodalomból Andics Erzsébet: *A Habsburgok és Romanovok szövetsége*. Az 1849. évi magyarországi cári intervenció diplomáciai előtörténete. Bp. 1961. – nagy okmánytárral. Legújabbban ugyanó: *Metternich és Magyarország*. Bp. 1975; Mérei Gyula: *Föderációs tervek Délkelet-Európában és a Habsburg-monarchia 1840–1918*. Bp. 1965; Kovács Endre: *Ausztria útja az 1867-es kiegyezéshez*. Bp. 1968; Somogyi Éva: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig*. (Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez.) Bp. 1976; Somogyi Éva: *Választójog és parlamentarizmus Ausztriában (1861–1907)*. Bp. 1968. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 44.); Gonda Imre: *Bismarck és az 1867-es osztrák-magyar kiegyezés*. Bp. 1960. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 16.); Diószegi István: *Ausztria-Magyarország és a francia–porosz háború 1870–1871*. Bp. 1965.; Palotás Emil: *A Balkán-kérdés az osztrák-magyar és az orosz diplomáciában a XIX. század végén*. Bp. 1972.; Galántai József: *Szarajevótól a háborúig*. 1914. július. Bp. 1975.; Farkas Márton: *Katonai összeomlás és forradalom 1918-ban*. A hadsereg szerepe az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásában. Bp. 1969.; A világháború hadtörténetére lásd Balázs József: *Négy év vasban és vérben. 1914–1918*. Az első imperialista világháború katonai történetének áttekintése. Bp. 1966. (Népszerű történelem).

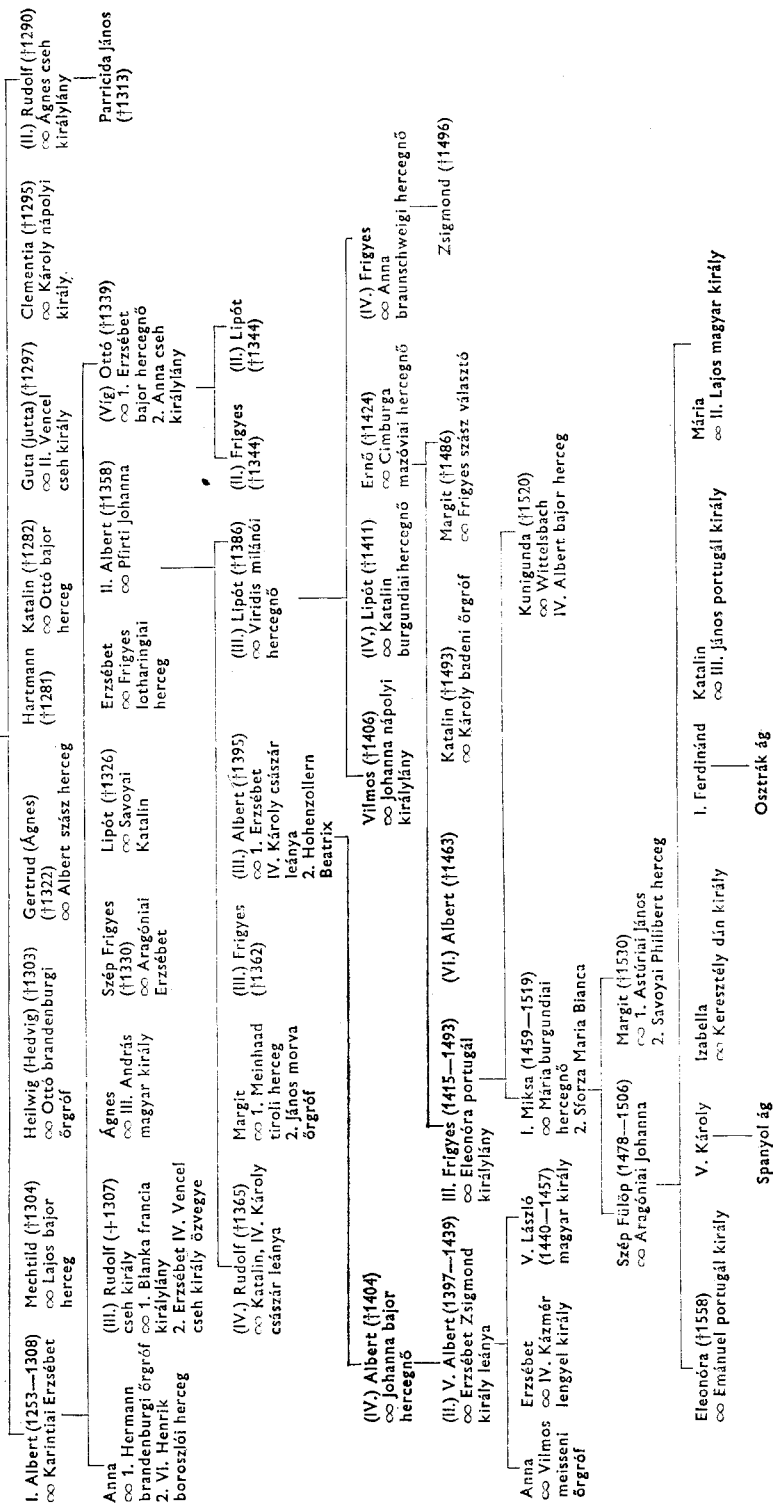
Magyarországnak a Habsburg-birodalmon belüli helyzetére a már idézett munkákon kívül, amelyek erre is kitérnek: *Magyarország története*. (Szerk. Molnár Erik, Székely György, Pamlényi Ervin.) 2 kötet. Bp. 1964. 3. kiad. 1971.; továbbá az egyetemi tankönyvek megfelelő köteteit: *Magyarország története*. (2.) *A késői feudalizmus korszaka 1526–1790*. (Szerk. H. Balázs Éva–Makkai László.) Bp. 1962.; (3.) *A feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet korszaka. 1790–1849*. (Szerk. Mérei Gyula–Spira György.) Bp. 1961.; (4.) *Az abszolutizmus és a dualizmus kora 1849–1918*. (Szerk. Hanák Péter.) Bp. 1972.; Továbbá Szabad György: *Forradalom és kiegyezés választóján (1860–61)*. Bp. 1967.; Pach Zsigmond Pál: *A dualizmus rendszerének első évei Magyarországon*. – Századok 1955. 34–74. l., a kérdések széles perspektívában történő tárgyalására Hanák

Péter: *Magyarország a Monarchiában*. Tanulmányok. Bp. 1975.; a világháborúra Galántai József: *Magyarország az első világháborúban*. Bp. 1974.

A problémakör német vonatkozásaira Tokody Gyula–Niederhauser Emil: *Németország története*. Bp. 1972.; Ausztria vonatkozásában a legújabb polgári összefoglalás Erich Zöllner: *Geschichte Österreichs. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. 5. kiad. München 1974. Zöllner könyvénél valamivel régibb, konzervatív, a Habsburgok iránt erősen lojális Hugo Hantsch: *Die Geschichte Österreichs*. 2 kötet, Graz–Wien–Köln 1962. ugyancsak több kiadást ért meg. Zöllnertől eltérően valamivel erősebben veszi figyelembe a mai Ausztriához nem tartozó országok fejlődését is, de csak a dunai birodalomra tér ki. Spanyolországra John Lynch: *Spain under the Habsburgs*. Oxford 1964. Németalföld és Belgium történetére a régi, de klasszikusnak számító polgári összefoglalás Henri Pirenne: *Histoire de Belgique*. Új kiadása 4 kötetben Bruxelles 1948–1952.

Végül még két polgári munka a Habsburg-birodalomról C. A. Macartney: *The Habsburg Empire 1790–1918*. London 1969, amely az előzményekre is bőven kitér, az eseménytörténet szempontjából használható, bő bibliográfiát is ad és Robert A. Kann: *The multinational empire. Nationalism and national reform in the Habsburg Monarchy 1848–1918*. 2 kötet. New York 1950 (megjelent németül is: *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie*. 2. kiad. Graz–Köln 1964.), a birodalom egyik alapproblémáját jelentő nemzeti kérdés legrészletesebb tárgyalása.

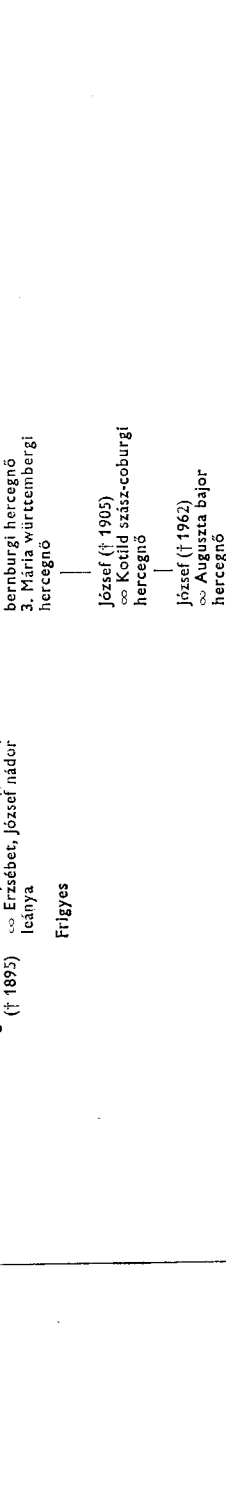
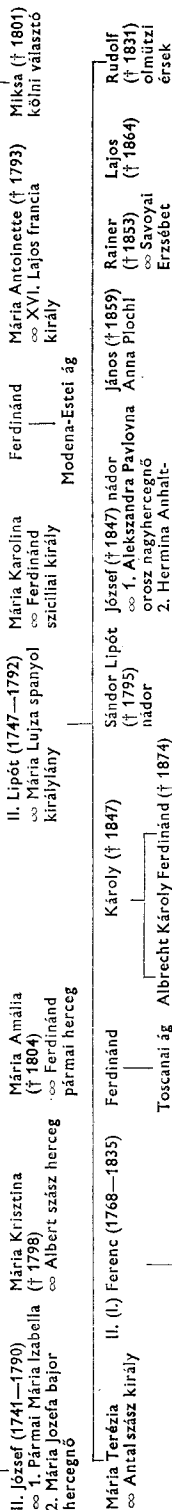
1. Rudolf (1218—1291)
1. Hohenbergi Gertrud (Anna) 2. Burgundi Ágnes

IV. HABSBURG-LOTHARINGIAI HÁZ

Mária Terézia (1717—1780)

∞ Lotharingiai Ferenc (1708—1765)

∞ 1. Württembergi Erzsébet 2. Mária Terézia szicíliai királylány 3. Mária Ludovika modenai hercegnő 4. Karolina bajor hercegnő

Mária Lujza (1791—1847) ∞ I. Napóleon

I. (V.) Ferdinánd (1793—1875) ∞ Savoyai Anna Karolina Pia

Leopoldina († 1826) ∞ Pedro brazilai császár

Karolina († 1832) ∞ II. Frigyes Agost szász király

Ferenc Károly (1802—1878) ∞ Zsófia bajor hercegnő

Ferenc József (1830—1916) ∞ Miksa (1832—1867) ∞ Erzsébet bajor hercegnő

Mexikói császár

Károly Lajos (1833—1896) ∞ 1. Margit szász hercegnő 2. Szicíliai Mária Annunziata 3. Mária Terézia portugál hercegnő

Lajos Viktor (1842—1919)

Zsófia († 1857) ∞ Rudolf (1858—1889) ∞ Stefánia belga hercegnő

Mária Valéria ∞ Ferenc Szalvátor főherceg

Ferdinánd (Burg) († 1915)

Ottó (1865—1906) ∞ Mária Jozefa szász hercegnő

Károly (1887—1922) ∞ Zita Bourbon-pármái hercegnő

Ottó (1912—)

V. MODENA-ESTEI MELLÉKÁG

Ferdinánd (1754—1806)
 ∞ Estei Mária Beatrix

Mária Terézia († 1832)

∞ I. Viktor Emánuel szárd király

IV. Ferenc (1779—1846)
 ∞ Szardíniai Beatrix

Mária Ludovika
 ∞ I. Ferenc császár

Mária Terézia († 1886)
 ∞ Bourbon Henrik
 chambordi gróf

V. Ferenc (1819—1875)

VI. TOSCANAI MELLÉKÁG

III. Ferdinánd (1769—1824)
 ∞ Mária Lujza szicíliai hercegnő 2. Mária szász hercegnő

II. Lipót (1797—1870)

∞ Mária Anna szász hercegnő 2. Mária Antónia szicíliai hercegnő

IV. Ferdinánd (1835—1908)

∞ 1. Anna szász hercegnő 2. Alice pármai hercegnő

János (Ortl.) († 1890 ?)

Lipót (Wölfling) († 1935)

Mária Terézia († 1855)
 ∞ Albert szárd király

Gondolat • Budapest 1977

A képek forrásjegyzéke

1. I. RUDOLF. XVII. századi rézmetszet. Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka
2. III. FRIGYES SÍREMLÉKE. N. Gerhaert műve. Bécs, Stefansdom
3. I. MIKSA. Albrecht Dürer fametszete
4. V. KÁROLY. Tiziano olajfestménye. München, Alte Pinakothek
5. II. FÜLÖP. Tiziano olajfestménye. Madrid, Prado
6. III. FÜLÖP. D. Velazquez olajfestménye. Madrid, Prado
7. IV. FÜLÖP. D. Velazquez olajfestménye. Madrid, Prado
8. II. KÁROLY. Luca Giordano olajfestménye. Madrid, Prado
9. I. FERDINÁND. H. S. Lautensack rézmetszete. MNM TKcs
10. II. MIKSA. XVI. századi rézmetszet Martius Rota nyomán. MNM TKcs
11. II. RUDOLF. E. Sadeler rézmetszete Hans von Aachen rajza nyomán. MNM TKcs
12. I. MÁTYÁS. Rézmetszet Nádasdy Ferenc Mauzoleumából. MNM TKcs
13. II. FERDINÁND. J. van der Heyden rézmetszete M. van Valckenborch festménye nyomán. MNM TKcs
14. III. FERDINÁND. J. Suyderhoff rézmetszete. P. Soutman festménye nyomán. MNM TKcs
15. I. LIPÓT. J. Brouwer rézmetszete W. Vaillant festménye nyomán. MNM TKcs
16. I. JÓZSEF MAGYAR KORONÁZÁSI ÖLTÖZETBEN. Nürnbergi mester rézmetszete. MNM TKcs
17. VI. KÁROLY. A. és J. Schmutzer rézmetszete M. Hannl rajza nyomán. MNM TKcs
18. MÁRIA TERÉZIA. J. Schmutzer rézmetszete J. Ducreux festménye nyomán. MNM TKcs
19. KAUNITZ. J. Schmutzer rézmetszete J. Steiner festménye nyomán. MNM TKcs
20. II. JÓZSEF. F. John pontozómodorú rézmetszete H. F. Füger festménye nyomán. MNM TKcs
21. II. LIPÓT. F. W. Durmer pontozómodorú rézmetszete J. Kreutzinger festménye nyomán. MNM TKcs

22. I. FERENC. Peter Krafft olajfestménye. MNM TKcs
23. V. FERDINÁND. J. M. Ranftl szénrajza. MNM TKcs
24. METTERNICH. J. Kriehuber litográfiája Th. Lawrence festménye nyomán. MNM TKcs
25. JÓZSEF NÁDOR. F. Eybl litográfiája A. Einsle festménye nyomán. MNM TKcs
26. KÁROLY FŐHERCEG. J. Pichler mezzotintoja. J. Kreutzinger festménye nyomán. MNM TKcs
27. JÁNOS FŐHERCEG. Josef Kriehuber litográfiája. MNM TKcs
28. FERENC JÓZSEF. László Fülöp olajfestménye. MNM TKcs
29. ERZSÉBET. Benczur Gyula olajfestménye. MNM TKcs
30. RUDOLF. Fénykép. Magyar Munkásmozgalmi Múzeum
31. FERENC FERDINÁND. Fénykép. Magyar Munkásmozgalmi Múzeum
32. KÁROLY. Fénykép. Magyar Munkásmozgalmi Múzeum

Térképek jegyzéke

A Habsburg-ház területi gyarapodása V. Károly uralkodásának végéig (1556).	40-41 old.
Az osztrák Habsburg-birodalom területi alakulásai 1606-1797	120-121 old.
A Habsburg-birodalom 1809-1918 és közigazgatási beosztása 1867 után	211-212 old.

Névmutató

- Adler, Friedrich (1879–1960), osztrák fizikus, szocialista politikus, Viktor Adler fia. 1907-től a *Der Kampf* c. folyóirat egyik szerkesztője; 1911–14-ben az Osztrák Szociáldemokrata Párt titkára; 1916-ban Stürgkh miniszterelnök merénylete. – 308
- Adler, Viktor (1852–1918), osztrák orvos, szocialista politikus. 1888–89-ben kiemelkedő szerepe volt az Osztrák Szociáldemokrata Párt és a II. Internacionálé megalapításában; az osztrák szocialista párt elismert politikai és szellemi vezetője; 1889–1918-ban az *Arbeiter Zeitung* főszerkesztője. 1918. október 30-ától haláláig, november 11-éig külügyminiszter. – 253, 263, 285, 287, 308, 313
- Adolf, Nassaui (1255 k.–1298), 1292–98-ban német-római császár. – 13–14
- Adorján, VI., Utrechti (1459–1523), szerzetes, a leuveni egyetem bölcselet-tanára, 1507-től a későbbi V. Károly császár nevelője, 1517-től bíboros, 1520-tól Spanyolország helytartója, 1522–23-ban pápa. – 33–34, 36, 39
- Ady Endre (1877–1919) – 277
- Aehrenthal (Lexa von Aehrenthal), Alois gr. (1854–1912), 1894-től bukaresti, 1896-tól pétervári osztrák-magyar nagykövet, 1906–12-ben közös külügyminiszter. – 299–300
- Ágost Frigyes, I. (1670–1733), szász választófejedelem (1694–1733), II. Ágost néven lengyel király (1697–1706, 1709–1733). – 106
- Ágost Frigyes, II. (1696–1763), szász választófejedelem (1733–1763), III. Ágost néven lengyel király (1734–1763). – 106, 109, 115, 124, 132
- Alba (Ferdinand Alvarez de Toledo) herceg (1508–1582), spanyol hadvezér és politikus; 1567–73-ban németalföldi helytartó, 1580-ban Portugália meghódítója. – 54, 56, 59–60
- Albert, Habsburg, III. (XII. sz. vége–XIII. sz. eleje), Habsburg grófja, elzászi tartományi gróf. – 5
- Albert, Habsburg, IV., Bölcs (?–1239), II. Habsburg Rudolf és Staufeni Ágnes fia, a Habsburg-család fő ágának ősatya, Habsburg grófja, felső-elzászi tartományi gróf, IV. Rudolf (I. Rudolf császár) apja. Felesége Kiburgi Heilwig. – 6
- Albert, Habsburg (1253?–1308), I. Rudolf császár fia, 1283-tól az osztrák és stájer hercegségek ura, osztrák hercegeként és 1298–1308-ban német királyként: I. Albert. – 13–16
- Albert, II., Habsburg, Bölcs v. Sánta (1298–1358), I. Albert fia, osztrák herceg. 1330–39-ben Ottó öccsével, majd egymaga kormányozta Ausztriát. 1335-ben megszerelte Karintiát és Krainját. – 15–16
- Albert, III., Habsburg, a Hajfonatos v. Copfos (1349–1395), II. Albert fia, osztrák herceg. Az 1379-i felosztásig Lipót öccsével közösen kormányoztak, ekkortól Alsó- és Felső-Ausztria ura. – 17
- Albert, V., Habsburg (1397–1439), IV. Albert hg. (1377–1404) fia; 1404-től Ausztria hercege, utóbb Zsigmond császár veje, 1422-től morva őrgróf. I. Albert néven 1437-től magyar, 1438-tól cseh király; II. Albert néven 1438–39-ben német-római császár. – 18, 22
- Albert, VI., Habsburg (1418–1463), osztrák herceg, Vaserejű Ernő hg. második fia, III. Frigyes császár öccse. – 20, 22
- Albert, VII., Habsburg (1559–1621), osztrák főherceg, II. Miksa császár hatodik fia. II. Fülöp spanyol király udvarában nevelkedett; 1577-től bíboros, 1584–95-ben portugáliai alkirály, 1594-től toledói érsek, 1595-

- től dél-németalföldi helytartó. Utóbb kilépett az egyházi rendből, és feleségül vette Izabella Klára Eugénia spanyol infánsnőt. – 61, 77, 80
- Albert Alkibiádész (1522–1557), brandenburg–kulmbachi, ill. brandenburg–bayreuthi örgróf, vezető protestáns fejedelem. V. Károly császár franciaellenes háborúiban hol a franciák, hol meg a császár oldalán hadakozott. 1553-ban elvesztette tartományát; Franciaországba menekült. – 47, 50
- Albrecht Frigyes Rudolf Domokos (1817–1895), osztrák főherceg, tescheni herceg, Károly főhg., hadvezér fia. 1848–49-ben Olaszországban harcolt, 1851–60-ban Magyarország polgári és katonai kormányzója, 1866-ban Custozzánál Lamarmora legyőzője, a königráti vereség után a császári hadak főparancsnoka. – 219, 226
- Amélia főhercegnő, I. Mária Amália
- Andrássy Gyula gr. (1823–1890), 1867–71-ben magyar miniszterelnök és honvédelmi miniszter, 1871–79-ben közös külügyminiszter. – 229, 233–234, 238–242
- Andrássy Gyula gr., ifj. (1860–1929), 1894–95-ben király személye körüli miniszter, 1906–10-ben belügyminiszter, 1918. okt. 24-től okt. 30-áig az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó külügyminisztere. – 292, 319, 322
- Anjou-dinasztia – 28
- Anjou herceg (François-Hercule duc d'Anjou; 1554–1584), II. Henrik francia király és Medici Katalin ötödik fia, III. Henrik öccse. 1582-ben Orániai Vilmos és a németalföldi rendek uralkodóul hívták meg; 1583 elején francia zsoldosai élén Flandria és Brabant Franciaországhoz csatolását tervezte. Lázasát leverték. – 61
- Anjou Fülöp hg., I. V. Fülöp spanyol király
- Anna, Ausztriai (1549–1580), osztrák főhercegnő, II. Miksa leánya, 1570-től II. Fülöp spanyol király negyedik felesége, III. Fülöp anyja. – 63
- Anna, Jagelló (1503–1546), magyar és cseh hercegnő, II. Ulászló első gyermeke, 1521-től I. Ferdinánd osztrák főherceg, későbbi magyar és cseh király, német-római császár felesége. – 30
- Anna, Klevei (?–1557), hercegnő, 1540. január–júliusban VIII. Henrik angol király negyedik felesége. – 44
- Anna, Stuart (1665–1714), angol királynő (1702–1714), II. Jakab angol király leánya. – 99
- Apponyi Albert gr. (1846–1933), politikus; 1901–03-ban a képviselőház elnöke, 1906–10-ben és 1917. június–1918. májusában vallás- és közoktatástügyi miniszter. – 319
- Atahualpa (?–1533), 1532–33-ban az inka birodalom utolsó uralkodója. Pizarro kivégeztette. – 37
- Auersperg, Adolf hg. (1821–1885), osztrák politikus; 1871–79-ben miniszterelnök. – 239, 250–251
- Auersperg, Karl (Carlos) Wilhelm hg. (1814–1890), osztrák politikus, Adolf Auersperg hg. bátyja. 1868. január–szeptemberben miniszterelnök, 1879 után a Taaffe-minisztériummal szemben a cseh–német főúri ellenzék egyik vezetője. – 236, 250
- Augusz Antal br. (1807–1878), a reformkorban Tolna megye alispánja, az abszolutizmus idején helytartótanácsi főtisztviselő. – 219
- Babenberg-dinasztia: tagjai 976–1156 között Ausztria örgrófjai, 1156-tól 1246-ig hercegei. – 10, 12
- Bach, Alexander br. (1813–1893), osztrák politikus; 1848-ban igazságügyminiszter, 1849–59-ben belügyminiszter. – 177, 180, 188, 190, 199, 202, 206–207, 209, 213, 215, 218, 220, 234
- Badeni, Kasimir Felix gr. (1846–1909), lengyel arisztokrata, 1895–97-ben osztrák miniszterelnök. – 261, 289
- Bakunyin, Mihail Alekszandrovics (1814–1876), orosz forradalmár, az anarchizmus ideológusa. – 176
- Balfour, Arthur James (1848–1930), angol politikus, a századforduló idején pénzügyminiszter, 1902–06-ban miniszterelnök, majd 1911-ig a konzervatív ellenzék vezére, 1915-ben az admirális első lordja, 1916–20-ban külügyminiszter. – 317
- Bátori István (1533–1586), 1571-től erdélyi fejedelem, 1576-tól lengyel király. – 71

- Báthori Zsigmond (1572–1613), 1588-tól Erdély fejedelme. 1597-ben lemondott, majd többször visszatért. 1602-ben végleg eltávozott Erdélyből. – 73
- Bauer, Otto (1882–1938), osztrák jogász, szocialista politikus, az ausztromarxizmus egyik fő képviselője és teoretikusa. 1907-től parlamenti képviselő; Viktor Adler halála után 1919 júliusáig külügyminiszter. – 285
- Bazaine, François Achille (1811–1888), francia tábornagy, 1863–67-ben a Mexikóba küldött expedíciós sereg, a francia–porosz háború idején 1870. augusztus 12-étől a francia hadsereg főparancsnoka. – 234
- Beccaria, Cesare Bonesana márk (1738–1794), olasz büntetőjogi és közgazdasági író, a paduai egyetem közgazdaságtan-professzora. Haladó büntető joginézetei II. József 1787-i büntetőtörvénykönyvére hatással voltak. – 140
- Becher, Johann Joachim (1635–1682), német vegyész, orvos és közgazdász. Elképzelései nagy hatással voltak a Habsburg-birodalom kamaralista törekvéseire. – 94
- Beck, Max Wladimir br. (1854–1943), osztrák államférfi, 1906–08-ban miniszterelnök. Megújította a gazdasági kiegyezést Magyarországgal; Ausztriában bevezette az általános választójogot. – 276, 278
- Beethoven, Ludwig van (1770–1827), német zeneszerző; 1792-től Bécsben élt és alkotott. – 165
- Béla, IV. (1206–1270), magyar király (1235–1270). 1246-ban Babenbergi Harcias Frigyes osztrák hercegtől visszafoglalta a tatárjáráskor átengedett három dunántúli vármegyét. – 12
- Belcredi, Richard gr. (1823–1902), osztrák politikus, 1865–67-ben osztrák miniszterelnök, valamint belügy- és rendőrminiszter; a dualizmus és a liberális reformok ellenzője, föderalista. – 221, 223, 228–229
- Bellegarde Paulina grnő (szül. 1830), 1854–57-ben Erzsébet császárné főudvarmesternője. – 200
- Benedek Lajos (1804–1881), császári tábornagy. 1848–49-ben részt vett az olasz és a magyar forradalom elfojtásában; 1860-ban magyarországi kormányzó. 1866-ban a császári seregek főparancsnokaként Königsgrätznél vereséget szenvedett. – 226–227
- Beneš, Eduard (1884–1948), 1908-tól a prágai egyetem nemzetgazdaságtan-tanára, cseh államférfi. A világháború alatt emigrált; Párizsban a *La Nation Tchèque* szerkesztője. 1918 november közepétől az új Csehszlovákia első külügyminisztere. – 279, 317
- Berg, Alban (1885–1935), osztrák zeneszerző. – 270
- Bethlen Gábor (1580–1629), erdélyi fejedelem (1613–1629). – 77, 80, 82
- Beust, Friedrich Ferdinand gr. (1809–1886), szász diplomata és politikus. 1848-ban berlini szász követ, 1849-től előbb szász kultusz- és külügyminiszter, majd miniszterelnök. 1866 októbertől osztrák külügyminiszter, 1867 februártól miniszterelnök, majd 1867 június–1871 novemberében az Osztrák–Magyar Monarchia első közös külügyminisztere. 228, 233, 236–238, 240
- Bismarck, Otto Eduard Leopold hg. (1815–1898), német államférfi, 1862–72-ben és 1873–90-ben porosz miniszterelnök, 1862–90-ben porosz külügyminiszter, 1871–90-ben a Német Birodalom első kancellárja. – 208, 220, 224–225, 227–228, 238, 241–242, 253, 295
- Blum, Robert (1807–1848), német demokrata író, 1848-ban a frankfurti parlament alelnöke, a balpárt vezére. Októberben Julius Fröbellel a frankfurti birodalmi gyűlés küldötte Bécsben, ahol 26-ától részt vett az utcai harcokban. November 9-én Windischgrätz agyonlővette. – 181–182
- Bocskai István (1557–1606), Magyarország és Erdély fejedelme (1605–1606). – 73–74, 77
- Bombelles, Franz Heinrich gr. (1789–1850), osztrák katonatiszt, diplomata. A napóleoni háborúkat követően pétervári, lisszaboni, majd torinói követ. 1836-tól Ferenc József főherceg, a későbbi császár nevelője. – 189
- Bonaparte, Napoléon (1769–1821) – 150–152, I. még I. Napoléon
- Borja (Borgia)-család – 28
- Bourbon-dinasztia: francia főúri, ill. királyi család; tagjai 1589 előtt a navarrai királyságban, 1589–1792-ben és 1814–30-ban Franciaországban, 1700–1868-ban, 1875–1931-ben és 1975-től Spanyolországban, 1735–1806- és 1815–60-ban a Nápoly-szi-

- cfiliai királyságban és 1731–1859-ig megszakításokkal a parmai hercegségben uralkodtak. – 64, 85, 98–99, 102, 105, 110, 158, 315
- Böhm-Bawerk, Eugen (1851–1914), osztrák közgazdász, 1884-től az innsbrucki egyetem tanára, 1895-ben, 1897–98-ban és 1900–04-ben pénzügyminiszter, 1907-től a bécsi egyetem professzora és az osztrák tudományos akadémia alelnöke. – 255
- Bragança-dinasztia: portugáliai királyi család (1640–1805, 1821–1853); tagjaiból kerültek ki Brazília császárai is (1826–89). – 85
- Brahe, Tycho de (1546–1601), dán csillagász; 1599-től II. Rudolf császár udvari csillagásza. – 71
- Brahms, Johannes (1833–1897), német zeneszerző; 1869-től Bécsben élt. – 270
- Brandenburg, Friedrich Wilhelm gr. (1792–1850), porosz tábornok, reakciós politikus; 1848 novemberétől miniszterelnök. – 196–197
- Brehm, Alfred Eduard (1829–1884), német zoológus és utazó. – 256
- Brosch von Aarenau, Alexander (1870–1914), osztrák őrnagy, 1906–11-ben Ferenc Ferdinánd trónörökös katonai irodájának főnöke. – 292
- Bruck, Karl Ludwig br. (1798–1860), osztrák politikus, 1848–51-ben kereskedelemügyi, 1855–60-ban pénzügyminiszter. – 187–188, 190, 207, 233
- Buol-Schauenstein, Karl Ferdinand gr. (1797–1865), osztrák politikus, 1852–59-ben a minisztertanács elnöke és külügyminiszter. – 205–209
- Burián István gr. (1851–1922), diplomata, politikus; 1903–12-ben és 1916. október–decemberében a Monarchia közös pénzügyminisztere, 1913–15-ben Tisza István kormányában király személye körüli miniszter és 1915. január–1916. december, ill. 1918. április–október 24-e között közös külügyminiszter. – 318–319, 321
- Canning, George (1770–1827), angol államférfi; 1804-től tengerészeti, 1807–09-ben és 1822–27-ben külügyminiszter, 1827-ben rövid időre miniszterelnök. – 164
- Carlos, Don, I. V. Károly császár
- Carlos de Austria, Don (1545–1568), spanyol trónörökös, II. Fülöp és Portugál Mária fia. Elmebaja és állítólagos összeesküvése miatt apja az Alcazarba záratta, ahol rövidesen meghalt. Esményített alakja számos dráma tárgya. – 54–55, 162
- Carlos, Don (1716–1788), spanyol infáns, V. Fülöp és Farnese Erzsébet fia. 1731–35-ben I. Károly néven Parma hercege, 1735–59-ben IV. Károly néven nápolyi és 1759–88-ban III. Károly néven spanyol király. – 105
- Carranza (Mirandola), Bartolomé de (1503–1576), Domonkos-rendi szerzetes, a rend spanyolországi tartományi főnöke, 1557–59-ben toledói érsek. Életének hátra lévő részét csaknem teljesen fogságban töltötte szakadárság gyanújával. – 54
- Castlereagh lord (Henry Robert Stewart Londonderry márk; 1769–1822), angol politikus, 1809–12-ben hadügy-, 1812–22-ben külügyminiszter. – 157, 164
- Cavour, Camillo Benso di, gr. (1810–1861), olasz államférfi, 1850–52-ben piemonti kereskedelmi, ill. pénzügyminiszter, 1852–59-ben és 1860–61-ben miniszterelnök. – 208
- Černojević, Arsenije (1633 k.–1706), 1674-től ipeki (Peč) szerb pátriárka, Branković György despota híve, az osztrák politika támogatója. 1688-ban lelkesen fogadta a törökellenes felszabadító seregeket, majd 1690-ben a törökök újólagos elörményölésakor több ezer szerb családdal Magyarországra menekült. A későbbiekben Bécsben élt. – 92
- Charlotte (Karolina) főhercegnő, I. Mária Karolina
- Chièvres, Guillaume de Croy, lovag (1458–1521), V. Károly császár nevelője, később tanácsosa. – 33
- Childebert, II. (571–596), frank király (575–596). – 7
- Chotek Zsófia grñő (Hohenberg hercegnő; 1868–1914), 1900. július 1-étől Ferenc Ferdinánd trónörökös felesége. – 291
- Churchill, John, I. Marlborough hg.
- Cillei Borbála grñő (1392–1451), magyar királyné, Zsigmond király második felesége, – 21
- Cillei II. Ulrik gr. 1436-tól hg. (1406–1456), pártütő főúr, Cillei Borbála királyné unokaöccse és társa a Zsigmond, Albert és Ulászló

- királyok elleni összeesküvésekben. Hunyadi János ellenfele; 1452-től V. László király gyámja, 1456-ban magyarországi helytartója. – 21
- Clam-Gallas, Eduard gr. (1805–1891), császári altábornagy; 1848–49-ben Olaszországban és Erdélyben, majd az 1859-i és az 1866-i háborúkban különböző parancsnoki beosztásban harcolt, a két utóbbi alkalommal sikertelenül. 1865–66-ban I. Ferenc József főudvarmestere. – 227
- Clam-Martinic, Heinrich gr. (1863–1932), cseh származású főúr, osztrák politikus. 1916 november–decemberében földművelésügyi miniszter, majd 1917 júniusáig miniszterelnök. Ezt követően Montenegró katonai kormányzója. – 310
- Clemenceau, Georges Benjamin (1841–1929), 1906–09-ben és 1917. november–1920-ban francia miniszterelnök. – 317
- Cłoŝca, Juon (1750–1785), az 1784-i erdélyi román parasztmozgalom egyik vezetője; kerékbe törték. – 141
- Cobenzl, Ludwig gr. (1753–1809), 1801–05-ben osztrák államkancellár. – 152
- Colbert, Jean Baptiste (1619–1683), 1669-től XIV. Lajos francia király pénzügyminisztere. – 95
- Collona-család: a XI–XVI. században nagyhatalmú római főnemesi nemzetség; tagjai közül több bíboros, államférfi, tudós jelentős befolyást gyakorolt az egyházi állam ügyeire. – 6–7
- Condé hercege (Louis II. de Bourbon; a „Nagy Condé”. 1621–1686), a XVII. század egyik legsikeresebb francia hadvezére. – 85
- Conrad von Hötzendorf, Franz gr. (1852–1925), 1906–1911. novemberben és 1912. december–1917. márciusban az Osztrák-Magyar Monarchia vezérkari főnöke; 1916 novemberétől tábornagy. – 293, 296, 307–308
- Contarini, Caspar (1483–1542), olasz diplomata, előbb Velence, majd a pápai állam szolgálatában. Erasmus követője; 1535-től bíboros. 1541-ben pápai követ a regensburgi birodalmi gyűlésen. – 46
- Coronini-Cronberg, Johann Baptist Alexander gr. (1794–1880), császári tábornagy, 1836-tól Ferenc József főhg. nevelője. 1849 után a szerb vajdaság hadi és polgári kormányzója, 1859–60-ban horvát bán, 1860–65-ben Magyarország hadi parancsnoka; 1861-ben az országgyűlés feloszlatója, utóbb a nagy katonai adóvégrehajtások foganatosítója. – 189
- Cortez, Hernando (1485–1547), spanyol nemes, katona. 1519–21-ben Velásquez kormányzó megbízásából véres harcokban elfoglalta és kifosztotta Mexico és Tezcuco városát, s az egész azték birodalmat V. Károly uralma alá hajtotta. – 37
- Crișan, Marcu Giurgiu (1732–1785), román jobbágy, az 1784-i erdélyi parasztmozgalom egyik vezetője. Kivégezték. – 141
- Cymburga (Cimburgis), mazóviai hercegnő, Vaserejű Ernő osztrák hg. felesége, III. Frigyes császár anyja. – 17
- Czernin, Ottokar gr. (1872–1932), 1913–16-ban az Osztrák-Magyar Monarchia bukaresti követe, 1916. október–1918 áprilisában közös külügyminiszter. – 292, 310–311, 316–318
- Daun, Leopold Joseph gr. (1705–1766), teanói herceg, osztrák tábornagy, 1748 után az osztrák hadsereg átszervezője, a hétéves háború sikeres hadvezére. – 101, 124
- Deák Ferenc (1803–1867), jogtudós, államférfi. 1833-tól országgyűlési követ, ill. képviselő, 1848-ban igazságügyminiszter, 1865–67-ben az osztrák-magyar kiegyezés létrehozója. – 218–223, 229–230, 233, 239, 258, 260
- Doblhoff-Dier, Anton br. (1800–1872), osztrák politikus, 1848. május-júliusban kereskedelemügyi miniszter, július 8–18-a között miniszterelnök. – 177, 182
- Doria, Andrea (1468?–1560), genovai arisztokrata, tengernagy; zsoldosvezér a pápa, az urbinói hg., a nápolyi király, I. Ferenc francia király, majd V. Károly császár szolgálatában. – 43–44
- Dózsa György (1472?–1514), az 1514-i magyar parasztháború vezére. – 73
- Dürer, Albrecht (1478–1528), német festőművész és grafikus. – 29

- Eboli herceg (Ruy Gómez de Silva; Estremera és Pastrana hercege; 1520?-1572), portugál származású spanyol államférfi, II. Fülöp király befolyásos tanácsadója, Alba herceg ellenfele. – 54
- Edward, IV. (1442-1483), angol király (1461-1483), a York-dinasztia tagja, a Lancaster-ház kiáltója, az abszolutisztikus központosítás kiépítője. – 24
- Egmont, Lamoral gr. (1522-1568), flamand tábornok, II. Fülöp spanyol király diplomataja, 1559-67-ben Flandria helytartója, németalföldi szabadsághős. – 59
- Eleonóra, Habsburg (1498-1558), főhercegnő; Szép Fülöp és Aragóniai Johanna első gyermeke, V. Károly nővére. Előbb Nagy Emánuel (1469-1521) portugál király (1495-1521) harmadik, majd I. Ferenc francia király második felesége. – 29
- Emánuel, portugál herceg, 1733-ban lengyel királyjelölt. – 106
- Engels, Friedrich (1820-1895) – 209, 226, 244, 264, 285, 289
- Erasmus, Desiderius Rotterdamus (tkp. Gerhard Gerhards; 1466?-1536), németalföldi humanista. – 39
- Ernő, Habsburg, Vaserejű (1377-1424), osztrák herceg, III. Lipót hg. fia, 1406-tól Stájerország hercege. III. Frigyes császár apja. – 17
- Ernő, Habsburg (1553-1595), osztrák főherceg, II. Miksa császár második fia, 1572-ben lengyel királyjelölt, 1578-89-ben magyarországi királyi helytartó, 1594-től II. Fülöp spanyol király németalföldi kormányzója. – 61, 71, 74
- Erzsébet, I. (1533-1603), angol királynő (1558-1603), VIII. Henrik és Boleyn Anna leánya. – 56
- Erzsébet (1709-1762), orosz cárnő (1741-1762), Nagy Péter cár leánya, VI. Iván cár utóda. – 123, 125
- Erzsébet, Farnese (1692-1766), pármai hercegnő, V. Fülöp spanyol király második felesége. Fiai számára sikerült megszereznie a nápolyi királyságot és a pármai hercegséget. – 105
- Erzsébet Amália Eugénia, Wittelsbach (1837-1898), bajor hercegnő, Miksa bajor hg. (1808-1888) és Ludovika bajor hgnő leánya, 1854-től I. Ferenc József császár felesége. – 200-201, 256-258, 327
- Esterházy-Liechtenstein Mária Zsófia grné, gr. Esterházy Vince tábornok (1781-1835) özvegye, 1854-től Erzsébet császárné udvarhölgye. – 200
- Esterházy Móric gr. (1807-1890), diplomata, politikus; az 1840-es évektől 1855-ig a Habsburg-birodalom követe a pápai udvarban, 1861-66-ban tárca nélküli miniszter. – 213, 219
- Esterházy Móric gr. (1881-1960), nagybirtokos, politikus; 1917. május-augusztusban magyar miniszterelnök. – 314
- Eticho (megh. 590), alemann törzsbeli előkelő, elzászi tartományúr, a Habsburg-család feltételezett, legtávolabbi őse. – 5, 7
- Farnese-dinasztia: olasz fejedelmi család; tagjai 1545-1731 között Parma és Piacenza hercegei. – 43
- Farnese, Alessandro (1545-1592), parmai herceg, Margit hgnő fia, spanyol szolgálatban álló hadvezér. 1571-ben részt vett a lepantói csatában; 1578-tól németalföldi helytartó. A déli tartományokban helyreállította a spanyol uralmat, 1584-85-ben visszafoglalta Antwerpent. – 61
- Farnese, Erzsébet, I. Erzsébet
- Fejérváry Géza br. (1833-1914), tábornok, 1884-1903-ban honvédelmi miniszter, 1905 júniusától 1906 áprilisáig a parlamentaris szokások figyelmen kívül hagyásával kinevezett magyar miniszterelnök. – 277
- Felbiger, Johann Ignaz (1724-1788), sziléziai származású szerzetes, pedagógus; Mária Terézia oktatásügyi reformjainak előkészítője. – 128
- Ferdinánd, I., Habsburg (1503-1564), osztrák főherceg, Szép Fülöp és Aragóniai Johanna ifjabb fia, V. Károly öccse, 1521-től Jagelló Anna férje. 1521/22-től Alsó- és Felső-Ausztria, valamint Stájerország, Karentia és Krajna főhercege, 1526-tól magyar és cseh király, 1531-től választott német király, 1556-tól német-római császár. – 28-30, 34, 36, 39-42, 44-46, 49-50, 63, 65-70, 101, 115
- Ferdinánd, I. (1793-1875), osztrák császár és

- V. Ferdinánd néven magyar és cseh király (1835–1848), II. (I.) Ferenc császár és második felesége, szicíliai Mária Terézia fia. 1848. december 2-án lemondott. – 162, 165, 170, 173, 175, 177–180, 186, 188
- Ferdinánd, II., Aragóniai, Katolikus (1452–1516), az aragóniai trón várományosa, 1469-től Kasztíliai Izabella férje, 1479-től Aragónia, 1486-tól Szicília királya. 1474–1504-ben Kasztíliaiban felesége mellett társuralkodó (= V. Ferdinánd spanyol király), 1504-től III. Ferdinánd néven nápolyi király. – 27, 31, 33
- Ferdinánd, II., Habsburg (1578–1637), I. Ferdinánd császár unokája, Károly főherceg (1540–90) és Mária bajor hgnő fia, Stájerország, Karintia és Krajna főhercege, 1617-től cseh, 1618-tól magyar király, 1619-től német-római császár. – 72, 74, 77, 79–84, 86, 89
- Ferdinánd, III., Habsburg (1608–1657), II. Ferdinánd császár és Mária Anna bajor hgnő fia, 1637-től Ausztria főhercege, német-római császár, magyar és cseh király. – 84, 86, 88
- Ferdinánd, III., Habsburg (1769–1824), osztrák főherceg, II. Lipót császár második fia és Toscana nagyhercegeként utóda (1790–1799. és 1814–1824). Közben Napóleon politikájából 1802-től salzburgi, 1805-től würzburgi választófejedelem, 1806-tól Würzburg nagyhercege. – 153, 160, 163
- Ferdinánd, IV., Habsburg (1633–1654), osztrák főherceg, III. Ferdinánd császár és Mária Anna spanyol hgnő fia. 1646-ban cseh, 1647-ben magyar királlyá koronázták, 1653-ban pedig német királlyá választották, de még apja életében meghalt. – 89
- Ferdinánd, IV., Bourbon (1751–1825), III. Károly spanyol király harmadik fia, Nápoly királya (1759–1799, 1800–1805. és 1815–1816), majd I. Ferdinánd néven a két Szicília királya (1816–1825). Első felesége 1768-tól Mária Terézia leánya, Mária Karolina (Charlotte) főhgnő. – 131
- Ferdinánd, Habsburg (1529–1595), osztrák főherceg, I. Ferdinánd császár és Jagelló Anna második fia, 1547-ben csehországi kormányzó, 1564–95-ben Tirol főhercege. – 68
- Ferdinánd, Bourbon (1751–1802), Parma és Piacenza hercege (1765–1802), V. Fülöp spanyol király unokája, Fülöp parmai hg. fia. 1769-től Mária Amália főhgnő (Mária Terézia leánya) férje. – 131
- Ferdinánd Károly, Habsburg (1628–1662), osztrák főherceg, Lipót főhg. (1586–1633) fia, II. Ferdinánd császár unokaöccse, Tirol utolsó főhercege (1633–1662). – 89
- Ferenc, I. (1494–1547), francia király (1515–1547), Orléans-i Károly fia, a gyermektelen XII. Lajos unokaöccse. Második felesége Habsburg Eleonóra főhgnő. – 29, 34, 38–40, 42–45, 47–48
- Ferenc, I., István Lipót (1708–1765), 1729–1735-ben Lotharingia és Bar hercege, Lipót lotharingiai hg. fia és utóda. 1732–36-ban királyi helytartó Magyarországon, 1736-tól Mária Terézia főhercegnő, VI. (III.) Károly örökösének férje, 1737–65-ben Toscana nagyhercege, 1740-től Mária Terézia uralkodótársa, 1745–1765-ben I. Ferenc néven német-római császár. – 107, 115, 123, 127
- Ferenc, II. (1544–1560), francia király (1559–1560), II. Henrik és Medici Katalin fia, 1558-tól Stuart Mária férje. – 56
- Ferenc, II., Habsburg (1768–1835), II. Lipót császár fia, német-római császár (1792–1806), I. Ferenc néven magyar és cseh király (1792–1835) és osztrák császár (1804–1835). – 147 – 148, 150–151, 153–158, 160–166, 186, 293
- Ferenc, IV., József Károly, Habsburg-Estei (1779–1846), modenai herceg (1814–1846), osztrák főherceg, Mária Terézia unokája, Ferdinánd főhg. (1754–1806) és Estei Mária Beatrix hgnő fia. – 160, 211
- Ferenc, V., Ferdinánd Germinian, Habsburg-Estei (1819–1875), modenai herceg (1846–1859), osztrák főherceg, IV. Ferenc hg. fia. 1859-ben elvesztette trónját. Halálával kihalt a Habsburg-dinasztia Modena-Estei ága; magánvagyonát Ferenc Ferdinánd főhgre, a későbbi trónörökösre hagyta. – 211
- Ferenc főherceg, I. Ferenc József, I.
- Ferenc Ferdinánd Károly, Habsburg-Estei (1863–1914), osztrák főherceg, I. Ferenc József öccsének, Károly Lajos főhgnék,

- 1889-től az Osztrák–Magyar Monarchia trónörökösének a fia; apja halálát követően 1896-tól trónörökös. A gyermektelen V. Ferenc Modena-estei hg. végrendeleti örököse; ezért az Este nevet címeihez csatolta. – 257, 276, 278, 291–293, 302–303, 309, 318, 327
- Ferenc József, I. (1830–1916), osztrák főherceg, Ferenc Károly főhg. és Zsófia bajor hgnő fia, II. (I.) Ferenc császár unokája, 1848. december 2-ától osztrák császár. 1867. június 8-án magyar királlyá koronázták. – 186, 188–189, 195, 198, 200, 203–204, 206–210, 212–213, 215, 218–220, 223–228, 232, 234–237, 239–241, 244, 248–249, 251–252, 255–260, 262, 266–268, 270–271, 273, 275–278, 283, 291–295, 303–304, 309, 323
- Ferenc Károly (1802–1878), osztrák főherceg, I. (V.) Ferdinánd öccse, 1824-től Zsófia bajor hgnő férje, I. Ferenc József apja. – 162, 163, 186
- Fischer von Erlach, Johann Bernhard (1656–1723), cseh származású építész, az osztrák barokk építőművészet egyik legkiválóbb művelője. – 130
- Fischhof, Adolf (1816–1893), óbudai születésű osztrák publicista; az 1848. márciusi bécsi forradalom egyik jelentős alakja. Munkáiban rokonszenvezett a magyar törekvésekkel. – 318
- Forgách Antal gr. (1819–1885), nagybirtokos, aulikus politikus. 1849-ben Heves megye császári biztosa, majd az északi megyék főbiztosa, utóbb a kassai kerület főispánja. 1860–61-ben Cseh- és Morvaország helytartója, 1861–64-ben magyar udvari kancellár. 1867 után országgyűlési képviselő. – 219
- Frangepán Ferenc Kristóf gr. (1620?–1671), horvát főúr, Zrínyi Péter sógora, 1664 után a Wesselényi nádor vezetésével folyó főúri szervezkedés részese. Kivégezték. – 90
- Fráter (Utienesic, Martinuzzi) György (1482–1551), horvát–olasz kismemesi származású pálos szerzetes, 1528-tól Szapolyai János király diplomatája, 1534-től váradi püspök, 1540-től a kiskorú János Zsigmond gyámja, az államügyek teljhatalmú intézője. – 49, 69
- Freud, Sigmund (1856–1939), osztrák ideggyógyász, a bécsi egyetem tanára, a mélylélektani irányzat (pszichoanalízis) megalakítója. – 270
- Friedjung, Heinrich (1851–1920), osztrák történetíró és publicista, a nagynémet irányzat hirdetője. – 232, 283
- Frigyes, I., Hohenstauf, Rótszakállú (1123?–1190), 1152-től német-római császár, 1147-től III. Frigyes néven sváb herceg. – 12
- Frigyes, Babenbergi, Harcias (1211–1246), osztrák herceg (1230–1246), a Babenbergi dinasztia utolsó tagja. – 12
- Frigyes, Habsburg, (IV.) Ürestarisznyájú (1382–1432), osztrák herceg, Lipót stájer herceg fia, 1411-től Tirol és Elő-Ausztria hercege. – 18
- Frigyes, I., Hohenzollern (1657–1713), 1688-tól III. Frigyes néven brandenburgi választófejedelem, 1701-től I. Frigyesként porosz király. – 99
- Frigyes, I., Hohenzollern (1831–1888), német császár és III. Frigyes néven porosz király (1888). Súlyos betegen került trónra, néhány hónap múlva meghalt. Trónörökös korában 1866-ban seregével eldöntötte a königgrätzi csata kimenetelét. – 227
- Frigyes, II., Hohenstauf (1194–1250), 1212-től német-római császár; felesége Aragóniai Konstancia, Imre magyar király özvegye. – 6, 8–9
- Frigyes, II., Hohenzollern, Nagy (1712–1786), 1740-től porosz király. – 109, 115–117, 119, 122, 124–125, 129, 132–133, 135, 141–142, 147
- Frigyes, III., Zollern (1225?–1297), nürnbergi várgróf, a Hohenzollern-ház hatalmi állásának megalapozója, I. Habsburg Rudolf császár sógora. – 10
- Frigyes, III., Habsburg, Szép (1286?–1330), I. Albert császár fia, 1308-tól Ausztria hercege, 1314-től német ellenkirály. – 15
- Frigyes, III., Habsburg (1415–1493), Ernő hg. idősebb fia, 1424-től V. Frigyes néven Ausztria hercege, 1440-től IV. Frigyes néven német király, 1442-től III. Frigyesként német-római császár. – 17–26, 29
- Frigyes, V., (1596–1632), pfalzi választófejedelem (1610–1623), cseh király (1619–1620).
- Frigyes, VIII., Keresztély Ágost (1829–1880), 1863-tól Schleswig-Holstein-Sonderburg-

- Augustenburg hercege, Keresztély hg. fia, VII. Frigyes hg. utóda. 1863 végén öröklés címén igényt emelt a dán uralom alatt álló Schleswig és Holstein hercegségekre, az 1864-i dán háborút lezáró prágai béke azonban Poroszország birtokában hagyta a két tartományt. – 224
- Frigyes Károly Miklós, Hohenzollern (1828–1885), porosz herceg, Károly hg. fia, I. Vilmos császár unokaöccse. – 227
- Frigyes Mária Albrecht, Habsburg (1856–1936), osztrák főherceg, Károly Ferdinánd főhg. (1818–1874) fia. 1914 júliusától 1916 végéig az osztrák–magyar hadsereg főparancsnoka. – 291
- Frigyes Vilmos, I., Hohenzollern, (1688–1740), 1713-tól porosz király. – 106, 109–110, 115
- Frigyes Vilmos, I. (1802–1875), 1831-től hesseni választófejedelem. Fejedelemségét 1866-ban Poroszország bekebelezte. – 205
- Frigyes Vilmos, II., Hohenzollern (1744–1797), 1786-tól porosz király; II. Frigyes unokaöccse. – 147
- Frigyes Vilmos, IV., Hohenzollern (1795–1861), 1840-től porosz király. Betegsége miatt 1858-ban lemondott az uralkodásról öccse, I. Vilmos javára. – 196–197
- Frigyes Vilmos porosz trónörökös, I. Frigyes, I., német császár.
- Fröbel, Julius (1805–1893), a zürichi egyetem ásványtan professzora, radikális német újságíró; 1848-ban a drezdai és a bécsi októberi forradalom részese. Halálra ítélték, de kegyelmet kapott, majd Amerikában élt. 1862-től a bécsi kormányzat szolgálatában álló publicista, Schmerling bizalmasa, a kiegyezési tárgyalások résztvevője. 1873 után német diplomata. – 223
- Fugger-család: a XV–XVI. században jelentős szerepet játszó dúsgazdag augsburgi bankár- és kereskedőcsalád. – 31, 34, 48–49
- Fülöp, Hohenstauf, Sváb (1176 k.–1208), I. Frigyes császár legifjabb fia, 1191–1192-ben würzburgi püspök, 1196-tól sváb herceg, 1198-tól német király, IV. Ottó király ellenfele. – 6
- Fülöp, I., Szép, kasztíliai király, I. Fülöp IV., Burgundia hercege
- Fülöp, Brabanti, Nagylelkű (1504–1567), 1509-től, ill. 1518-tól hesseni tartományi gróf, fejedelmi kortársai között az egyik legfelvilágosultabb, tekintélyes protestáns vezető, 1527-ben a marburgi egyetem alapítója, 1530–31-ben a schmalkaldeni szövetség létrehozója. 1547-ben meghódolt V. Károly császár előtt. – 45, 47–48
- Fülöp, II., Habsburg (1527–1598), V. Károly császár fia, 1541-től Milánó, 1555-től Németalföld hercege, 1556-tól Spanyolország és Nápoly királya. – 42, 47, 49–50, 52–63, 69, 72, 141
- Fülöp, III., Jó (1396–1467), 1419-től burgundiai herceg. – 23, 25
- Fülöp, III., Habsburg (1578–1621), spanyol király (1598–1621). 63, 76–77
- Fülöp, IV., Capet, Szép (1268–1314), francia király (1285–1314). – 14
- Fülöp, IV., Habsburg, Szép (1478–1506) Miksa főhg. és Burgundi Mária fia, 1482-től Burgundia hercege, 1496-tól Aragóniai Johanna férje, 1504–1506-ban I. Fülöp néven Kasztília királya. – 25–29, 132
- Fülöp, IV., Habsburg (1605–1665), 1621-től spanyol király. – 85, 89–90, 95
- Fülöp, V., Bourbon (Anjou Fülöp; 1683–1746), 1700-tól spanyol király. – 98–99, 102, 105, 115
- Fülöp (Philibert) Emánuel (1528–1580), szavojai herceg (1553–1580). – 52
- Gama, Vasco da (1469–1524), portugál hajós; 1498-ban Afrika megkerülésével elsőnek érte el Indiát. 1502-ben és 1524-ben megismételte utazását; Portugália ázsiai gyarmatainak alkirálya. – 29
- Gattinara, Mercurino de (1465–1530), V. Károly császár főkancellárja. – 36
- Gautsch von Frankenthurn, Paul br. (1851–1918), osztrák politikus, 1885–93-ban és 1895–97-ben közoktatásügyi miniszter, 1897–98-ban, 1905–06-ban és 1911-ben miniszterelnök. – 255, 261, 276, 278
- Gergely, Tours-i, Szent (tkp. Georgius Florentius; 540 k.–594), püspök, frank krónikáíró. – 7
- Gergely, X. (Teobaldo de Visconti; 1210–1276), 1271-től pápa. – 9
- Ghica, Grigore Alexandru, II. (?–1777),

1764-67-ben és 1774-77-ben moldvai, 1768-69-ben havasalföldi fejedelem. – 133

Gizella Lujza Mária (1856-1932), osztrák főhercegnő, I. Ferenc József idősebb leánya, 1873-tól Lipót bajor hg. felesége. – 201

Goethe, Johann Wolfgang von (1749-1832), német költő. – 148

Golicin, Vaszilij Vasziljevics hg. (1643-1714), Zsófia nagyhercegnő, I. Péter cár mostoha nővérének európai műveltségű kegyeltje; 1689 után száműzetésben élt. – 92

Goll, Jaroslav (1846-1929), cseh történész, 1875-től a prágai egyetem tanára. – 273

Goltz, Robert Heinrich Ludwig von der, gr. (1817-1869), porosz diplomata; előbb pétérvári, 1863-69-ben párizsi követ. – 228

Goluchowski, Agenor gr., id. (1812-1875), lengyel származású osztrák politikus, 1849-59-ben, 1866-67-ben és 1871-75-ben Galícia helytartója, közben 1859-60-ban belügyminiszter. Része volt az 1860-i októberi diploma kibocsátásában. – 215

Gondrecourt, Leopold gr. (1816-1888), francia származású, 1838-ban osztrák szolgálatba lépett katonatiszt, tábornok; 1864-65-ben Rudolf trónörökös nevelője. – 256

Gorove István (1819-1881), politikus, közgazdász. 1849 tavaszán részt vett a Függetlenségi Nyilatkozat szövegezésében; Világos után emigrált. 1861-től Deák-párti, majd szabadelvű képviselő; 1867-70-ben földművelés- ipar- és kereskedelemügyi, 1870-71-ben közmunka- és közlekedésügyi miniszter. – 223

Granvelle (Granvella), Antoine Perenot de (1517-1586), spanyol államférfi. 1540-től Arras püspöke, utóbb bíboros, 1550-től V. Károly, majd II. Fülöp, 1559-től Pármai Margit németalföldi helytartó fő tanácsadója. 1571-74-ben nápolyi helytartó, 1579-től a spanyol államtanács tagja. – 59

Grünne, Karl Ludwig gr. (1808-1884), osztrák altábornagy, 1848-tól Ferenc József főherceg, majd császár udvarmestere, 1850-59 között első szárnysegéd és a legfelsőbb katonai iroda főnöke. – 209

Guntram, Gazdag (X. sz. közepe), vsz. Hugo nordgaui gróf egyik fia; a Habsburg-család hitelesnek tartott őse. – 5-6

Gusztáv, II., Adolf (1594-1632), 1611-től

svéd király. – 83-84

Günther, Anton (1783-1863), osztrák katolikus bölcselet. Munkáiban a hit és tudás elmentéinek kiegyenlítésére törekedett; műveit 1857-ben egyházi tilalom alá helyezték. – 202

György, II., Ágost (1683-1760), hannói választófejedelem, angol király (1727-1760), 1734-ben a göttingai egyetem, 1753-ban a British Museum alapítója. Az osztrák örökösödési háború során Mária Terézia, a hétéves háborúban Nagy Frigyes porosz király szövetségese. – 116-117

Gyulay Ferenc gr. (1798-1868), császári tábornok, 1849-50-ben hadügyminiszter. 1859-ben a császári seregek fővezére és a Lombard-velencei királyság kormányzója. Magentai csatavesztését követően elmozdították. – 209, 226

Hadik András gr. (1710-1790), huszártiszt, 1774-től tábornagy. Az osztrák örökösödési és a hétéves háború harcaiban tűnt ki. 1762-63-ban a Sziléziában harcoló csapatok főparancsnoka. 1772-ben lengyelországi főparancsnok és polgári kormányzó, 1774-től a bécsi udvari haditanács elnöke. – 124

Hajnóczy József (1750-1795), jogtudós, szabadkőműves, a magyar jakobinus mozgalom egyik vezetője; a szervezkedésben való részvételéért kivégezték. – 150

Hantsch, Hugo (1895-1972), osztrák történétíró. – 232

Haro, Don Luis de, spanyol politikus, 1643-tól IV. Fülöp király minisztere. – 85

Haugwitz, Friedrich Wilhelm (1702-1765), osztrák politikus, 1749-61-ben a Directorium in publicis et cameralibus vezetője, később az államtanács tagja. – 118, 130

Haydn, Joseph (1732-1809), osztrák zeneszerző, 1760-90-ben Esterházy Miklós hg. kismartoni udvari zenekarának vezetője, utóbb a bécsi zenei élet kimagasló alakja. – 131, 165

Haynau, Julius Jakob br. (1786-1853), a heszeni választófejedelem törvénytelen fia, osztrák hadvezér, 1849 áprilisában a bres-

- ciali lázadás vérbefojtója, május végétől 1850 júliusáig magyarországi teljhatalmú fő hadi parancsnok. – 201
- Hektór, a görög hagyomány szerint trójai királyfi, Priamosz és Hekabé fia, a legkiválóbb trójai hős. – 7
- Held, Matthias (?–1563), diplomata, 1521-től V. Károly császár tanácsadója, német alkan-cellár. – 44–45
- Helena (szül. 1834), bajor hercegnő, Erzsébet királyné nővére, Maximilian Anton Thurn und Taxis hg. felesége. – 200
- Henrik, II., Babenbergi, Jasomirgott (1114–1177), 1141-től Ausztria őrgrófja, 1156-tól hercege. – 12
- Henrik, II., Valois (1518–1559), francia király (1547–1559). – 49
- Henrik, III. (1551–1589), francia király (1574–1589); előzőleg 1572–74-ben lengyel király. A Valois-ház utolsó tagja. – 57, 61, 71
- Henrik, IV., Bourbon (1553–1610), 1572-től navarrai, 1589-től francia király. Valois Margit hgnő férje. – 57, 64
- Henrik, VII., Luxemburgi (1269–1313), német-római császár (1308–1313). – 15
- Henrik, VII. (1457–1509), 1485-től angol király, a Tudor-dinasztia első uralkodója. – 26
- Henrik, VIII., Tudor (1491–1547), angol király (1509–1547), 1534-ben az anglikán egyház létrehozója és feje. – 27, 34, 42, 44
- Henrik (1512–1579), portugál herceg, bíboros, III. János király öccse; Sebestyén király nagybátyja és kiskorúsága idején gyámja, 1578–79-ben Portugália királya. – 56
- Herbst, Eduard (1820–1892), osztrák jogtudós, a büntetőjog professzora 1847-től a leimbergi, 1858-tól a prágai egyetemen, 1867–70-ben igazságügyi miniszter. A német párt vezető egyénisége; 1878-ban az okkupáció ellenzője. – 251
- Hess, Heinrich br. (1788–1870), osztrák tábornagy, 1849-től vezérkari főnök. – 207, 209
- Hildebrandt, Johann Lucas (1668–1745), építész, az osztrák barokk építőművészet jelentős képviselője. – 130
- Hodža, Milan (1878–1944), szlovák politikus, 1905-től országgyűlési képviselő. – 292
- Hofer, Andreas (1767–1810), tiroli szabadsághős, a francia-bajor megszállás ellen kirobbant 1809-i parasztfelkelés vezetője. – 155
- Hoffbauer, Klemens Maria (1751–1820), osztrák szerzetes; sokáig Lengyelországban, majd az alpesi tartományokban tevékenykedett. 1809-től bécsi hitszónok. 1909-ben szentté avatták. – 202
- Hoffmannstahl, Hugo von (1874–1929), osztrák költő és drámaíró; jeles irodalomkritikus. Richard Strauss számára több operaszöveget írt. – 270
- Hohenberg Zsófia hgnő, I. Chotek Zsófia grnő
- Hohenstaufen (Staufen)-dinasztia: sváb eredetű uralkodóház, tagjai 1138–1254 között német királyok, ill. császárok. – 5–6, 8, 11
- Hohenwart, Karl Siegmund gr. (1824–1899), osztrák politikus, 1871. február–októberben miniszterelnök és belügyminiszter, a Monarchia trialista átalakításának híve. – 237–239
- Hohenzollern (Zollern)-dinasztia: német uralkodó család, tagjaiból kerültek ki a brandenburgi választófejedelmek (1415–1701), a porosz királyok (1701–1918) és a német császárok (1871–1918). – 10, 15, 91, 232, 239
- Hoorn, II. Philipp gr. (1524–1568), a németalföldi államtanács ellenzéki tagja, szabadsághős. Alba hg. kivégeztette. – 59
- Horia (Hora), Vasile Nicolae Ursu (1730–1785), a zalatnai kincstári uradalom román jobbágya, az 1784-i erdélyi jobbágyfelkelés egyik vezetője. Kerékbe törték. – 141
- Horthy Miklós (1868–1957), tengerésztiszt, 1909–1914-ben I. Ferenc József szárnysegédje, 1918 márciusától ellentengernagy és az osztrák-magyar hajóhad parancsnoka. 1920–1944-ben Magyarország kormányzója. – 323, 327
- Hörnigk, Philipp von (1640–1714), közigazdász, 1680-tól I. Lipót császár tanácsosa. J. J. Becher veje. – 94
- Huizinga, Johan (1872–1945), holland kultúrtörténész. – 33
- Hunyadi János (1407?–1456), a törökellenes harcok legsikeresebb magyar hadvezére, 1446–52-ben Magyarország kormányzója. – 20–21
- Hunyadi László (1433?–1457), Hunyadi János idősebb fia; 1456–57-ben temesi ispán. V. László király összeesküvés vádjával kivégeztette. – 21
- Hussarek von Heinlein, Max (1860–1935),

- osztrák politikus, 1918. július-októberében miniszterelnök. – 314, 318–319
- Hübner, Joseph Alexander gr. (1811–1892), osztrák diplomata, politikus; 1849-től párizsi nagykövet, 1859-ben rendőrmíniszter, 1865–67-ben vatikáni nagykövet. – 205–206, 208
- Ince, XI. (Benedetto Odescalchi; 1611–1689), 1676-tól pápa, a törökök Európából való kiűzésének politikai és anyagi támogatója. – 92
- Izabella, Kasztíliai, Katolikus (1451–1504), II. János kasztíliai király leánya, 1469-től Aragóniai II. (V.) Ferdinánd felesége. Bátyja, IV. Henrik halálát (1474) követően Kasztília királynője, 1479-től spanyol királynő. – 27
- Izabella, Habsburg (1501–1526), Szép Fülöp és Aragóniai Johanna leánya, 1515-től II. Keresztély dán király felesége. – 29, 40
- Izabella (1503–1539), portugál hercegnő, Nagy Emánuel és Aragóniai Mária leánya, 1526-tól V. Károly császár felesége. – 40
- Izabella, Jagelló (1519–1559), lengyel hercegnő, I. Zsigmond király leánya, 1539-től Szapolyai János magyar király felesége. – 46
- Izabella Klára Eugénia, Ausztriai (1566–1633), spanyol infánsnő, II. Fülöp és Valois Erzsébet leánya, 1599-től VII. Habsburg Albert főhg. felesége, 1621–33-ban németalföldi helytartó. – 61
- Izvolzskij, Alekszandr Petrovics (1856–1919), orosz politikus, 1906–10-ben külügyminiszter, majd 1917-ig párizsi nagykövet. – 300
- Jagelló-dinasztia: lengyel királyi és litván nagyfejedelmi család (1377–1572); a dinasztia egyes tagjai Cseh- és Magyarországon is uralkodtak (1440–44, 1471–1526). – 21, 31, 65
- Jakab, I. Stuart (1566–1625), 1603-tól angol és 1567-től VI. Jakab néven skót király. Henry Darnley lord és Stuart Mária fia. – 80
- János (Johannes), Habsburg, Parricida (1290–1313), II. Rudolf hg. fia; unokabátyja, I. Albert császár gyilkosa. – 14
- János, Luxemburgi (1296–1346), 1310-től cseh király. – 15
- János, Szapolyai (1487–1540), 1511-től erdélyi vajda, 1526-tól magyar király. – 39–42, 44, 46, 66
- János, III., Sobieski (1624–1696), lengyel hadvezér, 1674-től király. – 91
- János Frigyes (1503–1554), szász választófejedlem (1532–1547). – 48
- János György, I. (1585–1656), 1611-től szász választófejedeleme, 1618–19-ben cseh király-jelölt. – 80
- János József Fábian (1782–1859), osztrák főherceg, II. Lipót császár fia. 1848–49-ben német birodalmi kormányzó. – 154, 163, 177–178, 183
- János Zsigmond, Szapolyai (1540–1571), 1540-től Magyarország választott királya; Erdély első fejedelme. Erdélyben ténylegesen 1556-tól uralkodott. – 46
- Jasomirgott Henrik, I. Henrik, II., Babenbergi
- Jelačić, Josip gr. (1801–1859), császári tábornok, 1848. március 22-étől horvát bán. 1848 szeptemberében megkísérelte a magyar forradalom leverését, de Pákozdnál vereséget szenvedett. A továbbiakban hadtestparancsnok. – 170, 180–181
- Jenő (Eugen) (szül. 1863), osztrák főherceg, Frigyes főhg. öccse. 1901-től lovassági tábornok, 1914. decemberétől a szerbiai front, 1915. májusától 1918 tavaszáig az olaszországi front főparancsnoka. – 307
- Jireček, Josef Konstantin (1825–1888), cseh történész és nyelvész, 1871-ben osztrák közoktatásügyi miniszter. – 237
- Joachim, II., Hektor (1505–1571), 1535-től Brandenburg-küstrini őrgrof. 1539-ben csatlakozott a reformációhoz. – 47
- Johanna, Aragóniai, Örült (1479–1555), II. (V.) Ferdinánd spanyol király és Kasztíliai Izabella leánya és örököse, 1496-tól Habsburg Szép Fülöp burgundi herceg felesége, 1504-től Kasztília, 1516-tól Aragónia jog szerinti királynője. Férje halálát követően (1506) megörült; a hatalmat társuralkodóként fia, V. Károly császár gyakorolta helyette. – 26–28, 37, 54
- Johannes Parricida, I. János
- John, Franz br. (1815–1876), tábornok, 1866–67-ben osztrák hadügyminiszter,

1867–68 fordulóján az Osztrák–Magyar Monarchia első közös hadügyminisztere. – 226

József, I. (1678–1711), 1705-től német-római császár, magyar és cseh király. – 99–101, 108–109, 113, 115

József, II. (1741–1790), 1765-től német-római császár, 1780-tól magyar és cseh király. – 116, 126–127, 130, 132–133, 135–146, 161–162, 188, 201–204

József Antal János (1776–1847), osztrák főherceg, II. Lipót császár fia, 1796-tól Magyarország nádora. István nádor (1817–67) és József Károly Lajos főhg. apja. – 163, 289

József Ferdinánd (1693?–1699), bajor herceg, Miksa Emánuel választófejedelem fia. Korai halálával nyílttá vált a spanyol trón betöltésének kérdése. – 97–98

József Károly Lajos (1833–1905), osztrák főherceg, József nádor fia, 1869-től hosszú időn át a honvédség főparancsnoka, lovasági tábornok, magyarországi nagybirtokos. – 289

József Kelemen (1671–1723), bajor herceg, Miksa Emánuel bajor választófejedelem öccse, 1688-tól kölni érsek és választófejedelem. – 99

Juan, Don (megh. 1497), Aragóniai Ferdinánd és Kasztíliai Izabella fia, spanyol trónörökös, 1496-tól Burgundi Margit hgnő férje. – 26

Juan d'Austria, Don (1547–1578), V. Károly császár természetes fia, spanyol hadvezér; – 46, 55, 60–61

Juan José d'Austria, Don (1629–1680), IV. Fülöp természetes fia, spanyol hadvezér

II. Károly spanyol király aragóniai alkirálya és első minisztere. – 95

Juárez, Benito Pablo (1806–1872), indián származású mexikói államférfi, 1857–72-ben köztársasági elnök, haladó polgári reformok megvalósítója. – 234

Julius Caesar, Caius (kb. i. e. 100–44), politikus, hadvezér, történetíró; i. e. 47-től a római birodalom diktátora, a monarchia előkészítője. – 7, 16

Juriscs Miklós (1490–1543), horvát főnemes, végvári kapitány; 1532-ben Szulejmán hadaival szemben Kőszeg várának sikeres védelmezője, 1538–40-ben a vend vidék és Krajna főkapitánya, több ízben portai követ. – 42

Justi, Johann Heinrich Gottlieb (1720–1771), 1750-től a bécsi egyetem államtani és pénzügytani tanára. – 119

Kálvin János (Jean Calvin; 1509–1564), genfi reformátor. – 47, 58, 60

Kám, Noé fia. – 7

Karagyorgyevics-dinasztia: szerb uralkodócsalád; tagjai Szerbia fejedelmek (1811–17, 1842–58) és királyai (1903–18), ill. Jugoszlávia királyai (1918–45) voltak. – 282

Kara Musztafa (1634/35 k.–1683), török főtitest, 1676-tól nagyvezér. Bécs alatti vereségeért a szultán kivégeztette. – 91

Károly, I., Nagy (742–814), 768-tól frank király, 800-tól római császár. – 7

Károly, I., Róbert, Anjou (1288–1342), magyar király (1301–1342). – 14

Károly, Merész (1433–1477), Jó Fülöp fia, 1467-től Burgundia és Németalföld hercege. – 23–25

Károly, I., Habsburg (1887–1922), Ottó főhg., Ferenc Ferdinánd trónörökös öccsének a fia, 1916–18-ban osztrák császár, IV. Károly néven magyar, és III. Károly néven cseh király. – 309–310, 315–316, 320–323, 327

Károly, II., Habsburg (1660–1700), 1665-től spanyol király, a Habsburg-ház spanyol ágának utolsó tagja. – 90, 95, 97–98, 115

Károly, III., spanyol, ill. magyar király I. Károly, VI., német-római császár.

Károly, IV., Luxemburgi (1316–1378), János cseh király fia, 1346-tól cseh és választott német, 1353-tól itáliai király, 1355-től német-római császár. – 16

Károly, V., Habsburg (1500–1558), Szép Fülöp és Aragóniai Johanna idősebb fia, 1515–1555-ben a németalföldi tartományok hercege, 1516–1556-ban I. Károly néven spanyol és nápolyi király, 1519–1556-ban V. Károly néven német-római császár. – 28–31, 33–50, 53–54, 56, 58–59, 64–65, 68–70, 77, 97, 101–102, 109, 141

Károly, VI., Habsburg (1685–1740), osztrák főherceg, I. Lipót császár ifjabb fia, 1706–1714-ben III. Károly néven spanyol király, 1711–1740-ben VI. Károly néven német-római császár, III. Károly néven magyar és II. Károly néven cseh király. – 7,

- 98–102, 104–113, 115, 119, 126–128, 130, 135–136, 147, 185
- Károly, VII., Albert, Wittelsbach (1697–1745) 1726-tól bajor választófejedelem, 1741-ben megkoronázott cseh király, 1742-től német-római császár. – 109–110, 115–117
- Károly, VIII. Valois (1470–1498), 1483-tól francia király. – 26, 28
- Károly, XII. (1682–1718), svéd király (1697–1718). – 101, 106
- Károly, Habsburg (1540–1590), osztrák főherceg, I. Ferdinánd fia, II. Ferdinánd apja, 1664-től Stájerország, Karintia és Krajna uralkodó főhercege. – 68, 72
- Károly Edward, Stuart (1720–1788), angol herceg, az 1688-ban elűzött II. Jakab unokája; 1745–46-ban sikertelenül kísérelte meg az angol trón visszaszerzését. – 117
- Károly Lajos, Habsburg (1833–1896), osztrák főherceg, I. Ferenc József öccse, Ferenc Ferdinánd trónörökös apja, I. Károly császár nagyapja. – 291
- Károly Lajos János, Habsburg (1771–1847), osztrák főherceg, II. Lipót császár fia, tescheni herceg, osztrák hadvezér, 1801-től az udvari haditanács elnöke, 1806-tól hadügyminiszter és a császári hadak főparancsnoka. 1809-ben Aspernnél legyőzte Napóleont, Wagramnál azonban vereséget szenvedett. – 150, 155, 163
- Károly Lipót (1643–1690), lotharingiai herceg, I. Lipót császár sógora, a törökellenes felszabadító háborúk sikeres hadvezére. – 91
- Károly Sándor (1712–1780), lotharingiai herceg, I. Ferenc császár öccse. Hadvezéri tevékenysége sikertelen volt; 1748-tól Osztrák Németalföld kormányzója. E tisztét eredményesebben látta el. – 124
- Károlyi Mihály gr. (1875–1955), nagybirtokos, függetlenségi párti politikus, 1918. október 31-étől miniszterelnök, 1919. január 11-étől március 21-éig köztársasági elnök. – 322–323
- Katalin, Aragóniai (1485–1536), spanyol infánsnő, II. (V.) Ferdinánd és Kasztíliai Izabella leánya, 1501–02-ben Artur walesi hg. felesége. Férje halála után apósa, VII. Henrik angol király Henrik herceggel jegyezte el. 1509-től a trónra lépett VIII. Henrik király első felesége. 1533-ban férje a canterbury érsekkel felbontatta a házasságot; Katalin ezt követően a walesi herceg özvegyeként szerepelt. – 27, 42
- Katalin, Habsburg (1507–1578), főhercegnő, Szép Fülöp és Aragóniai Johanna legfiatalabb leánya, III. János (1502–57) portugál király felesége. – 29
- Katalin, II. (1729–1796), 1762-től orosz cárnő. – 125, 129, 133, 141–142, 152
- Kaunitz, Wenzel Anton Eusebius gr., 1764-től Kaunitz-Rietberg hg. (1711–1794), 1750–53-ban párizsi osztrák követ, 1753-tól udvari és államkancellár. – 122–123, 125–126, 130, 132, 140, 149, 155
- Kelemen, VII. (Giulio dei Medici; 1478–1534) 1523-tól pápa. – 39, 41
- Kepler, Johannes (1571–1630), német csillagász; II. Rudolf császár udvari csillagásza és matematikusa. – 71
- Keresztély, II., Zsarnok (1481–1559), 1513–23-ban dán és norvég, 1520–21-ben svéd király. 1515-től Habsburg Izabella férje. – 40
- Keresztély, IV. (1577–1648), dán és norvég király (1588–1648), holsteini herceg. A harmincéves háború során 1626-ban Tillytől vereséget szenvedett. Országában üdvös reformokat vezetett be. – 82
- Keresztély (1566–1633), 1611–1633-ban Braunschweig-lüneburgi herceg, 1599–1629-ben Minden luteránus püspöke. A harmincéves háborúban kitartott II. Ferdinánd császár oldalán. – 82
- Khair-ad-Din, Rótszakállú (Haireddin, Dzsereddin; ?–1546), kalózevezér; 1519-től török szövetségben háborgatta a Földközi-tenger forgalmát. 1535-ben vereséget szenvedett V. Károlytól, 1541-ben azonban visszaverte a császár újabb támadását. – 42–44
- Khlesl, Melchior (1552–1630), osztrák államférfi. Előbb passaui, 1598-tól bécsi püspök; 1599-től Mátyás főherceg kancellárja, 1615-től bíboros. 1618-ban megbukott. – 72
- Kiburgi IV. Hartmann gr. (megh. 1264), az utolsó kiburgi gróf, Heilwig bátyja, IV. Habsburg Albert sógora. Hartmann gróf birtokait fiuk, a későbbi I. Rudolf császár örökölte. – 6
- Kiburgi Heilwig grnő, Hartmann gr. húga, IV. Habsburg Albert felesége. – 6
- Klapka György (1820–1892), katonatiszt,

- 1848-49-ben honvédtábornok, Komárom védője. – 227
- Koerber, Ernst von (1850-1919), osztrák politikus, 1897-98-ban kereskedelmi, 1899-ben belügyminiszter, 1900-04-ben miniszterelnök és belügyminiszter, 1915-16-ban közös pénzügyminiszter, 1916 október-decemberében ismét osztrák miniszterelnök. – 274, 308, 310
- Kollonich Lipót gr. (1631-1707), előbb katona, 1660-tól pap. 1686-tól bíboros, 1691-től kalocsai, 1695-től esztergomi érsek. 1672-84-ben a magyar kamara, 1692-től az udvari kamara elnöke; a magyar ügyek befolyásos szakértője, az ellenreformáció előmozdítója. – 93, 99
- Kolowrat-Liebsteinsky, Franz Anton gr. (1778-1861), csehországi származású arisztokrata, osztrák államférfi; 1826-tól az államkonferencia tagja. 1848. március 20-április 5-e között osztrák miniszterelnök. – 163-164, 170, 177
- Kolumbusz Kristóf (Cristoforo Colombo, Cristóbal Colón; 1446/56?-1506), genovai születésű, spanyol szolgálatban álló hajós, utazó; 1492-ben Amerika felfedezője. – 27-29
- Konradino, Hohenstauf (1252-1268), IV. Konrád német király (ur.: 1250-54) fia, a dinasztia utolsó tagja. A nápolyi trón megszerzésére törekedve vesztés csatáját követően Anjou Károly nápolyi király kivégeztette. – 6
- Konsztantyin Pavlovics (1779-1831), orosz nagyherceg, I. Pál cár ifjabb fia, 1822-30-ban Orosz-Lengyelország alkirálya és a lengyel hadsereg főparancsnoka. – 142
- Kossuth Lajos (1802-1894) – 169, 180, 206, 233, 239, 260, 278
- Königsegg und Rothenfels, Lothar Joseph Dominik gr. (1673-1751), császári tábornagy, 1734-35-ben az Itáliában harcoló osztrák csapatok főparancsnoka. – 107
- Kramáf, Karel (1860-1937), cseh politikus, 1891-től az osztrák parlament tagja, 1897-ben alelnök. 1916-ban felségsgértés és államellenes tevékenységért halálra ítélték; 1917-ben kegyelmet kapott. 1918-19-ben Csehszlovákia miniszterelnöke. – 280, 311
- Kraus, Philipp br. (1794-1861), 1848-51-ben osztrák pénzügyminiszter. – 181
- Kristóffy József (1857-1928), 1896-tól szabadelvű párti képviselő, 1904-től Szatmár megye főispánja, 1905-06-ban belügyminiszter. – 277, 292
- Kudlich, Hans (1823-1917), osztrák orvos, politikus; 1848-ban képviselő, a jobbágyterhek eltörlésének indítványozója, a bécsi októberi felkelés és 1849-ben a pfalzi felkelés résztvevője. Auszuriában távollétében halálra ítélték; Svájcban, ill. Amerikában élt. – 178
- Kutuzov, Mihail Illarionovics Golenyiszev (1745-1813), orosz hadvezér – 154
- Kübeck von Kübau, Karl, Friedrich br. (1780-1855), polgári származású osztrák pénzügyi szakember, 1840-től az udvari kamara elnöke, az államkonferencia tagja. – 163, 179, 190, 198-199, 202
- Lajos, I., Anjou, Nagy (1326-1382), 1342-től magyar, 1370-től lengyel király. – 16
- Lajos, II., Jagelló (1506-1526), 1516-tól magyar és cseh király; 1521/22-től Habsburg Mária férje. – 29-30, 39, 49, 65
- Lajos, IV., Wittelsbach, Bajor (1287-1347), Szigorú Lajos bajor hg. fia, 1314-től német király, 1328-tól római császár; Habsburg Szép Frigyes ellenfele és legyőzője. – 15
- Lajos, XI., Valois (1423-1483), 1461-től francia király. – 24-26
- Lajos, XIII., Bourbon (1601-1643), 1610-től francia király. – 83
- Lajos, XIV., (1638-1715), 1643-tól francia király. – 64, 89-91, 93-94, 97-98, 100-102, 107
- Lajos, XV. (1710-1774), francia király (1715-1774). – 106, 123-124
- Lajos, XVI. (1754-1793), francia király (1774-1792), 1770-től Marie Antoinette osztrák főhőgnő férje. – 131, 327
- Lajos, XVIII. (1755-1824), 1814-től francia király. – 157
- Lajos Fülöp, Orléans (1773-1850), francia király (1830-1848). – 169
- Lajos József Antal, Habsburg (1784-1864), osztrák főherceg, II. Lipót császár fia, 1835-től a titkos államkonferencia feje. – 154, 163, 179

- Lamberg Karolina grnő, 1854-től Erzsébet császárné udvarhölgye. – 200
- Lammasch, Heinrich (1853–1920), osztrák jogtudós, egyetemi tanár, politikus, a föderalizmus híve, a világháború alatt az antant-szimpatizáns csoport egyik vezetője; 1918. október 27–november 11-e között miniszterelnök. – 310–311, 322
- Lanthold v. Lanzelin (X–XI. sz. fordulója), Gazdag Guntram fia, a Habsburg-család egyik őse. – 5
- Larisch grnő – 257
- Laski, Jeromos (1496–1547), lengyel főnemes, diplomata. 1527-től Szapolyai János követe a francia udvarban, a török Portán és I. Ferdinándnál. 1535 után Ferdinánd király portai követe. – 42
- Lasso, Pedro, spanyol nemes, 1519–21-ben a kasztíliai városok V. Károly elleni lázadásának egyik vezetője. – 36
- László, IV., Kun (1262–1290), 1272-től magyar király, 1278-ban Habsburg Rudolf császár szövetségese II. Ottokár cseh királlyal szemben. – 13–14
- László, V., Habsburg (1440–1457), II. (I.) Albert császár, magyar és cseh király utószülött fia; 1440-ben magyar, 1453-ban cseh királlyá koronázták. – 18, 20–21
- Latour (Baillet de Latour), Theodor gr. (1780–1848), osztrák tábornok, 1848 márciusát követően hadügyminiszter; a bécsi októberi felkelés során megölték. – 181
- Latour von Thurmburg, Joseph (1820–1903), osztrák tábornok, 1865–67-ben Rudolf trónörökös egyik nevelője. – 256
- Laudon, Ernst Gideon br. (1719–1790), osztrák tábornok; változó hadiszereplésével harcolt a hétéves, a bajor örökösödési és az 1789–90-i török háborúban. – 124–125
- Lenin (Uljanov), Vlagyimir Iljics (1870–1924) – 286, 288, 304
- Leó, XIII. (Gioachino Vincenzo Pecci; 1810–1903), 1878-tól pápa. – 261
- Lerma herceg (Francisco Gómez de Sandoval y Rojas; 1550 k.–1625), III. Fülöp spanyol király kegyence, 1598-tól az államügyek intézője. Hatalmas magánvagyonot harcolt össze. 1618-ban fia, Uceda hg. buktatta meg. – 63, 85
- Leszczyński Szaniszló, I. Szaniszló, I. Liechtenstein, Alois hg. (1846–1920), osztrák politikus, a keresztényszocialista mozgalom egyik vezetője, 1906-tól Alsó-Ausztria tartományi marsallja. – 261
- Lipót, Habsburg, I., Dicsőséges (1290 k.–1326), osztrák herceg, I. Albert császár fia. Bátyját, Habsburg Szép Frigyes támogatta Bajor Lajossal szemben; 1315-ben vereséget szenvedett a svájciktól. – 15
- Lipót, I., Habsburg (1640–1705), osztrák főherceg, III. Ferdinánd császár ifjabb fia, eredetileg pap, majd bátyja, IV. Ferdinánd korai halálát követően trónörökös, 1657-től magyar és cseh király, 1658-tól német-római császár. – 89–93, 97–100, 113
- Lipót, II., Péter, Habsburg (1747–1792), osztrák főherceg, I. Ferenc császár és Mária Terézia második fia, apját követően 1765-től I. Lipót néven toscanai nagyherceg, majd bátyja, II. József halála után 1790-től II. Lipótként német-római császár, magyar és cseh király. – 129–130, 132, 141, 145–147, 149
- Lipót, II., Habsburg (1797–1859), osztrák főherceg, III. Ferdinánd toscanai nagyherceg örököse, I. (II.) Lipót nagyherceg, utóbb császár unokája, 1824–49-ben, majd 1850-től formálisan 1852-től 1859-ig ismét Toscana nagyhercege. 1859. július 21-én lemondott fia, IV. Ferdinánd javára; röviddel utóbb meghalt. – 170, 210
- Lipót, Habsburg, III., (1351–1386), osztrák herceg, II. Albert hg. legifjabb fia, IV. Rudolf hg. öccse, 1379-től Stájerország, Kárintia, Krajna, Isztria és Tirol, 1382-től Trieszt ura. 1386-ban a svájcikkal vívott sempachi csatában esett el. – 17
- Lipót, Habsburg, IV. (1371–1411), osztrák herceg, III. Lipót hg. második fia. – 18
- Lipót, Habsburg (1586–1632), osztrák főherceg, Károly stájer főhg. harmadik fia, II. Ferdinánd császár öccse. 1605-től passauai, emellett 1607-től strassburgi püspök, II. Ferdinándot követően 1618-tól Tirol főhercege. 1626-ban kilépett az egyházi rendből és megnősült; felesége: Medici Klaudia. – 74, 76–77
- Lipót, Habsburg (1716–1716), osztrák főherceg, VI. Károly császár egyetlen, még születése évében elhalt fia. – 109

- Lodge, Henry Cabot (1850–1924), az Egyesült Államok szenátora. – 317
- Lónyay Menyhért gr. (1822–1884), nagybirtokos, centralista politikus. 1849-ben a Szemere kormány pénzügyi államtitkára, 1867–70-ben magyar, 1870–71-ben közös pénzügyminiszter, 1871–72-ben magyar miniszterelnök, 1872-től a Magyar Tudományos Akadémia elnöke. – 233, 239
- Lotharingiai Ferenc hg., I. Ferenc, I., német-római császár
- Lotharingiai Károly hg., hadvezér, I. Károly Lipót lotharingiai herceg.
- Lotharingiai Károly hg. (ifjabb), hadvezér, I. Károly Sándor lotharingiai herceg.
- Luccheni, Luigi (1873–1910), svájci anarchista vasúti munkás; 1898. szept. 10-én Erzsébet királyné gyilkosa. – 258
- Ludovika, Wittelsbach (1808–1892), bajor hercegnő, I. Miksa József király legfiatalabb lánya, 1828-tól Miksa bajor hg. felesége, Erzsébet királyné anyja. – 200
- Lueger, Karl (1844–1910), ügyvéd, osztrák politikus, 1890-től parlamenti képviselő, a keresztényszocialista párt egyik alapítója. 1897-től Bécs polgármestere. – 253–254, 261–262, 292
- Luther Márton (Martin) (1483–1546), Ágoston-rendi szerzetes, 1508-tól a wittenbergi egyetem tanára, reformátor. – 31, 34–35, 37, 39, 41–42, 45–47, 68, 70
- Luxemburg-dinasztia: tagjai német-római császárok (1308–13, 1346–1400 és 1410–37), cseh és magyar királyok (1310–1437, ill. 1387–1437). – 15–16
- Mack von Leiberich, Karl br. (1752–1808), osztrák hadvezér. 1805-ben a Napóleon csapataitól körülzárt Ulm várában 23 ezer főnyi seregével kapitulált, amiért halálra, majd várfogságra ítélték. 1808-ban Károly főhg. közbenjárásával szabadult ki. – 154
- Magalhães (Magellan), Fernão de (1480–1521) portugál utazó, felfedező. Expedíciója 1519–21-ben nyugati irányban haladva elsőnek hajózta körül a Földet. – 37
- Majláth György (1818–1883), konzervatív politikus, 1865–67-ben magyar udvari kancellár, 1867 után országbíró és a főrendi ház elnöke, 1882-től a Kuria elnöke. – 222
- Mansfeld, Peter Ernst von (1580–1626), eredetileg császári tábornok, utóbb a harmincéves háború idején a protestáns unió zsoldoshadainak vezére. – 82
- Margit (Margarete) Maultasch (1318–1369), Tirol grófnője, előbb János Henrik cseh hg., 1342-től Brandenburgi Lajos felesége. 1363-ban Tirolt átadta Habsburg Rudolf hg-nek. – 16
- Margit, Habsburg (1480–1530), főhercegnő, Miksa császár és Burgundi Mária leánya, 1496–97-ben Don Juan spanyol trónörökös, 1501–04-ben Fülöp (Philibert) szavojai herceg felesége. 1507-től Németalföld kormányzója; ő nevelte fel a későbbi V. Károly császárt. 1529-ben I. Ferenc francia király anyjával a Cambrai-i ún. „hölgyek békéje” létrehozója. – 26, 40, 49
- Margit, Pármai (1522–1586), V. Károly császár természetes leánya, 1536-tól Medici Sándor, 1538-tól Farnese Oktáv pármái herceg felesége. 1559–67-ben féltestvére, II. Fülöp spanyol király németalföldi kormányzója. – 59, 61
- Margit Mária Terézia (1651–1673), Habsburg, spanyol hercegnő, IV. Fülöp fiatalabb leánya, 1666-tól I. Lipót császár felesége. – 89
- Mária, I., Tudor, Katolikus v. Véréngző (1516–1558), angol királynő (1553–1558), VIII. Henrik és Aragóniai Katalin leánya, 1554-től II. Fülöp későbbi spanyol király felesége. – 52
- Mária, Stuart (1542–1587), skót királynő (1542–1568), V. Jakab skót király és Guise Mária francia hgnő leánya; 1558–60-ban II. Ferenc francia király, 1565–67-ben Henry Darnley lord felesége. – 56
- Mária (1457–1482), burgundi hercegnő, Merész Károly hg. leánya és örököse, 1477-től Habsburg Miksa főhg. felesége. – 23–26, 29
- Mária, Habsburg (1505–1558), főhercegnő, Habsburg Szép Fülöp és Aragóniai Johanna leánya, 1521–26-ban II. Lajos magyar király felesége, 1530–56-ban V. Károly császár németalföldi helytartója. – 29–30, 49
- Mária, Habsburg (1528–1603), főhercegnő, V. Károly császár leánya, 1548-tól II. Miksa császár felesége. – 72

- Mária Amália (1746–1804), osztrák főhercegnő
I. Ferenc császár és Mária Terézia leánya,
1769-től Bourbon Ferdinánd pármai és
piacenzai hg. felesége. – 131–132
- Mária Anna Karolina Pia (1803–1884), szárd
hercegnő, I. Viktor Emánuel király leánya,
1831-től I. Ferdinánd osztrák császár fele-
sége. – 188
- Mária Annunziata (1843–1871), nápolyi Bour-
bon hercegnő, II. Ferdinánd király lánya,
1862-től Károly Lajos főhg. felesége, Ferenc
Ferdinánd trónörökös anyja. – 291
- Mária (Marie) Antoinette (1755–1793), osztrák
főhercegnő, I. Ferenc császár és Mária Te-
rézia lánya, 1770-től a későbbi XVI. Lajos
francia király felesége. – 131, 147, 149, 327
- Mária Antónia (szül. 1862) portugál hercegnő,
Dom Miguel bragançai hg. leánya, 1884-től
Róbert (1848–1907), az utolsó pármai hg.
(ur.: 1854–59) második felesége, Zita csá-
szárné, Sixtus és Xavér hercegek anyja.
– 315
- Mária Jozefa (1699–1755), osztrák főhercegnő,
I. József császár leánya, 1719-től a későbbi
III. (II.) Ágost Frigyes szász választófejede-
lem és lengyel király felesége. – 109, 115
- Mária Jozefa (szül. 1867), szász hercegnő,
1886-tól Ottó főhg. felesége, I. (IV.) Károly
császár és király anyja. – 309
- Mária Karolina (Charlotte) (1752–1814),
osztrák főhercegnő, Lotharingiai Ferenc és
Mária Terézia leánya, 1768-tól IV. Ferdi-
nánd nápolyi király felesége. – 131
- Mária Lujza (1791–1847), osztrák főhercegnő,
II. (I.) Ferenc császár leánya, 1810-től I.
Napóleon francia császár felesége, 1815–47-
ben pármai hercegnő. 1821-től Adam Al-
bert Neipperg gr. felesége. – 156, 160
- Mária Terézia (1638–1683), spanyol infánsnő,
IV. Fülöp leánya, 1660-tól XIV. Lajos fran-
cia király felesége. – 89
- Mária Terézia (1717–1780), osztrák főherceg-
nő, VI. Károly császár leánya, 1736-tól Lo-
tharingiai Ferenc hg. felesége, 1740-től
Ausztria főhercegnője, magyar és cseh ki-
rálynő. – 105, 109–111, 115–119, 122–140,
144–145, 149, 153, 185
- Marlborough hg. (John Churchill; 1650–1722)
angol diplomata és hadvezér, a spanyol örö-
kösdési háború idején az angol hadak főpa-
rancsnoka. – 100–101
- Martinic, Jaroslav Bořita z gr. (1582–1649)
cseh főúr, 1603-tól királyi tanácsos, 1609-től
udvari marsall; a csehországi helytartók
egyike. A cseh felkelés kezdetén, 1618. má-
jus 23-án kidobták a prágai vár második
emeleti ablakából. – 80–81
- Martinovics Ignác (1755–1795), ferences szer-
zetes, 1783-tól a lembergi egyetem termé-
szettan-tanára. A magyar jakobinus mozga-
lom egyik vezetője. Kivégezték. – 150
- Marx, Karl (1818–1883), – 32, 38, 209, 263,
285
- Masaniello (Tommaso Aniello; 1623?–1647),
a súlyos adók miatti 1647-i nápolyi felkelés
vezetője. Bérgyilkosok ölték meg. – 85
- Masaryk, Tomáš Garrigue (1850–1937), cseh
filozófus, államférfi; 1882–1914-ben a prá-
gai egyetem tanára, 1900-ban a cseh néppárt
(realisták) alapítója. 1914-ben emigrált;
1915-től a párizsi Cseh Tanács vezetője
1918. novemberétől 1935. decemberéig
Csehszlovákia első köztársasági elnöke.
– 279–280, 284
- Mátyás, I., Hunyadi (1443–1490), 1458-tól
magyar király. – 21–22, 30
- Mátyás, II., Habsburg (1557–1619), főherceg,
II. Miksa császár fia, 1577–81-ben Német-
alföld helytartója, 1606-tól a Habsburg-
család feje, Alsó- és Felső-Ausztria főher-
cege, 1608-tól magyar király, I. Mátyás né-
ven 1611-től cseh király és 1612-től német-
római császár. – 60–61, 74–77, 80
- Mazzini, Giuseppe (1805–1872), az olasz fel-
szabadító mozgalom demokratikus, köztár-
sasági irányzatának vezetője, 1849 március-
júliusában a római köztársaság élén polgári
reformok megvalósítója. – 206
- Medici, Giangastone (1671–1737), 1723-tól
toscanai nagyherceg, a Medici-család utolsó
tagja. – 115
- Meinhard, II. (megh. 1295), Karintia hercege,
Tirol grófja, I. Meinhard tirol gróf fia. – 13
- Melanchthon, Philipp (1497–1560), 1518-tól a
wittenbergi egyetemen a görög nyelv és iro-
dalom tanára, reformátor, Luther küzdő-
társa. Fontos szerepe volt az ágostai hit-
vallás (1530) megszövegezésében. – 46

- Menger, Karl (1840–1921), osztrák közgazdász, szociológus; 1873-tól a bécsi egyetem professzora. Rudolf trónörökös tanára, bárati körének tagja. – 256
- Mensdorff-Pouilly, Alexander gr. (1813–1871), lotharingiai származású osztrák politikus, 1852–53-ban pétervári nagykövet, 1858-tól galíciai helytartó, 1864–66-ban külügyminiszter és 1865 június-júliusában miniszterelnök. – 224
- Mercy, Claudius Florimund gr. (1666–1734), császári hadvezér, 1717-től – megszakításokkal – a temesi bánság kormányzója; 1733–34-ben az itáliai seregek főparancsnoka. – 107
- Meroving-dinasztia: 448–751. között uralkodó száli frank királyi család. – 7
- Metternich-Winneburg, Klemens Lothar Wenzel hg. (1773–1859), osztrák diplomata, államférfi, 1809-től külügyminiszter, a Szent Szövetség létrehozója, 1826–48-ban a minisztertanács elnöke. – 155–164, 169–170, 179–180, 182, 186, 190, 198, 293
- Miguel da Paz (megh. 1500), portugál herceg, Nagy Emánuel portugál király és Aragóniai Izabella (megh. 1498) fia, Aragóniai Ferdinánd és Kasztíliai Izabella unokája, Don Juan halálát követően spanyol trónörökös. – 28
- Mihály, Vitéz (1557–1601), 1593–1601-ben Havasalföld, 1600-ban Moldva fejedelme. – 73
- Miklós, I. (Nyikolaj Pavlovics; 1796–1855), 1825-től orosz cár. – 164–165, 206–207
- Miklós, II. (Nyikolaj Alekszandrovics; 1868–1918), orosz cár (1894–1917). – 298, 305
- Miksa, I., Habsburg (1459–1519), Ausztria főhercege, német-római császár (1493–1519) III. Frigyes császár fia. Előbb Mária burundiai hercegnő, majd Sforza Bianca milánói hercegnő férje. Fia (Szép Fülöp) és unokája (V. Károly) kiskorúsága idején (1482–93 és 1506–15) gyámként első felesége németalföldi tartományaiban is gyakorolta a hatalmat. – 7, 22–23, 25–26, 28–31, 34, 54, 132
- Miksa, II. (1527–1576), főherceg, I. Ferdinánd fia, 1542-ben királyi helytartó Magyarországon, 1548–50-ben V. Károly spanyolországi helytartója, 1564-től Alsó- és Felső-Ausztria főhercege, német-római császár, I. Miksa néven magyar és cseh király. – 49, 68–69, 71, 77
- Miksa (1558–1618), osztrák főherceg, II. Miksa császár fia. – 77
- Miksa (1832–1867), osztrák főherceg, I. Ferenc József öccse, 1857–59-ben a Lombard-velencei Királyság kormányzója, 1864–67-ben mexikói császár. – 234–235, 327
- Miksa Emánuel, Wittelsbach (1662–1726), 1679-től bajor választófejedelem. – 97, 100
- Miksa, II., József, Wittelsbach (1811–1864), 1848-tól bajor király. – 200
- Mikszáth Kálmán (1847–1910) – 249
- Milde, Vincenz Eduard (1777–1853), bécsi hercegek. – 202
- Montecuccoli, Raimondo hg. (1609–1680), olasz származású császári hadvezér, 1658-tól tábornagy, 1668-tól az udvari haditanács elnöke. – 89, 91
- Montesquieu, Charles de Secondat (1689–1755), francia filozófus és politikai író. – 118
- Móric, Szász (1521–1553), Jámbor Henrik szász herceg fia, 1541-től utóda, 1547-től szász választófejedelem. – 47–50
- Mozart, Wolfgang Amadeus (1756–1791), német zeneszerző. – 131
- Nádasdy Ferenc gr. (1625–1671), dúsgazdag, művelt nyugat-dunántúli főúr, 1646-tól királyi főudvarmester, 1655-től országbíró, 1667–70-ben királyi helytartó. A Wesselényi-összeesküvésben való részvételéért kivégezték. – 90
- Napóleon, I. (1769–1821), francia császár (1804–1814, 1815). – 131, 153–159, 162, 169, 206, 1. még Bonaparte, Napoléon
- Napóleon, II. (François Charles Joseph Bonaparte; 1811–1832), I. Napóleon és Mária Lujza osztrák főhgnő fia, reichstadti herceg. – 160
- Napóleon, III. (Charles Louis Napoléon Bonaparte; 1808–1873), 1852–1870-ben francia császár. – 205, 208–210, 225, 227, 234
- Nero, Lucius Domitius (37–68), 54-től római császár. – 16
- Noot, Henri van der (1735–1827), osztrák-né-

- metalföldi ellenzéki vezető az 1780-as években. – 142–143
- Oliváres gróf (Gaspar de Guzman, Oliváres grófja, San Lucar de Barrameda hercege; 1587–1645), 1621–43-ban IV. Fülöp spanyol király korlátlan hatalmú minisztere. – 85
- Oppenheimer, Samuel (?–1703), bécsi bankár, I. Lipót császár hitelezője. – 100
- Orániai Vilmos hg., I. Vilmos, Hallgatag
- Orániai III. Vilmos angol király, I. Vilmos, III.
- Oropesa gr., II. Károly spanyol király kegyence. – 95
- Ottó, I., Nagy (912–973), Madarász Henrik német király ifjabb fia, 936-tól német király, 962-től római császár. – 5, 7–8
- Ottó, Habsburg, II. (?–1111), II. Werner fia, sváb feudális úr, Habsburg grófja. – 5
- Ottó, Habsburg, Víg (?–1339), osztrák herceg, I. Albert császár legfiatalabb fia. – 15
- Ottó Ferenc József (1865–1906), osztrák főherceg, altábornagy, Károly Lajos főhg. második fia, I. (IV.) Károly császár és király apja. – 309
- Ottokár, II., Přemysl (1230–1278), 1253-tól cseh király, I. Vencel fia. – 10–13
- Pacher, Raphael, az ausztriai németek és a keresztényszocialista mozgalom egyik vezetője, parlamenti képviselő. – 312
- Padilla, Juan de (1490–1521), spanyol nemes, 1519–21-ben a kasztíliai városok V. Károly elleni lázadásának egyik vezetője. – 36–37
- Pál, III. (Alessandro Farnese; 1468–1549), 1534-től pápa, 1545-ben a tridenti zsinat kezdeményezője, a reformáció elleni küzdelem jelentős képviselője. – 38, 43, 46, 48
- Pál, IV. (Giovanni Pietro Caraffa; 1476–1559), 1555-től pápa. – 46
- Pál, I. (1754–1801), orosz cár (1796–1801). – 152
- Palacký, František (1798–1876), cseh történész, a nemzeti történetírás kezdeményezője, politikus. – 174, 176, 183, 266
- Pašić, Nikola (1846–1926), szerb, ill. jugoszláv államférfi, 1904-től, ill. 1906-tól rövid megszakításokkal 1926-ig külügyminiszter és miniszterelnök. – 303
- Paszkievics, Ivan Fjodorovics (1782–1856), orosz hadvezér, Jereván grófja, Varsó hercege. 1849-ben a Magyarországra, 1854-ben a Balkánra küldött orosz seregek főparancsnoka. – 206
- Pázmándy Dénes, ifj. (1816–1856), politikus, a reformkorban a liberális ellenzék tagja, 1848 májusában Szalay Lászlóval a Batthyány-kormány frankfurti követe, júliustól 1849. januárig a népképviselői országgyűlés képviselőházának elnöke. – 195
- Perthaler, Hans (Johann) lovag (1816–1862), osztrák jogtudós, publicista, 1849-ben a frankfurti parlament tagja. – 174, 215
- Péter, I., Nagy (1672–1725), orosz cár (1682 ill. 1689–1725). – 92, 106
- Péter, III. (1728–1762), 1761–62-ben orosz cár. – 125
- Péter, I., Karagyorgyevics (1844–1921), 1903–18-ban szerb király, 1918–21-ben a Szerb–Horvát–Szlóven Királyság első uralkodója. – 282
- Petrarca, Francesco (1304–1374), olasz humanista költő. – 16
- Piccolomini, Enea Silvio (1405–1464), olasz humanista költő és tudós, 1442-től III. Frigyes császár titkára, udvari költő és diplomata. 1458-tól II. Pius néven pápa. – 19
- Pigafetta, Antonio (1491–1534), olasz utazó, Magellán útítársa. A Fülöp-szigeteken súlyosan megsebesült; 1522-ben visszaérkezett Sevillába. Az első Föld körüli út lefrója. – 37
- Pillersdorf, Franz br. (1786–1862), 1848. március 20-ától osztrák belügyminiszter, május-júliusban miniszterelnök. – 177
- Pius, II., pápa, I. Piccolomini, Enea Silvio
- Pius, VI. (Giovanni Angelo Braschi; 1717–1799), 1775-től pápa. – 139
- Pius, IX. (Giovanni Maria Mastai-Ferretti gr.; 1792–1878), 1846-tól pápa. – 203
- Pizarro, Francisco (1470?–1541), spanyol conquistador, 1532-től az inka birodalom meghódítója és kirablója, a lakosság kiirtója; 1535-ben alapította Peru fővárosát, Limát. Meggyilkolták. – 37

- Pogyebrod György (1420–1471), cseh főnemes, 1452–57-ben Csehország kormányzója, 1458-tól cseh király. – 20–22
- Poincaré, Raymond (1860–1934), 1913–20-ban francia köztársasági elnök. – 315
- Polzer-Hoditz, Arthur gr. (1870–?), I. (IV.) Károly császár és király kabinettfőnöke. – 311
- Pompadour, Jeanne Antoinette Poisson, Marquise de (1721–1764), XV. Lajos francia király kegyencnője. – 123
- Poniatowski, Stanisław August, I. Szaniszló, II., Ágost
- Potocki, Alfred gr. (1817–1889), osztrák politikus, a federalizmus híve, a cseh törekvések támogatója. 1870–71-ben miniszterelnök, 1875–83-ban Galícia helytartója. – 236
- Princip, Gavrilo (1893–1918), 1914. június 28-án Ferenc Ferdinánd trónörökös és Hohenberg Zsófia hgnő merénylete. – 302
- Radbot (X. század), Lanthold fia, Werner püspök testvére, a korai Habsburgok egyike. – 5
- Radetzky, Joseph (1766–1858), osztrák tábornagy, 1831-től észak-itáliai főparancsnok, 1848–49-ben az olasz felszabadító mozgalmak letörője, majd 1857-ig a Lombard-velencei Királyság főkormányzója. – 179, 206, 209, 226
- Rainer József János, Habsburg (1783–1853), osztrák főherceg, II. (I.) Ferenc császár öccse. – 163
- Rákóczi Ferenc, II. (1676–1735) – 100–101
- Rákóczi György, I. (1593–1648), 1630-tól erdélyi fejedelem. – 84, 86
- Rákóczi György, II. (1621–1660), 1648-tól erdélyi fejedelem. – 89
- Rašín, Alois, (1867–1923), cseh közigazdász és politikus, 1916-ban Kramář vádlott-társa. 1918–19-ben csehszlovák pénzügyminiszter. – 311
- Rauscher, Joseph Othmar von (1797–1875), 1848 előtt Ferenc József főhg. filozófiatanára, 1848-tól seckau püspök, 1853-tól bécsi hercegérsek, 1855-től bíboros. – 202–204, 236
- Rechberg und Rothenlöwen, Johann Bernhard gr. (1806–1899), 1859–61-ben osztrák miniszterelnök, 1859–64-ben külügyminiszter. – 209, 223–224
- Redlich, Joseph (1869–1936), osztrák politikus, a federalizmus híve, egyetemi tanár, 1918 október végétől a Lammasch-kormány pénzügyminisztere. – 232
- Reichstadti herceg, I. Napóleon, II.
- Rembold, Ludwig (1785–1844), osztrák orvos, szabadgondolkodó; főiskolai filozófiai professzor Bécsben. – 193
- Renner, Karl (1870–1950), osztrák szociáldemokrata politikus, az ausztromarxizmus egyik képviselője; 1918. október 30-ától 1920 júniusáig államkancellár. – 279, 285–287
- Requeséns y Zuñiga, Luís de (1526–1576), spanyol hadvezér, 1573-tól németalföldi helytartó. 1574-ben győzelmet aratott a felkelőkön. – 60
- Richelieu, Armand Jean du Plessis hg. (1585–1642), francia államférfi, 1622-től bíboros, 1624-től XIII. Lajos francia király minisztere, a kül- és hadügyek irányítója. – 83
- Rilke, Rainer Maria (1785–1926), csehországi származású osztrák költő. – 270
- Romanov-dinasztia: orosz uralkodóház, tagjai 1613–1917 között uralkodtak Oroszországban. – 125, 327
- Rónay Jácint János (1814–1889), bencés tanár, író, természettudós. 1850-ben emigrált; Londonban Kossuth gyermekeinek, hazatérését követően 1871–72-ben Rudolf trónörökös, 1875–83-ban Mária Valéria főhgnő tanára. – 256
- Rosenberg-Orsini, Franz Seraph hg. (1761?–1832), osztrák hadvezér; Wagramnál az az osztrák seregek balszárnyának parancsnoka. – 155
- Rosmini-Serbatti, Antonio (1797–1855), olasz pap, filozófus, 1848-ban az egyházi állam közoktatásügyi minisztere. Egyes munkáit – vallásossága és pápahűsége ellenére – in-dexre tették. – 202
- Rothschild, Jakob (James) (1792–1868), bankár, 1812-ben a párizsi Rothschild-bankház alapítója. Vállalkozását fia, Alphonse Rothschild (1827–1905) vitte tovább. – 169
- Rothschild, Salomon (1774–1855), bankár, a bécsi bankház alapítója 1826-ban. Vállalko-

- zását fia, Anselm Salomon Rothschild (1803–1874) folytatta. – 170
- Rudolf, Habsburg, II. (megh. 1232), habsburgi gróf, III. Albert fia; Hohenstaufeni (Sváb) Fülöp német ellenkirály szövetségese a IV. (Welf) Ottó elleni harcban. – 6
- Rudolf, Habsburg, III. (megh. 1249), habsburgi gróf, II. Rudolf fia, a közép-svájci birtokok örököse, a család laufenburgi ágának alapítója. – 6
- Rudolf, Habsburg, IV. (1218–1291), IV. Albert gr. és Kiburgi Heilwig fia, 1239-től Habsburg grófság egy részének, 1245-től felesége, Hohenbergi Gertrud révén Ostenburg vára és elzási birtokok, 1264-től az anyai nagybátyjától örökölt Kiburg grófság ura, a leggazdagabb német fejedelmek egyike. 1273-tól I. Rudolf néven német király és római császár. 1282-ben II. Přemysl Ottokártól fiainak (Albert és Rudolf) megszerezte Ausztriát és Stájerországot. – 6–7, 11–16, 18
- Rudolf, III., Habsburg (1281–1307), 1298-tól osztrák herceg, Ausztria és Stájerország birtokosa, I. Albert német király fia; 1306–07-ben I. Rudolf néven cseh király. – 14
- Rudolf, IV., Habsburg (1339–1365), 1358-tól osztrák herceg, II. Albert osztrák hg. fia, 1365-ben a bécsi egyetem alapítója. – 16–17
- Rudolf, II. (1552–1612), II. Miksa császár fia, 1576-tól 1611-ig cseh király, 1612-ig német-római császár és 1608-ig I. Rudolf néven magyar király. – 60, 71–77, 80
- Rudolf Ferenc Károly József (1858–1889), osztrák főherceg, trónörökös, I. Ferenc József és Erzsébet királyné egyetlen fia. 1881-től Stefánia belga hgnő férje. 1889-ben tisztázatlan körülmények között Maria Vetsera brnővel öngyilkosságot követett el. – 256–258, 291–293
- Sándor, VI. (Rodrigo di Borgia; 1431–1503), 1492-től pápa. – 28
- Sándor, I. (Alekszandr Pavlovics; 1777–1825), 1801-től orosz cár. – 152, 154, 156, 158, 162, 164
- Sándor, II. (Alekszandr Nyikolajevics; 1818–1881), 1855-től orosz cár. – 240
- Sándor Lipót (1772–1795), osztrák főherceg,
- II. Lipót császár fia, 1790-től Magyarországnádora. – 163
- Savoyai Fülöp Emánuel, I. Fülöp (Philibert) Emánuel
- Savoyai Jenő (François-Eugène de Savoie-Carignan; 1663–1736) herceg, francia származású; 1683-tól osztrák szolgálatban a törökellenes felszabadító háborúk, majd a spanyol örökösödési háború sikeres hadvezére. 1703-tól az udvari haditanács elnöke, 1714–15-ben és 1724-től Belgium helytartója. – 94, 98–101, 104, 107–108, 112–113, 132
- Schäffle, Albert (1831–1903), német szociológus, közgazdász; 1860-tól a tübingeni, 1868-tól a bécsi egyetem tanára. 1871-ben osztrák kereskedelemügyi miniszter. – 237
- Schiller, Johann Christoph Friedrich (1759–1805), német költő, drámaíró. – 54
- Schmerling, Anton lovag (1805–1893), német, ill. osztrák politikus, államférfi. 1848-ban az össznémet kormány belügyminisztere, majd elnöke, 1849–51-ben osztrák igazságügy-miniszter, 1860–65-ben belügy-, ill. állam-miniszter. – 183, 197, 215, 217–220, 223–224, 229
- Schönberg, Arnold (1874–1951), osztrák zeneszerző. – 270
- Schönerer, Georg (1842–1921), osztrák politikus, a szélsőséges német nemzeti irányzat hirdetője, Hohenzollern-barát, antiszemita. 1873–88-ban és 1897–1907-ben képviselő. – 253–254
- Schratt, Katharina (1855–1940), osztrák színésznő, 1885-től I. Ferenc József barátnője. – 258
- Schröder, Wilhelm br. (1640–1688), német közgazdász, kameralista gazdaságpolitikus, I. Lipót tanácsosa. – 94–95
- Schubert, Franz Peter (1797–1828), osztrák zeneszerző. – 165
- Schwarzenberg, Felix hg. (1800–1852), osztrák diplomata, politikus; 1846-tól nápolyi követ, 1848–52-ben miniszterelnök és külügy-miniszter. – 179, 182, 184, 186–198, 202, 205–206, 213, 215, 217, 220, 226, 233–234
- Schwarzenberg, Friedrich Johann hg. (1809–1885), 1836-tól salzburgi érsek, 1842-től bíboros, 1850-től prágai érsek; a miniszterelnök öccse. – 202–204, 236

- Sebestyén (1554–1578), 1557-től portugál király; nagyapját, III. Jánost követte az uralkodásban. – 56
- Sednitzky, Joseph gr. (1778–1855), 1817–48-ban Bécs rendőrőrnöke és a legfőbb könyvizsgáló hivatal elnöke; Metternich politikájának egyik fő támasza. – 169
- Seidler, Ernst lovag (1862–1931), 1917. június–1918. júliusa között osztrák miniszterelnök. – 310–312, 314
- Sforza-család: tagjai 1450–1535 között a milánói hercegség uralkodói. – 39
- Sforza, Francesco (1492–1535), 1529-től Milánó hercege, V. Károly császár hűbérese; a Sforza-család utolsó tagja. – 43
- Sinzendorf, Ludwig Philipp gr. (1671–1742), VI. Károly császár kancellárja, a titkos pénzügyi konferencia tagja. – 113
- Sixtus (1886–1934), pármai Bourbon herceg, Zita császárné bátyja. – 311, 315–317
- Slavata z Chumu a z Košumberka, Vilém gr. (1572–1652), cseh politikus és történetrő; 1596-ban katolizált. 1600-tól udvari marsall, a csehországi helytartók egyike. A cseh felkelés kezdetén, 1618. május 23-án kidobták a prágai vár második emeleti ablakából. 1628-tól cseh kancellár, 1630-tól palatinus. – 80–81
- Sonnenfels, Joseph von (1733–1817), osztrák közigazdász, jogtudós, 1763-tól a bécsi egyetem közgazgatás- és pénzügytani professzora, a kameralizmus képviselője. Jelentős szervező szerepe volt a bécsi irodalmi és színházi életben. – 130, 140
- Stadion, Johann Philipp gr. (1763–1824), osztrák diplomata, politikus; 1788-tól, stockholmi, londoni, majd pétervári követ, 1805–09-ben külügyminiszter. – 154–155
- Stadion-Warthausen, Franz Seraphin gr. (1806–1853), 1841-től az osztrák tengerpart, 1847-től Galicia kormányzója, 1848–49-ben a Schwarzenberg-kormány belügyminisztere. – 187–188, 190, 193–194, 199, 202, 215, 217
- Staněk, František (szül. 1867), cseh politikus, az első világháború idején képviselő az osztrák parlamentben. – 312
- Starhemberg, Georg Adam gr. (1724–1807), 1753-tól párizsi osztrák követ, később miniszter. – 123
- Stefánia (1864–1945), belga hercegnő, II. Lipót belga király leánya, 1881–89-ben Rudolf trónörökös, 1900-tól Lónyay Elemér hg. felesége. – 257
- Steinbach, Emil (1846–1907), osztrák politikus, 1891–93-ban pénzügyminiszter, Wekerle Sándorral együtt a valutareform előkészítője. Később az általános választójog szorgalmazója. – 276
- Van Stralen, az 1560-as években Antwerpen polgármestere; Alba hg. letartóztatta. – 59
- Strauss, Johann, ifj. (1825–1899), osztrák zeneszerző, a bécsi keringő legjelentősebb mestere. – 270
- Strauss, Richard (1864–1949), késő-romantikus német zeneszerző, Münchenben és Weimarban udvari karmester, 1919 után a bécsi opera igazgatója. – 270
- Strossmayer, Josip Djuraj (1815–1905), 1849-től diakovári r. katolikus püspök, horvát politikus. A horvát tudományos akadémia, a nemzeti múzeum és a zágrábi egyetem alapítóinak egyike. – 236
- Stuart-dinasztia: skóciai eredetű uralkodó-család, tagjai Skóciában 1370-től, Angliában 1603-tól 1714-ig uralkodtak. – 116
- Stürgkh, Karl gr. (1859–1916), osztrák politikus, 1907-től közoktatásügyi miniszter, 1911–16-ban miniszterelnök. – 279, 306, 308
- Swieten, Gerhard van (1700–1772), orvos, a leideni egyetem tanára, 1745-től Mária Terézia házi orvosa, az udvari könyvtár igazgatója, 1758–72 között a könyvvizsgáló bizottság irányítója. – 122, 128, 130
- Swieten, Godofred br. (1733–1803), Gerhard van Swieten fia; 1772-től apja utódként a bécsi udvari könyvtár igazgatója, 1781-től a könyvvizsgáló bizottság elnöke. Haydn és Mozart bizalmas barátja. – 139
- Szalay László (1813–1864), történetrő, reformpolitikus, diplomata. 1848 nyarán Frankfurtban, majd Londonban és Párizsban képviselte a magyar kormányt. – 195
- Száli (frank) dinasztia: tagjai 1024–1125 között német királyok, ill. császárok. – 8
- Zsaniszló, I., Leszczyński (1677–1766), lengyel főúr, poznaíi vajda, majd lengyel ki-

- rály (1704–1709, 1733–1735), 1738-tól Vo-tharingia hercege. XV. Vajos francia király apósa. – 106–107, 132
- Szaniszló, II., Ágost, Poniatowski (1732–1798), lengyel főúr, 1764–95-ben legyel király. – 132–133
- Szécsen Antal gr. (1819–1896), aulikus politikus, 1860 októberétől 1861 júliusáig Rechberg és Rainer főhg. kormányában tárca nélküli miniszter. – 213
- Szeps, Moriz (szül. 1834), osztrák publicista, az 1870–80-as években a *Neues Wiener Tagblatt* szerkesztője, Rudolf trónörökös baráti körének tagja. – 257
- Szulejmán, II., Nagy (1496?–1566), török szultán (1520–1566). – 32, 41–42, 46, 69
- Szuworov, Alekszandr Vasziljevics hg. (1730–1800), orosz hadvezér. – 149
- Taafe, Eduard gr. (1833–1895), ír származású osztrák államférfi, 1868–70-ben és 1879–93-ban miniszterelnök, több ízben miniszter. – 236, 251–252, 254–258, 289
- Talleyrand-Périgord, Charles-Maurice de, hg. (1754–1838), francia diplomata, politikus. 1797–1807-ben és 1814–15-ben külügyminiszter, a bécsi kongresszuson Franciaország képviselője. 1830–34-ben Lajos Fülöp londoni követe. – 157
- Tegetthoff, Wilhelm br. (1827–1871), osztrák tengernagy; az 1866-i osztrák–porosz–olasz háború idején az osztrák hajóhad parancsnoka. Lissa szigete mellett győzelmet aratott az erősebb olasz flottán. – 226
- Thököly Imre gr. (1657–1705), 1682–85-ben felső-magyarországi fejedelem és a magyarországi részek ura, 1690-ben erdélyi fejedelem. – 90–92
- Thugut, Johann Amadeus Franz de Paula, br. (1736–1818), osztrák diplomata, politikus. 1769-től konstantinápolyi, berlini, nápolyi, majd végül varsói követ, 1788–90-ben Moldva kormánybiztosa, 1794–97-ben külügyminiszter, 1798–99-ben Velence kormányzója, 1799–1800-ban kancellár. – 149, 151–152, 155
- Thun und Hohenstein, Leopold Leo gr. (1811–1888), osztrák politikus. 1848 áprilisától csehországi helytartó, de a prágai felkelés során fogságba esett. 1849–60-ban válás- és közoktatásügyi miniszter. – 203, 209
- Thurn, Matěj Jindřich gr. (1580–1640), cseh főúr, karlsteini várgróf, az 1618. május 23-i cseh felkelés vezetője, majd a cseh hadak fővezére. A fehérhegyí vereség után Bethlen Gábor udvarába menekült, akinek ajánlata a velencei köztársaság seregének fővezérletével bízták meg. 1631–32-ben II. Gusztáv Adolf svéd király egyik alvezére. – 80, 82
- Tilly, Johann Tserklaes; Tilly grófja (1559–1632), németalföldi származású császári hadvezér; 1618–21-ben és 1630–32-ben a katolikus liga seregeinek fővezére. – 82–84
- Tisza István gr. (1861–1918), politikus, 1903–05-ben és 1913–17-ben magyar miniszterelnök. – 278, 284, 292, 303, 314, 316, 319
- Tisza Kálmán (1830–1902), politikus, 1861-től a határozati párt, majd a balközép párt vezére. 1875–90-ben magyar miniszterelnök. – 239–240, 255–256, 258–259, 278
- Tobolka, Zdeněk Václav (1874–1951), cseh történész, politikus, a világháború idején az osztrák parlament tagja. – 312
- Tours-i Gergely, I. Gergely
- Tschernembl, Georg Erasmus von (1567–1626), felső-ausztriai főúr, a Habsburg-tartományok protestáns ellenzéki rendjeinek vezetője; a cseh felkelők és Bethlen Gábor törekvéseinek támogatója. – 75–76, 80
- Tudor-dinasztia: angol királyi család; tagjai 1485–1603 között uralkodtak. – 327
- Uceda herceg, Lerma hg. fia, 1618-tól III. Fülöp spanyol király minisztere; 1621-ben apjával együtt száműzték. – 63
- Ulászló, III., Jagelló (1424–1444), II. Ulászló lengyel király fia és utóda (1434–1444), I. Ulászló néven magyar király (1440–1444). – 20–21
- Ulászló, IV., Jagelló (1456–1516), IV. Kázmér lengyel király fia, 1471-től cseh és 1490-től II. Ulászló néven magyar király. – 21–22
- Vajda-Voevod, Alexandru (1871/72?–1950), orvos, magyarországi román nemzetiségi politikus, Ferenc Ferdinánd Belvedere-kö-

- rének tagja, 1906–18-ban országgyűlési képviselő. 1919–20-ban román miniszterelnök és kultuszminiszter. – 292
- Valois-dinasztia: francia király család, a Capet-ház mellékága. Tagjai 1328–1589 között uralkodtak. – 22, 57
- Veith, Johann Emanuel (1787–1876), osztrák orvos és teológus. – 202
- Vencel, III., Přemysl (1289–1306), 1301–04-ben I. Vencel néven magyar, 1305–06-ban III. Vencel néven cseh király, II. Vencel fia. Magyar királtságáról 1305-ben mondott le. A Přemysl-ház utolsó tagja. – 14
- Verdi, Giuseppe (1813–1901), olasz zeneszerző. – 54
- Vetsera Mária brnő (1871–1889), Rudolf trónörökös barátnője. – 257
- Viktor Amadé (1666–1732), 1675–1713-ban Szavoya hercege, 1713–20-ban szicíliai, 1720–30-ban szárd király. – 100
- Viktor Emánuel, II. (1820–1878), Károly Albert szárd király fia, 1849–61-ben Szardinia és Piemont királya, 1861–78-ban olasz király. – 208, 210, 240
- Vilmos, Hallgatag (1533–1584), Nassau grófja, 1544-től Oránia hercege, II. Fülöp spanyol király németalföldi helytartója, 1567-től a németalföldi szabadságharc vezetője. Merénylet áldozata lett. – 59–61, 76
- Vilmos, I., Frigyes Lajos, Hohenzollern (1797–1888), porosz király (1861–1888), német császár (1871–1888). – 224, 240
- Vilmos, II., Frigyes Viktor, Hohenzollern (1859–1941), német császár és porosz király (1888–1918). – 293
- Vilmos, III., Orániai (1650–1702), 1672-től németalföldi helytartó, 1677-től a későbbi II. Mária (1662–1695) angol királynő (1689–95) férje, akivel haláláig együttesen, ezt követően egyedül uralkodott. – 94
- Vilmos, V., klevei herceg (1539–1592). – 44
- Visconti-család: 1273-tól Milánó birtokosai, 1395–1447-ben hercegei. – 17
- Vogelsang, Karl von (1818–1890), protestáns születésű porosz katonatiszt, később katolikus, 1867 után Ausztriában újságíró, 1875-től katolikus lapok szerkesztője, Lueggerrel az osztrák keresztényszocialista mozgalom kezdeményezője. – 261
- Voltaire, François Marie Arouet (1694–1778), francia író. – 115
- Vonck, François, az 1780-as években az osztrák–németalföldi ellenzék felvilágosult vezetője. – 142
- Waldstein (Wallenstein) grófi család – 81
- Wallenstein (Waldstein), Albrecht Wenzel Eusebius gr. (1583–1634), császári hadvezér, tábornagy; 1624-től Friedland hercege, 1625–30-ban és 1632–34-ben a császári hadak főparancsnoka. Meggyilkolták. – 82–84
- Wekerle Sándor (1848–1921), pénzügyi szakember, 1889-től magyar pénzügyminiszter, 1892–95-ben, 1906–10-ben miniszterelnök és pénzügyminiszter, 1917 augusztus–1918 októberében miniszterelnök és 1917 szeptember–1918. februárjában pénzügyminiszter. – 277, 314, 318–322
- Wellington, Sir Arthur Wellesley; Wellington hercege (1769–1852), angol hadvezér és államférfi, 1808–15-ben a Napóleon ellen küzdő angol seregek főparancsnoka, 1827-től az egész angol haderő főparancsnoka. 1828–30-ban miniszterelnök, 1834–35-ben külügyi államtitkár, 1841–46-ban tárca nélküli miniszter. – 164
- Welser-család: gazdag augsburgi kereskedő- és bankárcsalád; V. Károly hitelezői. – 31
- Werner (X–XI. sz.), Lanthold fia, 1002–28-ban strassburgi püspök, 1020 táján Habsburg (Habichtsburg) vára építője. – 5
- Wesselényi Ferenc gr. (1605–1667), 1655-től Magyarország nádora. Az 1664-i vassvári békét követően a lipóti abszolútizmussal elégedetlen főurak összeesküvésének élére állt; a felkelés kitörése előtt meghalt. – 90
- Wessenberg-Ampringen, Johann Philipp br. (1773–1858), osztrák diplomata, politikus, 1808-tól berlini, majd müncheni követ. 1819-ben Metternichkel való ellentétei miatt visszavonult; 1830–31-ben németalföldi követ; 1848 május–novemberben külügyminiszter, július–novemberben miniszterelnök. – 177, 199
- Wilson, Thomas Woodrow (1856–1924), 1913–21-ben az Amerikai Egyesült Államok elnöke. – 317–318, 320–322

- Windischgrätz, Alfred hg. (1787–1862), osztrák hadvezér, 1840–48-ban Csehország katonai kormányzója, az 1848 júniusi prágai felkelés leverője. 1848. október 15-étől tábornagy és az Itálián kívül állomásozó osztrák haderők főparancsnoka, október végén a bécsi forradalom vérbefojtója. 1848 december közepén Magyarország ellen indított hadjáratot, de Buda és Pest elfoglalása után 1849 tavaszán számos csatát elvesztett a honvédsereggel szemben. Április 12-én felmentették. – 176, 179–182, 186–188, 206
- Windischgrätz, Alfred August hg. (1851–1927), osztrák konzervatív politikus, a hadvezér unokája, 1893–95-ben a koalíciós kormány elnöke. – 255
- Wittelsbach-dinasztia: német uralkodó család; tagjai közül kerültek ki a X. század és 1918 között Bajorország hercegei, választófejedelmek és királyai. – 200
- Wolff, Christian br. (1679–1754), német filozófus és matematikus. 1707–23-ban a hallei egyetem matematika- és természettan tanára. – 122
- Xavér, pármái Bourbon herceg, Zita császárné fivére. – 315
- Zahradník, Bohdan, cseh politikus, a világháború alatt az osztrák parlament tagja. – 313–314
- Zähringen-család: a Kiburgi grófokkal rokonságban álló előkelő sváb család. – 6
- Žerotín, Karel (1574–1636), morva nemes, a morva protestánsok vezető egyénisége a XVII. század első évtizedeiben. – 75
- Zita Mária Adelgunda (szül. 1892), pármái Bourbon hgnő, Róbert volt pármái hg. és Mária Antónia portugál hgnő leánya, 1911-től Károly Ferenc József főhg., későbbi császár és király felesége. – 309, 315
- Zollern-dinasztia, I. Hohenzollern
- Zrínyi Miklós gr. (1508–1566), hadvezér, 1542–56-ban horvát bán, 1561-től szigetvári kapitány, 1566-ban Szigetvár védője. – 69
- Zrínyi Miklós gr. (1620–1664), költő, hadvezér és politikus, 1647-től horvát bán. – 90
- Zrínyi Péter gr. (1621–1671), horvát költő, 1665-től horvát bán. A Wesselényi-mozgásban való részvességeért kivégezték. – 90
- Zsigmond, Luxemburgi (1368–1437), IV. Károly császár fia, 1385-től Mária magyar királynő, I. Lajos leánya férje, 1387-től magyar, 1410-től német király, 1414-től német-római császár, 1419-től cseh király. – 18, 21, 30, 133
- Zsigmond, II., Ágost (1520–1572), 1548-tól lengyel király, a Jagelló-dinasztia utolsó tagja. – 70
- Zsigmond, Habsburg (1427–1496), 1439-től Tirol hercege, IV. Űrestarisznájú Frigyes hg. fia. – 20
- Zsófia (Szofja Alekszejevna; 1657–1704), orosz nagyhercegnő, Alekszej cár leánya. 1682-ben cárnővé kiáltották ki, s két kiskorú féltestvére, Iván és Péter társcaárok gyámjaként ő kormányozta Oroszországot. 1689-ben Péter cár elfogatta és kolostorba záratta. – 92
- Zsófia Friderika Dorottya, Wittelsbach (1805–1872), bajor hercegnő, I. Miksa József király leánya, 1824-től Ferenc Károly főhg. felesége, osztrák főhercegnő, I. Ferenc József anyja. – 163, 187, 189, 200, 204
- Zsófia, Habsburg (1855–1857), osztrák főhercegnő, I. Ferenc József és Wittelsbach Erzsébet első gyermeke; magyarországi utazásuk idején megbetegedett és meghalt. – 201

Összeállította Varga István

Tartalom

Az első lépés (<i>Niederhauser Emil</i>)	5
A császári cím igézete (<i>Niederhauser Emil</i>)	19
A világbirodalom (<i>Niederhauser Emil</i>)	33
A látszat-nagyhatalom (<i>Niederhauser Emil</i>)	52
A dunai monarchia kezdetei (<i>Niederhauser Emil</i>)	65
A nagy európai háború (<i>Niederhauser Emil</i>)	79
Török és francia között (<i>Niederhauser Emil</i>)	88
A spanyol örökségért (<i>Niederhauser Emil</i>)	97
A maradék birodalom (<i>Niederhauser Emil</i>)	104
A jószágos királynő (<i>Niederhauser Emil</i>)	115
A türelmetlen ész (<i>Niederhauser Emil</i>)	135
A francia forradalom viharában (<i>Niederhauser Emil</i>)	145
A tespedés nyugalma (<i>Niederhauser Emil</i>)	160
1848 (<i>Niederhauser Emil</i>)	169
Ellenforradalom és neoabszolutizmus (<i>Gonda Imre</i>)	187
A Habsburg-diplomácia tévelygései (<i>Gonda Imre</i>)	205
Kísérletezés és kiegyezés (<i>Gonda Imre</i>)	212
A rendszer megszilárdítása befelé és kifelé (<i>Gonda Imre</i>)	236
A dualizmus működésben (<i>Gonda Imre, Niederhauser Emil</i>)	243
A dualizmus válságban (<i>Gonda Imre, Niederhauser Emil</i>)	272
A katasztrófa felé (<i>Niederhauser Emil</i>)	295
A vég (<i>Gonda Imre</i>)	305
Befejezés (<i>Gonda Imre</i>)	326
Irodalom	327
Genealógiai táblázatok	330
A képek forrásjegyzéke	335
Térképek jegyzéke	336
Névmutató	337

Kiadja a Gondolat, a TIT kiadója
Felelős kiadó a Gondolat Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Sólyom Gáborné
Műszaki vezető: Kálmán Emil
Műszaki szerkesztő: Radó Péter
A borító- és kötéstervezés Vida Győző munkája
Megjelent 14 000 példányban
31,85 (A/5) ív + 32 oldal melléklet terjedelemben
Ez a könyv az MSZ 5601-59 és 5602-55 szabványok szerint készült

Primus ego Habspurgo Cæsar de sanguine lapsi
 Imperium multo sanguine restitui.
 Pace fui felix: felixq; potentibus armis:
 Testantur patriæ me mea facta patrem.

1. I. RUDOLF

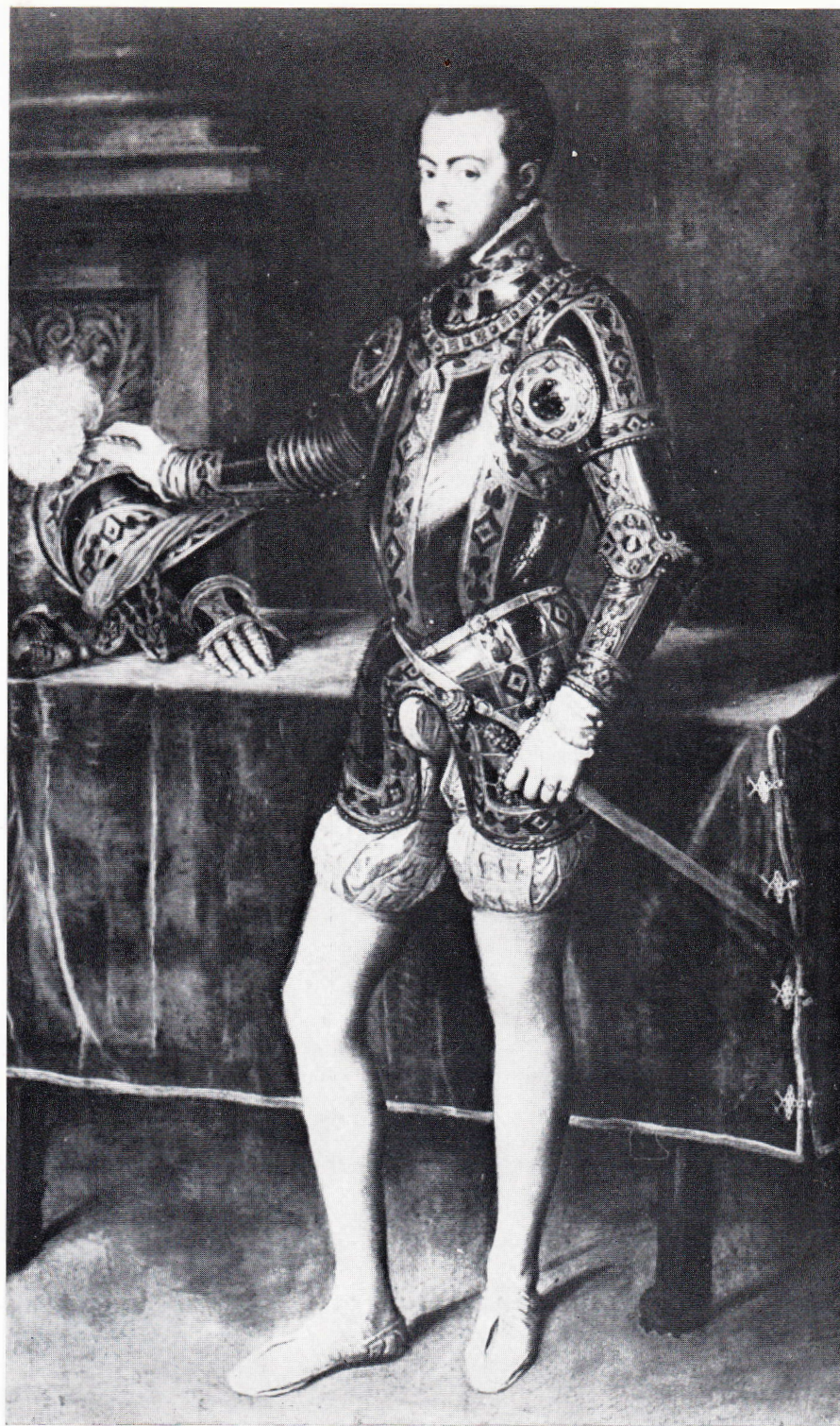
2. III. FRIGYES SÍREMLÉKE

Imperator Caesar Diuus Maximilianus
Pius Felix Augustus

4. V. KÁROLY

5. II. FÜLÖP

6. III. FÜLÖP

7. IV. FÜLÖP

8. II. KÁROLY

9. I. FERDINÁND

MAXIMILIANVS II·D·G· ROMAN· IMP· SEMPER AVG·
GERMAN· VNGAR· BOHEMIAE DALM· CROAT· REX
ARCHID· AVSTRIAE DVX BVRGVND· COM· TIROLIS· XC

M D L X X V

11. II. RUDOLF

MATTHIAS REX 41 REX HUNG.

13. II. FERDINAND

14. III. FERDINÁND

LEOPOLDUS D. G. ROMAN: IMPERATOR
SEMPER AUGUSTUS, GERMANIÆ, HUNGARIÆ,
BOHEMIÆ, ETC. REX, ARCHIDUX AUSTRIÆ, DUX
BURGUNDIÆ.

J. Brouwer sculpsit.

W. Vaillant pinxit.

15. I. LIPÓT

IOSEPHVS ARCHIDVX AVSTRÆ LEOPOLDI CÆSARIS FILIVS EX ELEONORA
AVGVSTA PALATINO-NEOVRGIA NASCITVR 25. ^a IVLII.
PANNONIÆ REX SOLENNI RITV INAVGVRA TVR POSONI 9. ^a DECEMBRIS A. 1687

16. I. JÓZSEF MAGYAR KORONÁZÁSI ÖLTÖZETBEN

17. VI. KÁROLY

Gemalt von Du Groux K. K. und A. Franzel Maler

In Kupfer, gegraben von Jacob Schnitzer K. K. Hof Kupfstecher 1780

MARIA THERESIA
VIDVA. HUNGARIAE.
ARCHIDVX AVSTRIAE.
TRANSYLVANIAE.

ROM. IMPERATRIX
BOHEMIAE ETC. REGINA.
DVX BVRG. ETC. M. PRINC.
COMES TYROLIS ETC.

19. KAUNITZ

JUSTIS TENAX PROPOSITI.

MENTE SOLIDA. Horat.

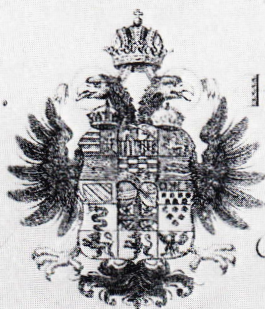
Josephus Secundus

LEOPOLDVS II.

ROM. IMPERATOR

*Hungaric.
Sclavonic*

*Bohemie & Rex.
Austrie &c. &c.*

21. II. LIPÓT

22. I. FERENC

23. V. FERDINÁND

24. METTERNICH

Francesco Antonio Zucchi sculp.

sculpta Bern. M.

Sculp. m. sculp. Sculp.

Antoni de J. Feheregy.

25. JÓZSEF NÁDOR

26. KÁROLY FŐHERCEG

27. JÁNOS FŐHERCEG

28. FERENC JÓZSEF

29. ERZSÉBET

30. RUDOLF

31. FERENC FERDINÁND

32. KÁROLY